

CROATICA et SLAVICA IADERTINA

VOL. 16/1

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

SVEUČILIŠTE U ZADRU
UNIVERSITAS STUDIORUM JADERTINA
Odjel za kroatistiku i Odjel za rusistiku

CROATICA
et SLAVICA
IADERTINA

VOL. 16/1

Sveučilište u Zadru
Zadar, 2020.

IZDAVAČ / *Publisher*
Sveučilište u Zadru / *University of Zadar*
Mihovila Pavlinovića 1, 23000 Zadar, Hrvatska

POVJERENSTVO ZA IZDAVAČKU DJELATNOST / *Publishing Committee*
Josip Faričić (predsjednik / *Chair*)

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK / *Editor in Chief*
Josip Lisac

POMOĆNICA GLAVNOG I ODGOVORNOG UREDNIKA / *Assistant of Editor in Chief*
Kornelija Kuvač-Levačić

TAJNIK / *Secretary*
Josip Galić, Ivan Magaš

UREDNIŠTVO / *Editorial Board*
Vanda Babić (Zadar), Sanja Baričević (Zadar), Rafaela Božić (Zadar),
Eugenija Ćuto (Zadar), Marko Dragić (Split), Kornelija Kuvač-Levačić (Zadar),
Josip Lisac (Zadar), Zdenka Matek Šmit (Zadar), Marina Radčenko (Zadar),
Kristina Štrkalj Despot (Zagreb), Jasmina Vojvodić (Zagreb)

MEĐUNARODNO UREDNIŠTVO / *International Editorial Board*
Marc L. Greenberg (SAD), Andrea Zorka Kinda-Berlaković (Austrija), Persida Lazarević
Di Giacomo (Italija), István Lőkös (Mađarska), Petr Stehlik (Republika Češka)

ADRESA UREDNIŠTVA / *Adress of the Editorial Board*
Croatica et Slavica Iadertina, časopis Odjela za kroatistiku i Odjela za rusistiku
Sveučilište u Zadru, Odjel za kroatistiku i Odjel za rusistiku,
Obala kralja Petra Krešimira IV. 2, 23000 Zadar, Hrvatska / Croatia
Tel. +385(0)23/200-503
e-mail: imagas@unizd.hr

GRAFIČKO OBLIKOVANJE / *Graphic design*
Sveučilište u Zadru

ČASOPIS IZLAZI DVAPUT GODIŠNJE / *Published twice a year*

ISSN 1845-6893 (Tisak)
ISSN 1849-0131 (Online)

Časopis se referira u Linguistics and Language Behavior Abstracts (LLBA), Linguistic
Bibliography, Bibliography of Slavic Linguistics, Humanities International Index,
Humanities Source Ultimate i European Reference Index for the Humanities
and the Social Sciences (ERIH PLUS)

Publikacija se objavljuje financijskom potporom Ministarstva znanosti i obrazovanja, Zaklade
HAZU, Zadarske županije i Grada Zadra.

KAZALO / CONTENTS

JOSIP LISAC Posveta Ivanu Aralici, uz 90. obljetnicu života	7
RADOVI	
DOMAGOJ VIDOVIĆ O prominskim imenima u romanu <i>Život nastanjen sjenama</i> Ivana Aralice On names in Promina in the novel <i>Život nastanjen sjenama</i> (<i>Life inhabited by shadows</i>) by Ivan Aralica	9-21
IVAN BOTICA, TOMISLAV GALOVIĆ Egdotika glagoljskih notarskih isprava <i>Ecdotics of Glagolitic Notarial Acts</i>	23-74
ANA ŠIMIĆ Glagoljska pismenost i glagoljaška demokratizacija pismenosti <i>Glagolitic Literacy and Glagolitic Democratization of Literacy</i>	75-99
BORIS KUZMIĆ O jeziku kajkavskih dramskih tekstova Josipa Kovačevića <i>About Language of kajkavian Dramatic Works by Josip Kovačević</i>	101-117
MARIJANA GALIĆ Nazivi za isprave u srednjovjekovnim bosanskim i humskim administrativnim tekstovima <i>Terms for Documents in Medieval Bosnian and Hum Administrative Texts</i>	119-145
GORAN FILIPI Iz istrorumanjske fitonimije: ljekovito i začinsko bilje <i>From the Istroroumanian Phytonymy: Herbs and Medicinal plants</i>	147-163

SANJA FRANKOVIĆ

Roman Danuncijada – prethodnik postmodernističkoga povijesnoga romana (Osvrt o sto pedesetoj godišnjici rođenja Viktora Cara Emina)

165-177

The Novel Danuncijada – The Forerunner of the Postmodern Historical Novel (A Review on the Occasion of the One Hundred and Fiftieth Anniversary of the Birth of Viktor Car Emin)

IVANA ODŽA

Kako je “pranje ruku” ispralo kolektivno i individualno pamćenje – pilatovski motiv u stvaralaštvu Ivana Aralice

179-207

How Pilate's hand-washing washed away collective and individual memory – the motif of Pontius Pilate in the literary endeavour of Ivan Aralica

NIKOLA SUNARA

Praznovjerje kao okosnica romana *Japundže* Ivana Aralice

209-229

Superstition as a Framework for Ivan Aralica's Novel Japundže

TONČI LAZIBAT

Europski gradovi u poeziji Dragutina Tadijanovića

231-247

European cities in the poetry of Dragutin Tadijanović

TEA SABOL

Maurovićeva obrada djela hrvatskih pisaca

(*Zlatarovo zlato, Čuvaj se senjske ruke i Grička vještica*)

249-273

Maurović's Analysis of Some Croatian Writers' Novels

(*Zlatarovo zlato, Čuvaj se senjske ruke and Grička vještica*)

TEODORA VIGATO

Zdenko Venturini kao scenograf Hrvatskoga

narodnog kazališta Zadar

275-291

Zdenko Venturini as a Scenographer at the Croatian

National Theatre in Zadar

POSVETA IVANU ARALICI, UZ 90. OBLJETNICU ŽIVOTA

Ivan Aralica, neosporno važan i vrlo plodan hrvatski pisac, rođen je u Puljanima (Promina) 10. rujna 1930., prije 90 godina. Bio je učitelj u selima Dalmatinske zagore kada se 1956. upisao na Filozofski fakultet u Zadru, gdje je i diplomirao 1961. Kao prosvjetni radnik dugo je djelovao u Zadru, tu je bio i jedan od urednika *Zadarske revije* u kojem je časopisu i dosta objavljivao. Nije bio uključen ni u krugovaška ni u razlogovska kretanja, ali je vrijedno pisao da bi sedamdesetih godina postao poznat kao glasoviti prozaik. Objavljivao je mnogo, uglavnom prozu, ali i eseje, osvрте, političke kolumne itd. Veliki autor povijesnih romana, bavi se i suvremenom tematikom u mnogim djelima. Izvanredno ga je dobro shvatio Veselko Tenžera, podupirao urednik Zlatko Crnković, dobro su ga interpretirali i drugi autori (npr. Krešimir Nemeć), ali je i osporavanja bilo puno. Kako god bilo, ostvario je opsežno djelo izrazitih vrijednosti. Redoviti član Hrvatske akademije

znanosti i umjetnosti postao je 1992. godine.

Akademiku Ivanu Aralici naš časopis posvećuje svoj najnoviji broj rado se sjećajući njegova studija u Zadru, njegova zadarskoga boravka i profesorskog rada i njegova rasta do položaja uglednoga klasika hrvatske književnosti.

Josip Lisac

O PROMINSKIM IMENIMA U ROMANU ŽIVOT NASTANJEN SJENAMA IVANA ARALICE¹

DOMAGOJ VIDOVIĆ

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje
Republike Austrije 16, HR – 10000 Zagreb
dvidovic@ihjj.hr

UDK: 811.163.42'373.2(497.5
Promina)
*821.163.42-31
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 10. 6. 2020.
Prihvaćen za tisak: 3. 11. 2020.

U ovome se radu obrađuju različita imena (poglavito antroponimi) u romanu *Život nastanjen sjenama* Ivana Aralice koja se odnose na piščevo zavičaj, Prominu, te se uspoređuju s tumačenjem tih imena u relevantnim onomastičkim radovima u kojima se govori o toj problematici. Ujedno se upućuje na određene nazivoslovne prijepore poput odnosa etimološkoga i temeljnoga imena te službenoga i neslužbenoga imena.

KLJUČNE RIJEČI:

antroponimi, etimološko ime, Ivan Aralica, roman Život nastanjen sjenama, temeljno ime

¹ Rad je izrađen na projektu *Hrvatsko jezikoslovno nazivlje – JENA* (Struna-2017-09-05), koji u cijelosti financira Hrvatska zaklada za znanost i koji se provodi u ustanovi nositelju projekta Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

1. UVOD

U *Uvodu u hrvatsko imenoslovlje* Petar Šimunović (2009: 341) navodi da poznata uzrečica *nomen est omen* do punoga izražaja dolazi u literarnoj onomastici, u kojoj imena uz nominativnu funkciju (koja ne mora nužno biti temeljnom) imaju još barem i asocijativnu, socijalnu, deskriptivnu i karakterizacijsku funkciju. Roman Ivana Aralice *Život nastanjen sjenama* pravo je vrelo različitih onomastičkih podataka, ali i savršeno mjesto na kojemu se mogu prikazati određene onomastičke nazivoslovne nedoumice. Budući da je riječ o vrlo opširnome romanu s razgranatom strukturom u koju su uklopljeni autobiografski motivi te budući da roman ima odlike obiteljske sage, u njemu očekivano pretežu antroponomastički podatci iz kojih je moguće upoznati se ponajprije s fondom osobnih imena i nadimaka (i osobnih i obiteljskih) u piščevu užemu (Promini) i širem zavičaju (sjevernoj Dalmaciji), ali i razabrati piščev odnos prema likovima koji ne potječu iz njegova zavičajnoga kruga. Ocrtavajući svojevrstan kulturološki zemljovid zavičaja, Aralica bilježi i brojne mjesne toponime i u manjoj mjeri zoonime, ali i apelative iz kojih se izvode različita imena, od kojih za neke nema potvrda izvan njegova opusa. Ujedno navodi i mnoge biografske podatke važne za razumijevanje povijesti hrvatskoga jezikoslovlja (poput onih o Pavi Rešetaru, ocu hrvatskoga filologa Milana Rešetara). U ovome se radu ponajprije obrađuju antroponomastički podatci koji se odnose na likove iz Araličina zavičajnoga kruga, među njima i oni koji pomažu razriješiti nazivoslovne prijepore (poput odnosa etimološkoga i temeljnoga imena te službenoga i neslužbenoga imena), a u manjoj mjeri i toponomastički i zoonomastički. Ti se podatci uspoređuju s podacima iz relevantnih onomastičkih radova Ankice Čilaš Šimprage, koja je podrobno onomastički obradila Prominu (Čilaš Šimpraga 2006, 2011a i 2011b).

2. OSOBNA IMENA

Kad je riječ o prominskim ženskim imenima, u Araličinu su romanu potvrđena temeljna ženska narodna imena *Cvita* (usp. *Cvijeta*), *Danica* i *Stevanija* te izvedena *Dragica* (< *Draga* < *Dragomila* / *Dragomira* / *Dragoslava*), *Ljubica* (< *Ljuba* < *Ljubomira* / *Ljuboslava*), *Milena* (< *Mila* < *Miloslava*) i *Milka* (< *Mila* < *Miloslava*). Od temeljnih je svetačkih imena potvrđeno jedino osobno ime *Marija*. Pokraćena se i izvedena ženska imena mogu tvoriti izravno od muškoga imena ili posredno prema temeljnome ženskom liku.² U Araličinu su romanu potvrđena pokraćena svetačka ime-

² Za osobno ime *Jovanka* usp. Čilaš Šimpraga i dr. (2018: 168). U ovome radu navodi se samo izvođe-

na *Ika* (< *Ivanka* < *Ivana*), *Jeka*³ i *Jela* (< *Jelena*), *Kaja* i *Kata* (< *Katarina*), *Manda* (< *Mandalena* ‘*Magdalena*’), *Mara* (< *Marija*), *Maša* (< *Matija*), *Neda* (< *Nedjeljka*) te *Pera* (< *Petra*) te izvedena *Ančica* (< *Anka* < *Ana*), *Antica* (< *Ante*), *Ilinka* (< *Ilina*), *Ivanka* (< *Ivana*), *Jovanka* (< *Jovana*⁴), *Kajica* (< *Kaja* < *Katarina*), *Katica* (< *Kata* < *Katarina*), *Manduka* (< *Manda* < *Mandaljena* ‘*Magdalena*’), *Marica* (< *Mara* < *Marija*), *Marunka* (< *Mara* < *Marija*) i *Perina* (< *Pera* < *Petra*) te osobno ime *Domina* koje može biti pokraćeno od *Dominika* ili je moglo nastati mocijskom tvorbom od muškoga svetačkog imena *Domin* (< *Dominik*). Osobno je ime *Đula* perzijskoga postanja, ali se može dovoditi u vezu sa svetačkim imenom *Đurđa*. Moguće je da su se navedena osobna imena pučkom etimologijom ispreplela. U Araličinu su romanu zabilježena temeljna muška narodna imena *Dušan*, *Obrad*, *Zdravko* i *Živko*, pokraćena *Drago* (< *Dragoljub* / *Dragutin*⁵), *Dule* (< *Dušan*), *Mile* (< *Milivoj* / *Milorad* / *Miloslav*), *Miro* (< *Miroslav* / *Miroljub*), *Rade* (< *Radomir* / *Radoslav*), *Vlado* (< *Vladimir* / *Vladislav*) i *Vojo* (< *Vojimir* / *Vojislav*) te hipokoristično ime *Vujo* (< *Vuk*). Potvrđena su ujedno izvedena narodna imena *Dojan* (< *Doje* < *Radoje* < *Radimir* / *Radoslav*), *Milan* (< *Mile* < *Milivoj* / *Milorad* / *Miloslav*), *Miloš* (< *Mile* < *Milivoj* / *Milorad* / *Miloslav*), *Miran* (< *Miro* < *Miroslav*), *Mirko* (< *Miro* < *Miroslav*), *Obradina* (< *Obrad*) i *Rajko* (< *Rajo* < *Radomir* / *Radoslav*). Od svetačkih su imena potvrđena temeljna muška osobna imena *Filip* / *Pilip*, *Ivan*, *Jandrija* (usp. *Andrija*), *Josip*, *Luka*, *Marko*, *Nikola*, *Simeon*, *Stipan* (usp. *Stjepan*), *Šimun*, *Vasilije* i *Vinko*. Ujedno su potvrđena pokraćena muška svetačka imena *Ćiro* (< *Ćiril*), *Đero* (< *Đerasim*), *Đuro* (< *Đurađ*), *Ičo* (< *Ivan*), *Ive* / *Ivo* (< *Ivan*), *Jako* (< *Jakov*), *Jandre* (< *Jandrija* ‘*Andrija*’), *Joka* / *Joko* (< *Ivan* / *Jovan*), *Jole* (< *Josip*), *Joso* (< *Josip*), *Joza* (< *Jozo* < *Jozip* ‘*Josip*’), *Krste* (< *Kristofor*), *Mane* (< *Manojlo* ‘*Emanuel*’), *Mate* (< *Matej* / *Matija*), *Mele* (< *Melchior*), *Niko* (< *Nikola*), *Pajo*⁶ (< *Paškalj*), *Pave* / *Pavo* (< *Pavao*), *Pejo*, *Pero*, *Peša* i *Pešo* (< *Petar*), *Pile* (< *Pilip* ‘*Filip*’), *Sako* (< *Sava*), *Stipe* (< *Stipan* ‘*Stjepan*’), *Šime* (< *Šimun*) i *Špiro* (< *Špiridon* ‘*Spiridon*’) te izvedena *Antiša* (< *Ante* < *Antun*), *Ćipula* (< *Ćipo* <

nje prema ženskome liku.

³ Osobno se ime *Jeka* može izvoditi i od osobnoga imena *Vjeka* < *Vjekoslava*, ali navedeno žensko ime nije potvrđeno u Promini u navedenome razdoblju. Ostala su imena također izvedena iz osobnih imena potvrđenih u Promini jer je prominski fond osobnih imena sve do druge polovice XX. stoljeća bio vrlo zatvoren.

⁴ Izvedena se ženska imena mogu tvoriti izravno od muškoga imena ili posredno prema temeljnome ženskom liku (za osobno ime *Jovanka* usp. Čilaš Šimpraga i dr. 2018: 168).

⁵ Pokraćeni se i izvedeni likovi mogu dovoditi u vezu i s drugim osobnim imenima u kojima je antropoformant *drag* prvi ili drugi član složenoga imena. Slično je i s narodnim imenima koja sadržavaju antropoformante *mil*, *mir*, *rad* i *vlad*.

⁶ V. Ankica Čilaš Šimpraga (2011a: 356).

Stjepan), *Ćiran* (< *Ćiro* < *Ćiril*), *Dučko* (< *Dučo* < *Dujam*⁷), *Ivara* (< *Ive* / *Ivo* < *Ivan*), *Ivica* (< *Ive* / *Ivo* < *Ivan*), *Jakovina* (< *Jakov*), *Josur*⁸ (< *Joso* < *Josip*), *Joško* (< *Joso* < *Josip*), *Jovo* (< *Jovan*), *Jukica* (< *Juko* < *Juraj*), *Markušina* (< *Markuša* < *Marko*), *Mijat* (< *Mijo* < *Mijovil* ‘*Mihovil*’), *Mitrak* (< *Mitre* / *Mitro*, *Mitar* < *Dimitrije*), *Pajcan* (< *Pajco* < *Pajo* < *Paškalj*), *Pavlić* (< *Pavao*), *Savetina* (< *Saveta* < *Sava*), *Savica* (< *Sava*), *Spasoje*, *Todorina* (< *Todor*), *Tonći* (< *Tone* / *Tono* / *Toni* < *Antun*), *Toše* (< *Tadija* / *Todor*) i *Vaso* (< *Vasilije*).

Rijetko su potvrđena i strana imena *Bepo* (usp. tal. *Beppe* < *Giuseppe* ‘*Josip*’), *Emil*, *Irena* i *Uroš* (usp. mađarski *úr* ‘gospodin’; Čilaš Šimpraga i dr. 2018: 270).

Na temelju osobnih imena koja autor nabraja mogu se rekonstruirati temeljne značajke hrvatskoga i srpskoga fonda osobnih imena koje se u piščevu zavičaju prožimaju. Kad je riječ o fondu osobnih imena, isključivo srpskome fondu pripadaju svetačka imena *Jovanka* (hrvatska je istovrijednica *Ivanka*), *Simeon* (hrvatska je istovrijednica *Šimun*), *Stevanija* (hrvatska je istovrijednica *Stjepanija*) i *Vasilije* (hrvatska je istovrijednica *Bazilije* vrlo rijetko potvrđena), a isključivo hrvatskomu fondu osobnih imena pripadaju osobna imena *Domina* (koje nema usporednice u srpskome fondu osobnih imena), *Šimun*, ikavski likovi osobnih imena (npr. *Cvita* i *Stipan*) te inačice osobnih imena *Ante* i *Josip*⁹. Kad je riječ o razlikama hrvatskoga i srpskoga fonda osobnih imena, razvidno je da su, općenito gledano, narodna imena zastupljenija u suvremenome srpskom fondu osobnih imena (npr. *Obrad*, *Vojo*). Razlog je tomu to što su Hrvati kao katolici provodili odredbe Tridentskoga sabora (1545. – 1563.), od kojih su se po jednoj sva narodna imena trebala zamijeniti svetačkima. Ta se odredba snažnije provodila u manjim sredinama (u kojima je bio izraženiji utjecaj Katoličke Crkve na razvoj fonda osobnih imena) te u vjerski i narodnosno mješovitim sredinama kakva je sjeverna Dalmacija. Narodna su se imena i imena svetaca, koja su se češće nadijevala na kršćanskome Istoku (npr. *Lazar*, *Mitar* i sl.), postupno povlačila iz hrvatskoga fonda osobnih imena (ali su se, poput osobnoga imena *Vujo*, koje je danas u sjevernoj Dalmaciji potvrđeno isključivo u srpskome fondu osobnih imena, odrazila u

⁷ Slično kao u Zažablju (Vidović 2014: 158) katolici pokraćena imena kao što su *Dučko*, *Duča*, *Dule* i *Duka* povezuju sa svetačkim imenom *Dujam*, a pravoslavci s inačicama narodnih imena *Radomir* / *Radoslav* i slično (npr. *Radučko*, *Raduka*). Za prominsko se područje to potvrđuje i u Araličinu romanu.

⁸ Aralica navodi da je nositelj izvedenoga imena *Josur* nosio službeno svetačko ime *Josip*, a po pučkoj je etimologiji, koju Aralica donosi, neslužbeno ime dobio jer je “savijen kao kosir”.

⁹ Općenito je svetačko ime *Josif* razmjerno rijetko i kasno potvrđeno u srpskome fondu osobnih imena (Grković 1977: 108). U crnogorskom fondu osobnih imena potvrđeno je od XV. stoljeća. Naime, nosio ga je zetski mitropolit, koji se 1453. spominje kao naručitelj prijepisa *Vlastareve sintagme* (Blechová Čelebić 2006: 364). Ipak, navedeni se osobnoimenski lik ni među Crnogorcima nije znatnije raširio.

prezimenskome i nadimačkome fondu) sve do druge polovice XIX. stoljeća u većim i početka XX. stoljeća u manjim sredinama. Na prijelazu su iz XIX. stoljeća u XX. stoljeće tako narodna imena kao što su *Dragutin, Milan, Miroslav, Zdravko, Željko i Živko* djelomice istisnula ustaljena svetačka imena i među Hrvatima i među Srbima. Iz Araličina je romana razvidan i utjecaj hrvatskoga proljeća izraženiji među iseljenim Promincima u narodnim imenima koja su se nadijevala u spomen na hrvatske narodne vladare (kao što su *Krešimir, Tomislav, Višeslav i Zvonimir*). Općenito je brzina promjena u fondu osobnih imena ovisila o veličini i otvorenosti naselja, tako da je najmanja bila u tradicionalnim seoskim sredinama. Također bi se moglo ustvrditi da je stanje u muškome fondu osobnih imena složenije nego u ženskome.

Preplitanje je hrvatskoga i srpskoga fonda osobnih imena najrazvidnije u uporabi zamjenskoga imena *Stevo* za osobu kojoj je službeno ime *Stipan*.¹⁰ Kategoriji bi se zamjenskih imena mogao pridružiti i osobni nadimak *Savica* koji je nosio Hrvat Marko Revačević te koji je vjerojatno također odrazom stanja u mjesnome hrvatskom fondu osobnih imena prije doseobe u novi zavičaj.¹¹ Osobna imena *Jandre* i *Jandrija*¹² također nose i Hrvati i Srbi, Hrvati uglavnom na čakavskome području, a Srbi u Dalmaciji te zapadnoj Bosni (Grković 1977: 103). Strana su, pak, imena, kao što je *Irena*, uglavnom nosile osobe koje potječu iz gradskih sredina. Ujedno je razvidno postupno širenje fonda osobnih imena u drugoj polovici XX. stoljeća, slično kao u većini hrvatskih krajeva.

¹⁰ Naziv *zamjensko ime* Ankica Čilaš Šimpraga (2011b: 24) definira kao neslužbeno ime koje se upotrebljava umjesto službenoga, a za koje okolina ni ne zna da nije pravo osobno ime određenoga nositelja. Nazivom zamjensko ime Ankica Čilaš Šimpraga obuhvaća i pojavu kad katolik nosi neslužbeno svetačko ime svojstveno pravoslavicima, tj. kad je nositeljem svetačkoga imena čiji je temeljni (i od njega pokraćeni i izvedeni) lik češći u srpskome fondu osobnih imena nego u hrvatskome, odnosno kad je neslužbeni lik osobnoga imena kulturološki ili s obzirom na temeljni lik različit od službenoga iako je etimološki srodan (npr. *Ivan* i *Jovan, Simeon* i *Šimun, Stjepan* i *Stevan*). U krajevima pod dugotrajnom osmanlijskom upravom (poglavito u zapadnoj Hercegovini) često su kao zamjenska imena služila muslimanska imena. Ona su počesto bila kodnim imenima za vrijeme osmanlijskih upada, a kadšto su se, primjerice u Zažablju, dobivala prema osobnim imenima romskih kalajdžija i drugih obrtnika muslimanske vjere od kojih je mjesno stanovništvo kupovalo plugove i druga poljodjelska oruđa (usp. Vidović 2014: 162).

¹¹ Osobna imena *Sava* i *Savica* nosili su i Hrvati katolici u hercegovačkome dijelu Zažablja i Popovu u istočnoj Hercegovini u pojedinim naseljima sve do Drugoga svjetskog rata, a osobno ime *Savo* u Boki kotorskoj sve do konca XIX. stoljeća (Čulić 1996: 204, 295, Vidović 2014: 72). Riječ je uglavnom (uz iznimku stanovnika središnjega i istočnoga dijela Boke kotorske) o stanovnicima krajeva u kojima je zbog dugotrajne osmanlijske vladavine crkvena hijerarhija bila znatno labavija te bi narodna imena i svetačka imena, inače danas rasprostranjenija među pravoslavicima, najčešće iščeznula već u prvome naraštaju doseljenika u krajeve pod mletačkom upravom i snažnijom crkvenom hijerarhijom.

¹² Osobna imena *Jandre* i *Jandrija* tako u Promini nose isključivo pravoslavci dok je na obližnjim zadarskim i šibenskim otocima to uobičajeno katoličko ime.

2.1. ODNOS ETIMOLOŠKOGA I TEMELJNOGA IMENA

Budući da je stariji fond osobnih imena u Promini izrazito tradicionalan zbog čega isto osobno ime počesto ima velik broj nositelja, u neslužbenoj su uporabi mnoga po- kraćena i izvedena imena, pa je potrebno razjasniti nazive etimološko i temeljno ime. Naziv etimološko ime, koji upotrebljavaju Branimir Brgles i Ankica Čilaš Šimpraga (2016: 28), istovjetan je nazivu etimologijsko ime, koji upotrebljava Anđela Frančić (2014: 143). Brgles i Čilaš Šimpraga (2016: 30–31), primjerice, pod etimološkim imenom *Ivan* navode osobna imena *Ivan*, *Ivanac*, *Ivanec*, *Ivanić*, *Ivanuš*, *Ivanušić*, *Ivek*, *Ivica* i *Ivo*, koja se izvode od grčkoga lika *Ἰωάννης*, ali i likove *Janko*, *Janše* i *Januš*, koji se mogu izvoditi od novogrčkoga lika *Ἰαννίς* ili, što je vjerojatnije, od antroponimijske osnove *Jan-* (< lat. *Johannes*; usp. Vidović 2009: 355). Po tome se tumačenju inačicama (ili varijantnim imenima, kako navode autori) svetačkoga imena *Stjepan* drže i osobna imena koja su u hrvatski fond osobnih imena ušla posredništvom talijanskoga (u Dalmaciji, Hrvatskome primorju i Istri) ili njemačkoga jezika (u sjevernim hrvatskim krajevima) kao što je osobno ime *Štefan* (Brgles i Čilaš Šimpraga 2016: 34). Nadalje, po toj su razdiobi osobna imena *Blaž* i *Vlaho* (prvo latinskoga, drugo grčkoga podrijetla) inačicama etimološkoga imena *Blaž*, osobna su imena *Anže*, *Zane* i *Žan* (prvo njemačkoga, a druga dva romanskoga postanja¹³) inačicama etimološkoga imena *Ivan*, a *Džore* i *Đurađ* (prvo dalmatskoga postanja, a drugo nastalo prema grčkome liku) inačicama etimološkoga imena *Juraj* (nastalo prema latinskome liku). Otvoreno ostaje pitanje je li za osobna imena različita kulturološkoga postanja (primjerice, muslimansko ime *Jahja* i svetačko ime *Ivan*, ali i osobna imena *Ivan* i *Jovan*¹⁴, inačice etimološkoga imena *Ivan* s pomoću kojih se uglavnom razlikuju katolici i pravoslavci) te osobna imena s različitom bližom etimologijom (kao što su gore navedena *Blaž* i *Vlaho*, *Juraj* i *Đurađ* itd.) potrebno osmisлити i kakav hiponim i hiperonim, tj. je li potreban poseban naziv za etimološki srodna osobna imena koja se razlikuju kulturološki i po bližoj etimologiji. Kao hiperonim se zasad kao naj-prikladniji nude nazivi *temeljno ime* ili *temeljni lik osobnoga imena*, a kao hiponim *inačica osobnoga imena* ili *varijantno ime*. Naziv se *temeljno ime* u hrvatskoj antro-

¹³ Srednjovjekovno ime *Žan* ne treba povezivati s istozvučnim suvremenim osobnim imenom francuskoga postanja.

¹⁴ S tim da treba imati na umu da je osobno ime *Jovan(in)* na čakavskome ozemlju nastalo od talijanskoga *Giovanni* (usp. Vidović 2009: 358), pa je kao takvo inačicom svetačkoga imena *Ivan*. Za razliku od njega osobno je ime *Jovan* koje nose hrvatski grkokatolici iste bliže etimologije kao osobno ime *Jovan* koje nose pravoslavci. Dakle, osobnim je imenima *Jovan(in)* na čakavskome području i *Jovan* među grkokatolicima i pravoslavicima bliža etimologija različita.

ponomastici uglavnom upotrebljava na tvorbenoj razini (kao lik iz kojega se izvode pokraćena i izvedena imena; npr. *Pero* i *Perša* < *Petar* te *Mile*, *Milko*, *Miloš* < *Milivoj* / *Miloslav*), ali je on očito nužan i na motivacijskoj. Naziv se *inačica* ili *varijantno ime* dosad upotrebljavao za osobna imena različite etimološke srodnosti, no možda bi ga bilo dobro ograničiti na osobna imena sa zajedničkom bližom etimologijom.

U Promini su inačice temeljnoga hrvatskog imena *Ivan* pokraćena i izvedena imena *Ića*, *Ićan*, *Ićilo*, *Ićko*, *Ićo*, *Ika*, *Ikan*, *Iko*, *Iša*, *Išula*, *Ivanić*, *Ivčo*, *Ive*, *Ivela*, *Ivelja*, *Ivežina*, *Ivica*, *Iviša*, *Ivo*, *Ivulj*, *Ivurin* i *Iža*, a temeljno je ime *Jovan*¹⁵ sa svojim inačicama prisutno isključivo u srpskome fondu osobnih imena. Ujedno treba naglasiti da temeljni mjesni lik ujedno može biti i pokraćeni (u Promini, primjerice, *Grgo*, *Jere*, *Jure*, *Mate* ili *Špiro*¹⁶) ili dijalekatni lik (u Promini, primjerice, *Mijovil*, *Pilip* ili *Vrane*¹⁷) te on ne mora nužno biti službeni¹⁸. Neslužbeni su likovi osobnih imena (pokraćeni i izvedeni) ujedno služili razlikovanju nositelja istoga službenog imena.

3. NADIMCI

U romanu su ujedno zabilježeni brojni osobni i obiteljski nadimci. Tako je po osobnome nadimku Petra Aralice Revača jedan ogranak Aralice dobio nadimak *Revačević* (skupno *Revačevići* ili *Revačevi*). Raslojavanjem su se mnogobrojnih rodova obiteljski nadimci vrlo često prometali u prezimena.¹⁹ Od nadimaka koje su nosili Araličini

¹⁵ Rubno ga, ipak, bilježimo u nadimku tvorenome od osobnoga imena *Joko* (< *Jovan*), što je potvrđeno i u Araličinu romanu i u radovima Ankice Čilaš Šimprage. Sličnu pojavu nalazimo i u Neretvanskoj krajini u kojoj nositelje osobnoga imena *Ivan* katkad zovu *Jovo*, a Aralice u Promini bilježi da je neslužbeno ime *Joko* (< *Jovan*) nosio Srbin kojemu je službeno ime *Ivan*.

¹⁶ Temeljni su likovi tih osobnih imena općenito u hrvatskome fondu osobnih imena *Grgur*, *Jeronim*, *Juraj*, *Matej* i *Spiridon*.

¹⁷ Podatci iz Promine navode se prema Čilaš Šimpraga (2011a: 355–357). Temeljni su likovi tih osobnih imena općenito u hrvatskome fondu osobnih imena *Mihovil*, *Filip* i *Franjo*.

¹⁸ Osobito se to odnosi na čakavsko i kajkavsko, ali u manjoj mjeri i na štokavsko ikavsko područje. Na čakavskome je području, primjerice, temeljni dijalektni lik *Mikula* razmjerno rijetko potvrđen u službenoj uporabi.

¹⁹ Time se ujedno pokazuje da je definicija prezimena kao stalne, nasljedne i nepromjenjive antroponimijske kategorije tek uvjetna. Tako je, primjerice, u Imotskoj krajini dio Ajduka postao Lasićima, dio Čaljkušića Ivanovićima, dio Grbavaca Meterima, dio Jerkovića Pirićima, dio Kujundžića / Kulundžića Miševićima, dio Znaora Čulinama, a dio Tonkovića ponio je prezime Čapin. Višestruko su raslojena prezimena Knezović (dio je Knezovića dobio novo prezime Bago, a dio Đuzel), Lončar (dio je ponio prezime Vujčić, a dio Zdilar), Radić (od njih su nastali Gući i Gudelji), Tomasović (od njih su nastali Gagići / Gage i Parlovi) i Vujčić (od njih su nastali Draguni i dio Lončara, a od dijela Lončara Zdilari). Mnoga su od tih prezimena nastala transonimizacijom od osobnih ili obiteljskih nadimaka (Vidović 2016: 53).

likovi izdvojit ću sljedeće: prema različitim su karakternim osobinama nastali nadimci *Bačo* (usp. *bačo* ‘drag, umiljat’ < hip. *brat*²⁰) i *Čovo* (< *čovo* ‘um. od čovjek’), vanjštinom su nositelja motivirani nadimci *Bilendra* (< *bilendra* < *bile* ‘osoba blijede puti i / ili svijetle kose’), *Bičo* (< *bičo* ‘osoba svijetle kose i blijede puti’; Čilaš Šimpraga 2011b: 32), *Brko* (< *brko* ‘brkata osoba’), *Gara* (< *gara* ‘tamnoputa i / ili tamnokosa žena’), *Malac* (< *malac* ‘osoba niska rasta’), *Tuse* (usp. *tust*) te *Žuja* i *Žuto* (< *žut* ‘plavokos’), prema navadama nositelja *Bečar* (< *bečar* ‘veseljak’ < tur. *bekār*), *Dude* (< *dude* ‘osoba koja puši svilu’), *Kuše* (< *kušati*), *Revač* (< *revati* ‘pjevati bez sluha’) i *Šašo* (usp. *šašav*), obiteljskim odnosima *Beba* (< *beba*²¹ ‘novorođenče’), *Čeja* (usp. *seja* < *seka*; Čilaš Šimpraga 2011b: 34) i *Čiko* (hip. od *stric*²²; Čilaš Šimpraga 2011b: 34), prema nazivima životinja *Maca* (< *maca* ‘um. od mačka’), prema nazivima za predmete *Daščica* (< *daščica* ‘um. od daska’), prema podrijetlu nositelja *Bodulica* (< *bodulica* ‘otočanka’), nazivu zanimanja *Postolarić* (< *postolar*), majčinu osobnome imenu *Lelo* (< *Lela* < *Jelena*) te prezimenu *Keretić* (usp. *keriti se* ‘bančiti uz mnogo buke i smijeha’).²³ Dodavanjem su fonema *č*, *ć*, *š* na osobna imena nastali obiteljski nadimak *Špipini* (< *Špipa*²⁴ < *š* + *Pipa* [< *Pilip*] ‘Filip’) te osobni nadimci *Čana* (< *č* + *Ana*), *Ćivo* (< *ć* + *Ivo*²⁵ [< *Ivan*]) i *Šana* (< *š* + *Ana*), a prilagođivanjem stranoga prezimena nadimak (i neslužbeno prezime) *Francota* (< *Franzotti*). Treba napomenuti da se ženski nadimci ujedno vrlo često izvode iz muškoga osobnog imena, nadimka ili prezimena s pomoću sufiksa *-inica*, *-ovka* i *-uša* (npr. *Bepica*, *Biluša*, *Ćivinica*, *Dizdaruša*, *Ivaljuša*, *Jolinica*, *Melinica*, *Nininica*, *Paraćuša*, *Špirinica*), a pri imenovanju žena vrlo se često uz žensko ime navodi posvojni pridjev od muškoga imena, nadimka ili prezimena (npr. *Dinka Malčeva*, *Jeka Jolina*, *Kaja Ćivina*). Višerječne su (najčešće dvočlane) imenske formule općenito vrlo česte u Promini, ali i šire (usp. za Imotsku krajinu Bošnjak Botica 2010: 11).

Aralica na osobnome primjeru pokazuje da ista osoba može u različitim životnim

²⁰ Usp. Čilaš Šimpraga (2011b: 34).

²¹ Riječ je o nadimku koji se najčešće odnosi na snahe (Čilaš Šimpraga 2011b: 40).

²² U Miljevcima se navedeni nadimak izvodi od *Ivo* (*Ćivo* < *ć* + *Ivo*; Pilić 2016: 31).

²³ Obiteljski se i osobni nadimci koji se izvode od prezimena ili osobnih imena njihovih nositelja nazivaju nepravim nadimcima.

²⁴ Tu skupinu nadimaka Živko Bjelanović (2007: 245, 249) naziva nadimcima s protezom te smatra da se u njima krije “govorna osobitost onoga kojemu je ime iz nadimka oznaka identiteta”. Ankica Čilaš Šimpraga (2006: 153) osim navedenoga nadimka *Špipa* u Promini navodi srodne nadimke *Čmate* (< *č* + *Mate*) i *Givan* (< *g* + *Ivan*). Na neretvanskome području u selu Glušci zabilježio sam srodan nadimak *Šmato* (< *š* + *Mato*).

²⁵ Ankica Čilaš Šimpraga (2006) donosi nadimak *Ćivini*, ali ga ne tumači. Budući da su kao inačice svetačkoga imena na Miljevcima potvrđena izvedena imena *Ćivan* i *Ćivula* (Pilić 2017: 31), smatram da se osobno ime *Ćivo* može svrstati u skupinu tzv. osobnih imena s protezom.

razdobljima i u različitim krajevima u kojima je živjela ponijeti različite osobne nadimke. Tako je sam Aralica nosio nepravi osobni nadimak *Ive*, dvorječni nadimak *Vlah Kitar* (pogrđni nadimak koji mu je nadjenula punica iz primorskih krajeva), nadimak *Ružonja* (nadjenuo mu ga je otac prema osobnome imenu Araličine supruge *Ružice*), nadimkom *Mislo* (< *misliti*) nazivali su ga tijekom školskih dana, a imao je i mnogobrojne nadimke koji su mu nadjenuti tijekom njegova javnoga djelovanja kao što su *Mudrac s Promine*, *Dvorski Pisac*, *Ugledno Ime*, *Akademik* ili *Tuđmanov Strateg*. Ujedno je na vlastitu primjeru prikazao i neslužbenu višerječnu antroponimijsku formulu koja se sastoji od neslužbenoga lika osobnoga imena te očeva neslužbenoga osobnoga imena i nadimka (*Ive Pile Revačeva*).

4. OSTALI ONOMASTIČKI PODATCI

Kad je riječ o toponomastičkim podacima, vrlo je upečatljivo Araličino isticanje mikrotoponima *Šupljaja* kojim je imenovan predio na kojemu se nalazio rimski vojni logor *Burnum*. Aralica ujedno navodi i neke toponime povezane s mjesnim predajama kao što je *Kutlačina pećina*, svojevrsan simbol mjesne povijesti. Posebno su zanimljivi apelativi koji su se na širem području toponimizirali kao što su *kubin* (usp. *kunfin* ‘međa, granica’ < tal. *confine*), *malovan* (usp. *manaval* ‘fizički radnik’ < tal. *manovale*), *progon* (područje kroz koje se goni stoka) i *pitorak* (vrsta gospodarskoga zdanja s visokim zidinama). Autor ujedno navodi i pojedine zoonime, primjerice ime konja *Alat* (< tur. *al* ‘otvorenocrven, rumen i ružičast’ + *at* ‘konj’; Horvat 2016: 26) te imena ovaca *Gala* (< *gala* ‘crna ovca’) i *Žuna* (< *žuna* ‘ovca žute glave’; Horvat 2019: 99). Nadalje, u romanu se nalaze i nazivi određenih meteoroloških pojava kao što je *sočica* (opisuje je kao “više led nego snijeg, na pola puta od solike do grada”). Aralica razjašnjava i uporabu mjesnih etnika (*Bunjevac*) te različita imena kojima su se nazivali pravoslavci (*rišćanin*, *rkać*). Ta su imena na mjesnoj razini počesto zamjenjivala etnonime. Također u romanu upotrebljava mjesni etnik *Prominjac* i ktetik *prominjski*.

5. ZAKLJUČAK

Roman je *Život nastanjen sjenama* Ivana Aralice pravo vrelo onomastičkih podataka, od kojih su u ovome radu obrađeni ponajprije antroponomastički podatci. Na temelju njih mogu se rekonstruirati povijesne i uočiti suvremene razlike hrvatskoga i srpskoga fonda osobnih imena (veći udio narodnih imena u Srba, različita temelj-

na svetačka imena) te njihove sličnosti (poglavito u motivaciji osobnih i obiteljskih nadimaka) i prožimanja (zamjenska imena u Hrvata počesto su istovjetna srpskim likovima osobnih imena) u sjevernoj Dalmaciji. Mnogi su od podataka ovjereni u onomastičkim radovima koji se odnose na piščev uži zavičaj Prominu (ponajprije u radovima Ankice Čilaš Šimprage, ali i u radovima Živka Bjelanovića), čime se Aralica još jednom potvrđuje kao izniman poznavatelj povijesti i suvremenosti vlastita zavičaja. U romanu ima i podataka koji nisu zabilježeni u onomastičkoj literaturi (primjerice, izvedena imena *Ćiran*, *Ćipula*, *Dučko*, *Ivara* i sl.). Među njima su posebno vrijedni apelativi iz kojih su se na širem sjevernodalmatinskom i južnoličkom području tvorili toponimi (primjerice, *kubin*, *malovan*, *pritorak*, *progon*). Budući da je upravo rječničko blago jedno od najvrjednijih vrela onomastičkih podataka, građa obrađena u ovome radu nuka na daljnja istraživanja te potiče na objavljivanje rječnika manje poznatih riječi u djelima Ivana Aralice, slična rječnicima koji su se izrađivali u ediciji *Pet stoljeća hrvatske književnosti*.

LITERATURA

- ARALICA, Ivan. 2012. *Život nastanjen sjenama*. Zagreb: Znanje.
- BJELANOVIĆ, Živko. 2007. *Onomastičke teme*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- BOŠNJAK BOTICA, Tomislava. 2012. "Obiteljski nadimci u Promini". *Folia onomastica Croatica* 21, 4: 1–16.
- BLECHOVÁ ČELEBIĆ, Lenka. 2006. *Hrišćanstvo u Boki 1200 – 1500. – Kotorski distrikt*. Podgorica: Pobjeda – Narodni muzej Crne Gore – Istorijski muzej Crne Gore.
- BRGLES, Branimir i Ankica ČILAŠ ŠIMPRAGA. 2016. "Prilog proučavanju osobnih imena u 16. stoljeću (na primjeru vlastelinstava Susedgrad i Donja Stubica)". *Folia onomastica Croatica* 25: 21–51.
- ČILAŠ ŠIMPRAGA, Ankica. 2006. "Obiteljski nadimci u Promini". *Folia onomastica Croatica* 15, 39–69.
- ČILAŠ ŠIMPRAGA, Ankica. 2011a. "Muška imena u Promini". *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 37/2, 333–364.
- ČILAŠ ŠIMPRAGA, Ankica. 2011b. "Osobni nadimci u seoskoj sredini na primjeru Promine". *Folia onomastica Croatica* 20, 21–48.
- ČILAŠ ŠIMPRAGA, Ankica, Dubravka IVŠIĆ MAJIĆ i Domagoj VIDOVIĆ. 2018. *Rječnik suvremenih hrvatskih osobnih imena*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- ČULIĆ, Gracijela. 1996. *Antroponimija Boke kotorske (od prvih pisanih spomenika do kraja XIX vijeka)*. Podgorica – Kotor: Univerzitet Crne Gore – Pomorski fakultet.
- FRANČIĆ, Anđela. 2014. "Osobna imena u matičnoj knjizi krštenih uvrštenoj u *Kvaternu kapitula lovranskog (1651.)*". *Zbornik Lovranščine* 3: 137–162.
- GRKOVIĆ, Milica. 1977. *Rečnik ličnih imena kod Srba*. Beograd: Vuk Karadžić.
- HORVAT, Joža. 2016. "Imena konja u Kurelčevu djelu *Imena vlastita i splošna domaćih životin u Hrvatov a pokle i Serbalj s primětbami (1867.)* iz zoonomastičke perspektive". *Rasprave: časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 42/1, 21–60.
- HORVAT, Joža. 2019. "Jesu li imena ovaca i ovnova *crne ovce* među zoonimima u djelu *Imena vlastita i splošna domaćih životin u Hrvatov a pokle i Serbalj s primětbami (1867.)* Frana Kurelca?". *Folia onomastica Croatica* 28, 69–134.
- PILIĆ, Josip. 2017. "Neće te naružiti ime ako neće time". *List župe Miljevci* 40/1 (55): 29–34.
- ŠIMUNOVIĆ, Petar. 2009. *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*. Zagreb: Golden marketing –

Tehnička knjiga.

VIDOVIĆ, Domagoj. 2009. "Prilog proučavanju odraza svetačkoga imena *Ivan* u hrvatskoj antroponimiji". *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 35/1: 347–364.

VIDOVIĆ, Domagoj. 2014. *Zažapska onomastika*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

VIDOVIĆ, Domagoj. 2016. "Imotska prezimena". *Croatica et Slavica Iadertina* 12/1: 44–63.

ON NAMES IN *PROMINA* IN THE NOVEL *ŽIVOT NASTANJEN SJENAMA*
(*LIFE INHABITED BY SHADOWS*) BY IVAN ARALICA

DOMAGOJ VIDOVIĆ

SUMMARY

In the paper, different names (mostly anthroponyms) in from novel *Život nastanjen sjenama* by Ivan Aralica relating to the author's native place Promina are analyzed and compared to relevant onomastic works in which this area is explored. The paper also focuses on some terminological problems, e.g. the relation between the etymological and basic name and official and unofficial name.

KEYWORDS:

anthroponyms, basic name, etymological name, Ivan Aralica, novel Život nastanjen sjenama

EGDOTIKA GLAGOLJSKIH NOTARSKIH ISPRAVA*

IVAN BOTICA
TOMISLAV GALOVIĆ

Staroslavenski institut
Demetrova 11, HR – 10000 Zagreb
ibotica@stin.hr

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za povijest i Zavod za hrvatsku povijest
Ivana Lučića 3, HR – 10000 Zagreb
tgalovic@ffzg.hr

UDK: 347.961(497.5)
*003.349
Pregledni članak
Primljen: 24. 1. 2020.
Prihvaćen za tisak: 3. 11. 2020.

U članku se govori o hrvatskoglagoljskom notarijatu, javnobilježničkoj instituciji koja je pravne akte svojih stranaka objavljivala glagoljicom na hrvatskom jeziku, o njegovoj ulozi u pravnom životu i trajanju te o obradi i objavi njegovih isprava. Teorijom i praksom izdavanja povijesnih izvora poput tih isprava bavi se pomoćna povijesna znanost koja se naziva egdotika (arheografija). U članku se raščlanjuje dvanaest izdanja glagoljskih notarskih isprava. Vrsnoća im se poprilično ogleda u odgovorima na pitanja o egdotičkim postupcima: na koji se način predstavlja izvorni tekst, koja su načela toga prijenosa (dosljedna transliteracija, transliteracija u kombinaciji s transkripcijskim zahvatima ili transkripcija), je li izvorni tekst dovoljno jasan, pomažu li ortografske intervencije boljemu razumijevanju izvornoga teksta, koliko je izvorni tekst vjeran izvorniku, koliko je korisno eventualno preslikavanje strukture izvornika u izvorni tekst, treba li ugraditi kritički aparat pod izvorni tekst, na koji se način objavljuje sam izvornik itd. Autori drže da je izdanjem *Trećega notarskoga protokola Jura Sormilića* (1726. – 1734.) pružen dobar model za egdotiku glagoljskih isprava jer izvorni tekst uz prateće elemente poput dvojezičnoga zaglavlja optimalno zadovoljava potrebe očuvanja veze s izvornikom i nužne prilagodbe interpretaciji.

KLJUČNE RIJEČI:

javna i privatna isprava, oblici isprave, tradicija isprave, egdotika, arheografija

* Članak se manjim dijelom temelji na našem neobjavljenom referatu s *Druge medievističke znanstvene radionice* u Rijeci iz 2014. godine. Prigodno ga posvećujemo akademiku Josipu Bratuliću, našem profesoru za njegov 80. rođendan. Egdotičkim je poslom, poglavito radom na *Istarskom razvodu* i objavom Ivšičevih *Acta Croatica*, zadužio hrvatsku historiografiju trajno. O prinosima našega profesora hrvatskoj znanosti i kulturi v. *Knjige poštujući, knjigama poštovan* (2010).

1. UVOD

“Javnobilježnička služba sastoji se u službenom sastavljanju i izdavanju javnih isprava o pravnim poslovima, izjavama i činjenicama na kojima se utemeljuju prava, u službenom ovjeravanju privatnih isprava, u primanju na čuvanje isprava, zatim novca i predmeta od vrijednosti radi njihove predaje drugim osobama ili nadležnim tijelima te u obavljanju, po nalogu sudova ili drugih javnih tijela, postupaka određenih zakonom.” Ta podulja definicija javnoga bilježništva drugi je članak Zakona o javnom bilježništvu Republike Hrvatske koji je na snazi od 5. kolovoza 1993. do danas (*Narodne novine* 78/93). Zanimljivo je da se javni bilježnici prema navedenoj definiciji bave vrlo sličnim poslovima praktički od srednjega vijeka do danas. U hrvatskom su dva stručna naziva za tu službu: *javno bilježništvo* i *notarijat*. Prvi se upotrebljavao u srednjoeuropskom dijelu Hrvatske i rečenim je Zakonom postao službenim. Drugi je latinskoga podrijetla i vezan je uz mediteranski dio Hrvatske. U hrvatskoj se pravnoj praksi službeno više ne upotrebljava pa je sa svim svojim izvedenicama postao dijelom povijesnoga leksika.

U ovom našem radu govori se o javnom bilježništvu i njegovim zapisima na glagoljici. Najraniji hrvatski naziv za vršitelja toga čina bio je *pisac* (usp. Kukuljević Sakcinski 1863: br. 8, str. 43. itd.). No, oni koji su pisali glagoljske notarske isprave sebe su najradije nazivali *nodari*. Talijanizam *nodar* logična je posljedica prostorne, a time i pravne naslonjenosti Hrvatske na susjedni talijanski prostor. Notarijat se najprije i pojavio u Italiji. Talijanski ga gradovi uvode nakon obnove rimskoga prava u razvijenom srednjem vijeku kako bi se na propisan i pisan način štitilo privatno dobro. Vrlo se brzo kao javna služba proširio po Zapadu. U potvrđivanju pravnoga čina ili sklopljenoga posla zamjenjivala se pravna praksa ranoga srednjovjekovlja koja se temeljila na usmeno iskazanoj javnoj vjeri (usp. Lonza 2013: 1203–1232). Notarijatom je pravni čin ili sklopljeni posao dobivao javno priznatu i propisno pisanu strukturu. Primjereno se tako zaštićivalo privatno vlasništvo imatelja koji je neupitno mogao raspolagati tim svojim dobrom. Stoga je notarijat pravna stečevina zapadne civilizacije od prvorazredne važnosti.

Na hrvatskom prostoru notarijat se najprije pojavio u jadranskim gradovima. Najčešće bi se uspostavljao ondje gdje bi zaživio gradski statut. Zato se u svim važnijim jadranskim gradovima notari kao javni službenici zatječu već u 13. i 14. stoljeću (Bottica i Galović 2015: 119). Čak postoje naznake da su takvi službenici u punoj snazi djelovali već u 12. stoljeću (Bralić Petković i Lončar 2018: 131). Notarijata pak nema u krajevima pod turskom i vojnokrajiškom vlašću. Također ga uglavnom nema ni u gradovima koji su bili u privatnim (feudalnim) rukama. Notar ondje najčešće dolazi

nakon što bi takva sredina omogućila svojim građanima da se njihovi privatni sadržaji i radnje pravno izjednače s javnima. Dakle, notarska bi se služba uspostavljala tek kad bi na danome mjestu zaživio rimskopravni sustav u svoj svojoj punini. Zato se može reći da je javno bilježništvo tek nakon razvojačenja Vojne krajine uspostavljeno na čitavome hrvatskom prostoru. Međutim, vrlo je brzo zamrlo s uspostavom država totalitarnih režima koje su se nadvile nad hrvatskim prostorom u 20. stoljeću. Redom su fašistička Italija, Nezavisna Država Hrvatska i komunistička Jugoslavija otimala pravo slobodnoga raspolaganja imovinom svomu građanstvu pa je time javno bilježništvo, ako je postojalo, gubilo institucionalni smisao. Pogotovo je komunistička Jugoslavija dotukla javno bilježništvo zbog režimske koncepcije društvenoga vlasništva nad privatnom imovinom. Ponovno je u svoj pravnoj snazi uspostavljeno tek s neovisnom Republikom Hrvatskom (Crnić 2009: 1536).¹ Time se Hrvatska vratila na put svoje pravne tradicije po čemu je bila ravnopravna sa zemljama zapadne civilizacije.²

Hrvatska je oduvijek bila granična zemlja uporabe javnoga bilježništva i po tome se razlikovala od većine zemalja istočnijega susjedstva, gdje sve donedavno nije bilo javnobilježničke službe otvorene za građanstvo.³ Notarska je služba imala poseban razvoj na hrvatskom prostoru (Grbavac 2010), uvjetovan različitim državnim i običajnim ustrojstvom hrvatskih zemalja. Stoga se javlja na različitim jezicima i pismima. U nas su notari odnosno javni bilježnici izdavali isprave na latinskom, hrvatskom, talijanskom, njemačkom i mađarskom jeziku. Hrvatski su notarski zapisi usto tropismeni. Glagoljlični su nastajali na kvarnerskom, hrvatskoprimorskom, istarskom i sjevernodalmatinskom prostoru, ćirilični na južnodalmatinskom i srednjodalmatinskom prostoru (sporadično i izvan toga prostora),⁴ a latinični tek od sredine 18. st. – pa čak

¹ Treba napomenuti da poslovi iz nadležnosti bilježništva nisu “nestali”, već su raspoređeni na druge službe (*Službeni list FNRJ* 105/47; 16/65; 7/67; *Narodne novine* 52/71). Poslove ovjere potpisa, rukopisa i prijepisa su po općinama odrađivali matičari (ili neki drugi ovlašteni službenik), a složenije poslove, sastavljanje složenijih ugovora (posebno kupoprodajnih), oporuka i slično odvjetnici i sudovi. Matičari su iste poslove obavljali sve do Zakona o javnom bilježništvu (NN 78/1993), pa u praksi i sve do negdje 2004. godine na područjima gdje još nije imenovan javni bilježnik.

² Usp. *Hrvatsko javno bilježništvo*, 2014. (monografija).

³ Izuzetci su samo oni dijelovi Crne Gore i Albanije koji su tijekom ranoga novovjekovlja bili pod mletačkom vlasti (Botica i Galović 2015: 116).

⁴ Ćirilичne zapise u notarskom obliku imaju Dubrovnik i Poljica. No, pojedine ćirilične zapise nalazimo i na zadarskom i šibenskom području, npr. u oporukama iz kancelarije zadarskoga kneza. Dubrovački su sačuvani u ćiriličnim spisima dubrovačke kancelarije u 15. stoljeću. Poljički pak nastaju tijekom čitavoga ranoga novovjekovlja, a sačuvani su u notarski strukturiranim ispravama koje su sastavljali *kančiliri* kao niži službenici mletačke vlasti. O njima se navodilo da su sastavljeni slovima *rvackim* (Botica i Brčić 2017: 15). Pravno su bile posve izjednačene s onima koje su se pisale slovima *latinskim*, što znači s notarskim ispravama na talijanskom jeziku koje su nastajale u susjednim mjestima Omišu i Splitu.

i ranije⁵ – međutim najčešće prema priznanju hrvatskoga kao službenoga jezika tijekom 19. st. u određenoj hrvatskoj zemlji pod habsburškom vlašću. Hrvatska je pisana raznovrsnost jedinstvena pojava u europskoj pravnoj praksi, a uvjetovana je državno-političkom disperznošću i civilizacijskom rubnosti hrvatskih zemalja (Bošnjak Botica i dr. 2016: 12).

Glagoljski je notarijat s pravne strane posve jednak latinskomu i talijanskomu notarijatu s kojim je stoljećima supostojao na istom prostoru. Notar je profesionalnu sposobnost iskazivao notarskim znakom u ispravama i svjedočanstvom da je službenik po ovlasti carskoj (*nodar cesarov, carevu oblastju*), papinskoj (*moću apostolskom*) ili pak duždevoj (*nodar puplik od občine benetačke, nodar pupliki sa oblastju od presvite gospodi bnetačke, nodar pupliki z bnetačkim dopušćenjem*) (Bolonić 1980: 294–295; Botica i Galović 2015: 118). Potpuno osposobljeni glagoljski notari djeluju od sredine 15. st. na hrvatskoprimorskom i kvarnerskom prostoru (Botica i Galović 2015: 124). Djeluju također u habsburškom dijelu Istre unatoč tomu što je funkcionirao kao privatni posjed. No, glagoljski notarijat, s obzirom na sačuvanost svojih knjiga, pravi je institucionalni oblik imao samo na Krku i donekle na Lošinj. Barem se zasad tako nameće pretpostavka. Na Krku je glagoljski notarijat postojao u čitavom mletačkom razdoblju. Njegove pretpostavljene začetke pronalazimo u kancelariji knezova Krčkih, kasnijih Frankapana (Galović 2018: 253–256). Glagoljski notari u vrijeme Mletačke Republike djelovali su u krčkim kaštelima Vrbniku, Omišlju, Dobrinju, Baški i Dubašnici, i to iz svojih kuća kao niži službenici mletačke vlasti. Njihovi su pravni akti bili posve ravnopravni s onima koje su činili notari talijanskoga jezika u gradu Krku. Na sjevernodalmatinskom prostoru koji je gravitirao Zadru nije bilo glagoljskoga notarijata u pravome institucionalnom smislu. Ondje su pojedinci, uglavnom popovi glagoljaši, sve do kraja mletačke vladavine obavljali određene notarske poslove poput svjedočenja u pravnom činu između stranaka, bilježenja u glagoljske bratovštinske knjige ili pak sastavljanja glagoljskih notarskih koncepata i oporuka (Vigato 2017) koje su se nosile na prijevod i daljnju pravnu obradu, potvrdu ili ovjeru u Zadar (Botica i Galović 2015: 127). Glagoljski su notari djelovali pri Riječkom kaptolu pod habsburškom vlašću (Deković 2005; Deković 2011; Botica i Galović 2015: 127), vrlo slično kao u Zadru pri providurovoj kancelariji pod mletačkom vlašću.⁶ Naime, odlukom mletačkoga senata od 12. siječnja 1612. sva tijela vlasti

⁵ Velik broj latiničkih dokumenta na zadarskom i šibenskom području javlja se sredinom 18. st., a pojedinačno i ranije, a zabilježeni su u fondu *Oporuke zadarskih knezova 1318. – 1797.* te u notarima iz razdoblja 1768. – 1847., ali i kao prilozi u raznim sudskim i ostalim fondovima Državnog arhiva u Zadru i Nadbiskupskog arhiva u Zadru.

⁶ U Zadru i drugdje po crkvenim i sudbenim središtima i važnijim sjedištima u Dalmaciji, također dje-

Mletačke Republike mogla su u njezino ime imenovati bilježnike.⁷ Sva tijela vlasti – a Zadar je bio središte mletačke uprave na čelu s generalnim providurom – glagoljicu i ćirilicu tretirale su ravnopravno ostalim pismima, odnosno bile su pravno izjednačene s pisanim talijanskim jezikom.⁸

Oporuke na glagoljskom pismu i hrvatskom jeziku pisale su se duboko na hrvatskom kopnu pa ih je npr. Zagrebački kaptol upotrebljavao u svome pravnom poslovanju (Kukuljević Sakcinski 1863: br. 254, str. 249). Konačno, notarskim se poslom na hrvatskom jeziku i glagoljici bavilo kroz povijest otoka Krka oko 130 notara i pisarskih službenika (kancelara) s ovlašću sastavljanja isprava koje su strukturom odgovarale notarskima (Bolonić 1980: 313).⁹

Hrvatska pisana baština ima na tisuće glagoljskih notarskih isprava. Sačuvane su u različitim notarskim strukturama kao molbe, skice, skraćeni zapisi ili isprave. Općenito govoreći, isprava (*instrumentum*) pisano je svjedočanstvo o nekom pravnom činu ili sklopljenom poslu, čiji se sadržaj po strogo propisanim pravnim formulama unosi u tekst. Postanak notarske isprave vrlo je sličan postupku nastanka javne isprave (Stipišić 1991: 161–162; Grbavac 2012: 61–68; Bošnjak Botica i dr. 2016: 11–12). Nakon ugovorene radnje odnosno postizanja pravnoga čina stranke bi došle notararu s molbom (*rogatio*) da im izradi o tome dokument. Notar bi potom skicirao ugovor (*minuta, notula*) te bi ga zapisao na poseban list ili bi ga unio u knjižicu manjega formata koja se naziva *bastardelli*. Tekst bi toga ugovora unio zatim u knjigu skraćenih zapisa ili *imbrevijatura*, koja se kasnije počela nazivati knjigom *protokola*. Tim se činom upisa pravni posao smatrao zaključenim. Iz tih se notarskih knjiga moglo na izričit zahtjev stranke zatražiti objelodanjivanje zasebne i originalne isprave (*instrumentum publicum*) nakon čega bi glagoljski notar – samo na Krku – često „precrtao“ traženi dokument te bi uz dotični dokument u knjizi pridodao na margini formulu *zneto i plaćeno* (Botica i Galović 2015: 122; Bošnjak Botica i dr. 2016: 12). Dakako, iden-

luje kaptol kao *locus credibilis* – „vjerodostojno mjesto“, koji obavlja poslove sastavljanja i izdavanja isprava za različite privatno-pravne poslove. Osim toga, latinske notarske spise od 1351. do 1438. nalazimo pri Općini/Komuni Zadar, Velikom sudbenom dvoru u Zadru od 1385. do 1418., zatim pri Pomorskom sudu 1385. – 1418. itd. Usp. *Vodič Državnoga arhiva u Zadru* (2014).

⁷ Primjerice, u kancelariji zadarskoga kneza deponirano je sedam kutija oporuka iz razdoblja od 1318. do 1797. među kojima veliki broj oporuka, ugovora, izjava pisanih hrvatskim jezikom, najviše glagoljicom, manje latinicom i ćirilicom (oko 320). Te glagoljske notarske spise uglavnom su pisali ovlašteni svećenici glagoljaši. Ipak, u nekim slučajevima nalazimo zapise koje su glagoljicom zapisivali sami notari (Juran 2014: 12–14).

⁸ Za to je dovoljno pregledati arhivske fondove (providur, notari, knez, kapitan, prvostupanijski sud, mletački dragoman, katastri, razni obiteljski i osobni fondovi itd.) Državnoga arhiva u Zadru.

⁹ Ovdje valja itekako razlikovati popove glagoljaše notare i one glagoljaše koji su bili glagoljski notari-laici od općenita pogleda na sve glagoljaše, popove svećenike, redovnike, laike itd.

tična je procedura i u latinskom notarijatu. Dobar je broj notarskih isprava na Krku i Lošinj u ostajao samo u notarskim knjigama imbrevijatura ili protokola. Ovjerovljena je izdana isprava koštala pa mnogi, imajući bezrezervno povjerenje u samoga notara i u notarski knjiški zapis, nisu tražili izvod iz notarskih knjiga. Uostalom, notar je statutarnom odredbom po svršetku svoje službe morao ostaviti notarske knjige nasljedniku pa su notarske kuće, u kojima su se čuvale notarske knjige, kao npr. na Krku, bile najpouzdanija mjesta sjećanja stranaka na određeni pravni čin i instrument. Osim toga, stranke koje su išle ka glagoljskomu notaru vrlo su rijetko bile „plemenite” krvi pa nije postojala izraženija svijest o čuvanju vlastitih dokumenata u eventualnom obiteljskom arhivu (doduše, postoji i nekoliko izuzetaka, npr. obitelji Milčetić, Bajčić, Brusić itd., ali se u pravilu i u njih potvrđuje prije rečeno).

U glagoljskim se notarskim ispravama nalaze mnogi i raznovrsni podatci o kupoprodajama i promjenama vlasništva (*inštrumenti, štrumenti, promine*), oporukama (*teštamenti, tištamenti*), dodatcima, dopunama ili ispravcima oporuka (*kondicilije, kundiciliji*), nagodbama u pogledu procjene ili diobe baštinjene imovine (*kompromise, kumpromese, redi*), raznim odlukama procjenitelja ili arbitražnih sudaca prilikom diobe ili procjene baštinjene imovine (*sentencije*), inventarima o pokretnoj imovini (*levandari*), raznim pogodbama ili nagodbama (*kordije*), prosvjedima ili prigovorima oko baštinjene imovine (*kuntradicioni*) te raznim darovnicama ili dotacijama (*dari*), bračnim ugovorima (*matrimoniji, dote, antidote*) (Strohal 1915: 79–80; Bolonić 1980: 296, 299; Botica i Galović 2015: 127). Te su isprave, sasvim sigurno, vjerno zrcalo svakodnevnoga života u određenoj sredini.

2. EGDOTIKA

Svijet se u posljednjoj etapi novoga vijeka suživljavao s industrijskim revolucijama pa je tehnički i tehnološki napredak drastično utjecao na sveukupni život. Došlo je do silnoga skoka znanosti. Uspostavom različitih istraživačkih parametara „poznavstvenila” se i povijest. Dotada je uglavnom bila stara vještina izvještaja o prošlosti i izravna promatranja događaja. Počela se graditi i moderna hrvatska historiografija, a uzore je nalazila u zapadnoeuropskim i srednjoeuropskim nacionalnim historiografijama. Sve su se u početku držale modela, dobro osmišljena u njemačkoj historiografiji, prema kojemu povijest izrasta sama od sebe ako se kritičkoj prosudbi podvrgavaju brojne činjenice (Gross ²2001: 172–188). Pomno prikupljeni dokumenti razvrstavali su se kronološki uz praćenje političkih događaja i sudbina velikih ličnosti. Takva je pozitivistički izgrađivana historiografija zbog zanemarivanja sveukupnosti ljudske

zбилje pod oštrom kritikom već desetljećima iako su njezini prinosi ukupnomu razvoju povijesne znanosti veliki.

Jedan od doprinosa pozitivističkoga pristupa građenju povijesti, koji je dugo bio dominantan u modernoj hrvatskoj historiografiji, bilo je normiranje obrade, prenošenja i publiciranja povijesnih izvora. Na temelju takva posla razvila se posebna disciplina pomoćnih povijesnih znanosti koja se zove *egdotika*. Riječ je o grecizmu (grč. εκδίδομι ‘izdajem’) novijega datuma koji je terminološki zastupljen u zapadnim historiografijama (engl. *ecdotics*, njem. *Ekdotik*, franc. *ecditique*, tal. *ecdotica*). Istočnije pak historiografije, pod utjecajem ruske, upotrebljavaju naziv *arheografija* (također grecizam). Egdotika i arheografija različiti su nazivi istoga pojma; oba naziva određuju pomoćnu povijesnu znanost koja se bavi teorijom i praksom izdavanja povijesnih izvora. Posrijedi je mlada pomoćna povijesna znanost iako se u osnovi već dugo bavi diplomatskim i narativnim izvorima. Velik joj je izazov digitalno doba u kojem će stalno razvijati svoj analitički alat te proširivati prostor svoje obrade i objave na vrlo različite povijesne izvore koji su se nekoć, zbog nemogućnosti ovladavanja i sistematiziranja, izuzimali iz historiografskih analiza i raščlamba. Egdotika od početaka kritičke objave povijesnih izvora nastoji pružiti što bolje znanstvene parametre za obradu i objavu povijesnih izvora. Dobar je egdotičar onaj koji se najčvršće drži načela i pravila svoje struke. Nesređena i neujednačena zbirka povijesnih izvora uvijek je odraz loše odrađena egdotičkoga posla. Takva je zbirka nepouzdana. Obrada i objava povijesnih izvora mora biti praćena čvrsto postavljenim i znanstveno opravdanim metodama i mjerilima.

2.1. EGDOTIČKI (PRA)POČETCI

Prapočetci egdotike kao znanstvene discipline organski su iznikli iz puke potrebe čovjeka iz razdoblja humanizma i renesanse da svoju „glad“ odnosno potragu za prošlošću traži otkrivanjem novih i općenitim tumačenjem povijesnih izvora. Pri takvu su istraživačkom poslu izostajale ozbiljnije metode kritičke obrade koja se u historiografiji javlja vrlo ozbiljno s bolandistima u 17. stoljeću. Ipak, trebala su proći još dva stoljeća da se po znanstvenim metodama i mjerilima posve uspostavi egdotika kao znanstvena disciplina, čemu su najviše pridonijele kritičke analize biblijskih izvora iz 19. st. (Kapitanović 2012: 247), radovi klasičnoga filologa i germanista Karla Lachmanna (Lebrecht Schmidt 1988: 227–236; Castaldi i dr. 2004: 55–81; Timpanaro 2005) te uvodne studije njemačkoga povjesničara, paleografa i diplomatičara Theodora von Sickela u *Monumenta Germaniae historica* (MGH),¹⁰ velikom projektu nje-

¹⁰ *Monumenta Germaniae historica – Gesamtverzeichnis* (2011), <http://www.mgh.de> (11. 10. 2019.).

mačke historiografije koji je bio uzor prvim hrvatskim tiskanim zbirka povijesnih izvora i egdotičarima.

Povijesni se izvori objavljuju svakako i različito. Davno je belgijski povjesničar François Masai (1950: 178) uočio tri iskristalizirana načina:

1. kao *kritičko izdanje*, odnosno pokušaj da se pronikne u podatke o ispravama kako bi se rekonstruiralo prijašnje stanje izvornih rukopisnih tekstova koliko je god to moguće;¹¹
2. kao *faksimilno izdanje*, odnosno mehanička (doslovna) reprodukcija dokumenata;¹²
3. kao *diplomatičko izdanje*, odnosno arheološki precrt tekstova.¹³

Najčešće se poseže za kritičkim ili interpretativnim te diplomatičkim načinom objave povijesnih izvora. Potonje inzistira na vjernoj transliteraciji odnosno „preslikavanju/precrtavanju izvornika“ sa svim njegovim osobitostima. U kritičkom ili interpretativnom načinu također se poštuje izvornik prije svega, no dodatno se intervenira u izvorni tekst tako što se razrješuju kratice i poštuju recentna pravopisna rješenja poput pisanja velikih slova u imenima i na početku rečenica sa svim interpunkcijskim znacima prema modernim načelima itd. (Bartoli Langeli 1991). Mnogi pak istraživači stvaraju vlastiti sustav, najčešće tako što kombiniraju kritičko-interpretativni ili diplomatički način, pa povijesne izvore objavljuju po vlastitim kriterijima.

Nažalost, nema konsenzusa oko iznalaska zajedničkih ili barem ujednačenih metoda i kriterija obrade i objave povijesnih izvora. Dapače, postoje poprilična odstupanja. Primjera radi, britanska egdotika vrlo je konzervativna jer objavljuje povijesne izvore načinom diplomatičkoga izdanja ili arheološkoga precrta teksta. Takav se pristup strogo izbjegava u nacionalnim egdotikama iz hrvatskoga okružja izraslima iz egdotičkih postupaka njemačke historiografije. Egdotika je doista „stalno otvoreno pitanje“ (*un problema sempre aperto*).¹⁴

U posljednje su vrijeme učinjeni ipak veliki pomaci prema utvrđivanju ujednačenih metoda izdavanja povijesnih izvora. Tomu su pridonijeli svesci savjeta za objavu srednjovjekovnih izvora koji su kao rezultat dugogodišnjega projekta *La civilisation*

¹¹ *L'édition critique, tentative faite pour dépasser les données documentaires afin de reconstituer les états antérieurs et, autant que possible, originaux des textes manuscrits.*

¹² *L'édition fac-similé, reproduction mécanique des documents.*

¹³ *L'édition diplomatique ou relevé archéologique des textes.*

¹⁴ Tako ju je u dijelu naslova svoga članka *L'edizione delle fonti documentarie: un problema sempre aperto* opisao talijanski medievist Armando Petrucci (1963: 69–80).

de l'écrit au Moyen Âge visoke škole specijalizirane za pomoćne povijesne znanosti École nationale des chartes u Parizu izlazili pod jedinstvenim naslovom *Conseils pour l'édition des textes médiévaux*. U prvome su svesku dane opće smjernice izdavanja povijesnih izvora koje su proizlazile iz tradicije École nationale des chartes (*Conseils I*), u drugome su smjernice za objavu diplomatskih isprava i arhivskih dokumenata (*Conseils II*), a u trećemu smjernice za objavu latinskih i srednjovjekovnih francuskih i okcitanskih književnih tekstova (*Conseils III*).

Velik doprinos razvoju egdotike pružaju u posljednje vrijeme članci u specijaliziranom časopisu *Ecdotica. Rivista di studi testuali*, koji od 2004. izlazi u suizdanju Dipartimento di Filologia Classica e Italianistica di università di Bologna, Centro para la Edición de los Clásicos Españoles en Madrid i Fondazione Cassa di Risparmio in Bologna.¹⁵ Sve je više promišljanja o načinu sistematizirane obrade, a time i izdavanja povijesnih izvora, koji su, kako smo rekli, s digitalnim dobom pred posebnim izazovima. Jedno je sigurno, egdotika ni najmanje nije zastarjela pomoćna povijesna znanost.

2.2. EGDOTIKA U HRVATSKOJ

Duga je i bogata tradicija izdavanja izvora hrvatske povijesti. Posebno stručnošću prednjače diplomatski latinski izvori. Stoga je razumljivo da ima dobrih osvrta na metode, načine i kriterije tih objava (Samardžić 1969: 54–62; Milošević 1970: 3–18; Antoljak 1971: 186–189; Stipišić 1972: 85–125; Milošević 1975; Milošević 1977: 240–258; Milošević 1982: 225–257; Mihelić 1986: 117–140; Matijević Sokol 1999: 181–184; Šanjek 2005: 141–142; Nikolić Jakus 2008: 101–112; Nikolić Jakus 2012: 154–168). Duga tradicija izdavanja izvora za hrvatsku povijest ujedno pretpostavlja postojanje vrsnih egdotičara u hrvatskoj historiografiji.

Prvim bi se hrvatskim egdotičarom mogao smatrati Matija Vlačić Ilirik jer je bio jedan od prvih propitivača povijesnih izvora u europskoj povijesnoj znanosti, ali nije ostavio neposredna traga u hrvatskoj historiografiji. Ipak, radeći na djelu *Catalogus testium veritatis* (Basel, 1556), propitivao je povijesne izvore koje je unosio u svoju *Ecclesiastica historia* poznatiju kao *Centuriae Magdeburgenses* (Basel, 1559/1574), čime je utjecao na ukupan razvoj povijesne znanosti. Prve pak objave hrvatskih diplomatskih izvora s određenim kritičkim pristupom poduzimao je Ivan Lučić – Lucius, otac hrvatske povijesne znanosti, u mnogim svojim djelima, poglavito u povijesnoj sintezi *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex* (Amsterdam, 1666). Za crkvenu je

¹⁵ *Ecdotica. Rivista di studi testuali*, <https://site.unibo.it/ecdotica/it>. (11. 10. 2019.)

povijest hrvatskih zemalja i povijest Katoličke Crkve u jugoistočnoj Europi (Albanija, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Crna Gora, Kosovo, Makedonija, Srbija) neizostavno djelo *Illyricum sacrum* u osam svezaka,¹⁶ a svaki pojedini koji je izišao između 1751. i 1817. obrađuje povijest određenih nadbiskupija i biskupija s hrvatskoga prostora te njegova istočnoga i južnoga susjedstva.

Moderne temelje hrvatskoj egdotici udarili su Ivan Kukuljević Sakcinski (1863., 1874., 1875.) i Franjo Rački (1877.). Najveći pak iskorak učinjen je s najvećim pothvatom hrvatske historiografije svih vremena iza kojega je stajao Tadija Smičiklas (Matijević Sokol i Gamulin Tuđina 2000: 105–114; Matijević Sokol 2014: 55–62). Riječ je o stalno dopunjujućoj zbirci hrvatskih srednjovjekovnih dokumenata *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, u kojoj je do sada, u dvadeset svezaka, objelodanjeno oko 7000 dokumenata. Smičiklasova egdotička načela iznesena su u predgovoru drugoga sveska pod naslovom *Osnovna načela pri izdavanju naših spomenika* (Smičiklas 1904: V–XXXI). Zanimljivo je da ih se gotovo u cijelosti pridržavaju i sva kasnija izdanja. Dakako, uz taj je pothvat stajala i stoji Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, koja je pokrovitelj mnogih i različitih izdanja povijesnih izvora. Ta izdanja nastoje slijediti relevantne zakonitosti egdotike, odnosno pravila izdavanja povijesnih izvora u skladu s recentnim načelima svoga vremena.

Pravila i uzusi o objavi latinskih diplomatskih dokumenata mogu se pronaći u sveučilišnom udžbeniku *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi* Jakova Stipišića (1972, ²1985, ³1991), osobito u još uvijek recentnu članku “Egdotika diplomatskih izvora u prošlosti i danas” (Stipišić 1972: 85–125). Zanimljiv je egdotički rad “Načela naučno-kritičkog objavljivanja arhivskih dokumenata” Ivana Filipovića (1972: 127–211). Kratki pregled povijesti egdotike u Hrvatskoj, slično kako smo ga počeli, završit ćemo s egdotičarom koji spletom nepovoljnih okolnosti nije utjecao na hrvatsku poslijeratnu historiografiju. Riječ je o Zlatku (Aureliju) Tanodiju, argentinskom povjesničaru hrvatskih korijena koji je 1954. objavio zapažen i pretiskavan egdotički rad *Ediciones de documentos históricos* (Tanodi 1954a: 123–172; 1954b; 1957: 45–70).

Hrvatska historiografija još uvijek traži konsenzus oko stručne i znanstvene pripreme za objavljivanje prikupljenih i obrađenih diplomatskih i narativnih izvora. Jedno takvo nastojanje kao arhivsko savjetovanje Društva arhivskih radnika Hrvatske održano je 1970. u Dubrovniku pod temom *Objavljivanje arhivske građe – načela kritičko-naučnog objavljivanja historijskih dokumenata*. Ondje su izašli na vidjelo vrlo različiti stavovi i pristupi egdotici, odnosno znanstvenoj i stručnoj obradi diplomatskih i narativnih izvora te drugih arhivskih dokumenata (Srebrnić 1971: 308). Jednostavno

¹⁶ Deveti svezak (dopuna i ispravaka) naknadno je objavio don Frane Bulić (1910).

nema konsenzusa o propisima koji bi obvezivali egdotičare da ih se pridržavaju prilikom objave povijesnih izvora. Zajedničke stavove ili pravila zamjenjuju pojedinci ili ustanove koje se samostalno rukovode oko objave povijesnih izvora zavisno od vlastite tradicije, umijeća, znanja i sposobnosti u tom poslu.

3. GLAGOLJSKI IZVORI KROZ EGDOTIČKI POSTUPAK

Hrvati, etnoidentitet južnoslavenskoga jezika i rimokatoličkoga temelja, oblikovali su se u geopolitičkom i geokulturnom sjecištu sjeveroistočnoga Mediterana, srednje Europe i zapadnoga Balkana pa su obilježeni razmjenom različitih civilizacijskih prinosna. Zato je hrvatska pisana kultura trojezična i tropismena (Hercigonja ²2006). Za materinsku riječ imali su tri različita pisma: najprije su je pisali glagoljicom uglavnom na čakavskom vernakularu (od 11. do 19. st.), potom su je u doticaju s istočnim susjedstvom pisali na ćirilici (od 12./14. do 19. st.), a tek su u doba Anžuvina stvoreni uvjeti da se piše na latinici (od 14. st.).

Unatoč tomu, Hrvati su zbog političke rasejepkanosti svojih krajeva i dodira s različitim civilizacijama samoobrambeno pojednostavljivali pristupe svojoj baštini (Bortica i Rimac 2012: 24). Tako su svoju vlastitost i posebnost u odnosu na okruženje isticali prema svojoj latiničnoj i glagoljičnoj baštini. Latinicom su legitimirali svoj rimokatolički, a glagoljicom svoj jedinstveni identitet jer se potonja nije upotrebljavala u susjedstvu. K tomu, latinski i hrvatski crkvenoslavenski jezik zbog rimokatoličkoga opredjeljenja i identitetske posebnosti doživljavali su poput materinskoga. Treće pak pismo ćirilica u hrvatskoj je svijesti rastvoreno u trima razdobljima te trima različitim pristupima i osjećajima. Sve što je do sredine 19. st. napisano na hrvatskome ćirilicom jest *baština*. Sve što od sredine 19. st. nastaje jest *politika*, uz konotaciju da je ćirilica čuvarica nacionalnoga identiteta Srba u hrvatskim krajevima, ali i poveznica Hrvata s istočnijim južnoslavenskim narodima (Gabelica 2014: 151). Naposljetku, ćirilica je od početka velikosrpske agresije na Hrvatsku postala *trauma* jer je njezino isticanje bilo sa svrhom vojnoga i vanjskopolitičkoga iskaza pokoravanja, razaranja i zauzimanja hrvatskih krajeva. Stoga je svima onima koji su bili pogođeni velikosrpskom agresijom prestala biti pukim sredstvom pisane komunikacije. Ćirilica im je simbol agresije i znak razaranja, ubijanja, ranjavanja i okupacije.

Slavistika, znanost o slavenskim jezicima i književnostima te o općoj i kulturnoj povijesti Slavena, svoj znanstveni habitus gradi na pretpostavci prema kojoj je glagoljica autorsko pismo sv. Ćirila. Ključni su joj dokazi posredni podatci iz anonimnoga *Žitja Metodova* i *Skazanja o sloveseh* Črnorisca Hrabra (Stipčević 1964: 52–58; Bratulić

²1992: 101; Žagar 2013: 46–52), zatim pojava obloga tipa glagoljice u zemljama dominantno slavenskoga svijeta i, konačno, brz nestanak glagoljice u korist ćirilice (Mihaljević 2014: 9–13). Glagoljica je tako ostala prisutna jedino na hrvatskom prostoru.¹⁷

U rimokatoličke je liturgijske knjige glagoljica ušla još za života sv. Ćirila i Metoda. Stoga je nakon Velikoga raskola ili Velike shizme 1054. god. jedino mogla postojati na hrvatskom prostoru. Hrvati su unatoč ograničenjima i zabranama ustrajali u održanju Rimskoga obreda na glagoljici. Glagoljaši su bili vrlo vjerni rimskom obredu. Svoje su liturgijske knjige, glagoljske misale i brevijare, uvijek činili *po zakonu Rimskoga dvora* iako se glagoljaštvo tek za pontifikata Inocenta IV. službeno učvrstilo u Rimokatoličkoj Crkvi (Mihaljević 2014: 15; Glavičić 2014: 159–183; Kraft Soić 2016: 17–37; Bogović 2019: 59–98). Crkvenoslavenska se riječ, istoznačna latinskoj, održala u rimokatoličkim crkvama sve do prije pola stoljeća. U knjigama koje su se stavljale na rimokatolički oltar uvijek je dolazila u glagoljskim slovima.¹⁸ Hrvati su je prožimali, koliko su god mogli, svojim čakavskim elementima, pa je nastao jezični amalgam koji se lingvistički opisuje kao hrvatski crkvenoslavenski jezik (Mihaljević 2014: 11–12).

Glagoljica je vrlo brzo postala pismom starohrvatskoga vernakulara jer je svojim grafemskim rješenjima u cijelosti preklapala fonemski sustav hrvatskoga jezika. Na desetke je tisuća povijesnih izvora pisanih glagoljskim pismom i hrvatskim jezikom. Zarana su postali predmetom povijesne znanosti. U nastavku ćemo progovoriti o egdotičkim rješenjima glagoljskih notarskih isprava koje su zbog jezika i pisma stoljećima bile jedinstvene u javnobilježničkom svijetu.

¹⁷ Nakon osnutka Karlova sveučilišta u Pragu, Karlo IV. Luksemburški pozvao je benediktince glagoljaše iz Hrvatske u Češku pa je, zahvaljujući njihovom angažmanu, nastala češka redakcija crkvenoslavenskoga jezika na glagoljici. Usp. o tome Hercigonja 2009: 73–74, 111–112; Херцигоња 2015: 99–100, 144–145; Galović 2016: 145. S glagoljicom se preko rimskoga obreda na crkvenoslavenskom jeziku do početka 17. st. susretalo slovensko stanovništvo koje je s hrvatskim obitavalo u Tršćanskoj biskupiji.

¹⁸ Latinica je u crkvenoslavenskoj riječi ušla u Rimokatoličku Crkvu dosta kasno, tek s Vajsovim misalom (1927), u doba kada je staroslavensko bogoslužje ubrzano nestalo iz hrvatskih crkava jer je hrvatsko rimokatoličko svećenstvo zbog nametnuta tumačenja o ćirilometodskim počecima, prisiljavanju na južnoslavensku uzajamnost i dijeljenja te beogradskim poticajima starokatolicima, koji su odvojeni od Rima inzistirali na crkvenoslavenskom bogoslužju, osjećalo ugrozu za nepokolebljivu vjernost Rimu, katoličku tradiciju i svoj nacionalni identitet pa se u bogoslužnoj praksi radije okretalo latinskomu kao vidljivu znaku katoličkoga jedinstva.

4. IZDANJA GLAGOLJSKIH NOTARSKIH ISPRAVA

Hrvatska historiografija, zahvaljujući zbirci glagoljskih diplomatskih izvora Ivana Kukuljevića Sakcinskoga (1863), zarana je uhvatila korak s recentnim zapadnoeuropskim i srednjoeuropskim egdotikama koje su na materinskim jezicima objavljujvale svoje diplomatske i narativne izvore. Ipak, egdotika je glagoljskih povijesnih izvora, za razliku od egdotike latiničnih (usp. Tognetti 1982), usložena transliteracijom izvornoga teksta. Različiti su pristupi transliteraciji i transkripciji upravo ono što se najprije zamjećuje pogledom u objavljeni glagoljski izvornik. Nakon toga dodatnim se pitanjima mogu tražiti jasniji odgovori o egdotičkim postupcima:

1. kako je predstavljen izvorni tekst;
2. koji su bili kriteriji transliteracije;
3. je li se pokušalo dodatno transkribirati ili „pojednostaviti“ transliterirani tekst;
4. je li transliterirani tekst izvornika učinjen jasnijim;¹⁹
5. je li vjerno ili pak slobodno slijeđena struktura izvornika;
6. kakvim je kritičkim aparatom opremljen dobiveni tekst;
7. kako se pristupilo objavi faksimila;
8. razmišlja li se o upotrebi digitalnih platforma za dobiveni izvorni tekst (uputa današnjega vremena).

Mnogi su hrvatski egdotičari odgovarali kroz metode i praksu na takva i slična pitanja. Kroz kraću je raspravu “Edicione prakse hrvatskih istraživača i izdavača srednjovjekovnih tekstova u XIX i XX stoljeću” odgovorio na njih Josip Bratulić, zamijetivši da su takve zbirke uglavnom izdavane „nefilološki“ s namjerom da budu iskoristive „politički, društvenopolitički, kulturno i kulturološki“ (Bratulić 1981: 137–147).²⁰ Dijelom je u pravu. No, zbirkama povijesnih izvora koje su uređene „filološki“ najčešće izostaje šira recepcija jer su objavljene tako da su razumljive uglavnom samo paleografima i filozofima (usp. Košuta 1988). Takvi egdotičari ne žele uložiti dodatni napor te primjerice transkribirati transliterirani tekst.

¹⁹ Npr. pisanje malih i velikih slova, interpunkcija i druga pravopisna pitanja poput pisanja protetskoga i medijalnoga *j*, bilježenja jata, jusa, drugih glagoljskih slova, razrješavanja kratica, suspenzija, kontrakcija itd.

²⁰ O otvorenim problemima tekstologije u hrvatskoj znanosti vidi: Vončina 1999, 2006; Kapetanović 2011: 657–668; Lupić 2012a: 557–589, 2012b: 895–958.

I.

Tradiciju izdavanja hrvatskoglagoljskih izvora inaugurirao je filolog i pop glagoljaš Ivan Berčić. Svoje je djelo *Chrestomatia* (1859.) stvarao u Zadru, a objavio ga u Pragu.²¹ Berčićeva je hrestomatija važna po tome što su neki povijesni izvori doneseni uglatom glagoljicom (Bratulić 1981: 138). Dodatno smo opazili da im je odljev slova učinjen prema prvoj hrvatskoglagoljskoj inkunabuli *Misalu po zakonu rimskoga dvora* iz 1483. (*Prilog 1*). Taj su model, slova dizajnirana prema Prvotisku, uglavnom slijedili svi kasniji izdavači hrvatskoglagoljskih izvora. Tek se u najnovije doba sa skokom grafičkoga dizajna javljaju nova rješenja (F. Paro, N. Hančić, F. Cvitić, M. Brkić i dr.) pa se može očekivati i drukčije predstavljanje glagoljskih slova u nekim izdanjima.

II.

Berčićev model za glagoljska slova preuzeo je Ivan Kukuljević Sakcinski u već spomenutoj zbirci *Acta Croatica – Listine hrvatske* (1863).²² U tu su prvu objavljenu zbirku glagoljskih povijesnih izvora, jedinu koja je ikada tiskana glagoljicom u cijelosti,²³ ušle 382 isprave koje su datirane između 1100. i 1599. godine. Notari i ostali koji su slijedili strukturu notarske isprave učinili su sljedeće dokumente: *br. 6* (Križanićev prijepis Istarskoga razvoda), *br. 8* (Baška, 1375.), *br. 9* (Baška, 1375.), *br. 10* (Dobrinj, 1379.), *br. 13* (Dujmov prijepis Istarskoga razvoda), *br. 16* (Baška, 1413.), *br. 17* (Baška, 1414.), *br. 18* (Baška, 1419.), *br. 20* (Baška, 1420.), *br. 22* (Novi, 1422.), *br. 24* (Baška, 1423.), *br. 26* (Baška, 1426.), *br. 37* (Zadar, 1437.), *br. 42* (Bakar, 1445.), *br. 53* (Baška, 1450.), *br. 55* (Stomorina Selo, 1450.), *br. 59* (Baška, 1451.), *br. 62* (Bakarski razvod, 1455.), *br. 67* (Sustipanska Luka, 1460.), *br. 69* (Karlobag, 1460.), *br. 78* (Omišalj, 1465.), *br. 82* (Ugljan, 1466.), *br. 84* (Krk, 1468.), *br. 90* (Omišalj, 1471.), *br. 95* (Zadar, 1473.), *br. 96* (Grižane, 1474.), *br. 128* (Krk, 1490.), *br. 146* (Karlobag, 1495.), *br. 172* (Marinci, 1504.), *br. 200* (Sužan, 1514.), *br. 216* (Novi, 1526.), *br. 229* (Veprinac, 1534.), *br. 251* (Rijeka, 1546.), *br. 261* (Ba-

²¹ Na bogoslovnoj školi u Zadru predavao je staroslavenski jezik i glagoljašku liturgiju, a zbog istraživanja hrvatskoglagoljske baštine i želje za obnovom slavenskoga bogoslužja u Zadarskoj nadbiskupiji nazvan je “uskrsiteljem glagoljice u Dalmaciji” (V. Jagić). Svoju je hrestomatiju, koja je u drugom izdanju dobila nov naziv *Čitanka staroslovenskoga jezika* (1864), napravio poticajem tada vodećega slavista Pavela Jozefa Šafarika, koji je dokazao da je glagoljsko pismo slavenskoga podrijetla i da je starije od ćirilice (Šafařík 1858).

²² O životu i djelu I. Kukuljevića Sakcinskog (1816. – 1889.) v. *Zbornik o Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom* (2011).

²³ Također su u nju uvršteni neki ćirilčni natpisi i isprave bosanske i hrvatske provenijencije (br. 44, 52, 136, 177, 212, 226, 237, 241, 244, 257, 258, 259, 266).

kar, 1554.), *br. 303* (Kastav, 1588.), *br. 308* (Bribir, 1590.), *dod. 1* (Dobrinj, 1100.), *dod. 2* (Dobrinj, 1230.), *dod. 9, dod. 31* (Samobor, 1555.), *dod. 45* (Grižane, 1596.).

Ivan Kukuljević Sakcinski donio je svaku ispravu sa zaglavljem, tekstom isprave i legendom u kronološkom nizu (*Prilog 2*). Zaglavlje čine tekući redni broj dokumenta bilježen rimskom znamenkom, vremenski datum (*datum temporale*), mjesni datum (*datum locale*) i indikativni sažetak na hrvatskom jeziku (*regestum*). U ispravama (*acta*) Kukuljević je nastojao slijediti načelo „znak za znak”, prenoseći isprave doslovnom transkripcijom (s glagoljice na glagoljicu). Isprave je uvijek započinjao velikim slovom (verzalom), a sintagmatski završetak nastojao je obilježiti točkom. Izostanak interpunkcije, pogotovo zarez, dodatno otežava čitanje i razumijevanje isprava iz Kukuljevićeve zbirke izvora. K tomu, neujednačeno upotrebljava i uglatu [ ] i oblu zagradu ( ) u rekonstrukciji slova, riječi ili sintagmi, a kratice uopće ne razrješava te ih donosi pod tildom. Za nejasnoće rabi upitnik u obliku zagradama (?), a višetočje ... rabi za lakune. Ispod isprave donosi legendu s vanjskim karakteristikama poput podrijetla i mjesta čuvanja. Ako je dao drukčije čitanje ili je dao tumačenje određenoj riječi u izvorniku, Kukuljević je ispravu ispratio bilješkom „ispod crte“ (*sub calce*) na dnu stranice (fusnota). Zbirku je opremio indeksom mjesta, rijeka i osoba te popisom tiskarskih pogrešaka (*erratum*).

Uzevši u obzir kasnije mogućnosti i pristupe izdavanju povijesnoga gradiva, Kukuljevićeva *Acta Croatica – Listine hrvatske* spada među dobro uređene zbirke povijesnih izvora. Štoviše, nekim je egdotičkim rješenjima još uvijek nenadmašena u hrvatskoj historiografiji. Međutim, u objavi povijesnoga gradiva glagoljicom ostala je osamljena.

III.

Slaba upućenost u glagoljsko pismo bila je razlog što su se već Kukuljevićevi suradnici Antun Mažuranić i Ante Starčević, objavljujući *Vinodolski zakonik* (1843) i *Istarski razvod* (1852), odlučili za objavu tih glagoljskih izvora latiničnim pismom (Bratulić 1981: 144). Istu je praksu slijedio Ivan Milčetić²⁴, koji se drži prvim školovanim obrađivačem povijesnoga gradiva pisana glagoljicom u hrvatskoj historiografiji i filologiji (Bozanić i dr. 2018: 171; Galović 2019: 339–350).²⁵ U članku “Glagoljaši, osobito krčki, u prošlosti hrvatskoj” (1887), transliteriravši glagoljske notarske isprave na latinicu (Milčetić 1887: 345–348), svoj je egdotički postupak objasnio slje-

²⁴ O životu i djelu I. Milčetića (1853. – 1921.) v. *Zbornik o Ivanu Milčetiću* (2002).

²⁵ Kruna njegova rada jest *Hrvatska glagoljska bibliografija*, I. dio (Milčetić 1911). No, to je djelo ostalo nedovršeno.

dećim riječima: “Priopćujem iz svoje zbirke dvije glagolske bilježničke isprave, koje mi se čine zanimljive. Prepisao sam ih vjerno, nego sam sâm pometao interpunkcije, rastavio riječi i uveo velika slova gdje trebaše. Sve što je u zaporkama, potiče od mene.” (Milčetić 1887: 345). Postupkom unošenja suvremenih ortografskih pravila u povijesne izvore učinjen je važan iskorak prema suvremenim egdotičkim gibanjima. U gotovo svim svojim postupcima Milčetić je bio egdotički recentan. Jedino što se njegovu pristupu može zamjeriti jest izostavljanje dijelova zaglavlja poput vremen-skoga datuma (*datum temporale*) i regista u donesenim dokumentima (*Prilog 3*).

IV.

Krajem 19. st., kada se preko rječnika, pravopisa i gramatike realizirao Bečki književni dogovor (1850.) koji je u svrhu ujedinjenja književnih jezika Slovenaca, Hrvata i Srba standardizirao hrvatski na štokavskoj ijekavskoj osnovi,²⁶ Jugoslavenska je akademija znanosti i umjetnosti odlučila sve hrvatskoglagoljske povijesne izvore tiskati ćirilicom. Premda se takva odluka pravdala znanstvenim načelima jer oba slavenska pisma (glagoljica i ćirilica) monografemski slijede fonološki sustav hrvatskoga jezika pa je daleko lakše transliterirati s glagoljice na ćirilicu negoli s glagoljice na latinicu (Rački, Jagić i Črnčić 1890: II), iza takve su se odluke krile tekuće političke i ideološke refleksije, odnosno početak bliske suradnje vodećih hrvatskih i srpskih stranaka i zbližavanja južnoslavenskih naroda u Monarhiji (Gabelica 2014: 151–174). Tako je prvi svezak *Hrvatskih spomenika – Acta Croatica* Đure Šurmina (1898),²⁷ do danas najcjelovitija Akademijina zbirka hrvatskih povijesnih listina, objavljen tzv. građanskom ćirilicom s tek neznatnim latiničnim i glagoljskim intervencijama uglavnom u bilješkama (*Prilog 4*). Premda je riječ o kapitalnoj zbirci izvora hrvatske medievistike, koja je tiskana kao šesta knjiga Akademijine serije *Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium* (Šurmin 1898), zapravo je to redigirana kompilacija Kukuljevićeve i Lopašičeve²⁸ zbirke s manjim brojem novoobrađenih i novoobjavljenih isprava. Svezak je obuhvatio isprave iz razdoblja od 1100. do 1499. godine. Sadrži predgovor, ispravke i dopune te spomenike u dosljednoj ćirilčnoj transliteraciji do-

²⁶ Neovisno o zaključcima taj zamišljeni zajednički jezik nakon potpisivanja Bečkoga književnoga dogovora „nije funkcionirao”. O Bečkome književnom dogovoru v. Vince 1990: 279–280.

²⁷ O životu i djelu Đ. Šurmina (1867. – 1937.) v. *Zbornik o Đuri Šurminu* (2017).

²⁸ Zbirka/ostavština Radoslava Lopašića (1835. – 1893.) – koja se u danas čuva u Arhivu HAZU (sign. XV-25) otkupljena od njegove udovice (brojala je “oko 200 araka /3200 stranica/”) – sastoji se od originalnih isprava i velikoga broja prijepisa, a nastala je tijekom njegovih istraživanja po različitim arhivima, napose austrijskim, i drugim institucijama. Lopašićev rad bio je iniciran Kukuljevićevim radom u Društvu za jugoslavensku pověstnicu i starine te u okrilju časopisa *Arkiv za pověstnicu jugoslavensku*. Usp. Antoljak 2004: 528–514.

nesenoj uz suvremene ortografske znakove. Svaka isprava ima vlastiti broj, *datum temporale* i *datum locale* te regist. Mjesto nastanka isprave (*datum locale*) nije se utvrđivalo prema detekciji toponima iz suvremenoga doba kako se to čini u današnjoj egdotici, već je vjerno prenesen povijesni toponim iz same isprave. Na kraju svake isprave bilješka je o podrijetlu i čuvanju isprave sa signaturom, odnosno podatak o objavi ako je već bila objavljena. Doneseni su također *variae lectiones* u fusnotama, a na samom kraju *Summarium te zajednički indeks osoba, mjesta i premeta (index nominum, locorum, rerum)*. U rekonstrukciji slova, riječi ili sintagmi upotrebljavala se samo obla zagrada ( ).

V.

Unatoč tomu što je prepisujući ili redigirajući već objavljene isprave pogriješio na dosta mjesta, Šurminu se najviše zamjeralo to što je hrvatskoglagoljske i hrvatsko-latinične spomenike objavio na ćirilici (Strohal 1910: 128–130). Njegov je najveći kritičar Rudolf Strohal²⁹, jedan od najvećih ali i najosporavanijih istraživača hrvatskoglagoljskoga notarijata. Obrušivši se 1910. na Akademijino izdanje *Hrvatskih spomenika*, temperamentnim je perom napisao da bi se “pisci onih listina glagolskih (osim porodice Frankapana), što ih je g. dr. Šurmin prepisao, čudom čudili kada bi vidjeli svoje listine u ćirilskom obliku, dočim su latinicu poznavali skoro svi” (Strohal 1910: 130). Iako je Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti već 1900. godine prestala izdavati povijesne izvore hrvatskoga jezika na ćirilici, nikada se nije javno očitovala o toj svojoj odluci. Isto tako, nikada se nije javno ogradila od stereotipne teze Vatroslava Jagića, koja je uvelike općeprihvaćena u slavenskoj filologiji, prema kojoj sve što je napisano na glagoljici pripada hrvatskomu, a sve što je na ćirilici srpskomu jeziku (Galović 2013: 484). U splitskom je kopnenom okružju, primjera radi, bila supstratno pismo hrvatske riječi od kasnoga srednjovjekovlja do početka modernoga doba (Botića i Brčić 2017: 18). Iako je neupitno da je ćirilica jedno od povijesnih pisama hrvatskoga jezika, ta se konstatacija zbog stereotipna poimanja ćirilice kao srpskoga pisma iskristalizirala tek nakon stjecanja hrvatske neovisnosti u novije doba.³⁰

²⁹ O životu i djelu R. Strohala (1856. – 1936.) v. *Rudolf Strohal i njegovo djelo* (2009).

³⁰ Na prvom znanstvenom skupu o hrvatskoj ćirilichnoj baštini, organiziranu 2012. u povodu 500. obljetnice tiskanja prve hrvatske ćirilichne knjige, Stjepan Damjanović rekao je sljedeće: “Hrvatska filologija nije tom korpusu poklonila iole doličnu pažnju, ni približnu onoj koju je poklonila hrvatskoj latiničnoj i glagoljichnoj tradiciji. Pojedinačni ozbiljni zahvati kulturološke, paleografske i jezikoslovne naravi ne mogu sakriti činjenicu da nikakve sustavnosti u proučavanju ćirilichnoga hrvatskoga korpusa nije bilo, a da se malo veće zanimanje javnosti budilo samo u vezi s polemikama o (nacionalnoj) pripadnosti pojedinih tekstova i o stupnju posebnosti hrvatske ćirilice kao grafijskoga sustava. Petstota

Rudolf Strohal je po odlasku u mirovinu počeo sustavno istraživati spise hrvatskoglagoljskoga notarijata. Transliterirani je tekst uz transkripcijske zahvate objavljivao latinicom kako bi pročitani izvor bio što pristupačniji i razumljiviji čitatelju (*Prilog 5*). To je načelo primijenio u svojoj prvoj knjizi *Glagolske notarske knjige vrbničkoga notara Ivana Stašića* koja je objavljena 1911. god. u Zagrebu kao prva iz serije *Publikacije Staroslavenske akademije na Krku – Publicationes Academiae palaeoslavicae Veglensis* i Starohrvatske glagolske knjižnice. Strohalova je knjiga silno iskritizirana (Premuda 1913: 77–85). Najviše joj se zamjeralo nepouzdanost čitanje izvora s obzirom na to da su izvori objavljeni metodom transkripcije bez jasno naznačenih kriterija. Strohal bi svoja izdanja obično popratio kraćom studijom ili uvodom, a same isprave tek tekućim brojem, izvornim indikativnim registrom obično u kurzivu. Nije zasebno naznačivao datum, već bi ga donosio u sklopu isprave, a na kraju bi išao sumarij, indeksi te rječnik. Premda su njegova izdanja nepouzdana filolozima koji traže preciznost u prijenosu izvora u tekst, povjesničarima su riznica dragocjena blaga iz koje crpe jedinstvene podatke o ljudima ranoga novovjekovlja, obično seoskoga podrijetla. Primjer takva gradiva objavljena dosljednom transkripcijom na Strohalovu tragu jest rad “Nekoliko glagolskih isprava” Emilija Laszowskoga (1939: 27–41).

VI.

Izrazit napredak u filološkom i egdotičkom smislu zrcali se u radovima Vjekoslava Štefanića koji se po referentnim opisima *Glagoljski rukopisi otoka Krka* (1960) i *Glagoljski rukopisi JAZU I. i II.* (1969, 1970) smatra najvećim paleografom i kodikologom hrvatskoglagoljskih izvora. Objavljujući fragment glagoljske notarske knjige notara Ivana Mantakovića iz Baške (Štefanić 1934: 1–35), znalački i na krajnje jednostavan način rješavao je zamršene probleme i dileme. Glagoljske je izvore objavljivao latinicom, odnosno “transkripcijom” i to onom, kako sam kaže, koja je “apsolutno vjerna originalu” (Štefanić 1934: 10). Novim je grafemima i slovnim pozicijama obilježavao preneseni tekst tako da se u svakom času može vjerno pročitati izvornik. Primjerice, palatalne konsonante /lj/ i /nj/, koji se u glagoljskoj grafiji bilježe isto kao i konsonanti /l/ i /n/, razriješio je novim latiničnim grafemima /l̥/ i /n̥/. Glagoljski grafem ‘jus’, koji se u paleografskoj konvenciji bilježi grafemom /û/, prenosio je fonemskim slijedom u kurzivu /ju/ (*Jure*, *Matiju*). Na taj je način očuvao vjerodostojnost izvora i onemogućio pogrešno tumačenje teksta. Primjerice, krčko prezime ‘Sabljić’, u glagoljskoj

obljetnica prve hrvatske tiskane ćirilice knjige dobar je povod za sabiranje dostignutih znanja i promišljanje kako uspješnije integrirati ćirilčni korpus u hrvatska filološka istraživanja i ta istraživanja bitno osuvremeniti.” (Damjanović 2012: 9–10). Usp. također: Damjanović 2014: 1–16.

grafiji 'Sablić', bilježi slijedom 'Sablić', čime je onemogućio da se pogrešno pročita kao 'Sablić'. Na isti način razlikuje krčka prezimena 'Brnić' (Brnić) i 'Brnjić' (Brnić). Štefanić je glagoljski grafem 'jat' razrješavao prema smislu: znakom /ê/ kada je u riječi slog /ja/ te znakom /ě/ kada se čita /e/. Također je prema smislu ubacivao protetsko *j*, pišući ga kurzivno da bi se razlikovalo od glasovno istoga i slovno različita glagoljskoga grafema /j/. S druge strane, grafem /i/ zbog trojake fonetske vrijednosti (*i, j, ji*) ostavljao je bez promjene jer na Krku, kako sam piše, "bogzna gdje ima granicu tomu". Pisanje velikoga i maloga slova te interpunkciju donosio je po suvremenim ortografskim pravilima, razrješujući i sve kratice. Od kritičkih znakova upotrebljava sljedeće: za nadopunu riječi prikladnim slovima rabi oblu zagradu ( ), za izostavljeni i precrtani dio šiljaste zagrade < >, a višetočje ... za očite lakune u tekstu. Naglasio je da je uveo nove interpunkcijske znakove prema nahodanju jer "nisu dosljedni u originalu". U zaglavlje stavlja redni broj dokumenta i folijaciju na marginu, a u bilješke "ispod crte" tumačenje određenih riječi i drugo čitanje (*Prilog 6*).

Držimo da bi se buduća izdanja glagoljskih izvora trebala ugledati upravo na Štefanićeva paleografska i egdotička rješenja jer su paradigma pouzdane obrade i objave glagoljičnih izvora (Galović 2015). Međutim, zanimljivo je da gotovo nitko nije slijedio Štefanićev model, zapravo sve do izdanja *Trećega protokola Jura Sormilića* (Bošnjak Botica i dr. 2016), unatoč tomu što njegovo ime u paleoslavističkim krugovima prati atribucija najvećega poznavatelja glagoljske paleografije i glagoljskih rukopisa.

VII.

Taj se model ne slijedi već u sljedećoj knjizi *Glagoljski lošinjski protokoli notara Mikule Krstinića i Ivana Božićevića (1564-1636)* koju je priredio Leo Košuta. Premda ju je već 1950-ih predao Državnomu arhivu u Rijeci za objavljivanje, svjetlo je dana ugledala tek 1988. kao 9. knjiga *Radova Staroslavenskog zavoda u Zagrebu (Prilog 7)*. Knjigu, sastavljenu od dvaju notarskih protokola četvorice notara, uz pomoć Vesne Stipčević uredila je Ivanka Petrović. Nakon uvodne studije, svaka je isprava, zapravo notarska imbrevijatura, dobila redni broj, oznaku sveska i folijacije s lijeve te kronološki datum (*datum temporale*) s desne strane. Iako za neke postoji opravdana sumnja da im je navedeni datum pogrešan, poredane su onako kako su datirane u protokolu. Godina unoska je današnja (1. siječnja), dok je u samom protokolu mletačka (1. ožujka). Nažalost, niti jedan dokument nema regista, a ima tablicu s brojevima unoska svakoga od četvorice notara, indeks imena i leksičke građe izrađen na temelju *numerus currens*, kazalo, nekoliko stranica kopija izvornika te hrvatski i talijanski sažetak. Naknadni dodatci obilježeni su kurzivnim slovima. Naslovi koji se ponekad javljaju iznad unosaka ili kao marginalna bilješka uneseni su "samo u slučajevima

kada su od neke važnosti za sam tekst” (Košuta 1988: 24). Umjesto latinične transkripcije priređivači su se odlučili za doslovnu latiničnu transliteraciju radi filoloških istraživanja, argumentirajući svoj pristup autoritetom slavista Josipa Hamma koji je, analizirajući govor otoka Suska, ustvrdio da se preko transkripcije nikada ne može dosljedno i sigurno rekonstruirati izgovor pisca glagoljskih tekstova (Košuta 1988: 24). Ipak, određena glagoljska slova kojih nema u latinici transliterirala su se transkripcijom (*ju* umjesto *û*, *ć* ili *šč* umjesto *č*, *j* umjesto *ŷ*), odnosno svojim načinom (*ê* u značenju *ja*, *ŷ* u vrijednosti *j*, *je* u vrijednosti *je*). Kraćene riječi pod tildom razriješene su u oblim zagradaama, a kraćenja bez tilde i sva ispuštena slova ili riječi stavljeni su u šiljate zagrade, dok je izgubljeni ili teško čitljiv tekst rekonstruiran u uglatim zagradaama ili su na to mjesto stavljene točke. Interpunkcija je autorova na tragu latinskih izvora. Zanimljivo je objašnjenje da su “u tekstovima izostavljene samo one pogreške koje nisu od važnosti za buduće proučavanje jezika ovih glagoljskih protokola, kao što su očite zamjene jednog slova drugim, ponavljanje slova, slogova, dijelova riječi ili cijelih riječi i slično”, a ostavljene su i popraćene usklikom ili stavljene između navodnika one koje su “dragocjene za studij jezika, čakavske akcentuacije i diftongizacije” (Košuta 1988: 24–25). Knjigu je priređivač posvetio uspomeni prof. Vjekoslava Štefanića koji je “živo želio da tekstovi lošinjskih notara glagoljaša jednom ugledaju svjetlost dana” (Košuta 1988: 24–25).

VIII.

Egdotika glagoljskih povijesnih izvora, nakon Košutina čisto filološkoga pristupa, bila je u padu jer su se egdotičari uglavnom odlučivali na dosljednu transliteraciju svojih izvornika. Jedan od prvih je Mavro Velnić (2007: 83–87) koji je tako objavio jedan kupoprodajni ugovor iz Dubašnice (*Prilog 8*). Sličan model u nizu svojih vrijednih knjiga glagoljskih izvornika iz Istre slijedio je Dražen Vlahov. Svoja je objašnjenja iznio u *Zbirci glagoljskih isprava iz Istre* (Vlahov 2010: 17–18; *Prilog 9*). Minimalni mu je transkripcijski zahvat u transliteriranom. Grafem /č/ razrješavao je grafemom /ć/, osim u slučajevima kada se čita kao ‘šč’ pa ga donosi podebljano (Gračišće, puščam, oblašću), a isto je tako postupao s glagoljskim grafemom ‘jus’ (boljunski, Jurica). Staru uglatu ligaturu ‘ml’ koja se više puta pojavljuje u riječi *zemlja* isticao je kurzivom i podebljanim slovima (*zemla*). Rekonstrukciju oštećena teksta donosio je u uglatim zagradaama [ ], a oble zagrade ( ) služile su mu za razrješavanje skraćenica i precrtan tekst. Brojevne vrijednosti prenosio je velikim slovima (.A.; .I.) s razriješenom brojkom u oblim zagradaama (=1; =10), a velikim početnim slovom piše osobna imena i prezimena te nazive mjesta i božanstava. Svaka je isprava opremljena rednim brojem, kronološkim datumom (*datum temporale*), registrom pisanim verzalnim slo-

vima, a u bilješki ispod crte s naznakom arhivskoga fonda. Svako je ispravi, ako nije imala naslov, dodao novi ispod regista podebljanim slovima u uglatim zgradama. Izdanje sadrži popratni uvodni tekst, izabrane kopije izvornika, indekse osobnih imena, toponima i etnika, bibliografiju te sažetke na hrvatskom, talijanskom i engleskom jeziku. Premda je većina isprava ove zbirke već ranije bila objavljena, njezina je važnost u tome što je predmetno okupila sve glagoljske isprave s istarskoga područja. Ipak, korak unatrag u egdotičkom smislu učinjen je time što tekst vjerno slijedi „redak za redak” izvornika. Riječ je o zastarjelu anglosaksonskom modelu koji se vrlo rijetko primjenjivao u hrvatskoj egdotici, a u posljednje mu vrijeme često pribjegavaju priređivači glagoljskoga gradiva. Isto je tako postupila Svetlana O. Vjalova u članku “Еще одна глаголическая рукопись хорватского писца Юрая Чернича?” (Вялова 2011: 558), donijevši ispravu bilježnika i popa glagoljaša Jurja Černiča iz 1635. godine (*Prilog 10*). Uz to što je dosljedno prenijela grafičku strukturu izvornika u svoj tekst, numerirajući pritom svaki redak, istodobno je donijela i faksimil isprave (što je pohvalno jer ta izvorna građa istraživačima još nije dostupna u digitalnom obliku). Transliteracijski model s načelom „redak za redak” slijedila je i Marta Jašo u članku o oporuci dubašljanskoga popa glagoljaša Ivana Kraljića iz 18. stoljeća (Jašo 2012: 269–302). Svojim je tekstom nastojala što vjernije prenijeti grafičku strukturu izvornika pa je na temelju osobne procjene donosila verzalna slova i interpunkciju koju je učinio notar (*Prilog 11*). U obliku je zagrada uglavnom razrješavala kraćenja, nije se upuštala u razrješivanje /ê/, ali je zato grafem /i/ donosila čak na četiri različita načina (*i, ĩ, ĭ, i*). Valja ovdje posebno istaknuti skupinu recentnih izdanja glagoljskih spomenika i pojedinih dokumenata zadarskog i šibenskog područja čija obrada zaslužuje posebnu pozornost i valorizaciju s historiografskoga i kulturološkoga gledišta, dok su im egdotička rješenja vrlo klasična, tj. izvršena je dosljedna transliteracija.

IX.

Povratak Štefanićevu pristupu obrade i objave povijesnih izvora na glagoljici dogodio se objavom registarskih zapisa o posinovljenjima, novačenjima i zavjetovanjima franjevac trećoredaca glagoljaša na otoku Krku (Botica i dr. 2015). Također je primijenjen u *Trećem notarskom protokolu Jura Sormilića (1726. – 1734.)* (Bošnjak Botica i dr. 2016). Riječ je o prvom svesku serije *Hrvatskoglagoljski notarijat otoka Krka. Notari Dubašnice*, naslovljene prema arhivskom fondu slična naslova *Hrvatskoglagoljski notarijat Dubašnice i Vrbnika* iz Hrvatskoga državnoga arhiva u Zagrebu. U tom se arhivskom fondu, koji je 1931. iz Kotarskoga suda u Krku prispio u Zagreb (Kolanović 1983: 163), nalaze gotovo svi hrvatskoglagoljski notarski protokoli i koncepti iz Vrbnika i Dubašnice te brojne pojedinačne hrvatskoglagoljske notarske ispra-

ve, a vode se pod jedinstvenom signaturom HR-HDA-60.³¹ Uvidom u fond može se vidjeti da je riječ o desetcima tisuća hrvatskoglagoljskih notarskih akata. Zbog visoko postavljene ljestvice o kvaliteti izdanja i organizacijsko-financijskih okolnosti *Treći notarski protokol Jura Sormilića (1726. – 1734.)* moralo je izdavački supotpisati više institucija: Hrvatski državni arhiv, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – FF-press, Povijesno društvo otoka Krka i Staroslavenski institut. Tvrdukoričeno izdanje s transliteriranim i naknadno transkribiranim izvornikom (str. 99–390) te CD-ROM-om s digitaliziranim izvornikom obiluje priložima poput uvodne riječi nakladnika (str. 7–8), opširne znanstvene studije (str. 11–79), više preslika izvornika (str. 81–96), popisa kratica (str. 391), rječnika manje poznatih riječi te kazala osobnih imena i mjesta (str. 391–437). Sve je, izuzev teksta izvornika, prevedeno na engleski jezik. Konačno, *Treći notarski protokol Jura Sormilića (1726. – 1734.)* sadrži 297 sadržajno različitih notarskih isprava.

Priređivači su se držali kritičko-interpretativnoga pristupa u obradi i objavi. Načelno govoreći, isprave su nastojali objaviti na što jednostavniji i čitatelju pregledniji način, ali da se iz izvornoga teksta uvijek može rekonstruirati izvornik (*Prilog 12*). Svaka je notarska isprava donesena sukladno pravilima egdotike. Svaka, dakle, ima zaglavlje koje sadržava numeraciju isprave označenu s *numerus currens*, suvremenu vremensku i mjesnu dataciju (*datum temporale* i *datum locale*), regist odnosno sažetak sadržaja pravne radnje na hrvatskome i engleskome te određene bilješke pod registom poput signature i paginacije. Sam pak izvornik donesen je u kombinaciji transliteracije i transkripcije. Određena slova u izvornom tekstu, nakon što je izvornik transliteriran s glagoljice na latinicu, dodatno su obilježena masnim i kurzivnim slovima da bi izvorni tekst bio što čitljiviji i razumljiviji, odnosno da bi u konačnici imao što bolju recepciju (Bošnjak Botica i dr. 2016: 24–27).

Jure Sormilić prepisivao je notarske akte u svoj protokol *in continuo* s minimalnim brojem interpunkcijskih znakova te notarskim brzopisom ujednačene grafije i pravilna duktusa. Priređivači su, odlučivši se radi recepcije izvan filološkoga kruga ići težim i rizičnijim putem, izvorni tekst donijeli po suvremenim pravopisnim propisima i znacima, a radi preglednosti su ga raščlanjivali u veće odlomke i cjeline. K tomu, razriješili su sve kratice napisane suspenzijom, kontrakcijom ili ligaturama te skraćnice koje su okupili pri kraju knjige. Upotrebljavali su određene redaktorske znakove

³¹ Arhiv je mikrofilmirao gotovo sve glagoljske isprave i rukopise, pa tako i sve sačuvane spise hrvatskoglagoljskoga notarijata otoka Krka (Kolanović i Lemić 2002: 20, 22, 38–39, 100–113).

poput <>³², ( )³³, (!)³⁴, (?)³⁵, [ ]³⁶, [ ]³⁷, ||³⁸, →³⁹, /P/⁴⁰, f.⁴¹, r⁴², v⁴³. Cjelokupno gledano, ovakvim se pristupom htio pružiti okvir za buduća izdanja diplomatskoga gradiva na hrvatskom jeziku i glagoljskom pismu. Koliko je takav način pogodan, procijenit će na kraju zainteresirani čitatelji i struka.⁴⁴

X.

Godine 2017., stotinu godina otkako je Stjepan Ivšić po nalogu Akademije novim hrvatskoglagojskim i hrvatskoćirilničnim ispravama počeo dopunjavati zbirku *Acta croatica*, izišle su *Hrvatske glagoljične i ćirilnične isprave iz zbirke Stjepana Ivšića 1100. – 1527.* (Bratulić 2017). U dopunjenu naslovu *Acta Croatica. Hrvatski spomenici, knj. 1* zadržano je pravo na to da se izdanje drži nastavkom Kukuljevićeve i Šurminove zbirke hrvatskoga diplomatskoga gradiva. Ispod naslova navedeno je da ju je “u latinicu preslovio i bilješke napravio Stjepan Ivšić”, da joj je “transliteraciju osuvremenio, bilješke dopunio i za tisak priredio Josip Bratulić” te da joj je “kazala osobnih imena i mjesta sastavio Zoran Ladić”. Objava *Hrvatskih glagoljičnih i ćirilničnih isprava iz zbirke Stjepana Ivšića 1100. – 1527.* godinama se gotovo euforično čekala zbog riječi Eduarda Hercigonje koji je od Ivšića očekivao “oko 800 (osam stotina) hrvatskih listina od 1100. do konca 16. st.” (Žubrić 2010). No, Akademija je u Ivšićevim fasciklima nakon njegove smrti zatekla tek 222 obrađene isprave i 236 poluobrađenih te 49 neobrađenih isprava nastalih između 1100. i 1500. godine (Bratulić 2017: XXVII). Tomu treba pribrojiti 62 obrađene isprave, 36 poluobrađenih i 9 neobrađenih isprava koje su nastale do 1527. i konvencionalnoga ulaska hr-

³² Šiljasta zagrada pokazuje da je dio teksta u izvorniku precrtan.

³³ Obla zagrada pokazuje priređivačevo razrješenje pripadajuće riječi.

³⁴ Uskličnik u obliku zagrada upozorava na to da dotična riječ ima neočekivan ili pak gramatički pogrešan oblik.

³⁵ Upitnik u obliku zagrada upozorava na to da riječ ili kratica nisu u potpunosti ili sa sigurnošću razriješeni.

³⁶ Uglata zagrada pokazuje intervencije u tekstu (npr. dopune slova, riječi ili rečenice, odnosno napomene) ili pak naznačuje dio teksta koji je u izvorniku djelomice ili potpuno nečitak, odnosno uništen.

³⁷ Uglata zagrada samo s donjim kutom označuje da je taj dio teksta napisan između osnovnih redaka ili *in margine*.

³⁸ Drugi redak.

³⁹ Buletin čiji se sadržaj odnosi na dotični dokument.

⁴⁰ Notarov potpis i znak za “viđeno”.

⁴¹ *Folium*, folij, list.

⁴² *Recto*, prednja stranica lista.

⁴³ *Verso*, stražnja stranica lista.

⁴⁴ Dosad su izišla dva stručna prikaza knjige, oba iz povjesničarskoga kuta (Budeč 2016: 243–244; Matić 2017: 446–448), dok su filološki osvrti posve izostali.

vatske historiografije u rani novi vijek (Bratulić 2017: XXVII). Druga je stvar što Akademijina zbirka hrvatskih akata u izvorniku i u prijepisu ima oko 7000 arhivskih stavaka (Bratulić 2017: XXVIII). Josip Bratulić, priređivač Ivšičeve zbirke, napisao je oveću uvodnu studiju u kojoj je, osim duga “historijata” Ivšičeve zbirke, donesena rasprava o jeziku, književnojezičnim osobinama, vrelu za povijest (Bratulić 2017: V–XXXVII). Također su izneseni Ivšičevi transliteracijski postupci i transkripcijski prijedlozi (Bratulić 2017: XXXII–XXXIII).

Prije negoli se osvrnemo na njih, sagledat ćemo egdotičke postupke primijenjene u dokumentima (*Prilog 13*). Ivšičeva zbirka sastoji se od 187 dokumenata. Svaki ima zaglavlje koje sadržava numeraciju isprave označenu s *numerus currens*, vremensku (*datum temporale*), ali i začudno ondašnju mjesnu dataciju (*datum locale*), regest odnosno sažetak sadržaja pravne radnje te mnoštvo bilježaka pod regestom poput dataka o samoj ispravi, njezinim grafijskim obilježjima, mjestu čuvanja, dotadašnjim izdanjima, određenim zanimljivostima itd. Potom slijedi izvorni tekst, transliteriran i naknadno transkribiran na latinicu, s brojnim bilješkama podno crte koje upućuju na dotadašnja čitanja. U izvornom se tekstu javlja više različitih znakova i uputa poput čuvanja kraja retka (znak /), zadržavanja apostrofa u riječima (npr. Š’tefanu), razrješavanja kratica, pokrata i skraćenica uvijek u oblim zagradama ( ), čuvanja glagoljskih znakova za brojke i razrješavanja arapskima između kosih crta (npr. .č.u.zi. /1419./), rekonstruiranja slova u uglatim zagradama [ ], rijetka javljanja znaka za kraj čitavoga zapisa (~), čuvanja slova u superskriptu kad je takvo u izvorniku (npr. o^h) itd. Dojma smo da se izvorni tekst mogao rasteretiti razrješavanjem svih kratica, pokrata i skraćenica bez oble zgrade, brojeva, micanjem znaka za čuvanje kraja retka /, nezadržavanjem đerva (j) itd., jer je ovako vizualno poprilično šarolik.

Ivšičevi transkripcijski prijedlozi dodatno bi usložili izvorni tekst pa je Bratulić od mnogih odustao kako bi rasteretio sam tekst (Bratulić 2017: XXXII–XXXIII), a objavom izvornoga teksta po recentnom pravopisu prilično je olakšao čitanje. Treba međutim reći da je Ivšić vrlo savjesno obrađivao glagoljske isprave te je pojedine pročitane riječi popratio bogatim kritičkim aparatom. Čvrsto se držao načela da je precizno čitanje izvornoga teksta ujedno precizna slika izvornika. To je danas zacijelo najvažnije načelo u objavi povijesnoga izvora.

5. ZAKLJUČAK

Hrvatskoglagoljski je notarijat javnobilježnička institucija koja je pravnomu činu ili sklopljenu poslu svojih stranaka davala javno priznanje u propisno pisanoj strukturi na hrvatskom jeziku. Njime je konkretizirano rimsko pravo u pogledu zaštite privatnoga vlasništva i prava slobodnoga raspolaganja njime. Riječ je o pravnoj stečevini zapadne civilizacije od prvorazredne važnosti. Notarom hrvatskoga jezika postajalo se po državnoj (duždevoj ili carevoj) ovlasti. Hrvatski, kojim su sastavljane glagoljske notarske isprave, bio je time ravnopravan drugim jezicima na kojima su se sastavljali notarski akti i pisale notarske isprave. Stoga se radi o pisanoj baštini od prvorazredne važnosti.

U hrvatskome su dva stručna naziva za tu službu: javno bilježništvo i notarijat. Prvi se upotrebljavao u srednjoeuropskom dijelu Hrvatske. Službenim u Republici Hrvatskoj postao je 3. kolovoza 1993. kada je iznesen Zakon o javnom bilježništvu. Drugi je latinskoga podrijetla i vezan je uz mediteranski dio Hrvatske. Službeno se više ne upotrebljava u hrvatskoj pravnoj praksi pa je postao dijelom povijesnoga leksika.

Hrvatski je prostor preko sedamsto godina bio krajnja istočna točka postojanja instituta javnoga bilježništva u službi građanstva. Dakako, njegova je provedba u određenim mjestima ovisila o državnom ustroju i vlasništvu pa je tako tek nakon razvojačjenja Vojne krajine na taj prostor stigao javni bilježnik. Njime pak nije propisivan javnobilježnički jezik. Hrvatski je prostor obilježen državopolitičkom disperznošću i civilizacijskom rubnošću pa se to kod javnobilježničke ili notarske prakse ogledalo kroz uporabu različitih jezika (latinskoga, hrvatskoga, talijanskoga, njemačkoga i mađarskoga), ali i različitih pisama u samom hrvatskome (na glagoljici, ćirilici i latinici).

Ovim smo člankom željeli upozoriti na važnost hrvatskoglagoljskoga notarijata te na potrebu objavljivanja njegovih isprava. Osim što su specifikum hrvatske pisane baštine, a zbog pisma jedinstvene u svijetu, te isprave hrvatskomu jeziku osiguravaju suverenost puno dublje u prošlost negoli se to postizalo priznanjima od službenih vlasti. Osnovna nam je nakana bila da se pri budućim obradama i objavama isprava hrvatskoglagoljskoga notarijata ustanove egdotički parametri koji bi bili općeprihvatljivi. Stoga smo u traženju što boljih postupaka raščlanili jedanaest različitih izdanja glagoljskih notarskih isprava. Vrsnoća njihovih izdanja poprilično se ogleda u odgovorima na egdotičke postupke poput pitanja načina predstavljanja izvornoga teksta, pitanja dosljedne transliteracije, transliteracije s naknadnim intervencijama ili pak transkripcije, pitanja jasnoće izvornoga teksta kroz naknadne ortografske intervencije te vjernosti teksta izvorniku, pitanja imitiranja strukture izvornika, pitanja postavljanja kritičkoga aparata i, na kraju, pitanja objavljivanja samoga izvornika.

Držimo da je izdanjem *Trećega notarskoga protokola Jura Sormilića (1726. – 1734.)* pružen dobar model budućim izdanjima glagoljskih isprava u skladu s pravilima i propisima egdotičke struke, gdje preneseni tekst zadovoljava potrebe očuvanja veze s izvornikom i nužne prilagodbe interpretaciji. Temeljni je kriterij da objavljeno povijesno gradivo mora biti jasno i pregledno, ali da njegov izvorni tekst prilikom prenošenja riječi ne smije biti u raskoraku s izvornikom. Takav se pristup u egdotici definira kao kritičko-interpretativna metoda. K tomu, u tom je izdanju svaka glagoljska notarska isprava objavljena sa zaglavljem koje sadržava numeraciju isprave (*numerus currens*), dataciju na suvremeni način (*datum temporale*) i sa suvremenim toponimom (*datum locale*), regist odnosno sažetak sadržaja pravne radnje na hrvatskom i engleskom te kraću bilješku sa signaturom, paginacijom u izvorniku i podatkom o eventualnom oštećenju.

Svi se hrvatskoglagoljski zapisi nakon transliteracije trebaju dodatno usložiti transkripcijskim zahvatima masnim ili kurzivnim slovima. Tako su već činili Stjepan Ivšić i Vjekoslav Štefanić u svojim egdotičkim postupcima. Iako je praćenje izvornika „slovom za slovom” u izvornom tekstu legitimno i rijetko se na taj način može pogriješiti, mora se olakšavati pristup povijesnomu izvoru jer svi njegovi korisnici nisu stručnjaci za jezik i paleografiju. Pisanje malih i velikih slova te stavljanje interpunkcijskih znakova u izvornom tekstu valja razrješavati prema suvremenim ortografskim pravilima. Također je potrebno razriješiti sve vrste kratica koje se s izvornim stanjem mogu donijeti zajedno u uvodnoj studiji ili na kraju u posebnom poglavlju. Izvornu strukturu teksta ne treba oponašati, a radi preglednosti treba odvajati veće odlomke ili cjeline. Samo tamo gdje je nužno donosi se kritički aparat pod crtom ispod izvornoga teksta. Glede tiskanoga faksimila, na tu se mogućnost treba odlučiti samo u posebnim okolnostima kada je riječ o divot-izdanju rukopisnoga kodeksa. Najpoželjniji su digitalizirani izvornici ne samo na CD-ROM-u i DVD-ROM-u nego i na različitim digitalnim platformama na kojima se sve više donose izvornici i izvorni tekstovi.

će bit od ne urdinan (naredjen). Priženti Jure Modrinic po. Jura i Frane Šamanić po. Jelene i Anton Sormilić po. Ivana, svidoci zvani i moleni, svi od ovoga kaštela Dubašnanskoga. I naiparvo reče rečena teštatrica (oporučiteljica): kada — gonu bogu bude drago me zdvinut od ovoga svita, priporučem dušu moju svemu prisvetomu veličanstvu i blaženoj divi Mariji i svemu dvoru nebeskomu, a moe telo materi zemli, da bude pokopano u crikvu sga Apolinara. I molim mnogo pošni kler od Dubašnice, da pridu zdvignut moe telo mervto s prošišijonom (obhodom), kako e užanca (običaj), i da mi čine sprovod i službe dan prvi, sedmi i treiseti, i da ih plate moi prokaraturi od moga doba.

Tulikaíše reče rečena teštatrica, budući opomenena od mene nodara: puščam smu Kirinu Kunfanulu od Veje edan rumanat kakoe užanca (libre?) 2 : 5.

Tulikaíše reče rečena, e bila opomena od mene nodara, ako će pustit ku drugu limozinu katikuminom ali za sti Isukarstov grob od Erusolima ali na druge mesta takove; i e odgovorila da ima svojih ubozih

Tulikaíše reče rečena teštatrica: puščam edna lihu zemle u pole Budislovićevo Ivanu Budisloviću. i da e sto libar duga negougoa (negovoga) na istu lihu. i za to hoću da ista liha oliti zemla se ima činit štimat (procijeniti) od gva (dva) rotnika puplika, i ako se štima od više da, moi prokaraturi (ovršitelji oporuke) imaju činit reć tulike mise base (tihe) za dušu mou i moih mervtih šubito po mojoj smerti. I još mi bi rečeno, da na istu lihu se nahodi dug u redi (baštinici) Pomartini (libar) 50 s pismom ako e istina ča ja neznam neka plate ta dug zdola imenovani moi prokaraturi.

Tulikaíše reče rečena teštatrica: puščam moi vertal u Budislaivić Antonu Plutiću (Ljutiću), momu zormanu (rodjak) s patom (uvjet), da isti vert se ima štimat od rotnici pupliki, i ča bude valal, da čini reć šubito po mojoj smerti tulike mise base za dušu mou i moih mervtih. i za duše od purkatoria od redovnika na svoju volu, samo da ima dat ateštat (svjedočba) od istoga redovnika na ruke gosna popa Antona Zlačića. Nego mu nolivam (puštam) od istoga vertla (libar) 15 za negovi dobri meriti i pomoć ku mi e učinil u moih potrihah.

Tulikaíše reče rečena teštatrica: puščam edan kus zemle zgor dolca. ki se nahodi u ruke redi po. Antona Pinčića, na kojoj zemli se nahodi duga u braščinu sga Mikule (liba:) 50, koi dug isti redi vraćan na rate, i znam da vala više, i nim ga puščam i dariyam za vazda prez ni jednoga obluga. Tulikaíše reče rečena teštatrica: puščam mou kuću i moi vertlic kol iste kuće, da ima bit dana od moih prokaraturi egnoj (jednoj) siroti od dobra življenja z obligom (obeza) da plaća l. 12 svako leto do leta petnaist, a kada pasau (prodju) leta petnaest, da ima bit štimana ista kuća, i prodat ju i činit reć tulike mise tase za dušu mou i moih mervtih. I dečarivam (očitujem) da ista sirota, ako bi bila nutri, da e perva ona za kupit u (ju), nego drugi za istu plaću.

Tulikaíše reče rečena teštatrica: puščam egnu (ednu) misu kantanu (pjevanu) od tri oparani (3 popa) za mou dušu na na moi da (dan) obhodni. I još puščam egnu (ednu) misu od tri opara(ni) na 15. agušta za mou dušu. da ih plate moi prokaraturi od livela (kamate), ki bude stal u mou kuću.

Tulikaíše reče rečena teštatrica: puščam egnu misu kantanu s leteniami do tri leta za mou dušu.

⁴⁷ Ivan Milčetić, "Glagoljaši, osobito krčki, u prošlosti hrvatskoj. Kulturno-povjestna rasprava" (1887).

God. 1495. na 6. travnja. U Dubačnici.

Moiša Klaričić piše priuru, da mu pošle novce za prodanu zemlju.

В Х(рист)и почтовани о(т)че и гдне приоле, дам' вам' видити, како с(а)м' учинил' цену од' ваше с'трane с' Ивановом' Лукачицем' за ов' кус' зем'ле поли вашу землю, ку ви з'нате, за дукат' л. (Ѡ. 10), за ке пинези вас' просим' по в'саки пут', пошлите ми е по Ивани том' ис'том' Лукачици. — ч. у. џ. е. (ж. я. п. п. 1495) априла на .s. (з. 6) д(а)н е Дубачници. — а при тои цени бише с'видоци: подкнежин' П(е)тр Хрвацинин' и Иван' Милчетиц'.

Моиша Кларичиц и негa жена Дорка.

Ћ домин' П(е)тр писах како ми рекоше и к(а)ко слиш(а)х право и верно.

Glagolski original na papiru u zbirci jugoslavenske akademije u Zagrebu.

God. 1495. na 5. lipnja. U Briñama.

Knez Anž Frankapan daruje samostanu sv. Spasa kod Seña selo Mali Prokišci.

Ми кнез' Анж' Франкапан', кр'чки, сен'ски, мод'руш'ки и пр(о)чаѣ кнез', дамо видити в'сим и в'сакому, ким' е достоинно, и пред' ких' лице и образ' приде та наш отворен' лист', како ми с'миш'лаюци нес'тановито с'тан'е сега свита, и поз'наваюци краткос'т' жит'ѣ телес'нога, в' ком' есмо пост(а)влени, и приходещи на п(а)м(е)т' писма светога речен'е, ко р(е)че Д(а)в(и)дѣ пр(оро)кѣ: ч(лови)кѣ к(а)ко трава, а д'ни негa како цвет' пол'ски тако проц'вату'т' и паки усахнут'; и такоє р(е)чение бл(а)ж(е)н(а)го Ћкова ап(осто)ла, ки рече: в'сако дание доброе и в'саки

⁴⁸ Đuro Šurmin, *Hrvatski spomenici – Acta Croatica* I. (1898).

i da plate rečeni grob, kako sem ja ga platil za moju ženu. Pušcam moje prokaduri i kumensaduri zgora toga moga tištamenta popa Petra Fargašića i Mikulu Žuljanića. Molim vsaku gospodu duhovnu i telesnu, pred kih pride rečeni moj tištament, da ga pohvale radi ljubavi božje, komu budi hvala vaviki, amen.

Na tom bihu svedoci zvani, ki bihu od pričela rečenoga tištamenta do svaršenja, pop Garžan Valjković, žakan Barić Bozanić, Ivan Bozanić p. Ivana, Ivan Dvorničić, rečeni Ivančić, Šimun Vitezić i cetera.

71.

Uštrument Ivana Fugošića. Va ime H(risto)vo, amen, let od njega rojstva 1640., indicijon 8., miseca pervara dan 27. (v) Varbnci v kući mene nodara pred svedoci, pop Mihovil Pavan i Mikula Fugošić. Pred rečenimi svedoci prodaje Garžan Stašić i Petar Dujmović kako prokaduri p. popa Ivana Hodanića na instanciju reda rečenoga p. popa Ivana, a to Ivanu Fugošiću njih darmun, ki je v Kostešinih s livelom, če plaća v kamaru, po štimi, položen rečeni darmun meju ove kunfini, z bure komunada, z juga darmun p. Jurja Cvetčića, z garbina darmun p(oko)ne Savti Brusića, s tarmuntani darmun Jurčičeve redi, shranjajuć pravije kunfini i cetera, obligujuć rečeni prodavci rečenomu kupcu mantinat rečenu prodaju pod oblagacijon vsih svojih dobar, ke su i ke budu, i cetera. Priješe na račun L 67 So. 12.

I bi klicana rečena prodaja tri parve nedilje ne mesti zakona kaštela Varnbika po oficijali Mikuli Radivoju.

1647. na 27. pervar(a) pred svedoci, pop Marko Piligoto i Valić Volarić, Matij Hodanić kako red p. popa Ivana Hodanića kuntradika prodaju više rečenu za uzrok, ki oće bolje reć pred pravdu.

1647. na 15. ohtebr pred svedoci, pop Marko Piligoto i Matij Pavan, Matij Hodanić stavi se doli od rečenoga kuntradiciona.

Štima Ivana Fugošića. 1659. na 3. maja referi Ivan Bozanić i Barić Pavan, rotnici, da su štimali darmun v Kostešinih, ki je bil p. popa Ivana Hodanića, s livelom L 110.

Od kih L 110 ozva se rečeni Matij Hodanić kuntenat i plaćen od Ivana Fugošića za rečeni darmun pred svedoci, Matij Justinić i Juraj Sparozić p. Jurja, 1663 na 26. augusta i hvali rečeni štrument.

72.

Tištament Kati, žni Franića Vitezića. Va ime H(risto)vo, amen, let od njega rojstva 1640., indicijon 8., miseca marča dan 7. (v) Varbnci v kući Kati, ženi Franića Vitezića. Totu sideć rečena Kate zdrava životom i pameti dobre i razuma, zva k sebi mene nodara, da njoj pišem nje poslidnji tištament, kasivajuć vse svoje tištamenti i kundicilije, ke je dosada činila pisat

⁴⁹ Rudolf Strohal, *Glagolska notarska knjiga vrbničkoga notara Ivana Stašića* (1911).

(l. 8 a).

da čini' zvati k sebi učiniti s'lužbu k(a)ko se pris'toi, kan'tati misu, k(a)ko němu bude viditi' i ki po něm' budu.

Ošće ostavljam' v zadušinu graju ka se zove Dub' i ovac · ī · [= 20] i trsje ko je (na) Narcih' poli crikav' s(ve)toga Ėkova⁵⁸) i kuću ka je pod' gradom' vrhu Vode i vrtli' okolo ně i ča k nimь⁵⁹) pristoi i p'čele ke su pri' nej' s ovim' kun'dicionom: da bude to guvernal' i udržal' moi sinovac' zgora rečeni pop' Pet(a)r za njegova života, a po něga s'mrti da imij' rečenu zadušinu udržati moi' sinovac Barić, sin' pokojnoga moga brata Marka, s tim' kundicionom', ako bude pop'; ako li ne bude pop, da rečena zadušina imij' poiti komu ju oš'tavi rečeni pop' Pet(a)r po svojei s'mrti najbližnemu popu ki bude od brat'je negově. A zvrhu te rečene zadušine, k(a)ko je zgora pisano, da rečeni pop' Pet(a)r i ki ju za nim' bude držal', da bude držan' činiti' vsako k(e)to na obhodni d(a)n l(e)ta moga, kada me Bog' sudi, služiti v kapitul' baš'čanski' i zvati jih' doma činiti' nim' poč'ten' kolacion'. I ako bi se němu prigodalo, da bi ne mogal' učiniti te s'lužbe, a on' da bude držan' i ki za nim' budu, da imite služiti vsako l(e)to rečeni d(a)n jednu misu od kumven'ta s' viden'jem' plovana ki je i ki bude. I ta zadušina da se ne mozi prodati ni darovati ni zaginuti za nijed(a)n zal' dlg', nere da s'toi' s rečenu s'lužbu.

Ošće os'tavljam' momu sinovcu Bariću, rečenomu zgora, trsje ko je Pod' Stenami' za kuću zgora rečenu s' tim' kun'dicionom', ako bude pop', i da imij' s'lužiti na leto jednu misu za moju dušu i moih' mrtvih'.

Ostavljam' momu sinovcu Jurju, sinu pokojnoga moga brata Žanka, trsje ko me je dopalo v' Bosari, da od toga imij' s'lužiti jednu misu na k(e)to za moju dušu i za moih' mrtvih'.

Ošće os'tavljam' pod kapitul' baš'čan'ski redov'nikom' pod' zornicu ov'ce čet(i)re. — I takoje os'tavljam' mojemu sinov'cu rečenomu popu Petru vse os'talo moje dobro ko se gibje i ne gibjě, ča je kuće, imen'ě i ča k nim' pris'toji i sa v'su masariju'. I takoje kalež, para-

⁵⁸) Crkva ili kapela sv. Jakova na Narcih (i danas dio Baške!) srušena je u 18. stoljeću pa je na njenom mjestu sagrađen zvonik današnje župne crkve.

⁵⁹) U orig. je eva riječ pobrkano napisana t. j. pisac je već valjda bio napisao „němu, a onda ispravio u „nimь“, stavivši za sigurnost i ъ na kraju.

⁵⁰ Vjekoslav Štefanić, *Fragmenat glagoljske notarske knjige Ivana Mantakovića, baščan'skog notara, iz godine 1526. i 1527.* (1934).

ostalo ča bude da dile lubeznivo: parsten, ki e o⟨d⟩ Dume, da se da Mižinčiča žaknu, parsten moi blago⟨slovle⟩ni parvi, da se da Rasolu; ako bi Duma vazel parsten, da se dadu pinezi žaknu. I zaklinam moih sini, da miseru čine dobru kumpaniju; pre Frane i Tomi⟨ć⟩ da pomognu platiti kant. I krapatur i rovanu p⟨r⟩ostirku da bude miseru. Ki bi to razbi, budi proklat.

Svidoci: domin Žuvan Karstinić, drugi Blaž Forcinić. Pisah ja pop Ivan Božičević, nodar pupl⟨i⟩ki.

1) Božičeviću. — 2) K(a)rstiniću. — 3) Ragužiniću ili Rerečiču. — 4) Škiji.

307

(II, 33^v)

24. VIII. 1611.

1611, agušta 24. Ja Markižina, žena pokoinoga Luke Forcinića, ja znam i esam čula od pokoinoga muža, da e ova kuća puščena za zaduščinu za va vek; o⟨n⟩, ki bude v nei stati, da plaća sako leto 4 vele mise, ednu za pokoinoga Antona Forci⟨ni⟩ća, drugu za nega ženu, treću za Luku, 4. za me i da dadu dvoe mise gargureske za me i vsu intradu, ka bude, da se strati za duše naše. Paki puščam Dumki, hćeri, libar 50, da e se odštima pri lazi na Slavoninah zemle i tarsja za luba⟨v⟩ božju za slu⟨ž⟩bu, ku mi e činila. To bi moi taštament. I tu kuću da uživa parva red nakon redi s otim obnigom.

Pisah ja pop Ivan Božičević, nodar pupliki.

308

(II, 46)

29. IX. 1611.

1611, setemebra (!) 29. Ja Anton, sin Matija Batištića od Silbe, ja budući aparzento, takije li aparzento Martin Tancabelić, takie Ivić, sin Jivana Šimičića, mi dva činimo za se i za naši tovariši. Kad ja Anton zgora pisan činim dobrovolno sentenciju volentariju Martinu i Iviću, a to radi pinez, ki im ostah dužan, libar 200 i 30, so⟨l⟩di⟨ni⟩ 10, i još libar odviše 20 o⟨d⟩ dobre vole; i kada ja Anton zgora pisani ne broim ti pinezi do parvoga Božić⟨a⟩, da mozite vazetj toliko tarsja moga va ogradi mojei, ka e v kundradi v Krivici. *I toli⟨ko⟩e ja Anton zgora pisani daem oblast dominu Jurju Barbiću, da se plati li va toi ogradi po štimi toliko koliko sa⟨m⟩ mu dužan libar 400.*

Svidoci: Martin Budinić i Mikula Dračić i Matii Halić. Pisah ja pop Ivan Božičević, nodar pupliki.

309

(II, 46^v)

30. IX. 1611.

1611, setembra 30. Ja Katarina, žena pokoinoga Marka Čačevića, sina Matia Čačevića, ja budući aparzento, takie moi sin Šimun, takie zet Franić,¹⁾ kad i svi kuntentasma, da on moi četvarti del, ki me tuka

10*

147

⁵¹ Leo Košuta, *Glagoljski lošinjski protokoli notara Mikule Krstinića i Ivana Božičevića* (1988).

PRILOG 8.⁵²

U nastavku donosimo transliteriran tekst Ugovora o prodaji zemlje 20. veljače 1785. godine:

*Na dan 20 febrara 1785 indicijon 3
prišal je dobrovoljno sprid mene nodara i svidoci niže
pisani Ioan Radić pok. Matija od Kaštela dubašnan
skoga koji čineći od svog dobra sakim dobrim na
činom daje i cedi i za vazda libero prodaje i licen
cije za se i za redi Antonu Milčetiću pok. Frani
ća od istog kaštela ki ovdri priženti kupuje i pri
jimlje za se i za redi jedno mesto oraće u kunfin
od Dubašnice u kuntradu od Radići zove se u polje
gorinje plaća desetinu sv. Marku komu konfinuje
od bure mesto parun Pavla Radića od grbina brajde
Petra Bogovića pok. Petra od trmuntane put pup
liki shranja je za cenu i valjaljanje za libar
sto i četrdeset i jednu dim: L 141: tako štimano
kako oni dviju od suca Ivana Bogovića od Jura
i od Jura Milčetića pok. Ivana oba rotnici pup
liki od njih odibrani i tu štimu hvale i renunci
jaju saku drugu štimu i te rečene: l 141: dim
libar sto i četrdeset i jednu šubito je zbrojil rečeni
kupac u ruke rečenome prodavcu a priženti
mene nodara i svidoci niže pisani u tuliko pine
zi gotovi munide kurente i tako na puno plaćen
i šetišvan čineći fin i akvitancu za vavike
s patom da more odkupit rečenu prodaju na fin
od let pet ili od deset prve ke pridu a kada pasa
rečeni termin finjene leta deset ako ne odkupi da os
tane za vazda libera prodaja kako zgora
i šubito rečeni kupac kako gospodar daje i ostavlja
rečeno mesto rečenomu prodavcu na del za rečene le
ta deset prvi ki pridu z obligom kako se obliguje
štentat i nastat rečeno mesto i davat del ovo sag
dašnje leto tretinu od intrade a buduće leta naprid po*

⁵² Mavro Velnić, "Dubašljanski ugovor o prodaji zemlje iz 1785. godine" (2007).

43.

1598., veljača, 22.

OPORUKA MIKULE KRIVIČIČA IZ ZMINI KOD DRAGUĆA, ZAPISIVAČ
ANDRIJA MATKOVIĆ, BILJEŽNIK IZ DRAGUĆA

Taštament Mikule Krivičiča¹²⁶⁷

.Č.F.P.3. (1598) prvara .I.B. (22) v kontradi Drag(u)ća, pod Zmini, v hiši Mikule Krivičiča, pred pričami: Gašper Brnčić, Martin Grgorović, Mate Brnčić, vsi stanuce v rečenom kaštele, kade ote ordinat rečeni Mikoga (!) svoi taštament od nega blaga ki e nemu B(o)g dal. Naiprvu naporučue svoju dušu B(o)gu, a telu materi zemli. Pritom pušća ofic(i)e božanstvene i edne maše S(ve)t(o)ga Grgura, da se plate ž n(e)g blaga. Pušćam S(ve)t(o)mu Križu ednu uliku v Gače strane v Petrovim paštuni. Pušćam S(ve)t(o)mu Eliseju ednu uliku v Kabli zg(o)ra puti, naibliže Pugriži. Pušćam moju ženu Nežu gospodara i gospodaricu nada vsem moim do ne smerti i pušć(a)m i sredni redni (!) ulik pod Križac v strane i vinograd, ki konfina z Mihelom Tonetičem pod Dvor na mesto ednega vola i nivu zgora puti i z žirom, ki v nutri, i ednu nivu v Dolu zgorenu, na krai dvora † Marka. To i sve pušćam liberu franku da ga ona mozi dat i p(r)odat i va ime B(o)žie dat. Pušć(a)m sirotam moih sinu, ča su † Petra i Voriha, tri greble vinogr(a)da pod Dvor, konfina z Mihelom, s(i)n(o)m † Bašteta, a to za nih dobar kontent. Rešto, ča e moiga blaga pušć(a)m moimi vnoku ča Ędretu i Šimetu i Vicetu, koliko edn(o)mu toliko i drug(o)mu i tretomu, ma da se nima partit dokle e živa moē žena. I sada nih stavim za moe redi iliti odleke i proč(a)ē. Na to komens(a)ri: Petar Škorēnac, Marko Pisarić.

44.

1598., rujan, 24.

OPORUKA GAŠPERA ŠPISA IZ HUMA, ZAPISIVAČ ANDRIJA MATKOVIĆ,
BILJEŽNIK IZ DRAGUĆA

¹²⁶⁷ DAR, Protokol ..., f. 7v.⁵³ Dražen Vlahov, *Zbirka glagoljskih isprava iz Istre* (2010).

SVETLANA O. VIALOVA

Ил. 10. Одно из восьми писем (записей в нотариальной книге) Ю. Чернича 1641-1661 г., написанных латиницей. Знак писца. Национальная и университетская библиотека. Загреб (sign. R 4453).

(нотариальных записей), написанных в 1641–1661 г. нотариусом Юраем Черничем («osam listina potaga Jurja Čerņića») в Брибрире на хорватском языке канцелярским курсивом, но уже латиницей (sign. R 4453),¹⁵ а также его собственноручное завещание от 21 января 1662 (sign. R 6528).¹⁶ До настоящего времени не было полной уверенности в том, что написаны они тем же самым писцом Постпал.¹⁷

Однако сопоставление «знаков писца», изображенных на Акте 1635 г. и на данных письмах 1641–1661 г., написанных латиницей, дает право утверждать, что рукописи, безусловно, принадлежат перу одного и того же писца – Юрая Чернича.

Это одновременно позволяет уточнить время смерти Ю. Чернича и считать этой датой 1662 г., поскольку епископ П. Мариани (Petar Mariani), заверивший завещание 21 сентября 1662 г., называет Ю. Чернича покойным.¹⁸

¹⁵ Jurić 1993. 301–302. № 1403.

¹⁶ Jurić 1997. 141. № 3159. br. 8.

¹⁷ Štefanić 1969. 241 (сноска); Petrović 1993. 101–103.

¹⁸ Jurić 1997. 141. № 3159. br. 8.

***

Акт о передаче земли «за церковь» монастыря св. Екатерины Матии Вуконичу и его потомкам в вечно-наследственное владение.

1635 г. День св. Катерины (25 ноября).

1. 1635. na dan s(ve)te Katarini budući skupa braće
2. s(ve)te Katarini dojde pred njih Matij Vukonić proseći
3. rečene braće da bi mu zapisali i dali zemlu
4. za crkvom ku je on i negov otac raskerčil a to da bi
5. bila nemu i nega ostanku i rečena braća videći
6. negovu poniznu prošnu i videći da je velik teg
7. i potrošak učinil na rečenoj zemli daš rečenu zemlu
8. rečenomu Matiju nemu i negovu ostanku vičnim zakom
9. nom a s tim patom da plaća crkvi vsako šesto i pla-
10. šajući rečeni dohodak pravično da mu se ne mozi uzeti
11. ako li pak ne bi pravično dohodka plaćal on ali
12. negov ostanak da je crkva volna na svoje poseći
13. I é pop Juraj Čerņić C.O.N.O. ovo pismo
14. učinil pravo i verno po prošni jedne i druge
15. strane

Дорсальная надпись
list Vukonica Matije na C(rkvenu)
zemlu za crkvi
m(anastir). s. Katarini

⁵⁴ Svetlana O. Vialova / Светлана О. Вялова, “Еще одна глаголическая рукопись хорватского писца Юрая Чернича?” (2011).

GLAGOLJIČNA OPORUKA POPA IVANA KRALJIČA - SKUTLIČA-
(pisana u Dubašnici 21.travnja 1760., *publikana* u Krku 7. prosinca 1762. godine)

- TRANSLITERACIJA

U ime Božie, i Isukarstovo amen. godišća negovoga prisvetoga (rois-) tva dan ot ponedilka miseca aprila dan 21, 1760. ind(icion) Rimski 8-mi u Dubašnici u kući mene teštadura podpisanoga.

Budući ustanovičeno ot g(ospodi)na Boga svakomu edan krat (umriti) i neznana é ot umarlih stanovita ura: zato boeć (se ja) pop. Ivann, Kralić ot paron Jura umriti kada naim(ane bu-) dem sê nadiěti brez teštamenta, i moé nažadn(e vole) zato otlučih, i otlučuem pisati sam s moiom rukom m(oi te-)štament, i moju nažadnu voljú, i izručiti ga u ruke, (kako) izručuém u očitoga nodara Ivanna Sormilića pok. Jura zapečatlena s, trimi pečati, i svidoci ot zvana upi(sani-) mi, i da bude postavljen u nodarov protokol veliki, i kas(ivam) svaki drugi teštament, ili zadnu voljú kih bih (bil) prvo učinil, sa svim da sê ne spominém. da sam bi(l č-) inil niednoga; i ovoga hvalim, i tvardim, i ov im(a im-) ati sve své krěposti koliko da bi bil pisan ot nodar(a) očitoga sprid svidoci, i oču po moioř smarti, da u(dil) bude prižentan kadí sê čeka u uzvišenoga Providura (za) činiti ga validitati po naredbi ot zakona, radi da (isti) posve bude imati svoje krěposti, za své ispunenie. I s(ada) nahodim sê koliko godir nemočan, ot života, ili zdrav (ot pa-) meti, čućenih, govorenía, i razuma; i naipervo dakle (joř) prvo ot svakoga moga narejénia kada g(ospodi)nu Bogu bude dra(go) za uzeti me ot ovoga na drugi život, priporučuém duř(u) mojú negovomu božastvenomu veličařstvu, i slavnoř Di(vi-) ci Marii, i svemu dvoru nebeskomu; a tělo moe materi z(em-)

⁵⁵ Marta Jašo, "Oporuka glagoljaša Ivana Kraljića (XVIII. st.)" (2012).

I oni *diju* da je tako štimal Ivan Milčetić pok. Ivana i Paval Sormilić pok. Pavla, oba rotnici pupliki, i tu štimu hvale i renucij^{ju} saku drugu štimu i kunfesiv^{ju} rečene prodavice da je prijel zgora rečene L 36 poštovani pop Matij zgora rečeni prija na njegove potrebe i za to zgora rečene prodavice, kako ređi obe skupa, čine fin i kavidacijon i da-*ju* poses i ga čine gospodara i se obligu^{ju} obe skupa mantinat zgora rečenu prodaju pod obligacijon sega i sakoga svoga dobra imanja, mole mene nodara. /P/

Činjeno u Dubašnicu, u selo od Oštrobradi (!), na dvor rečenoga kupca; priženti: Ivan Milovčić pok. Petra i Anton Milovčić pok. Petra, svidoci zvani i moljeni, oba od Dubašnice.

┌ 64 || Na dan 28. otabra 1731. | Referi *Jure* Dijanović, oficijal od Dubašnice, da je činil tri pravi kliči od ove prodaje u tri dni od nedilje, jednu za drugu, na mesto pupliko kadi je užanca u Dubašnicu || Zneto i plaćeno ┘

67.

29. IX. 1731.

Dubašnica, Kovači
(Sveti Anton)

Paval Kraljić pok. Pavla iz Dubašnice prodaje Antonu Lisici iz Svetoga Vida dio vinograda Novina u Svetomu Vidu procijenjen na 60 libara

Paval Kraljić, son of the late Paval from Dubašnica, sells to Anton Lisica from Sveti Vid a part of the Novina vineyard in Sveti Vid evaluated at 60 libri

HR-HDA-60-07, 32°-33°

Na dan 29. šetenbra 1731., indicijon 9.

Kunfesiva inpršona sprid mene nodara i svidoci zdola pod-pisani Paval Kraljić pok. Pavla od Dubašnice daje i zručuje i pravo libero prodaje za se i za svoji ređi Antonu Lisici od <Miholjić> Svetoga Vida, ki priženti kupuje i acituje za se i za svoji ređi: jedan kus brajad u kunfin od Omišlja, u kuntradu od Svetoga Vida, zove se Novina, plaća desetinu Svetomu Marku; kunfinuje od bure brajde Ivana Lisice, od *juga* put pupliki, od grbina mesto Antona Lisice pok. Mikule, od tmuntane mesto *Jura* Pinezića; shranjaju za cenu za L 60, dim libar šezdeset.

I oni *diju* da je tako štimal Ivan Milčetić pok. Ivana, rotnik pupliki, i tu štimu hvale i renucij^{ju} saku drugu štimu i tako kunfesiva zgora rečeni prodavac da je prijel zgora rečene L 60 od zgora rečenoga kupca prija nego su činili ovo pismo i za to mu čini fin i kavidacijon i ga čini gospodara i mu daje poses i se zove kuntenat, šetišvan i plaćen i se obliguje mantinat rečenu prodaju pod obligacijon sega i sakoga svoga dobra imanja, mole mene nodara.

Učinjeno u Dubašnicu, u selo od Kovači, na dvor mene nodara; priženti: Matij Milovčić pok. Stipana i Jivan Kraljić od Antona, svidoci zvani i moljeni, oba od Dubašnice. /P/

┌ 65 || Na dan 8. novembra 1731. | Referi Matij Turčić, oficijal od Omišlja, u buletin da je činil tri pravi kliči od ove prodaje u tri dni od nedilje, jednu za drugu, na mesto pupliko kadi je užanca u Omišalj || Zneto i plaćeno ┘

⁵⁶ Tomislava Bošnjak Botica, Ivan Botica i Tomislav Galović, *Hrvatskoglajolski notarijat otoka Krka. Notari Dubašnice: Sv. 1. Treći notarski protokol Jura Sormilića* (2016).

115.

27. IX. 1487., Dubašnica

Ivan Vidović i Križman Oral daruju i prodaju neke svoje čestice zemlje i jednu lokvu Petru Hrvačaninu.

Glagoljski original na pergameni, dobro sačuvan, šir. 15 cm, vis. 17 cm.

U Arhivu HAZU.

Tekst je prvi put izdan u Šur. br. 220, str. 331–332.

č.u.o.ž. (1487) sektebra¹ na d(a)n² .i.ž. (27) na Dubač³ n⁴ici, pre/d' sv(i)doci⁵: Iv(a)nom⁶ Brajdar(e)m⁷ i Jakovom⁸ Milovčićem⁹ /Iv(a)n¹⁰ Vidović¹¹ i Križman¹² Oral¹³ daše i darovaše / P(e)tru Hrvačaninu¹⁴ dobrovoljn(i)m¹⁵ zakonom¹⁶ zem¹⁷ lju¹⁸ s¹⁹ voj²⁰u v²¹ la/s²² titu, po imeni S²³ tan²⁴ ču²⁵, i poli nje .v.(3) dolce i Krenči/cu do Velikoga i do Mand²⁶ ske²⁷ i do Maloga Nazdaca²⁸ i do Gu/s²⁹ tenjtine³⁰ i do vele gromače, koj je ime Nez³¹ vića³². A to su / kunfimi³³ tih³⁴ zemalj³⁵: z³⁶ bure i z³⁷ juga i z³⁸ grbina i s³⁹ tr⁴⁰ /mun⁴¹ tane⁴² z⁴³ gora pisani.

Kih⁴⁴ zemalj⁴⁵ v⁴⁶ s(i)h⁴⁷ v(i)še pis(a)n(i)h⁴⁸ / polovicu darovaše, a pol⁴⁹ prodaše. I poli tih⁵⁰ zema/lj is⁵¹ tih⁵² darova Ivan⁵³ Vidović P(e)tru Hrvač(a)n/inu⁵⁴ lokvu .a. (1). I te is⁵⁵ te zem⁵⁶ lje i lokvu tim⁵⁷ za/konom⁵⁸ darovaše i prodaše, da voljan⁵⁹ dati, daro/vati i prodati i za dušu os⁶⁰ taviti kako v⁶¹ la/s⁶² titu svoje blago P(e)t(a)r⁶³ v(i)še p(i)s(a)ni kako njemu drago. /

S.N. A to ja domin⁶⁴ P(e)t(a)r⁶⁵ pisah⁶⁶ pravo, kako bi preda / mnu, nodarij c(esa)rski pupliki. /

¹ U Šur. pogrešno *sektjubra*.

² Za sv(i)doci ispor. od istoga notara ispisano *svidoci* u ispravi iz god. 1488. 8. IV.

³ U Šur. netočno: *Braidarem*. Titla se dobro vidi povrh -m.

⁴ U Šur. pogrešno *Križan*.

⁵ U Šur. pogrešno: *Krvačaninu*.

⁶ U Šur. netočno *z(e)m lju*.

⁷ Zemlja *Stana* bit će zemlja koja je nekad pripadala nekom Stancu. *Stana* je f. pridjeva od *Stanač*.

⁸ U Šur. pogrešno: *mandovska*.

⁹ Riječi *Nazdac* nema ARj. Ne znam ima li to ime danas.

¹⁰ Ne znam ima li to ime danas.

¹¹ Nijesam siguran valja li originalno nez³¹ vića čitati tako (to bi bio gen. sg. od nom. *Nezvič*) ili *Nezvića* (to bi bio nom. pl. n.).

¹² U Šur. griješkom: *konfimi*.

¹³ U Šur. griješkom: *tramu tane*.

¹⁴ = *a tih* (prema lat. jeziku).

¹⁵ U Šur. pogrešno: *Krvač(a)minu*.

¹⁶ U Šur. netočno: *P(e)tr*.

¹⁷ U Šur. netočno: *P(e)tr*.

⁵⁷ Josip Bratulić (prir.), *Hrvatske glagoljične i ćirilčne isprave iz zbirke Stjepana Ivšića 1100. – 1527.* (2017).

IZVORI

- BOŠNJAK BOTICA, Tomislava, Ivan BOTICA, i Tomislav GALOVIĆ. 2016. *Hrvatskoglagoljski notarijat otoka Krka. Notari Dubašnice, sv. 1. Treći notarski protokol Jura Sormilića (1726. – 1734.) / Croatian Glagolitic Notary Service of Krk. Notaries of Dubašnica, vol. 1. Third Notarial Protocol of Jure Sormilić (1726–1734)*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, Staroslavenski institut, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu / FF-press i Povijesno društvo otoka Krka: 438 str. + CD-ROM.
- BRATULIĆ, Josip. ²1992. *Žitja Konstantina Ćirila i Metodija i druga vrela*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- BRATULIĆ, Josip. 2017. *Hrvatske glagoljične i ćirilične isprave iz zbirke Stjepana Ivšića 1100. – 1527*. [Acta Croatica. Hrvatski spomenici, knj. 1]. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- BULIĆ, Fr[ane]. 1910. *Accessiones et correctiones all' Illyricum sacrum del P.-D. Farlati / di P. G. Coleti, manoscritto inedito pubblicato dal Fr. Bulić*. Spalato: Tipi della Narodna Tiskara. (Supplemento al *Bullettino di archeol. e stor. dalm.* a. 1902–1910)
- JAŠO, Marta. 2012. “Oporuka glagoljaša Ivana Kraljića (XVIII. st.)”. *Zbornik u čast Petru Strčiću*. Ur. Maja Polić i Elvis Orbanić. Rijeka: Povijesno društvo Rijeka: 269–302.
- KOŠUTA, Leo. 1988. “Glagoljski lošinjski protokoli notara Mikule Krstinića i Ivana Božičevića (1564-1636)”. *Radovi Staroslavenskog zavoda* 9: 5–293.
- KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Ivan. 1863. *Acta Croatica. Listine hrvatske*. Zagreb: Brzotiskom Narodne tiskarnice dra. Ljudevita Gaja (Monumenta historica Slavorum meridionalium – Povjesni spomenici južnih Slavenah, knj. I).
- KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Ivan. 1874a. *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae – Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske s Dalmacijom i Slavonijom. Dio I. od godine 503–1102*. Zagreb: Društvo za jugoslavensku povjest i starine (Monumenta historica Slavorum meridionalium / Povjestni spomenici Južnih Slavenah, knj. II).
- KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Ivan. 1874b. *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae – Diplomatički sbornik Kraljevine Hrvatske s Dalmacijom i Slavonijom. Dio II. od godine 1102–1200*. Zagreb: Društvo za jugoslavensku povjest i starine (Monumenta historica Slavorum meridionalium / Povjestni spomenici Južnih Slavenah, knj. III).
- LASZOWSKI, Emilij. 1939. “Nekoliko glagolskih isprava”. *Vjesnik Kr. Državnog arkiva u Zagrebu* 8: 27–41.

- Monumenta Germaniae historica – Gesamtverzeichnis*. 2011. URL: <http://www.mgh.de> (11. 10. 2019.).
- RAČKI, Franjo. 1877. *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*. Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. VII).
- SMIČIKLAS, Tadija. 1904. “Predgovor. Osnovna načela pri izdavanju naših spomenika”. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Vol. II. (1101. – 1200.). Ur. Tadija Smičiklas. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti: V–XXXI.
- STROHAL, Rudolf. 1911. *Glagolska notarska knjiga vrbničkoga notara Ivana Stašića*. Zagreb: Tiskom Antuna Scholza (Publikacije Staroslavenske akademije na Krku – Publicationes Academiae palaeoslavicae Veglensis. Starohrvatska glagolska knjižnica, knj. 1).
- ŠURMIN, Đuro. 1898. *Hrvatski spomenici – Acta Croatica*, sv. I. (1100. – 1499.). Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium, vol. VI).
- VELNIĆ, Mavro. 2007. “Dubašljanski ugovor o prodaji zemlje iz 1785. godine”. *Krčki kalendar 2008.*: 83–87.
- VLAHOV, Dražen. 2010. *Zbirka glagoljskih isprava iz Istre*. Pazin: Državni arhiv u Pazinu.
- ŽUBRINIĆ, Darko. 2010. *Acta Croatica – Listine hrvatske. Ivan Kukuljević Sakcinski*. URL: <http://croatianhistory.net/etf/acta.html> (18. 11. 2019.).

LITERATURA

- ANTOLJAK, Stjepan. 1971. *Pomoćne istorijske nauke*. Kraljevo: Istorijski arhiv Kraljevo.
- ANTOLJAK, Stjepan. 2004. *Hrvatska historiografija*. Zagreb: Matica hrvatska (Posebna izdanja).
- BARTOLI LANGELI, Attilio. 1991. "L'edizione dei testi documentari. Riflessioni sulla filologia diplomatica". *Schede medievali* 20–21: 116–131.
- BOGOVIĆ, Mile. 2019. *Glagoljica: bitna odrednica hrvatskog identiteta*. Prir. Ante Bežen. Zagreb: Alfa.
- BOLONIĆ, Mihovil. 1980. *Otok Krk – kolijevka glagoljice*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- BOTICA, Ivan i Ružica BRČIĆ. 2017. "Hrvatskoćirilični zapisi s poljičkoga i omiškoga prostora iz Zbirke isprava i rukopisa pisanih bosančicom" [iz HDA. Uvodna studija]. *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest* 23: 11–28.
- BOTICA, Ivan i Tomislav GALOVIĆ. 2015. "Hrvatskoglagojski notarijat u europskom kontekstu". *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okružju*. Ur. Vesna Badurina Stipčević, Sandra Požar i Franjo Velčić. Zagreb: Staroslavenski institut: 115–143.
- BOTICA, Ivan i Tomislav GALOVIĆ. 2018. "Croatian Glagolitic notary service of Krk and Third notarial protocol of Jure Sormilić (1726–1734). How we have edited this edition?". *Papers and Proceedings of the Third Medieval Workshop in Rijeka*. Edited by Kosana Jovanović & Suzana Miljan. Rijeka: Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Rijeka: 165–179.
- BOTICA, Ivan, Vinko KOVAČIĆ i Kristijan KUCHAR. 2015. *Knjige posinovljenja, novicijata i zavjetovanja franjevac trećoredaca glagoljaša otoka Krka (1717. – 1914.)*. Zagreb: Provincija franjevac trećoredaca glagoljaša, Staroslavenski institut.
- BOTICA, Ivan i Marko RIMAC. 2012. "Mletačko i tursko dopisivanje ćirilicom na hrvatskom prostoru". *Hrvatska revija* 12, 4: 24–25.
- BOZANIĆ, Anton, Tomislav GALOVIĆ i Igor ŽIC. 2018. *Krčka kulturna baština*. Rijeka: Glosa.
- BRALIĆ PETKOVIĆ, Ankica i Milenko LONČAR. 2018. "O piscima ranosrednjovjekovnih dokumenata na istočnojadranskoj obali". *Živa antika – Antiquité Vivante* 68: 125–152.
- BRATULIĆ, Josip. 1981. "Ediciona praksa hrvatskih istraživača i izdavača srednjovjekovnih tekstova u XIX i XX stoljeću (Historijski prikaz)". *Međunarodni naučni skup Tekstologija srednjovjekovnih južnoslovenskih književnosti / Colloque international La téxtologie des littératures sud-slave médiévales, 14-16. novembra 1977.*

- Ur. Dimitrije Bogdanović. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti (Naučni skupovi, knj. 10. Odeljenje jezika i književnosti, knj. 2): 137–147.
- BUDEČ, Goran. 2016. “Hrvatskoglagoljski notarijat otoka Krka, Notari Dubašnice, sv. 1, Treći notarski protokol Jura Sormilića (1726-1743), prir. Tomislava Bošnjak Botica – Ivan Botica – Tomislav Galović [...]”. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 34: 243–244.
- CASTALDI, Lucio, Paolo CHIESA i Guglielmo GORNI. 2004. “Teoria e storia del Lachmannismo”. *Ecdotica* 1: 55–81.
- Conseils I = Conseils pour l'édition des textes médiévaux. Fascicule I. Conseils généraux.* 2001. Éd. Emmanuel Poulle. Paris: Comité des travaux historiques et scientifiques et École nationale des chartes.
- Conseils II = Conseils pour l'édition des textes médiévaux. Fascicule II. Actes et documents d'archives.* 2001. Coord. Olivier Guyotjeannin. Paris: Comité des travaux historiques et scientifiques et École nationale des chartes.
- Conseils III = Conseils pour l'édition des textes médiévaux. Fascicule III. Textes littéraires.* 2002. Éd. Pascale Bourgain et Françoise Veillard. Paris: Comité des travaux historiques et scientifiques et École nationale des chartes.
- CRNIĆ, Ivica. 2009. “Početak djelovanja javnih bilježnika u Republici Hrvatskoj”. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 59, 6: 1355–1374.
- DAMJANOVIĆ, Stjepan. 2012. “Hrvatska ćirilčna baština u povijesti hrvatske kulture i njezino mjesto u hrvatskoj filologiji”. *Hrvatska ćirilčna baština – Međunarodni znanstveni skup povodom 500. obljetnice tiskanja prve hrvatske ćirilčne knjige, Zagreb, 26. do 27. studenoga 2012.* Ur. Stjepan Damjanović. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti: 9–10.
- DAMJANOVIĆ, Stjepan. 2014. “Hrvatska ćirilčna baština u povijesti hrvatske kulture i njezino mjesto u hrvatskoj filologiji”. *Filologija* 62: 1–16.
- DEKOVIĆ, Darko. 2005. *Zapisnik misni kaptola riečkoga. Istraživanja o riječkome glagoljaškom krugu.* Rijeka: Matica hrvatska – Ogranak u Rijeci.
- DEKOVIĆ, Darko. 2011. *Istraživanja o riječkome glagoljaškom krugu.* Prir. Stjepan Damjanović. Zagreb: Matica hrvatska.
- FILIPOVIĆ, Ivan. 1972. “Načela naučno-kritičkog objavljivanja arhivskih dokumenata”. *Arhivski vjesnik* 15: 127–211.
- GABELICA, Mislav. 2014. “Ćirilica u banskoj Hrvatskoj od druge polovice 19. stoljeća do Prvoga svjetskoga rata”. *Historijski zbornik* 67, 1: 151–174.
- GALOVIĆ, Tomislav. 2013. “Dva iznimno važna međunarodna znanstvena skupa (Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okružju, Krk, 5. – 6. X. 2012. i Hrvatska ćirilčna

- baština, Zagreb, 26. – 27. XI. 2012.)”. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 38, 2: 481–487.
- GALOVIĆ, Tomislav. 2015. *Štefanićeva »Glagoljska paleografija« (tzv. manja) u kontekstu istraživanja i historiografije*. [referat održan na *Trećoj medievističkoj znanstvenoj radionici u Rijeci / Third Medieval Workshop in Rijeka*, Rijeka, 16. X. 2015. Organizatori: Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci te Odsjek za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu / Department of History of Faculty of Humanities and Social Sciences at the University of Rijeka and Department of Historical Research of the Institute of Historical and Social Sciences of the Croatian Academy of Sciences and Arts in Zagreb (<http://medievistihr.wixsite.com/medievistihr/program-2015>)].
- GALOVIĆ, Tomislav. 2016. “Početci glagoljaštva Rogovske opatije”. *Meandrima hrvatskoga glagoljaštva. Zbornik posvećen akademiku Stjepanu Damjanoviću o 70. rođendanu*. Ur. Tanja Kuštović i Mateo Žagar. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada: 139–150.
- GALOVIĆ, Tomislav. 2018. “Pragmatična pismenost: dvojezična i dvopismena kancelarija Krčkih knezova Frankopana”. *Putovima Frankopana. Frankopanska baština u Primorsko-goranskoj županiji*. Ur. Ines Srdoč-Konestra i Saša Potočnjak. Rijeka: Primorsko-goranska županija, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci: 253–256.
- GALOVIĆ, Tomislav. 2019. *O Dubašnici i njezinim ljudima. Prinosi za povijest dubašljanskoga kraja na otoku Krku*, knjiga II. Rijeka: Povijesno društvo otoka Krka (*Krčki zbornik*, sv. 73., Posebno izdanje Povijesnog društva otoka Krka, sv. 64), Općina Malinska-Dubašnica, Naklada Kvarner.
- GLAVIČIĆ, Miroslav. 2014. “Pismo pape Inocenta IV. senjskom biskupu Filipu u tiskanim izdanjima i historiografiji”. *Senjski zbornik* 41: 159–184.
- GRBAVAC, Branka. 2010. *Notarijat na istočnojadranskoj obali od druge polovine 12. do kraja 14. stoljeća*. Doktorska disertacija. Mentor: Mirjana Matijević Sokol. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- GRBAVAC, Branka. 2012. “Iz prošlosti javnog notarijata – od notarskog bastardela do izdane isprave”. *Javni bilježnik* 36: 61–68.
- GROSS, Mirjana. 2001. *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb: Novi Liber i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- HERCIGONJA, Eduard. 2006. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska.

- HERCIGONJA, Eduard. 2009. *Tisućljeće hrvatskoga glagoljaštva*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- ХЕРЦИГОЊА, Едуард. 2015. *Илјадалетие на хрватското глаголаштво*. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите.
- Hrvatsko javno bilježništvo*. 2014. Ur. Ivan Maleković. Zagreb: Hrvatska javnobilježnička komora.
- JURAN, Kristijan. 2014. “Glagoljična zabilješka šibenskog notara Gverina Tihica iz 1530. godine”. *Slovo rogovsko* 2: 12–14.
- КАРЕТАНОВИЋ, Amir. 2011. “Nepodnošljiva lakoća opširnosti”. *Forum – mjesečnik Razreda za književnost Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 50, 4/6: 657–668.
- КАРИТАНОВИЋ, Vicko. 2012. *Povijesna vrela i pomoćne znanosti*. Split: Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest.
- KOLANOVIĆ, Josip. 1983. “Glagoljski rukopisi i isprave u Arhivu Hrvatske”. *Slovo* 32–33: 131–191.
- KOLANOVIĆ, Josip i Vlatka LEMIĆ. 2002. *Zbirka mikrofilmova glagoljskih rukopisa i isprava. 10-19. stoljeće*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv.
- Knjige poštujući, knjigama poštovan = Knjige poštujući, knjigama poštovan. Zbornik Josipu Bratuliću o 70. rođendanu*. 2010. Gl. ur. Romana Horvat; ur. Davor Dukić i Mateo Žagar. Zagreb: Matica hrvatska.
- KRAFT Soić, Vanda. 2016. “Otpis Inocenta IV. senjskom biskupu (1248.) pod patronatom sv. Jeronima. / II. Povijesni usud glagoljice i začetci jeronimske tradicije”. *Croatia Christiana periodica* 40, 78: 17–37.
- LEBRECHT SCHMIDT, Peter. 1988. “Lachmann’s Method: On the History of a Misunderstanding”. *The uses of Greek and Latin. Historical Essays*. Eds. Carlo Dionisotti, Anthony Grafton, Jill Krayer. London: The Warburg Institute of the University of London / Warburg Institute surveys and texts, 16: 227–236.
- LONZA, Nella. 2013. “Pravna kultura srednjovjekovne Dalmacije između usmenosti i pismenosti”. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 63, 5–6: 1203–1232.
- LUPIĆ, Ivan. 2012a. “Tekstološka načela, kritička izdanja i kroatistička znanstvena zajednica”. *Forum* 51, 4–6: 557–589.
- LUPIĆ, Ivan. 2012b. “Tekstološka načela, kritička izdanja i kroatistička znanstvena zajednica (II)”. *Forum* 51, 7–9: 895–958.
- MASAI, François. 1950. “Principes et conventions de l’édition diplomatique”. *Scriptorium* 4, 2: 177–193.
- MATIĆ, Tomislav. 2017. “Hrvatskoglagoljski notarijat otoka Krka, Notari Dubašnice, sv. 1, Treći notarski protokol Jura Sormilića (1726-1743), prir. Tomislava Bošnjak Botica – Ivan Botica – Tomislav Galović [...]”. *Arhivski vjesnik* 60: 446–448.

- MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana. 1999. "Izdavanje povijesnih izvora". *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 17: 181–184.
- MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana. 2014. *Studia diplomatica. Rasprave i prinosi iz hrvatske diplomatike*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – FF-press.
- MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana i Vesna GAMULIN TUĐINA. 2000. "Tadija Smičiklas kao izdavač povijesne građe". *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 18: 105–114.
- MIHALJEVIĆ, Milan. 2014. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Autori pojedinih odlomaka: Sofija Gadžijeva, Ana Kovačević, Milan Mihaljević, Sandra Požar, Johannes Reinhart, Marinka Šimić i Jasna Vince. Priredio Milan Mihaljević. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada i Staroslavenski institut.
- MIHELIĆ, Darja. 1986. "Razmislek o objavljivanju starijih arhivskih spisov". *Zgodovinski časopis* 40, 1–2: 117–140.
- MILČETIĆ, Ivan. 1887. "Glagoljaši, osobito krčki, u prošlosti hrvatskoj". *Smotra – mjesecnik za obću prosvjetu* I (1887) 3: 146–153; I (1887) 4: 219–224; I (1887) 5: 279–296; I (1887) 6: 343–353.
- MILČETIĆ, Ivan. 1911. "Hrvatska glagoljska bibliografija (I. dio. Opisi rukopisâ, sa dva priloga i dodatkom)". *Starine JAZU* 33: I–XIV + 1–505.
- MILOŠEVIĆ, Miloš. 1970. "Objavljivanje arhivske građe". *Arhivist* 20, 1–2: 3–18.
- MILOŠEVIĆ, Miloš. 1975. *Načela izdavanja arhivske građe. Osnovni nacrt za rad Komisije za izradu načela jedinstvene metodologije za izdavanje arhivske građe*. Kotor: Istorijski arhiv Kotor.
- MILOŠEVIĆ, Miloš. 1977. "Objavljivanje arhivske građe". *Priručnik iz arhivistike*. Ur. Bernard Stulli. Zagreb: Savez društava arhivskih radnika Jugoslavije i Arhiv Hrvatske: 240–258.
- MILOŠEVIĆ, Miloš. 1982. "Načela izdavanja arhivske građe". *Arhivist* 32, 1–2: 225–257.
- NIKOLIĆ JAKUS, Zrinka. 2008. *Uvod u studij povijesti. Historiografski praktikum*. Zagreb: Leykam International.
- NIKOLIĆ JAKUS, Zrinka. 2012. *Uvod u studij povijesti. Historiografski praktikum*. (II., dopunjeno izdanje). Zagreb: Leykam International.
- PETRUCCI, Armando. 1963. "L'edizione delle fonti documentarie: un problema sempre aperto". *Rivista storica italiana* 75, 1: 69–80.
- PREMUDA, Vinko. 1913. "K Strohalovu izdaću Stašičeve notarske knjige". *Vjesnik Staroslavenske akademije u Krku za godinu 1912* (1913): 77–85.
- RAČKI, Franjo, Vatroslav JAGIĆ i Ivan ČRNČIĆ. 1890. "Pripomenak". *Statuta lingua Croatica conscripta – Hrvatski pisani zakoni: Vinodolski, Poljički, Vrbanski, a do-*

- nekle i svega Krčkoga otoka, Kastavski, Veprinački i Trsatski*. Zagreb: Knjižara Jugoslavenske akademije (Dioničke tiskare).
- Rudolf Strohal i njegovo djelo = *Rudolf Strohal i njegovo djelo. Zbornik radova sa Znanstvenoga skupa povodom 150. obljetnice rođenja Rudolfa Strohala (Karlovac, 20. listopada 2006.)*. 2009. Ur. Alojz Jembrih. Zagreb: Družba „Braća Hrvatskoga zmaja“.
- SAMARDŽIĆ, Radovan. 1969. “Metodi priređivanja publikacija arhivske građe”. *Arhivski pregled* 5, 1: 54–62.
- SREBRNIĆ, Ivan. 1971. “Savjetovanje Društva arhivskih radnika Hrvatske i godišnja skupština od 27. do 30. X. 1970. u Dubrovniku”. *Arhivski vjesnik* 14: 308.
- STIPČEVIĆ, Biljana. 1964. “Marčanska varijanta „Skazanja o sloveseh“ Črnorisca Hrabra”. *Slovo* 14: 52–58.
- STIPIŠIĆ, Jakov. 1972. “Egdotika diplomatskih izvora u prošlosti i danas”. *Arhivski vjesnik* 15: 85–115 + prilozi I–V.
- STIPIŠIĆ, Jakov. ³1991. *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi: latinska paleografija, opća diplomatika, kronologija, rječnik kratica*. Zagreb: Školska knjiga.
- STROHAL, Rudolf. 1910. “Kako je g. Dr. Đuro Šurmin prepisao glagolske listine za akademijsko izdanje djela ‘Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium. Acta croatica (ab anno 1100. – 1499.) Vol. VI. Hrvatski spomenici, sveska I.’”. *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* 12: 128–130.
- ŠAFARIK, Paul Joseph. 1858. *Über den Ursprung und die Heimat des Glagolitismus*. Prag: Verlag von F. Tempsky.
- ŠANJEK, Franjo. 2005. *Latinska paleografija i diplomatika*. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.
- ŠTEFANIĆ, Vjekoslav. 1934. “Fragmenat glagoljske notarske knjige Ivana Mantakovića, bašćanskog notara, iz godine 1526. i 1527.”. *Vjesnik Kr. državnog arkiva u Zagrebu* 6: 1–35.
- TANODI, Aurelio Z. 1954a. “Ediciones de documentos históricos”. *Revista de la Facultad de Filosofía y Humanidades /Córdoba/* 6, 1–3: 123–172.
- TANODI, Aurelio Z. 1954b. *Ediciones de documentos históricos*. Córdoba: Universidad Nacional de Córdoba, Instituto de Estudios Americanistas (Cuaderno de Historia, XXIX).
- TANODI, Aurelio Z. 1957. “Ediciones de documentos históricos. Normas para la transcripción y edición de documentos históricos”. Córdoba: Universidad Nacional de Córdoba, Facultad de Filosofía y Humanidades, Instituto de Estudios Americanistas (Serie Histórica, XXVIII): 45–70.
- TIMPANARO, Sebastiano. 1963. *The genesis of Lachmann’s method*. Ed. and transl. Glenn W. Most. Chicago: University of Chicago Press.

- TOGNETTI, Giampaolo. 1982. *Criteri per la trascrizione di testi medievali latini e italiani*. Roma: (Quaderni della Rassegna degli Archivi di Stato, 51).
- ВЯЛОВА, Светлана О. 2011. “Еще одна глаголическая рукопись хорватского писца Юрая Черничча?”. „*Az grišni diak Branko pridivkom Fučić*” – *Radovi međunarodnoga znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920. – 1999.)*. Ur. Tomislav Galović. Malinska – Rijeka – Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Institut za povijest umjetnosti, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Staroslavenski institut, Sveučilišna knjižnica Rijeka, Općina Malinska-Dubašnica: 551–560.
- VIGATO, Ivica. 2017. *Glagoljske oporuke sa sjeverozapadnih zadarskih otoka*. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- VINCE, Zlatko. 1990. *Putovima hrvatskoga književnog jezika: lingvističko-kulturno-povijesni prikaz filoloških škola i njihovih izbora*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- VONČINA, Josip. 1999. *Tekstološka načela za pisanu baštinu hrvatskoga jezičnog izraza (Posebni prilog Stoljećima hrvatske književnosti)*. Zagreb: Matica hrvatska (Stoljeća hrvatske književnosti).
- VONČINA, Josip. 2006. *Tekstološka načela za pisanu baštinu hrvatskoga jezičnog izraza (Posebni prilog Stoljećima hrvatske književnosti)*. Zagreb: Matica hrvatska (Stoljeća hrvatske književnosti).
- Vodič Državnoga arhiva u Zadru*, knj. I-II. 2014. Ur. Josip Kolanović. Zadar: Državni arhiv u Zadru.
- Zbornik o Đuri Šurminu = Zbornik o Đuri Šurminu. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Zagreb – Varaždin – Čazma, 21. i 22. travnja 2016.* 2017. Gl. ur. Tihomil Maštrović. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu (Hrvatski književni povjesničari. Znanstveni zbornici, sv. 15), Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Grad Čazma, Gradska knjižnica Slavka Kolara u Čazmi, Hrvatsko filološko društvo – Zagreb, Ogranak Matice hrvatske u Varaždinu, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Sveučilište u Zadru.
- Zbornik o Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom = Zbornik o Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom. Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa, Varaždin / Varaždinske Toplice, 15. – 17. travnja 2010.* 2011. Gl. ur. Tihomil Maštrović. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu (Hrvatski književni povjesničari. Znanstveni zbornici, sv. 12), Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatsko filološko društvo – Zagreb, Ogranak Matice hrvatske Varaždin, Sveučilište u Zadru.

Zbornik o Ivanu Milčetiću = Zbornik o Ivanu Milčetiću: književnom povjesničaru, filologu i etnologu. 2002. Gl. ur. Tihomil Maštrović. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu (Hrvatski književni povjesničari. Znanstveni zbornici, sv. 7), Matica hrvatska u Varaždinu.

ŽAGAR, Mateo. 2013. *Uvod u glagoljsku paleografiju I (X. i XI. stoljeće).* Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

ECDOTICS OF GLAGOLITIC NOTARIAL ACTS

IVAN BOTICA
TOMISLAV GALOVIĆ

SUMMARY

During the 19th century history became a scholarly discipline defined by its research parameters such as historical methods, historical sources, subject of research and its research procedure. Its academic status as a branch of scholarship, then, would not have occurred if certain norms in presenting and publishing historical sources had not been adopted. The present paper aims to show how historical sources, particularly notarial acts, written in Croatian language and Glagolitic script, were presented and published in the Croatian historiography. The history of the publication of such sources has been identical with the history of modern Croatian historiography. The publication of historical sources belongs to the auxiliary science of history which, in Western historiographies, is referred to as *ecdotics* (German *Ekdotik*, French *ecdotique*, Italian *ecdótica*). It is an auxiliary science studying the theory and practice of editing historical sources – the diplomatic and narrative ones – or rather their scholarly and technical preparation for the publication in order to make them available to the widest possible circle of scholars and other interested users. In the past, the archaeography of diplomatic sources in Croatia had been especially nourished in a series of various Latin historical sources whereas the Glagolitic branch is still facing many unsolved questions. In compliance with the modern archaeographical practice in editing diplomatic material, the following items are discussed regarding the principles of editing the material: how and in what manner the original text of a particular source should be presented to the researcher; how to make it more usable (e. g. capitalisation and other spelling features, resolution of abbreviations, punctuation etc.); what critical apparatus should be provided with the text; the issue of publishing facsimiles etc. From the above-mentioned it follows that special attention should be paid to ecdotics in publishing Croatian Glagolitic sources. The presented survey should not be left only with an account of methods of other scholars and we shall, therefore, submit our approach to the ecdotics of

KEYWORDS:

public and private document, forms of document, tradition of document, ecdotics of diplomatic sources, archaeography.

Croatian Glagolitic sources. It has been implemented in the work on publishing a series of notarial records under the title *Hrvatskoglagoljski notarijat otoka Krka. Notari Dubašnice* (Croatian Glagolitic notaries of the island of Krk. Notaries of Dubašnica). The first volume brings the *Treći notarski protokol Jura Sormilića* (1726. – 1734.) [The Third Notarial Protocol of Jure Sormilić] from the editors Tomislava Bošnjak Botica, Ivan Botica and Tomislav Galović, published by the Croatian State Archives, the Department of History of the Faculty of Humanities of the University of Zagreb, the Historical Society of the Island of Krk and the Old Church Slavonic Institute. First of all, we were guided by the principle that historical records should be upon publication as available as possible to a wider circle of interested users while the original text should not lose anything of its genuineness in rendering the words. The method used, then, has been the critical-interpretative one. Each document was given in accordance with the rules of ecdotics with a header containing the number of the document indicated with a *numerus currens*, the dating in modern form (*datum temporale* and *datum locale*), a Croatian and an English regest as a summary of the legal tenor as well as a note (signature, pagination etc.). The source itself was transliterated and then additionally transcribed. Since the „letter by letter“ principle rarely produces errors, it is particularly popular among experts for palaeography and language, which, on the other hand, puts obstacles on the way to the historical source for those less proficient in matters of palaeography and language. Therefore we have decided to go a more challenging route. The capital and small letters, punctuation and other orthographic issues were addressed in accordance with modern orthographic rules. The text is presented accurately, resolving all kinds of abbreviations, and the *corrigenda* in the transliteration are marked clearly and visibly in bold or italics. We did not follow the original structure of the text; we rather chose to separate only bigger sections or sets for clarity reasons. Where necessary, we provided with the text an additional critical apparatus. Instead of printed facsimiles, we have decided to release a CD-ROM with the digitalized original on it.

GLAGOLJSKA PISMENOST I GLAGOLJAŠKA DEMOKRATIZACIJA PISMENOSTI

ANA ŠIMIĆ

Staroslavenski institut
Demetrova 11, HR – 10000 Zagreb
ana.simic@stin.hr

UDK: 003.349.1:930.85
Pregledni članak
Primljen: 15. 5. 2020.
Prihvaćen za tisak: 3. 11. 2020.

Članak je posvećen standardnoj glagoljskoj pismenosti i njezinu društvenom utjecaju u razdoblju prije izuma tiska, opisanome i raspravljenom kao demokratizacija pismenosti u Hrvatskoj. Hrvatskoglagoljska književnost kao prijevodna književnost pred svoje je suvremenike donijela reprezentativno štivo srednjovjekovne Europe posredujući ga na domaćemu pismu, uglatoj glagoljici, i na jeziku koji je domaćemu stanovništvu bio razumljiv. U radu je, u kontekstu europskoga srednjovjekovlja, predstavljen društveni položaj knjige, determinante glagoljske knjige, školovanje glagoljaša, glagoljaške misli vodilje te prakse pismenosti koje su primjenjivali. Riječ je o: 1) pisanju, tj. prepisivanju, 2) čitanju (za sebe i glasnome, javnom čitanju) te 3) slušanju. Kako pokazuju neki hrvatskoglagoljski tekstovi, provođenje navedenih praksa pismenosti poticalo se naglašavanjem njihova spasonosna i posvećujućega vida, tj. za pisanje, čitanje i slušanje određenih tekstova rečeno je da osiguravaju blagoslovljen ovozemaljski i onozemaljski život. Time je osigurana konzistentnost provođenja navedenih praksi te su postignuti njihovi visoki kulturni učinci i dometi.

KLJUČNE RIJEČI:

*glagoljica, obrazovanje, povijest
knjige, slušanje, usmenost*

1. UVOD

Pojava standardne pismenosti u vidu pisanja i čitanja nekoga teksta prelomila je povijest čovječanstva razdvojivši ga na dva bitno različita dijela, prapovijest i povijest.¹ Ljudska je vrsta iz mraka vlastite prapovijesti izišla naučivši se komunicirati posredstvom zabilježenoga sustava simbola. Taj je izlazak omogućio daljnje širenje informacija, znanja, iskustava i ideja potičući rast i napredak zajednica jednako kao i pojedinaca.

U kontekstu društvene i kulturne povijesti hrvatskoga naroda, pogotovo njezinih određujućih početaka, pismenost koja se ističe jest ona glagoljska. S glagoljskom je knjigom započeta i u zavidnome stupnju ostvarena demokratizacija pismenosti i njezinih učinaka u Hrvatskoj. Pod demokratizacijom se ovdje misli na dvije pojavnosti. Prva je prijevodni karakter glagoljske knjige, tj. činjenica da reprezentativno, ali nedostupno latinsko i drugo štivo srednjovjekovne Europe donosi na jeziku razumljivu okolini za koju je bila pisana. Drugi je vid glagoljaške demokratizacije pismenosti činjenica da povlasticu pismenosti glagoljaši nisu podredili vlastitim potrebama i samorazvoju, nego (neformalnomu) obrazovanju i prosvjećivanju one većine koja za razliku od njih nije imala pristupa ni školi ni knjizi.

S obzirom na tisućljetnost glagoljske pismenosti, ovaj će se rad usredotočiti na ono što se nalazi između dviju točki koje simbolično označavaju početak i završetak najplodnijega razdoblja hrvatskoga glagoljaštva; ono što se nalazi između kamena s jedne strane (*Bašćanska ploča*, oko 1100.) i tiskarskoga stroja (*Misal po zakonu rimskoga dvora*, 1483.) – koji je dostupnost knjige, a time i demokratizaciju pismenosti doveo do dotada neslućenih razmjera – s druge. Riječ je o rukopisnim glagoljskim spomenicima, tj. o onima koje je ispisivala i iluminirala ljudska ruka na pergameni.

U ovome će se radu predstaviti i raspraviti standardne glagoljske prakse pismenosti (pisanje, čitanje i slušanje) te društveni utjecaj koji je ta pismenost, kao “relevantan i djelatan činitelj vjersko-prosvjetnoga, društvenoga i gospodarskoga života svojih pučkih, pretežito seoskih i poluurbanih, sredina” (Hercigonja 2009: 15), imala na mladu hrvatsku civilizaciju. Riječ je o obrazovnoj i prosvjetiteljskoj dimenziji glagoljaštva kojom je ostvarena demokratizacija pismenosti na hrvatskim prostorima.

Premda moderno vrijeme razlikuje različite vrste pismenosti (standardnu, informacijsku, medijsku, financijsku, znanstvenu, matematičku, emocionalnu i dr.), u promišljanjima se starijih razdoblja sporije napušta usko poimanje standardne pismenosti vezane za čitanje i pisanje kao jedinih mogućih praksa pismenosti.

Upravo će srednji vijek pokazati da pismenost ne mora podrazumijevati samo ovla-

¹ O širem vidu poimanja standardne pismenosti vidi Vrkić Dimić 2014: 383.

danost vještinama čitanja i pisanja. Također, to dvoje ne mora nužno ići zajedno. Za potonje je rado navođen primjer kralj i car Karlo I. Veliki (742. – 814.), pokretač karolinške renesanse u okviru koje se razvio i poseban tip pisma caru u čast nazvan karolina, o kojemu je sačuvana predaja da je znao čitati, ali je svaki pokušaj da nauči pisati bio uzaludan (Bäuml 1980: 240; Green 1990: 275).

2. STANDARDNA PISMENOST U SREDNJEMU VIJEKU

2.1. ČITANJE I PISANJE

Standardna pismenost, najčešće poimana kao sposobnost čitanja i pisanja, u srednjemu se vijeku nije odnosila na čitanje i pisanje bilo kakva teksta, nego ponajprije latinskoga na latinici. Drugim riječima, prototipna se pismenost u srednjemu vijeku definirala kao sposobnost čitanja i pisanja latinskoga jezika (Bäuml 1980: 239; Glenn 1993: 498). To je podrazumijevalo i poznavanje naslijeđa antičke i stečevina srednjovjekovne književne produkcije na latinskome. Latinski je jezik bio službenim jezikom zapadne srednjovjekovne Europe. Pokazuje to i povijest pismenosti u Hrvata.

Prvi je jezik hrvatske pismenosti latinski, o čemu svjedoče najstariji epigrafski spomenici na hrvatskome tlu: *Krstionica kneza Višeslava* (8./9. st.) *Trpimirov natpis* (Rižinice kraj Solina, 9. st.), *Branimirov natpis* (Gornji Muć, 888.), *Natpis kraljice Jelene* (Solin, 976.), *Držislavov natpis* (Kapitul kod Knina, 10. st.). Za usporedbu, najstariji su glagoljski epigrafski spomenici datirani u 11. stoljeće (*Plominski natpis*, *Valunska ploča*, *Krčki natpis*). I najstarija sačuvana hrvatska knjiga, *Splitski evanđelistar* (7./8. st. (6. st.??)), napisana je na latinskome jeziku. U konačnici, što je latinski jezik značio za hrvatski javni život, govori i činjenica da je u Hrvatskome saboru bio službenim jezikom do 1847. godine.

Stjecanje i primjenjivanje vještina pismenosti na latinskome jeziku i latinici bilo je rezervirano za manjinu srednjovjekovnoga društva. Nju su činili nositelji javnoga života; plemići, svećenstvo, viši feudalci i imućnije građanstvo. Većina srednjovjekovnoga društva, pučani i seljaci, opismenjavala se zahvaljujući trećoj, ujedno i središnjoj srednjovjekovnoj praksi pismenosti.

2.2. SLUŠANJE

Za razliku od prvih dviju koje su se temeljile na tekstu, treća je praksa pismenosti u srednjemu vijeku o njemu bila ovisna (Glenn 1993: 498). U stvarnosti je to izgledalo

tako da bi jedna učena osoba čitala, a više je njih slušalo, tj. čitalo “auditivno” te, što je za srednji vijek jako važno, pamtilo (Glenn 1993: 499). Ta praksa nije bila vezana samo za latinski, nego vjerojatno još i više za vernakularne idiome (Bäumli 1980: 245; Glenn 1993: 499; Green 1994).

Riječ je zapravo o svojevrsnoj “usmenoj” pismenosti, tj. o usmenosti koja se odnosi na preferiranje “čitanja naglas kao skupnoga doživljaja ili događaja” i na “komunikaciju s primateljima: izvođenje/prelekcija – slušna/auditivna percepcija kod znatnoga broja ostvaraja” (Dürriegl 2015: 468, 469–470). Ukratko, riječ je o glasnome i javnome te, više ili manje, interpretativnome čitanju, čija se praksa u srednjemu vijeku može promatrati kao nastavak tradicije antičke umjetnosti glasnoga čitanja (Žagar 2007: 159, 169).

Nasuprot onomu tko je čitao stajao je veći broj onih koji su slušali. Da se o slušanju, u kontekstu srednjega vijeka, može razmišljati kao o praksi pismenosti po učincima potencijalno ravnopravnoj samostalnomu čitanju, potiče zaključak F. H. Bäuma (1978: 43):²

“Pismena kultura je definirana ... karakteristikama pismenosti i njihovim učincima na one koji o njoj ovise. Ta pak ovisnost ne podrazumijeva da je pojedinac ovladao vještinom čitanja: ona podrazumijeva pristup zapisanoj informaciji pomoću vlastite ili tuđe sposobnosti čitanja.”

Pismenost i stupanj pismenosti nisu određeni isključivo pukom ovladanošću vještinama čitanja i pisanja, nego više slobodom i mogućnošću pristupa zapisanomu tekstu. Pritom je nevažno je li pristup zapisanomu tekstu neposredan ili posredan.

Zbog toga se može govoriti o razvijenoj pismenosti neke kulture ili vremena, čak i ako većina stanovništva, kao u srednjovjekovlju, nije znala pisati niti je imala neposredan pristup knjizi.

3. KNJIGA U SREDNJEMU VIJEKU

Jedan od osnovnih razloga zašto je srednji vijek obilježen “usmenom” pismenošću, tj. praksom slušanja jesu društvenopovijesne promjene: seobe naroda, napadi barbara i raspad Rimskoga Carstva. Kako navodi A. Stipčević, jedna je od najgorih posljed-

² “[A] literate culture is defined ... by the characteristics of literacy and their effects on those dependent on it. This dependence does not require the ability to read on the part of the individual: it *does* require access to written information by means of the individual’s own or someone else’s ability to read.” (Bäum 1978: 43)

dica provale barbara bila uništenje školskoga sustava na kojemu se temeljila antička kultura (Stipčević 2006: 169). Bez školske, odnosno obrazovne djelatnosti, ne nalaze se tako lako konzumenti knjižne produkcije – pisci i čitatelji. “Europa se, drugim riječima, vraća usmenoj komunikaciji jer je pisana riječ postala i rijetka i nepristupačna velikoj većini ljudi.” (Stipčević 2006: 170)

Knjiga je u srednjemu vijeku bila rijedak predmet, tim više jer je njezina produkcija ovisila o dugotrpnome ispisivanju teksta ljudskom rukom. Koliko je to moglo potrajati kada je o glagoljskim kodeksima riječ, pokazuje, primjerice, sačuvan ugovor prema kojemu se zadarski pisar Jakov Blažević obvezao glagoljicom prepisati i ukrasiti misal u roku od petnaest mjeseci (Stipčević 2004: 97).

Kao teško dostupan predmet, knjiga je u srednjemu vijeku imala svoju tržišnu vrijednost.³ Zbog toga je bila i reprezentativna: posjedovanje knjige govorilo je mnogo o ugledu i moći njezina vlasnika.⁴ Brojne i uspjele minijature i inicijali kao i skupocjene korice davale su na cijeni knjizi i statusu njezina vlasnika. Stoga i ne čudi što se knjiga rijetko posuđivala, a kada se posuđivala, tražilo se jamstvo povrata.⁵ Osim toga, bila je predmetom krađa i ratnoga plijena.⁶

Knjiga se poimala i kao kulturni predmet, tj. pripisivale su joj se nadnaravne moći.⁷ Upravo se o *Splitskome evanđelistaru* prenosi legenda da je pronađen u grobu svetoga Dujma te da ga je on i napisao, zbog čega su na njemu prisezali dalmatinski biskupi, a vjerojatno i neki hrvatski srednjovjekovni vladari (Stipčević 2004: 237–238; Stipčević 2006: 177). Svetom je pak Jeronimu ugledna hrvatska plemićka obitelj Frankapana pripisala jedan starocrkvenoslavenski kodeks pisan oblom glagoljicom, danas poznat kao *Kločev glagoljaš* (11. st.), časteći ga kao relikviju (Damjanović 2012: 101).

4. DETERMINANTE GLAGOLJSKE KNJIGE

U kontekstu prevlasti latinske kulture pismenosti, rezervirane za svjetovne i crkvene uglednike, te teške dostupnosti knjige i njezina sadržaja za većinu srednjovjekovnoga stanovništva (građane, pučane, kmetove i laike), na temeljima ćirilometodske misije niče hrvatskoglagoljska pismenost stvarajući knjigu na domaćemu pismu, uglatoj glagoljici, i na vernakularnome idiomu koji je većina nepriviligiranoga stanovništva

³ Vidi više u Stipčević 2004: 179–184 i 283–285.

⁴ Vidi više u Stipčević 2004: 261–263.

⁵ Vidi više u Stipčević 2004: 277–281.

⁶ Vidi više u Stipčević 2004: 287–302.

⁷ Usp. Žagar 2007: 120.

mogla razumjeti.⁸ Na tim je temeljima započela i umnogome ostvarena demokracija pismenosti u Hrvatskoj premda većina njezinih konzumenata nije poznavala latinski jezik.

Ta je prepreka premoštena time što je hrvatskoglagoljska književnost prijevodna književnost. Stasavši u okviru zapadnoga, tj. latinskoga civilizacijskog kruga ona je pred svoje čitatelje donosila znatan dio štiva kojim su se opismenjivali srednjovjekovni učeni ljudi. U glagoljskim kodeksima nalaze se odlomci iz djela teoloških velikana poput Jeronima, Augustina, Ambrozija, Benedikta, Ivana Zlatoustoga, Bede Časnoga, Tome Akvinskoga, Gracijana i dr.

Ništa manje zastupljena nije bila ni u srednjemu vijeku iznimno popularna hagiografsko-legendarna književnost. Tako se, između ostaloga, u hrvatskoglagoljskim brevijarima mogu čitati ulomci iz poznatoga kasnosrednjovjekovnog bestslera *Zlatne legende (Legenda aurea)* talijanskoga dominikanca Jakova Varaginskoga. Hagiografsko-legendarno odvjetak srednjovjekovne glagoljske književnosti temelji se i na djelima drugih uglednih dominikanaca onoga vremena, a to su Jean de Mailly, Barthélemy de Trente, Vincent de Beauvais, Pierre Calo (Petrović 1984: 185).

Nije nedostajalo ni enciklopedijskoga znanja. U srednjemu je vijeku najpoznatije popularno pučko enciklopedijsko djelo bio *Elucidarium*, u hrvatskoj tradiciji poznat kao *Lucidar*. Dijelovi su njegova prijevoda s češkoga jezika zasada poznati iz dva ju glagoljskih kodeksa, *Žgombićeva zbornika* (16. st.) i *Petrisova zbornika* (1468.). *Lucidar* je oblikovan kao dijalog učitelja i učenika, a bio je namijenjen svećenicima kako bi znali odgovoriti na različita pitanja koja im je puk postavljao: od onih zašto je Bog stvorio muhe, komarce i slične, naizgled nepotrebne, kukce do pitanja vezanih za ljudsku reprodukciju.⁹

Kada je riječ o štivu koje su pred sobom imali glagoljaši, ne valja zaboraviti ni na one tekstove bizantsko-ćirilometodske provenijencije koje glagoljaši nisu sami morali prevoditi, nego su ih prepisivali iz starijih starocrkvenoslavenskih matica. Uz apokrifne, legendarne i hagiografske tekstove, takvi su i biblijski tekstovi koje su glagoljaši naknadno redigirali prema *Vulgati*.

U svakome slučaju, valja zaključiti da je srednjovjekovna glagoljska knjiga sadržavala i komunicirala reprezentativnu kulturno-književnu građu epohe u kojoj je nastajala. Pritom valja imati na umu ravnopravnost supostojanja latinske i glagoljaške pismenosti o čemu prosuđuje Radoslav Katičić (1998: 658):

⁸ Jezik o kojemu je riječ u paleokroatistici poznat je kao hrvatski crkvenoslavenski, a kako se on u hrvatskoglagoljskoj književnosti prožimao s čakavštinom vidi u Mihaljević 2014: 18–22.

⁹ Vidi više u Stipčević 2004: 211; Dürrić 2006.

“Pri tome se ne radi o naporednom postojanju učene latinske naobrazbe i pučkoga jezika neukih, kako je inače karakteristično za europski Zapad, nego o dvije podjednako učene i školovane pismene tradicije, koje se u hrvatskom prostoru obje moraju smatrati prvotno egzocentričnima. To što su starost, te bogatstvo oblika i sadržaja, tih dviju tradicija vrlo različiti ne mijenja ništa na tome da one obje predstavljaju književni autoritet, pa u tom smislu stoje na istoj razini jedna pored druge. Ako se često i moglo učiniti da se autoritet jedne od tih dviju tradicija sukobljuje s autoritetom druge i da ga osporava, na kraju se krajeva pokazuje kako je u istinu autoritet njih obojih unutar hrvatskoga kulturnog obzorja bio neprijeporan.”

5. ŠKOLOVANJE GLAGOLJAŠA

Prema J. Bratuliću (2014.) povijest se školovanja i obrazovanja glagoljaša može podijeliti na tri razdoblja: prvo se odnosi na djelatnost Konstantina Ćirila i Metoda i njihovih najbližih učenika, drugo obuhvaća razdoblje od 10. do 16. st., tj. do Tridentuskoga sabora, dok je treće razdoblje uslijedilo nakon Tridentuskoga sabora. Za ovaj je rad važno drugo razdoblje, ono za koje Bratulić (2014: 463) navodi da je “najmanje istraženo i najmanje poznato razdoblje u školovanju i obrazovanju popova glagoljaša”.

Prilog je poznavanju upravo toga razdoblja monografija *Školovanje glagoljaša* Petra Runje (2003). Runje podsjeća na zaključke trećega (1179.) i četvrtoga (1215.) Lateranskoga sabora kojima se od biskupa zahtijeva da vode računa o siromašnim đacima te da pri svakoj katedrali i drugim crkvama budu otvorene škole u kojima će sposoban učitelj poučavati gramatiku i druge discipline, dakako i teologiju, i to ne samo klerike nego i siromašne đake (Runje 2003: 16). Godine pak 1219. papa Honorije III. piše zadarskomu nadbiskupu neka otvori školu u Zadru (Runje 2003: 19). Glagoljaši su, prema Runji (2003: 19), vjerojatno imali pristup i visokoškolskoj dominikanskoj ustanovi *Studium generale* u Zadru, iz koje se razvilo prvo hrvatsko sveučilište.

O glagoljaškoj naobrazbi govori i činjenica da su morali poznavati latinski jezik i pismenost jednako kao i crkvenoslavenski.¹⁰ Da je potonja bila na cijeni, potvrđuje i zapis Jurja iz Slavonije, teologa i profesora na Sorbonni i u Beču, koji je 1416. zabilježio da je hrvatski biskup, poznavajući i latinski i hrvatski, slavio misu na oba jezika

¹⁰ Glagoljaši su “sasvim ravnopravni i na svim područjima duhovnoga i kulturnoga života posve izjednačeni sa svećenicima koji su poznavali samo latinski jezik i kojih je u našim gradskim komunama bio vrlo malen broj, a u seoskim sredinama vjerojatno zanemariv” (Runje 2003: 71).

i da je to smatrao uputnim (Šanjek i Tandarić 1984: 6).¹¹ Dvojezičnost naobrazbe bila je potaknuta i etničkom simbiozom, ponajprije u gradovima bizantske Dalmacije, a snažnije se počela razvijati u 11. stoljeću i na prijelazu u 12. stoljeće (Katičić 1998: 583).

Što se tiče sadržaja školovanja, Runje (2003: 85) navodi da uobičajeno srednjovjekovno obrazovanje u triviju (gramatika, retorika, dijalektika) i kvadriviju (aritmetika, geometrija, astronomija i teorija glazbe) nije mimoišlo ni glagoljaše. Osim u crkvenim i samostanskim školama, od kojih na zadarskome području Runje rekonstruirala da su se vjerojatno nalazile i u manjim mjestima kao što su Blato, Račica i Sali, obrazovanje i poduka bila je i privatna, tj. đaci su učili kod svećenika i učitelja, što je često podrazumijevalo i stanovanje kod njih za vrijeme školovanja.¹² O tome svjedoče brojni arhivski podatci koje autor navodi u svojoj studiji.

O općoj slici naobraženosti u srednjemu vijeku govori i primjedba: “Školovanje nije neki privilegij nego je to potreba i čini se da se može govoriti o mnogo većem broju pismenih ljudi nego se to redovito pretpostavlja.” (Runje 2003: 135)¹³ Uostalom, kako je već ranije primijećeno (Thorndike 1940: 403), sama činjenica da se u srednjemu vijeku osnivaju prva europska sveučilišta, od kojih je prvo ono u Bolonji 1088., a u Hrvatskoj ono u Zadru 1396., dokaz je postojanja razgranate mreže obrazovnih praksi.

6. GLAGOLJAŠKE MISLI VODILJE

Što su glagoljaši mogli imati na umu stvarajući povijest hrvatske pismenosti, može se, između ostaloga, pretpostaviti na temelju zapisa koje su ostavljali u rukopisima koje su prepisivali. U tome smislu mogu se izdvojiti tri antologijska citata koja se odnose na povijest konkretnoga kodeksa u kojemu su se našli, ali s višestoljetnim odmakom i pogledom na cjelokupno hrvatsko glagoljaštvo nema očite prepreke da im se pripiše opće značenje te ih se nazove glagoljaškim mislima vodiljama.

Prvu je takvu misao A. Stipčević (2004: 307) nazvao najimpresivnijim svjedočanstvom o kulturnoj i društvenoj važnosti knjige te najplemenitijom misli o važnosti

¹¹ Usp. Runje 2003: 22. Ono što Juraj iz Slovenije naziva hrvatskim jezikom, suvremena paleoslavistička i paleokroatistička terminologija naziva hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom. Izbor pak riječi Jurja iz Slovenije dobrodošla je potvrda sociolingvističkoga identiteta idioma o kojem je riječ. Usp. Kovačević 2016a: 42–50; Kovačević 2016b.

¹² Usp. Hercigonja 2009: 70.

¹³ Potvrđuje to i primjer koji Runje (2003: 135) navodi pozivajući se na arhivske izvore da su i obrtnici prvo učili čitati i pisati, a tek su nakon toga stjecali strukovna znanja.

knjige u hrvatskome srednjovjekovlju. Zabilježena je u *Kolunićevu zborniku* (1458.):

(1) *I jošće vas molim gospodo redovnici i žakni da se spomenete na pritću ovu da je knjigam teško priti i gdi knjige počtuje da je knjigami počtovan.*¹⁴

(Straho)poštovanje prema knjizi koju izriče ova misao jasno daje do znanja da su glagoljaši s jednakim stavom pristupali i samomu stvaranju, tj. produkciji knjige.

Iz *Kolunićeva zbornika* i druga je misao vodilja koju valja izdvojiti:

(2) *Se knjige jesu učinjene veće skozi pripročići nego skozi kavčćenaci ki imaju knjige gdi se mogu učiti. (...) Se knjigi jesu učinjene veće za pripročićih nego za kavčćenakov ki znaju pisma.*¹⁵

Leksem *kavčćenaki* odnosi se na klerike, tj. crkvenjake – žakne i pope (Runje 2003: 93). P. Runje (2003: 92) tumači da se pod *knjige gdi se mogu učiti* misli na latinske priručnike i knjige kojima su klerici imali pristup, za razliku od *pripročićih*. A. Stipčević (2004: 208) smatra da pisac Blaž Kolunić nije mislio da će *pripročići* knjigu čitati, nego da će slušati svećenika dok je čita. Oba tumačenja, s citiranim Kolunićevim riječima, potvrđuju u radu raspravljanu ideju o glagoljaškome demokratiziranju pismenosti u hrvatskome srednjovjekovlju.

O tome će posvjedočiti i treća misao vodilja, zabilježena u *Petrisovu zborniku* (1468.):

(3) *Nam je biti meštrom i učiti i prosyječati plku tmu.*¹⁶

Komentira je E. Hercigonja (2009: 16): “Ta svijest o sebi, svojoj funkciji i značenju svoje tradicije usmjeravala je njihove [glagoljaške, op. a.] postupke i, posebno, horizontalni, potrebama pučke pastve usmjeren, pravac duhovnoga djelovanja glagoljaštva kao cjeline.”

Izdvojeni citati pokazuju da su glagoljaši njegovali svijest o važnosti knjige i nje-

¹⁴ Navod prema Stipčević 2004: 307. Usp. Runje 1990: 198. Ova je misao istoga duha kao i ona iz starozavjetne knjige Propovjednika (12,12) koju su glagoljaši nesumnjivo poznavali: *Veće ot sego, čedo moje, ne vzišći; tvorećimi mnogije knigi nijedin njest konac čisla, misal poučenije pti umučenije jest. (II. novljanski brevijar, 1495., 200d).*

¹⁵ Navod prema Stipčević 2004: 207.

¹⁶ Navod prema Stipčević 2004: 208. Usp. i Hercigonja 1975: 34.

zinu utjecaju kao i o trudu i zauzetosti nužnima za njezino stvaranje. U skladu s tim saznanjem, promišljali su vlastitu obrazovnu i prosvjetiteljsku djelatnost s obzirom na potrebe vremena i prostora u kojemu su se našli.

Glagoljaši su bili svjesni nejednakosti u pogledu pristupa knjizi, svoje povlaštene pozicije u tome i odgovornosti koju su imali prema onima koji nisu znali čitati. Imali su jasnu sliku o smislu i cilju svoga djelovanja. Rezultati koje su pritom postigli zorno svjedoče o predanosti utkanjoj u njihovo postizanje.

7. RAZVOJ I PRAKSE STANDARDNE GLAGOLJSKE PISMENOSTI U SREDNJEM VIJEKU

Pismenost i učenost koje su potaknuli glagoljaši valja predstaviti u odnosu na sudionike toga glagoljskoga komunikacijskog procesa. Riječ je o pošiljatelju i primatelju poruke. Pošiljatelji su bili glagoljski prevoditelji, redaktori i pisari, a primatelji građani, pučani, kmetovi i laici.¹⁷ Prevoditelj i redaktori koji su s latinskoga prevodili na domaći, tj. hrvatski (crkvenoslavenski) idiom bili su most između latinske knjige i glagoljskih pisara. Nažalost, o prevoditeljima nam sačuvani povijesni dokumenti ništa ne govore. Ipak, jasno je da su postojali jer netko je trebao prevesti i urediti knjigu da bi se taj prijevod mogao iznova prepisivati.

7.1. PISARI: PISANJE I ČITANJE

Pisari odnosno prepisivači u srednjemu su vijeku bili ključni dionici knjižne produkcije. O njihovoj vještini, marljivosti i strpljivosti ovisio je nastanak i stvaranje knjige. Srednjovjekovno je društvo toga bilo svjesno, o čemu govori i podatak da se u Irskoj ubojstvo pisara kažnjavalo jednakom kaznom kao i ubojstvo biskupa (Stipčević 2006: 182).

S druge pak strane, pisari su često bili na udaru naručitelja knjiga i kupaca zbog kašnjenja, ali i pogrešaka koje su neminovno nastajale u prijepisu. O tome svjedoče i brojni zapisi u kojima se pisari kodeksa ponizno ispričavaju za greške u prijepisu podsjećajući čitatelja da nisu nepogrešivi stručnjaci, nego obični grešni smrtnici. Primjerice, u *II. novljanskome brevijaru* pop Martinac zaključio je svoj zapis tvrdnjom

¹⁷ Taj raspored nije jedini mogući, nego je tipičan za kontekst demokratizacije pismenosti o kojemu je riječ. Podrazumijeva se da je prilikom slušanja javnoga čitanja, kao najdalekosežnije prakse pismenosti, bilo moguće da se u publici nalaze i oni koji sami znaju čitati. Pogotovo se to odnosi na prakticiranje pismenosti u samostanima.

Zanje ne pisa sego Duh Sveti, takmo uboga ruka grešniča (Stipčević 2004: 71), dok je pisar *Bribirskoga brevijara* svoje pogreške pripisao utjecaju zemljoradničkoga alata motike: *To ja pisah Mikula Ugrin na dan svetoga tela a ako je ruka kriva ali nije nego motika* (Stipčević 2004: 93).

Glagoljski su pisari u određenoj mjeri bili tropismeni, tj. neki su se od njih suvereno služili trima hrvatskim povijesnim pismima: latinicom, glagoljicom i (hrvatskom) ćirilicom.¹⁸

Kada je o glagoljici riječ, valja navesti da im je posao bio otežan i usporen zbog složenosti glagoljskoga pisma, odnosno glagoljskoga duktusa, pa je ispisivanje teksta glagoljicom trajalo duže nego ispisivanje latinicom ili ćirilicom (Čunčić 2001; Stipčević 2004: 98). Da je pisanje i čitanje glagoljskoga teksta tražilo zauzetiji angažman od onoga na ostalim dvama hrvatskim povijesnim pismima (ćirilica i latinica), pokazuje i zanimljiva crtica iz novovjekovne povijesti glagoljaštva u srednjoj Dalmaciji. Don Frane Bulić, u čiju učenost, poučljivost i ljubav prema starinama ne treba sumnjati, zalagao se da se hrvatskoglagoljske liturgijske knjige tiskaju na latinici zbog poteškoća koje je i sam imao s tečnim i primjereno brzim čitanjem glagoljice (Bulić 1952: 37, usp. Kovačić 1985).

S obzirom na to, ali i druge zadatosti stvaranja srednjovjekovne knjige, nije bila rijetkost da je jedan te isti kodeks ispisivalo više ruku, tj. više pisara, što se često može primijetiti i golim okom zbog promjene rukopisa. Unatoč svim poteškoćama, glagoljski su pisari, kako ističe A. Stipčević (2004: 48):

“(...) prepisivali s više svijesti o važnosti toga posla. Oni su bili čvršće vezani za narod, pa su znali koliko mu je važna knjiga, ne samo za obavljanje vjerskih obreda nego i za očuvanje posebne liturgije na narodnom njima razumljivom jeziku, a time i za očuvanje svoga identiteta. Glagoljski pisari i oni koji su od njih naručivali rukopise znali su što znači imati knjigu pisanu svojim pismom i jezikom koji nije grčki ni latinski, tj. jezikom koji je narodu razumljiv. To je za njih bilo važno ne samo kada se radilo o liturgijskim knjigama već i o svim ostalim knjigama iz kojih su svećenici čitali puku biblijske priče, pjesme, i sl. Kako naručitelji, tako su i pisari znali da prepisivanje glagoljskih knjiga ima i političko značenje.”

¹⁸ Latinicu su morali znati prevoditelji koji su prevodili tekst s latinskoga, a ćirilicu oni koji su prepisivali s ćirilskih predložaka, premda poznavanje ćirilice nije bilo nužno vezano za ćirilske predložke. *Brevijar Vida Omišljanina* (1396.) jedan je od brojnih svjedoka tropismenosti hrvatskih glagoljaša. U njemu se, uz prevladavajuće glagoljične, nalaze i latinični (npr. na 106a i 151c) te ćirilični inicijali (npr. na 117d i 154a).

Uključivši se u proces proizvodnje knjige, koliko god mučan bio, glagoljski su pisari bili i subjekti i objekti procesa prepisivanja. Kao objekte nisu ih stizale samo loše posljedice poput iscrpljenosti i narušenoga vida ili možda straha od ljutnje naručitelja zbog kašnjenja u isporuci knjige. Dobre i poželjne posljedice prepisivanja nadmašivale su umnogome ove negativne. Ponajprije se to odnosi na sam proces vlastoručnoga ispisivanja teksta.

U suvremenome digitalnom vremenu u kojem je tipkovnica zamijenila olovku i gumicu za brisanje i u kojemu je velik broj djece, a i odraslih, znatno vještiji s računalima, tabletima i pametnim telefonima nego s papirom i olovkom, psiholozi i neuroznanstvenici sve su glasniji u podsjećanju da je pisanje rukom dobrodošla senzomotorička aktivnost, štoviše, jedna od ključnih za uspješan kognitivni razvoj (v. npr. Kiefer i dr. 2015).

Osim toga, svako je prepisivanje nekoga teksta ujedno i njegovo čitanje. Prepisujući knjige, glagoljski su ih pisari istovremeno i čitali te, zapisujući, bolje pamtili. Riječ je o integriranome procesu pisanja, čitanja i pamćenja. Prepisujući glagoljske tekstove, pisari su se opismenjivali i bili su pismeni, čak i ako nisu jednako suvereno mogli čitati latinske tekstove.

O kulturnoj vrijednosti i dometima knjige koju su u srednjemu vijeku marljivo stvarali glagoljski pisari govori mnogo toga. Između ostaloga i činjenica da se složenoga i dugotrajnoga pothvata ispisivanja glagoljske knjige prihvatio i jedan velikaš, koji je lako mogao nekoga i platiti za taj posao. Riječ je o knezu Novaku Disislaviću, dvorskome vitezu hrvatsko-ugarskoga kralja Ljudevita I. Anžuvince, koji je *za svoju dušu* vlastoručno ispisao kodeks koji je danas poznat kao *Misal kneza Novaka* (1368.). Počasno mjesto toga rukopisnoga kodeksa u povijesti hrvatske knjige potvrđuje i činjenica da je poslužio kao predložak prve hrvatske tiskane knjige *Misal po zakonu rimskoga dvora* iz 1483.¹⁹

Da se dobar glas o djelatnosti i rezultatima glagoljskih pisara širio i izvan granica hrvatskih prostora, pokazuje i činjenica da su glagoljaši bili pozvani u Češku (tzv. emauska epizoda) i Poljsku. Benediktince glagoljaše s otoka Pašmana pozvao je 1347. godine rimsko-njemački car, ujedno i utemeljitelj Praškoga sveučilišta, Karlo IV. Luksemburški u samostan Emaus (*Na Slovanech*) u predgrađu Praga. U njemu se kulturnom razmjenom razvila bogata pismena djelatnost dvaju slavenskih naroda.²⁰

Iz Češke su 1380. hrvatski glagoljaši pozvani u Poljsku. Stigli su 1380. u Olješnicu na poziv šleskoga kneza Konrada II. Nakon deset godina u Olješnici, na poziv poljske

¹⁹ Vidi više u Pantelić 1967.

²⁰ Vidi više u Ribarova 2006.

kraljice Jadvice, kćeri hrvatsko-ugarskoga kralja Ludovika I. Anžuvinca i supruge Vladislava Jagela, prešli su u Krakov, tj. u krakovski samostan Svetoga Križa.²¹ Povijest, nažalost, nije sačuvala neposredne rezultate glagoljaškoga djelovanja u Poljskoj.

O stupnju naobraženosti glagoljaša govore i rezultati službene vizitacije dalmatinskih nadbiskupija koju je, po naredbi pape Grgura VIII., izvršio veronski nadbiskup Agostino Valier 1579. godine, ostavivši pritom i opsežan izvještaj (Krašić 1996: 235–236).²² Premda se njegov posjet i izvještaj odnose na drugu polovicu 16. stoljeća, rezultati vizitacije mogu biti indikativni i za stvaranje predodžbe o prethodnim razdobljima. Posebno se to odnosi na sljedeći podatak koji navodi S. Krašić (1996: 236): “Zanimljivo je vizitatorovo opažanje da su glagoljaši bili bolje izobraženi od ‘latinaških’ svećenika. Većina ih je bila dostatno pripremljena za svećeničku službu. Čak su bili bolje od njih opskrbljeni liturgijskim knjigama. Imali su brevijare, misale, župničke priručnike i druge knjige.”

Konačno, valja dodati i podatak da je, prema istraživanjima P. Runje (1987), glagoljska knjiga na hrvatskim prostorima imala približno istu tržišnu vrijednost kao i latinska. Važnost te neočekivane pojavnosti proizlazi iz pretpostavljene superiornosti latinske pismenosti u širem kontekstu europske srednjovjekovne uljudbe, premda su, kako je ranije citirani Katičić primijetio, na hrvatskome prostoru one bile jednako autoritativne.

7.2. GRAĐANI, PUČANI, SELJACI

7.2.1. ČITANJE

Premda su imali najintenzivniji kontakt s knjigom, plemići i crkvenjaci nisu bili jedini vlasnici glagoljskih knjiga u srednjemu vijeku. O tome, između ostaloga, svjedoče i sačuvane oporuke. Istražujući Povijesni arhiv u Zadru, Petar Runje došao je do zanimljive građe koja govori mnogo o glagoljskoj knjizi, pa tako i njezinim vlasnicima. Primjerice, u oporuci se zadarskoga trgovca Petra Cvitkova iz 1418. može čitati kako Cvitkov jednu glagoljsku knjigu ostavlja svećeniku Obradu, dok Katuša Klivačić 1500. godine piše oporuku kojom određuje da se njezin glagoljski brevijar preda svećeničkomu kandidatu Jurju kojemu je bila stanodavka (Runje 1998: 48, 49).

Da su laici bili vlasnici i čitatelji glagoljskih knjiga, potvrđuje i postojanje glagolj-

²¹ Vidi više u Moszyński 2004; usp. Hercigonja 2009: 13.

²² Krašićev je izvor studija *La prima visita apostolica postridentina in Dalmazia (nell' anno 1579)*, objavljena u Rimu 1957. Njezin je autor svećenik krčke biskupije prof. dr. Ivan Vitezić (1914. – 1985.) koji je velik dio svoga radnog vijeka proveo na Sveučilištu u Beču.

skih priručnika za pobožnost laika, poznatih još kao Knjiga časova ili Mali časoslov. Među sačuvanim hrvatskoglagoljskim kodeksima Marija je Pantelić (1981.) takvima identificirala senjski *Lobkowiczov kodeks* iz 1359., koji je odnesen u Prag najvjerojatnije za vrijeme emauske epizode, *Akademijin brevijar* iz 1376., *Pariški zbornik* iz 1375. te tiskani *Kožičićev Oficij rimski* iz 1530.

U takvim se priručnicima najčešće nalazio cjelovit Psaltir ili pojedini psalmi, kantici, molitve, litanije pa čak i neki apokrifni i hagiografski tekstovi. Mali su časoslovi i u kasnome srednjem vijeku, pa i u dijelu razdoblja nakon srednjega vijeka, bili “popularna i omiljela književna vrsta” koja je na hrvatskim prostorima povezala “sve krajeve čakavske, štokavske i kajkavske jezične regije, a izvorište su im pak bili hrvatskoglagoljski brevijari, što je već tvrdio prof. Francev” (Pantelić 1981: 367).

7.2.2. SLUŠANJE ČITANOGA TEKSTA

Oni su koji nisu mogli ovladati vještinom čitanja, više zbog zadatosti epohe u kojoj su živjeli nego zbog vlastitoga izbora, prema A. Stipčeviću:

“... dobivali informacije od suseljana, odnosno sugrađana, od putnika koji su se vraćali s dalekih hodočašća, putujućih trgovaca i – najviše od svećenika od kojih su doznawali ne samo priče iz Biblije, apokrifne priče i druge koje su bile zapisane u knjigama već i podatke iz zemljopisa, o potresima i kako oni nastaju, o fantastičnim kopnenim životinjama i isto tako fantastičnim ribama itd.” (2004: 206)

Većini srednjovjekovnoga življa koja nije znala čitati ni pisati znanje je bilo posredovano od onih koji su to znali i koji su imali pristup knjigama. Takvo je posredovanje bilo usmeno, a jedna je od usmenih praksa, kao što je ranije rečeno, bilo i glasno, tj. javno čitanje, a onda i slušanje čitanoga teksta.

Praksom javnoga čitanja i slušanja glagoljskih tekstova omogućeno je ravnopravnije sudjelovanje u povlastici pristupa knjizi i njezinu sadržaju. Može se pretpostaviti da je slušanje bilo najdostupnija, a možda i najprovođenija praksa pismenosti u srednjem vijeku s obzirom na odnos snaga onih koji su znali čitati i pisati i onih koji nisu. Stvaranjem (prevođenjem, ispisivanjem, prepisivanjem) i javnim čitanjem knjige na jeziku koji je narod razumio glagoljaši su demokratizirali pismenost, osnažujući pritom kulturni, ali i svaki drugi individualni i društveni potencijal svojih slušatelja.

Bilješke i upute o glasnome i javnome čitanju u hrvatskome srednjovjekovlju ponajprije su vezane za samostanski život. S obzirom na važnost koju je Crkva imala u društvenome životu srednjega vijeku, nije teško zamisliti da su načela koja su vrijedi-

la unutar zidina nekoga samostana mogla biti vrlo slična onima koja su se primjenjivala u javnome čitanju pred onima koji nisu bili ni redovnici ni klerici.

Dragocjene se upute o glasnome čitanju mogu naći u hrvatskoglagoljskoj *Reguli sv. Benedikta* (kraj 14. st.). Cijela 38. glava posvećena je službi čitanja za vrijeme objedovanja koje je obvezno bilo praćeno čitanjem i slušanjem čitanoga teksta. Da je bila riječ o odgovornoj dužnosti, pokazuje i činjenica da sv. Benedikt napominje: *A bratija redom ne čitate, da ki lipo umiju čisti, ti čitate* (25b).²³ Čitati, dakle, nije mogao svatko, nego onaj tko je bio vješt čitač. Da je pak riječ bila o cijenjenoj službi, pokazuje činjenica da Benedikt čitaču nalaže neka uprosi od svoje braće da se mole za njega *da ga Bog izbavit ot duha gizde* (25a), tj. oholosti. Sljedeći ulomak posvećen je slušateljima:

“Usilno mlčanje budi na stoli, nijednoga šapta ili slova, takmo onoga ki čte slišano budi. Ako ča potribno jest onim ki jidut ili pjut, takmo drug drugu služeeće. Da nijedin ne smij ričju čto ljubo sprositi ili ča bude potriba, glasom ot ruke ili kim ljubo znamenem, da ne jazikom. Nijedin ne smij ondje ot lekcije čto ljubo besedovati, da se ne mrsi čtenije, takmo ako priur jame čto hotiti kratko reći ot potrebe.” (25b)

Tijekom čitanja trebala je vladati potpuna tišina, a eventualna potreba mogla se komunicirati samo neverbalno (*glasom ot ruke*). Jedina osoba koja je smjela nešto reći, ali samo ako je to bilo nužno, bio je *priur*, tj. predstojnik samostana.

O glasnome čitanju svjedoči i 42. glava *Pravila svetoga Benedikta* u kojoj se govori o tome da nakon večere redovnici sjednu zajedno i slušaju čitača koji čita iz *knjiga otačaskih ili ino čtenie* (27b), ali ne iz knjiga *Mojsjeja proroka* (tj. prvih sedam starozavjetnih knjiga) ni *Knig ot cjesarsvija* (tj. Knjiga kraljeva) (27b).

Hrvatskoglagoljski tekst izostavlja dio koji objašnjava zašto potonji tekstovi nisu prikladni za čitanje prije spavanja, ali se u latinskome originalu i suvremenome hrvatskom prijevodu može naći objašnjenje da je kombinacija noćnih sati i sadržaja tih knjiga neprikladna za one slaba duha (lat. *infirmis intellectibus*).²⁴ Taj podatak upućuje na to da i inače nisu svi tekstovi bili namijenjeni javnomu čitanju. Kada je riječ o onima koji jesu, M.-A. Dürriegl (2015: 475) smatra da su, između ostaloga, “blagovaoničku lektiru”, kako je ona naziva, činile i vizije, poput *Pavlove vizije* ili

²³ Tekst *Regule* ovdje je transkribiran prema (kartotečnome) korpusu *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, dostupnu na Staroslavenskome institutu u Zagrebu. Usp. latiničku transliteraciju u Ostojić 1965: 369–427.

²⁴ Latinsku inačicu vidi u Ostojić 1965, a suvremenu hrvatsku u Pravilo 2010. Žagar 2007: 145–147 navodi i komentira uredbe o čitanju u latinskome *Pravilu svetoga Benedikta*.

Dundulove vizije.

U 47. glavi *Regule sv. Benedikta* još se jednom potvrđuje velika odgovornost čitača koji je odabran od predstojnika i koji mora čitati *s velikim umilenjem i bojazanju* (30b), dok 53. glava dokazuje da nisu samo redovnici bili pozorni slušatelji glasnoga čitanja. Riječ je o poglavlju koje je posvećeno primanju gostiju, pa se može saznati i da je jedan vid gostoljubivosti bio taj da se gostu ne okrijepi samo tijelo, nego i duh. Potonjemu se davalo prednost pred okrijepom tijela ili kako stoji u hrvatskoglagoljskoj inačici: *Čti gostem zakon Boži da se pokripe v dušah i potom vsaka potreba tjelu vzda im se* (34b).

Potvrde usmenosti odnosno glasnoga čitanja nisu isključivo vezane za glagoljsku pismenost, nego i za latiničku. U prvome hrvatskome latiničnom dokumentu, *Redu i zakonu* (1345.), nalazi se uputa da se tekst čita nekoliko puta godišnje kako bi se sestre s njime dobro upoznale.²⁵

7.2.2.1. UNUTARTEKSTNI SIGNALI USMENOSTI

Usmenost se nekoga teksta, tj. pretpostavka da je bio namijenjen glasnomu čitanju, potvrđuje i na temelju samih tekstova, tj. na temelju unutartekstnih signala usmenosti i izvedbenosti. O tragovima usmenosti i izvedbenosti u hrvatskoglagoljskim tekstovima može se čitati u radovima M.-A. Dürriigl i A. Radošević.

Dürriigl (2015.) izdvaja paratekstualne signale poput *čti razumno i lipo* iz *Petrisova zbornika* (1468.) ili *čti pravo* iz *Klimantovićeve zbornika* (1501.–1505.), koji nisu neupitni signali jer mogu biti upućeni i onomu koji čita u sebi i onomu koji čita javno; sintagme koje pomažu slušnu percepciju (npr. retorička pitanja); sintagme koje izravno upućuju na slušnu percepciju (npr. *ovo govoren'e ko ste slišali iz Dundulove vizije* u *Petrisovu zborniku*) te ono što Dürriigl naziva najjačim signalom u zadanome potkorpusu hrvatskoglagoljskih tekstova, a to je redak *i mnoga ina grêšnici rekuť ka ostavljam' sada govoriti* iz apokrifne priče o koncu vremena u *Akademijinu zborniku*. Iz njega se iščitava da se tekst mogao kazivati, pa čak i improvizirati ukazujući “na važnost pamćenja kao *kreativnoga* instrumenta u srednjovjekovnoj književnosti” (Dürriigl 2015: 474). Osim navedenih signala, na usmenost nekoga teksta može upućivati i njegova kompozicija.

Signalima usmenosti u glagoljskim propovijedima iz 15. i 16. stoljeća posvetila se A. Radošević (2015.) na primjerima *Blagdanara popa Andrije* i nekoliko prijepisa glagoljskoga *Korizmenjaka*. Kao izvedbene signale usmenosti navodi grafičko

²⁵ “Constitutiones et amonicionēs scripte exponantur semel vel bis vel pluries in anno in vulgari, ut nichil per ignoranciam fiat contridi.” (Krašić 1996: 223). Usp. Runje 1998: 70.

oblikovanje (poput ilustracije ruku koje upućuju na važne dijelove teksta ili grafičko markiranje određenih dijelova teksta, npr. imena crkvenih autoriteta), paratekstualne signale (kao *čti*, *prodika čti*) te recepcijske signale usmenosti (poput dodavanja rednih brojeva u nabranjanju, dometanja vremenskih i prostornih priloga, čestoga obraćanja publici i sl.).

Signala usmenosti ima i u tezaurusima srednjovjekovnoga štiva koji su, sudeći prema onome što nam je danas sačuvano, bili i najrašireniji glagoljski kodeksi u srednjemu vijeku. Riječ je o brevijarima ili časoslovima koji su sadržavali različite tekstove: biblijske, hagiografske, legendarne, homiletske, himničke, patrističke i dr. Brevijari su služili za privatno čitanje, tj. molitvu, ali nema sumnje ni da su se tekstovi čitali naglas, bilo zatvoreno unutar neke redovničke zajednice bilo zajedno s pukom.²⁶

O čitanju tekstova govore brojne rubrike s uputama kako se i kada što čita. Takvi su i ranije spomenuti paratekstualni signali, npr. *prsto počnut' čtiti* iz *Brevijara Vida Omišljanina* (148c). No kao što je kod zborničkih tekstova zapazila M.-A. Dürriegl, treba i ovdje primijetiti da su takvi signali dvoznačni jer se mogu razumjeti kao uputa čitatelju koji čita za sebe kao i čitaču koji čita javno.

U tome kontekstu mogu biti zanimljivi pojedini imperativi u drugome dijelu *II. be-ramskoga brevijara* (15. st.): *čti pravo, ne laži* (168a), *čti ne laži* (185d), *čti epistoliju Ivana, ne laži* (186a). Dometak *ne laži* Dürriegl i Radošević (2020: 200) tumače kao upozorenje čitatelju da čita točno onako kako je zapisano. Valja dodati i da *ne laži*, više nego primjerice *pravo* u *čti pravo*, ukazuje na to da bi se uputa mogla odnositi na situaciju u kojoj je čitanje javno kao i na postojanje mogućnosti da čitač ne čita, nego improvizira, zbog čega onda preventivno biva upozoren: *ne laži*.

No zato upotreba glagola govorenja jasno upućuje na glasno čitanje, npr. *Si dvje imnje glagoleta se v dnech nedjel'nih do kalendi oktobra* (*Brevijar Vida Omišljanina* 316c) ili *Antiponi ki su ot matutini govoret se i v proste dni* (*Brevijar Vida Omišljanina* 258c). Ipak, navedeno nije ni nužno ni isključivo vezano za javno čitanje pred slušateljima kao svojevrsnim “usmenim čitateljima”. Može se odnositi i na samostalnu glasnu molitvu.

U kontekstu svojevrsne pismene usmenosti glagoljaške publike valja spomenuti da Dürriegl i Radošević (2020: 193, 211–212) pod pojmom glagoljaške zajednice podrazumijevaju ne samo glagoljaše (pisare, pisce, čitatelje i čitače) nego i publiku (vjerničku pastvu i samostansku zajednicu) koja sluša. U tome se konceptu zrcali pretpostavljeno jedinstvo i jednakost glagoljaša i onih *priproščih* u odnosu na koje su usmjerili svoje prosvjetiteljsko djelovanje i stvaranje povijesti knjige i pismenosti u Hrvata.

²⁶ Usp. Pantelić 1981: 360.

7.2.2.2. SPASONOSNI UČINAK TROJAKE PRAKSE STANDARDNE PISMENOSTI

U prethodnim se poglavljima o usmenosti, tj. o slušanju glasnoga čitanja u ranoj hrvatskoj povijesti govorilo na temelju opisa samostanskoga života u *Reguli sv. Benedikta* te na temelju signala usmenosti u nekim drugim hrvatskoglagoljskim tekstovima.

U ovome se pak poglavlju donose odlomci iz hrvatskoglagoljskih tekstova koji jasno svjedoče ne samo o trojakoj praksi srednjovjekovne glagoljaške standardne pismenosti (pisanje, čitanje i slušanje) nego i o motivaciji njegovanja te prakse, odnosno njezinim učincima koji uvelike premašuju one očekivane (stjecanje novih informacija, znanja, ideja).

Standardnoj se pismenosti u hrvatskome srednjovjekovlju pridavalo i spasonosno značenje, u smislu da je njezino prakticiranje donosilo pomoć u ovozemaljskoj i onozemaljskoj stvarnosti. Pokazuju to ulomci iz dvaju glagoljskih zbornika, *Oxfordskoga* (15. st.) i *Pariškoga* (1375.).²⁷ U obama se nalazi *Legenda o sv. Margareti*, ranokršćanskoj djevici i mučenici.

Prije nego joj glava treba biti odrubljena, Margareta moli svoga krvnika da joj daruje još malo vremena kako bi se pomolila Bogu. Njezina molitva, kako ju prenosi *Oxfordski zbornik*, glasi:

“Bože, ki pediju izmiril jesi nebo i grstiju izmiril jesi zemlju, ki moru prag postavil esi, uslišai me i molitav moju primi. Ki koli budet čtati čtenije muki moje ili čtući slišit je, ot onoga časa da potrebet se gresi nega. I ako gdo pride na sud strašan i vspomenet ime moje, izbavi nega ot muki one i ako gdo učini crikv va ime moje ili čtenije muki moje ili ot svoga blaga vlačega ki put učini, naplni nega Duhom Svetim i v domu nega da ne porodit se dite hromo ni slipo ni nimo ni gluho ni porugaet se ot duha zlobiva. I ako vsprosit otpućenija i otrešenija grihov svojih, podaj nemu, Gospodi, amen. I v kom godi domu i mesti budet čtenie moe čteno s ljubavju duh nečisti tu ne vnidet nigdar, na mir Hristov vselit se onde, amen. Ošče prošu, Gospodi, da žena ka imiti budet čtenija muki moe ali čtući je slišit da ne pogibnet ot rojenja, na kada pridet ona k vrimenevi svomu, pomozai nei, Gospodi, amen.” (27b)

²⁷ Svi tekstovi koji slijede u ovome poglavlju transkribirani su prema (kartotečnomu) korpusu *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, dostupnu na Staroslavenskome institutu u Zagrebu.

Margareta u svojoj molitvi zagovara one koji će, između ostaloga, opisati, tj. napisati njezinu muku (*ako gdo učini ... čtenije muki moje*) kao i one koji će je čitati (*Ki koli budet čtati čtenije muki moje*) ili slušati (*čtući slišit je*), zazivajući na njih poništenje grijeha, zaštitu od zlih duhova i zdravo potomstvo. Moli se i da noseće žene koje bi čitale ili slušale čitanje njezine muke imaju sretan porod.

U nastavku legende može se čitati da je po završetku Margaretine molitve zagrmjelo te da je s neba sišao golub koji je Margareti pred mnoštvom odgovorio:

“Pravljju tebi ča koli prosila esi v molitvah tvoih. Vse tebi dano jest ot Boga. Kadi čtenije muki tvoje čteno budet, nečisti duh v ono mesto ili mesto ne vnidet, na mir i ljubav i Duh istinni ondje vselit se vsagda.” (27c)

Progovara, dakle, sam Bog u liku goluba i jamči joj uslišanje njezinih molitava. Zanimljivo je da se u odgovoru spominje samo čitanje (*Kadi čtenije muki tvoje čteno budet*) kao uvjet općega blagoslova. U tome se očituje reprezentativnost prakse čitanja, koja pretpostavlja i podrazumijeva dvije ostale prakse srednjovjekovne glagoljske pismenosti: da bi netko mogao poslušati čitani tekst, netko ga je prije morao napisati, a onda i pročitati.

U svakome slučaju, može se zaključiti da su citirani sadržaji djelovali na srednjovjekovne pisare, čitatelje i slušatelje potičući ih da činu pisanja, čitanja i slušanja određenoga teksta pridaju spasonosan učinak za sebe i svoje bližnje.

Malo je oštrijia retorika zabilježena u popularnome apokrifu *Epistola o nedjelji*, što ne treba čuditi s obzirom na njezino flagelantsko podrijetlo. Riječ je o epistoli, tj. poslanici, kojoj je, kako piše na samome njezinu početku, autor Bog i koja je pala na oltar Sv. Petra u Rimu. Poslanica je posvećena štovanju nedjelje, a između ostaloga, u inačici iz *Pariškoga zbornika* čita se i sljedeće:

“... i iže prepíšet epistoliju siju i podast ju ot grada v grad i ot vasi v vas pridi blagoslovljenje moe na n' i na vas dom jeho. Ašće ki pop imat epistoliju siju i ne prepíšet jeje ili ne čtet jeje v crjekvje ljudem i ne v brjegu položit ju, proklet budi od cjesara Hrista. (...) Iže prepíšet epistoliju siju na drugu hartiju da čtet se v crjekvah ljudem, ašće imat grjehi više glavi svojeje, otvrge ju az.” (290v, 292v)

Citirani redci upozoravaju one koji su upoznati s postojanjem poslanice, ponajprije svećenike, da je prepisuju, tj. umnažaju, te da je čitaju ljudima u crkvi jer će tako biti pomilovani i blagoslovljeni ne samo oni nego i ukupan njihov dom. U suprotnome, bit će prokleti.

Dok je u Margaretinu slučaju naglasak bio na blagoslovima koji čekaju one koji pišu, čitaju i slušaju, u potonjemu se primjeru, osim blagoslova i drugih blagodati (oproštenje grijeha) provođenja navedenih praksi, navode i posljedice njihova neprovođenja. Ta se negativna posljedica odnosi na ovozemaljsku i onozemaljsku stvarnost – prokletstvo. Tako je pružena punina slike o učincima (ne)njegovanja trojake standardne glagoljske srednjovjekovne pismenosti.

Nije teško zamisliti da su i takvi unutar tekstni imperativi bili dodatni poticaji glagoljašima u njihovoj djelatnosti prepisivanja i javnoga čitanja književnih tekstova srednjovjekovne Europe, jednako kao što su njihovim slušateljima bili dobrodošao podsjetnik da pritom još bolje napnu i pamet i uši.

Dragocjen je i podatak da se *Epistola o nedjelji*, kao neliturgijski tekst, čitala u crkvi ili se barem poticalo da je se čita u crkvi. Time je potvrđena neodvojivost glagoljaške liturgijske i neliturgijske književnosti,²⁸ kao i srednjovjekovna stvarnost javnoga života u kojemu je najveći broj pučana mogao sudjelovati samo u crkvi.²⁹

Za ovu je raspravu znakovitije da je time posvjedočena svojevrsna obrednost pisanja, čitanja i slušanja, naslućena već u činjenici da im se (uz uvjet izbora određenih tekstova) pripisuje spasonosno značenje. Čitanje i slušanje teksta time zadobivaju još jednu važnu dimenziju: postaju dijelom obreda kao komunikacije s nadnaravnim, tj. Bogom. Sudjelovanjem u tome obredu, njegovi dionici (pisari, čitači i slušatelji) primaju povlastice i blagoslove zdravlja, potomstva, Duha mira, istine i ljubavi i vječnoga blaženstva.

Može se pretpostaviti da je to posvećujuće i spasonosno poimanje pismenosti bilo u temeljima djelovanja glagoljaša. Ono bi objasnilo njihovu zauzetost i predanost, koje se iščitavaju iz navedenih misli vodilja, kao i visoke domete koje su ostvarili u ukupnoj hrvatskoj društvenoj i kulturnoj povijesti.

Osim toga, imajući na umu opisano posvećujuće i spasonosno poimanje pismenosti, može se pretpostaviti i da su slušatelji, od kojih je najveći dio bio puk, imali snažne motive da sudjeluju u tim “obredima”. Drugim riječima, to sudjelovanje nije moralo biti nametnuto nekom izvanjskom obvezom ili dužnosti (kao što se danas odlazak u školu ili crkvu nekima može činiti), nego je vjerojatno znatnim dijelom moglo biti intrinzično motivirano željom za kvalitetnim životom ostvarenim pomoću obećanih povlastica.

²⁸ Usp. Tandarić 1993: 291.

²⁹ Usp. Kovačević 2016a: 49.

8. ZAKLJUČAK

Ostvarivši svoj početak i vrhunac u razdoblju srednjega vijeka, produkcija je i recepcija rukopisne glagoljske knjige na hrvatskome prostoru supostojala s latinskom i latiničkom pismošću, ali je za razliku od nje dublje srasla s hrvatskim narodom, pogotovo onom tihom većinom o kojoj povijest mnogo ne govori, ali se na nju prelama. Tâ većina uglavnom nije imala pristupa ni školovanju ni knjizi, ali zahvaljujući glagoljaškom posredovanju nije ostala zakinuta za sadržaje koje su komunicirali bogati srednjovjekovni kodeksi.

Posredovanje o kojemu je riječ podrazumijevalo je slušnu recepciju javnoga čitanja zapisanoga teksta, kao jedne od triju praksa standardne pismenosti glagoljskoga srednjovjekovlja. S obzirom na činjenicu da je glagoljska književnost bila prijevodna književnost, čitali su se i slušali vrijedni tekstovi zapadne (latinske) kao i oni istočne provenijencije, naslijeđeni iz starijih ćirilometodskih matica. Zbog toga su čitatelji i slušatelji glagoljskih tekstova imali uvid u reprezentativan dio srednjovjekovne europske knjižne i književne baštine. Prijevodnim karakterom svoje pismenosti i njezinim usmenim izvedbama glagoljaši su demokratizirali pismenost na hrvatskim prostorima.

Većini je srednjovjekovnoga hrvatskog stanovništva, kao i europskoga, slušanje bilo dominantna praksa opismenjivanja i pismenosti. Slušanje je bilo povezano s procesom “zapisivanja u umu”, tj. pamćenjem (Glenn 1993: 499). Takvo je slušanje bilo bitno različito od slušanja danas. Suvremena je digitalna stvarnost učinila informaciju dostupnijom nego u bilo kojemu vremenu ranije. Tâ dostupnost informacija umanjuje ne samo ljudsku potrebu nego i sposobnost za pozornim i kreativnim slušanjem. Dokaz je tomu pojava tzv. digitalne demencije kojoj su najviše izložene mlađe generacije, one koje i ne poznaju stvarnost drukčiju od digitalne.

Da bi se u srednjemu vijeku moglo čitati i slušati, valjalo je navedene tekstove prevesti s latiničkih te ispisati i prepisati s glagoljskih i ćirilskih predložaka. Glagoljski su prevoditelji i pisari pisali na pismu za koje postoje uvjerljive indicije da je zahtijevalo intenzivniji i dugotrajniji angažman od pisanja na latinici i ćirilici. U tome se naslućuje osposobljenost i doraslost zadaći koju su prihvatili i čije su važnosti bili svjesni.

Iznesene misli o vrijednosti knjige i važnosti svrhovite knjižne djelatnosti, u radu definirane kao glagoljaške misli vodilje, svjedoče o odgovornosti koju su glagoljaši osjećali i nje govali prema onima manje povlaštenima u pogledu pristupa knjizi i ovladanosti vještinom čitanja.

Osim te društvene odgovornosti, postojao je još jedan važan motiv glagoljaškoga prosvjetiteljskoga i obrazovnoga djelovanja. Taj je motiv povezivao pisare i čitatelje sa slušateljima. Riječ je o posvećujućemu i spasonosnomu vidu pisanja, čitanja i slu-

šanja određenih hrvatskoglagoljskih tekstova u kojima autoritet Boga svim dionicima navedenih praksa pismenosti obećava ovozemaljska i onozemaljska dobra. Nije teško zamisliti da su takvi unutar tekstni imperativi još više učvrstili posredne i neposredne odnose članova glagoljske zajednice s glagoljskom knjigom.

Konačno, citirana Bäumova tvrdnja o pismenosti neke kulture koja nije određena samo svojim karakteristikama nego i učincima, poziva da se nakon iznesenih karakteristika srednjovjekovne glagoljske standardne pismenosti osvrnemo i na njezine učinke. Za tu svrhu nije potrebno ići dalje od spomenutoga carskoga poziva u Češku, a preko nje i u Poljsku, te od činjenice da su glagoljaški *meštri* uveli Hrvate u Gutenbergovu galaksiju. U tome potonjem postignuću ogledaju se visoki dosezi višestoljetnoga pisanja, čitanja i slušanja, tih triju praksa standardne pismenosti jedne od najsadržajnijih kulturnih sastavnica hrvatskoga srednjovjekovlja, one glagoljske.

LITERATURA

- BÄUML, Franz H. 1978. "Medieval Literacy and Illiteracy: An Essay toward the Construction of a Model". *Germanic Studies in Honor of Otto Springer*. Pittsburgh: K & S: 41–54.
- BÄUML, Franz H. 1980. "Varieties and Consequences of Medieval Literacy and Illiteracy". *Speculum* 55/2: 237–265.
- BRATULIĆ, Josip. 2014. "Školovanje i obrazovanje glagoljaša". *Senjski zbornik* 41: 461–464.
- BULIĆ, Frane. 1952. "Iz 'Zapamćenja'". *Slovo* 1: 3–45.
- ČUNČIĆ, Marica. 2001. "Što je lakše pisati?". *Drugi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova I*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo: 199–209.
- DAMJANOVIĆ, Stjepan. 2012. *Slovo iskona. Staroslavenska / Starohrvatska čitanka*. Zagreb: Matica hrvatska.
- DÜRRIGL, Marija-Ana. 2006. "O prirodnofilozofijskim zapisima vezanima uz ljudsku reprodukciju iz hrvatskoglagoljskoga *Lucidara*". *Acta medico-historica Adriatica* 4/1: 13–26.
- DÜRRIGL, Marija-Ana. 2015. "Signali usmenosti hrvatskoglagoljskih pripovjednih tekstova". *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okruženju*. Zagreb: Staroslavenski institut, 467–481.
- DÜRRIGL, Marija-Ana, Andrea RADOŠEVIĆ. 2020. "Glagoljska čitateljska zajednica na primjeru Drugoga beramskoga brevijara". *Slovo* 70: 191–216.

- GLENN, Cheryl. 1993. "Medieval Literacy outside the Academy: Popular Practice and Individual Technique". *College Composition and Communication* 44/4: 497–508.
- GREEN, Dennis H. 1990. "Orality and reading: The State of Research in Medieval Studies". *Speculum* 65/2: 267–280.
- GREEN, Dennis H. 1994. *Medieval Listening and Reading. The primary reception of German literature 800–1300*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HERCIGONJA, Eduard. 1975. *Povijest hrvatske književnosti. Knjiga 2. Srednjovjekovna književnost*. Zagreb: Liber – Mladost.
- HERCIGONJA, Eduard. 2009. *Tisućljeće hrvatskoga glagoljaštva*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- KATIČIĆ, Radoslav. 1998. *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- KIEFER, Markus, Stefanie SCHULER, Carmen MAYER, Natalie M. TRUMPP, Katrin HILLE i Steffi SACHSE. 2015. "Handwriting or Typewriting? The Influence of Pen- or Keyboard-Based Writing Training on Reading and Writing Performance in Preschool Children". *Advances in cognitive psychology* 11/4: 136–146.
- KOVAČEVIĆ, Ana. 2016a. *Negacija od čestice do teksta. Usporedna i povijesna raščlamba negacije u hrvatskoglagoljskoj pismenosti*. Zagreb: Staroslavenski institut.
- KOVAČEVIĆ, Ana. 2016b. "O prvom hrvatskom književnom jeziku". *Meandrima hrvatskoga glagoljaštva. Zbornik posvećen akademiku Stjepanu Damjanoviću o 70. rođendanu*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada: 219–236.
- KOVAČIĆ, Slavko. 1985. "Don Frane Bulić i glagoljica". *Slovo* 20, 2: 169–181.
- KRASIĆ, Stjepan. 1996. *Generalno učilište Dominikanskog reda u Zadru ili "Universitas Jadertina" 1396 – 1807*. Zadar: Filozofski fakultet.
- MIHALJEVIĆ, Milan. 2014. "Uvod". *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut: 9–22.
- MOSZYŃSKI, Leszek. 2004. "Próba nowego spojrzenia na duchowe dziedzictwo krakowskiego głagolizmu w średniowiecznej Polsce". *Glagoljica i hrvatski glagolizam. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskoga instituta (Zagreb – Krk 2.-6. listopada 2002.)*. Zagreb, Krk: Staroslavenski institut, Krčka biskupija: 309–318.
- OŠTOJIĆ, Ivan. 1960. "Benediktinci glagoljaši". *Slovo* 9/10: 14–42.
- OŠTOJIĆ, Ivan. 1965. *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima. Svezak III*. Tkon: Benediktinski priorat.
- PANTELIĆ, Marija. 1967. "Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema Misalu kneza Novaka iz 1368". *Radovi Staroslavenskoga instituta* 6: 5–108.

- PANTELIĆ, Marija. 1981. "Senjski Lobkoviczov glagoljski kodeks iz 1359. – prototip srednjovjekovnih 'Liber horarum' za laike". *Senjski zbornik* 8/1: 355–368.
- PETROVIĆ, Ivanka. 1984. "Hagiografsko-legendarna književnost hrvatskog srednjovjekovlja i senjski 'Marijini mirakuli' – izvori, žanrovske, tematske i tipološke karakteristike". *Slovo* 34: 181–201.
- Pravilo 2010. *Pravilo sv. Benedikta*. Tkon: Benediktinska udruga Nard.
- RADOŠEVIĆ, Andrea. 2015. "O nekim signalima usmenosti u glagoljskim propovijedima iz 15. i 16. stoljeća". *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okruženju*. Zagreb: Staroslavenski institut: 483–496.
- RIBAROVA, Zdenka. 2006. "Ludmila Pacnerová, Česká bible Hlaholská (bible Vyšebrodská), Praha, 2000". *Slovo* 54–55: 232–236.
- RUNJE, Petar. 1987. "O vrijednosti i ugledu glagoljskih knjiga u 15. stoljeću". *Slovo* 37: 171–183.
- RUNJE, Petar. 1990. *Prema izvorima*. Zagreb: Provincijalat franjevac trećoredaca.
- RUNJE, Petar. 1998. *O knjigama hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost – Provincijalat franjevac trećoredaca Zagreb.
- RUNJE, Petar. 2003. *Školovanje glagoljaša*. Ogulin: Matica hrvatska Ogulin.
- STIPČEVIĆ, Aleksandar. 2004. *Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knjiga 1: Srednji vijek (Od prvih početaka do glagoljskog prvotiska iz 1483. godine)*. Zagreb: Školska knjiga.
- STIPČEVIĆ, Aleksandar. 2006. *Povijest knjige*. Zagreb: Matica hrvatska.
- ŠANJEK, Franjo, Josip Leonard TANDARIĆ. 1984. "Juraj iz Slavonije (oko 1355/60–1416.) profesor Sorbonne i pisac, kanonik i penitencijar stolne crkve u Toursu". *Croatia Christiana Periodica* 8/13: 1–23.
- TANDARIĆ, Josip Leonard. 1993. *Hrvatsko-glagoljska liturgijska književnost. Rasprave i prinosi*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, Provincijalat franjevac trećoredaca.
- THORNDIKE, Lynn. 1940. "Elementary and Secondary Education in the Middle Ages". *Speculum* 15/4: 400–408.
- VRKIĆ DIMIĆ, Jasmina. 2014. "Suvremeni oblici pismenosti". *Školski vjesnik: časopis za pedagoška i školska pitanja* 63/3: 381–394.
- ŽAGAR, Mateo. 2007. *Grafolingvistika hrvatskih srednjovjekovnih tekstova*. Zagreb: Matica hrvatska.

GLAGOLITIC LITERACY AND GLAGOLITIC DEMOCRATIZATION OF LITERACY

ANA ŠIMIĆ

SUMMARY

The paper discusses the basic Glagolitic literacy and its social influence before the Gutenberg's invention, described and interpreted as the process of democratization of literacy in Croatia. The Croatian Glagolitic literature (as a translated literature written in the Croatian Glagolitic script and in language that was understandable to the domestic population) mediated representative texts of the medieval Europe. Having in mind context of the European Middle Ages, the paper presents the social standing of the medieval book together with the determinants of the Glagolitic book, the Glagolites' education, their guiding ideas and literacy practices they applied. The former includes: 1) writing (transcribing), 2) reading (to oneself as well as publicly) and 3) listening. Some Croatian Glagolitic texts reveal that the implementation of the mentioned literacy practices was encouraged by emphasizing their redeeming aspect. In other words, it had been stated that transcribing and reading some particular texts as well as listening to them ensured blessed earthly life as well as the afterlife. Such an information ensured consistency of the given literacy practices which resulted in remarkable cultural achievements.

KEYWORDS:

Glagolitic script, education, history of books, listening, orality

O JEZIKU KAJKAVSKIH DRAMSKIH TEKSTOVA JOSIPA KOVAČEVIĆA

BORIS KUZMIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za kroatistiku
Ivana Lučića 3, HR – 10000 Zagreb
bkuzmic@unizd.hr

UDK: 811.163.42(497.521.6)
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 1. 4. 2020.
Prihvaćen za tisak: 3. 11. 2020.

U radu se analizira jezik dramskih tekstova Josipa Kovačevića (1936. g.) objavljenih u knjizi *Dramska djela* iz 2003. Analiza će pokazati u kojoj mjeri autorov suvremeni kajkavski književni jezik uključuje dijakroniju (poznavanje jezika stare kajkavske književnosti) i sinkroniju (suvremene turopoljske govore, pogotovo buševski govor, čiji je autor izvorni govornik).

KLJUČNE RIJEČI:

Buševac, Josip Kovačević, kajkavske drame, kajkavski književni jezik, Turopolje

Uvod

Turopoljski pučki pripovjedač i dramski pisac Josip Kovačević rođen je 9. ožujka 1936. u Buševcu. Sva su njegova književna djela vezana za Turopolje, posebno za njegov rodni Buševac. Kovačević je dosad objavio dužu pripovijest *Ženidba turopoljskog plemenitaša Lackovića* (1968, 1976 i 1987), zbirku novela *Oproštajna večera* (1979), povijesni roman *Tragom vezirskog tuga* (1981), zbirku priča za djecu *Jastrebi iz Turopoljskog luga* (1985) i zbirku povijesno-etnografskih pripovijesti *Prememba* (1991). U više je navrata izvođena, snimana za televiziju i nagrađivana njegova drama *Turopoljska svadba*. Kovačević je jedan od najaktivnijih u Ogranku “Seljačke sloge” iz Buševca, za koji je više godina pisao jednočinke, glumio i režirao vlastite i tuđe dramske tekstove.

U ovome radu analizirat će se jezik dramskih tekstova Josipa Kovačevića. Analizi se neće pristupiti isključivo kao samosvojnome tekstu, nego će se uključiti i poznavanje jezika stare kajkavske književnosti kao i suvremenih turopoljskih govora čiji je autor izvorni govornik. Jezik stare kajkavske književnosti zapravo je hrvatski kajkavski književni jezik koji je detaljnije gramatički opisan u Šojat (2009). Kakva je njegova gramatička struktura i na kojoj se temelji pisanoj građi v. Šojat 2009. Čini mi se zanimljivim istražiti autorov jezik zato što može pokazati koliko prati književnu tradiciju, koliko suvremene dijalektalne crte koje su zajedničke i većini kajkavskih govora, a koliko je njegov dramski izričaj isključivo turopoljski. Da bi se moglo utvrditi koliko pisci pišu svojim materinskim govorom, potrebno bi bilo izraditi fonološki i morfološki opis njihova zavičajnog govora. U slučaju književnika Josipa Kovačevića riječ je o buševskom govoru koji zasad nema samostalne jezične analize, ali je djelomice obrađen u radovima istraživača turopoljskih govora, posebice onih Antuna Šojata (1982). Prema Šojatu (1982: 322), buševski govor pripada središnjoj skupini turopoljskih govora. Jezik dramskih tekstova Josipa Kovačevića analizira se na fonološkoj i morfološkoj razini zato što one najbolje zrcale tipične dijalektalne osobine koje se uspoređuju s crtama drugih turopoljskih govora (Šojat 1982), ali se i odmjeravaju o jezik bogate kajkavske pisane baštine (Šojat 2009)¹.

U zbirci dramskih tekstova skupljeno je šest drama, tj. igrokaza. U članku se uz primjere navode brojevi koji označavaju broj stranice u objavljenoj zbirci, a velika tiskana slova označavaju ime drame: B = Buđeje; J = Jankičevi snoboki; P = Pismo

¹ Građa se uspoređuje isključivo s radovima hrvatskoga dijalektologa i povjesničara hrvatskoga jezika Antuna Šojata (1928. – 2012.) koji je jedini dosad najiscrpnije opisao suvremene turopoljske govore i dao pregled glasova i oblika u jeziku stare kajkavske književnosti.

bana Jelačića; S = Smrt Marka Troce; T = Turopolska svadba; V = Veliko turopolsko spravišće A.D. 1553.

FONOLOŠKE OSOBITOSTI

Refleks *šva* uglavnom je *e*, npr. *pevec* (P, 16), *urbarec* (P, 18), *betežen* (P, 19), *rekel* (P, 20), *stranec* (P, 20), *dober* (P, 23), *osem* (P, 67), *kesno* (T, 87), *sladek* (T, 88), *početek* (T, 206), *sudec* (J, 347). Refleks *šva* koje daje *a* javlja se u nekoliko leksema: *početak* (T, 205), *ustanak* (V, 264), *mladenačka* (B, 318) i *napredak* (B, 332). Dvostruki refleks imaju leksemi *dan*, *jedan* i *sedam*, npr. *dan* (P, 17, 47, 67; J, 349), *danov* (V, 253), *jedan* (B, 328, 331, 333), *sedam* (B, 325), ali: *denes* (P, 28), *deneku* (T, 176), *denek* (T, 192), *denešnoga deneka* (V, 253), *jeden* (B, 330, 336), *sedem* (B, 311). Ekavski je refleks u staroj kajkavskoj književnosti najčešći, a zajednički je i sa stanjem u suvremenim turopoljskim govorima (Šojat 1982: 343–344, 2009: 15). Refleks *a*, koji je vrlo rijedak, javlja se pod utjecajem štokavskoga standarda.

U primjerima *dej* (P, 16, 23; T, 87), *dejte* (P, 28), *jejce* (P, 16), *kreju* (P, 47), *krej* (S, 367) stanje je sukladno većini turopoljskih govora gdje *a* ispred *j* prelazi u *e* (Šojat 1982: 342). U staroj kajkavskoj književnosti (Šojat 2009: 10) nalazimo samo oblike *s a*.

Refleks prednjega nosnog samoglasnika jest *e*, npr. *me* (P, 17), *trideset* (P, 18), *žejen* (P, 20), *jezika* (P, 27), *zajec* (P, 31), *žeti* (T, 95), *početka* (V, 250), *prijeli* (B, 337). I u turopoljskim govorima i u staroj kajkavskoj književnosti isti je rezultat (Šojat 1982: 345, 2009: 10–11). U primjeru *jačmen* (T, 95) javlja se refleks *a*. To je tipično za sve turopoljske govore, ali i za jezik stare kajkavske književnosti (Šojat 1982: 345, 2009: 16).

Refleks stražnjega nosnog samoglasnika redovito je *u*, npr. *v ovu tešku službu* (P, 17), *zamuž* (P, 18), *budi* (P, 18), *v svoju utrobu* (P, 18), *otkud* (T, 113), *ručice* (T, 192), *ruka* (J, 359). Isti je rezultat i u turopoljskim govorima i u staroj kajkavskoj književnosti (Šojat 1982: 346, 2009: 12–13).

Tuđice na *-ir*, *-irati* autor piše sa sufiksima *-er*, *-erati*, npr. *španceraš* (P, 16), *komenderaš* (P, 17), *dirigeraš* (P, 17), *študeraju* (P, 23), *študeral* (T, 90), ali: *študirati* (V, 279). Ima za to dosta potvrda u staroj kajkavskoj književnosti, pa tako i u suvremenim turopoljskim govorima (Šojat 1982: 347, 2009: 16).

Promjenu *o > e* pratimo u prefiksu *pro-*, npr. *prečital* (P, 28), *prejti* (P, 47), *prebudi* (T, 85), *prešćenje* (T, 95), *prejde* (T, 97), *prečita* (V, 273). U jeziku stare kajkavske književnosti samoglasnik *o* pretežito je neizmijenjen, a navedene promjene potvrđuju

se u suvremenim turopoljskim govorima (Šojat 1982: 342, 348, 409).

Promjenu *o > u* pratimo u primjerima *kuliko* (P, 16, 18, 31; T, 85), *kučije* (P, 16), *obdehvali* (P, 18), *tuliko* (V, 256; J, 347), *kupuval* (B, 323, 330), ali: *verovali* (B, 323), *kupovali* (B, 330). U jeziku stare kajkavske književnosti samoglasnik *o* pretežito je neizmijenjen,² a navedene promjene potvrđuju se u suvremenim turopoljskim govorima (Šojat 1982: 342, 348, 409).

Gubljenje samoglasnika *o* na kraju riječi nalazim u primjerima *kak* (P, 16, 17, 20), *tak* (P, 18; T, 89), *kam* (P, 16), *nekam* (P, 19), *rad* (P, 27). To je osobina zajednička jeziku stare kajkavske književnosti i suvremenim turopoljskim govorima (RHKKJ 1995: 177, 1999: 309, Šojat 1982: 351, 2009: 17). U početnome slogu *o* se gubi u primjerima *na vem svetu* (T, 174), *na ve forinte* (T, 204), *na ni svet* (V, 252, 265), *vu ve pet let* (S, 366). To nije tipično za jezik stare kajkavske književnosti, ali jest za suvremene turopoljske govore (Šojat 1982: 351, 2009: 67).

Gubljenje samoglasnika *u* nalazim u primjerima *razmeš* (P, 20), *razmem* (P, 20), *razmu* (P, 20), *razmela* (T, 90). Gubljenje je zabilježeno u turopoljskih govora, a nije tipično za staru kajkavsku književnost (Šojat 1982: 351, 2009: 17).

Refleks *jata* redovito je ekavski: npr. *greja* (P, 16), *celi* (P, 16), *cele* (P, 17), *nacepati* (P, 17), *sekira* (P, 17), *čovjek* (P, 18, 23), *sejno* (P, 38), *sejna* (P, 42), *verujem* (T, 88), *vane* (T, 103). Ikavski refleks *jata* javlja se u primjerima *sim* (P, 16), *potiraš* (P, 16), *otirala* (P, 17), *tirate* (P, 22), *otirali* (P, 61). Istražujući turopoljske govore Šojat (1982: 345) je zabilježio refleks *e* u kratkom *i* u dugom slogu. Dvostruki refleks, iako dominantniji ekavski, nalazim u zanijekanom nesvršenom prezentu pomoćnoga glagola *biti* *i* u optativu glagola *živjeti*, npr. *nesi* (P, 16, 26), *nesem* (P, 22, 39; T, 149), *neste* (P, 27), *nesmo* (P, 34, 35), *nes* (P, 37), *ne bil* (B, 313), *živela* (P, 19), *živeli* (P, 28) – *nisem* (P, 20), *niste* (P, 26), *ni* (B, 314), *nis* (B, 314), *živila* (P, 19). Za ikavski refleks u obliku *ně* nema potvrda u suvremenih turopoljskih govora (Šojat 1982: 345)³.

Slogotvorno *l* dalo je *u*, npr. *punu* (P, 26), *suza* (T, 87), *suze* (T, 191), *dugo* (V, 273). U staroj kajkavskoj književnosti ista je situacija,⁴ a u suvremenim turopoljskim govorima moguć je i refleks *o* (Šojat 1982: 346, 2009: 12).

Slogotvorno *r* čuva se u primjerima *drva* (P, 16, 17, 46), *držati* (P, 16), *vrgla* (P, 16), *krpu* (P, 18), *drži* (T, 85). U onim dramskim dijelovima u kojima progovara župnik javlja se glasovna sekvenca *er*, npr. *kerščanske* (T, 178, 180), *smerti* (T, 183), što

² Među rijetkim unošenjem govornih crta u jezik stare kajkavske književnosti izdvaja se promjena *pro- > pre-* koja je relativno slabo zastupljena, dok je promjena *o > u* u priloga *kuliko* i *tuliko* redovita (Šojat 2009: 11–12, 16).

³ Šojat (1982: 345) je zabilježio samo primjere: *kukurikati*, *osim*, *prijatelj*, *sim*, *sinokoša*, *tirati*.

⁴ Iznimku čine Vramčevi tekstovi i pokoje sporadično odstupanje.

želi reći da je njegov jezik učeniji od ostalih, a pod velikim utjecajem jezične starine. U jeziku stare kajkavske književnosti pretežito nalazimo bilježenje slogotvornoga *r* glasovnom sekvencom *er*,⁵ a u govoru mnogih turopoljskih sela takvo *e* znatno se reducira (Šojat 2009: 14).

Stežanje samoglasnika potvrđuje se primjerima *ki* (P, 30, 36), *ma* (P, 31), *svega* (P, 16), *mega* (P, 17; V, 269), *tve* (P, 18), *sve* (P, 46), *tvega* (T, 86, 90; V, 262), *tvemu* (T, 89; B, 311), *me* (T, 102), *memu* (T, 102), *svemu* (T, 102), *tva* (T, 123), ali: *tvojemu* (B, 330). U suvremenim turopoljskim govorima nalazimo potvrde za obje pojave (Šojat 1982: 350). U staroj kajkavskoj književnosti stegnuti oblici sporadične su pojave (Šojat 2009: 17).

Refleks glasa *d'* jest *đ* (obezvučeno *č*) i *j*: *tuđe* (P, 26; V, 251), *pogleč* (P, 44), *poveč* (P, 48), *ječ* (P, 50), *poglečte* (T, 116), *vređen* (T, 122), *rođena* (V, 279); *žejen* (P, 20, 48), *pogajati* (T, 101), *pogajamo* (T, 170), *preje* (T, 189), *pohojali* (T, 190), *žeju* (T, 221), *dohojali* (V, 256), *dohaja* (B, 330). To je razvidno i u staroj kajkavskoj književnosti i u suvremenih turopoljskih govora (Šojat 2009: 30–31, 1982: 361).

Refleks glasa *t'* jest *č*, npr. *več* (P, 17), *noči* (P, 17), *očemo* (P, 18), *večinom* (P, 19), *pomoči* (P, 20), *sreču* (V, 258). To je razvidno i u staroj kajkavskoj književnosti i u suvremenih turopoljskih govora (Šojat 2009: 29, 1982: 361).

Promjenu *čl-* > *č-* nalazim u primjeru *čovek* (T, 104, 107, 112; B, 330). U jeziku stare kajkavske književnosti oblik *čovek* potvrđuje se samo u Pergošića (RHKKJ 1985: 309).

Glas *h* u početnom se slogu pretežito gubi, npr. *ojdida* (P, 16), *očemo* (P, 18, 22), *očete* (P, 20), *rana* (P, 42), *rastiče* (P, 61), *iže* (T, 104), *ižu* (T, 133, 135), *oču* (V, 262), *ilade* (V, 265), *rabrosti* (B, 337). Početno *h* pretežito se gubi, a čuva se u primjerima *hital* (P, 22), *hititi* (P, 62), *hiža* (T, 118), *hiže* (T, 119, 123). Glas *h* mijenja se u *š* ispred *t* u oblicima glagola *šteti* (= htjeti), npr. *štel* (P, 20, 28), *šteli* (P, 27). Skupina *hv* mijenja se u *f* u primjerima *fala* (P, 19, 23, 31), *faliti* (P, 27). U turopoljskih se govora početno *h* najčešće gubi, a skupina *hv* prelazi u *f* (Šojat 1982: 356–357). U središnjem slogu *h* se mijenja u *v* / *j* ili se rijetko čuva ili gubi, npr. *skuvati* (P, 16), *kruva* (P, 17, 19; T, 90), *buve* (P, 22), *vuva* (P, 24), *kuva* (P, 24), *juva* (P, 27), *muva* (P, 47), *duvana* (T, 108), *ruva* (T, 156), *Duva svetoga* (T, 232); *greja* (P, 16, 39), *kujne* (P, 16), *sneja* (T, 144), *greje* (B, 313); *skuha* (P, 27), *grohače* (P, 48), *grehota* (T, 216); *naranil* (P, 16), *zdenuti* (P, 36), *poslunuli* (T, 96). U turopoljskih se govora središnje *h* gubi ili zamjenjuje glasovima *v* ili *j* (Šojat 1982: 356). U završnom slogu *h* najčešće nije sačuvano, npr. *v naše velike turopolske šuma* (P, 19), *na naše Vukomeričke gorica* (P, 24),

⁵ Iznimku čini Vramec koji ima nekoliko primjera sa sekvencom *ar*.

bogoslovne škol (P, 26), *odma* (P, 38), *na ove naše suve vusnica* (T, 85). Vrlo rijetko završno se *h* čuva ili prelazi u *v* (>*f*) ili *k*, npr. *greh* (T, 113); *straf* (P, 25; T, 163), *kruf* (P, 45); *siromak* (P, 22). Ista je situacija i u turopoljskih govora (Šojat 1982: 356). U staroj kajkavskoj književnosti, bez razlike u položajima ili pripadnosti pojedinim suglasničkim skupinama, redovito se čuva etimološko *h* (Šojat 2009: 27).

Protetsko *v* potvrđuje se primjerima *vur* (P, 16), *vušivi* (P, 22), *vuva* (P, 24), *vusnica* (T, 85), *vudrili* (T, 89), *vučil* (B, 335), a protetsko *j* u primjerima *Japoštolem* (T, 164, 176), *jangel* (T, 193). Protetsko *j* turopoljski govori preuzimaju iz općekajkavske “koine”. Proteza je osobina zajednička jeziku stare kajkavske književnosti i suvremenim turopoljskim govorima (Šojat 1982: 349, 2009: 16).

Završno se *-l* čuva, npr. *prečital* (P, 28), *osel* (P, 31), *posel* (P, 31; B, 336), *išel* (T, 106), *govoril* (B, 330). Ista je situacija u staroj kajkavskoj književnosti i u suvremenim turopoljskim govorima (Šojat 1982: 359, 2009: 22–23).

Depalatalizacija glasa *l* najčešće se provodi, npr. *valda* (P, 16), *pozabliv* (P, 16), *zemle* (P, 18; B, 325), *zemlu* (P, 18), *kaplica* (P, 20; T, 85), *prijатели* (P, 28; T, 178), *pole* (T, 95), *volum* (V, 258). Leksemi *ljudi* i *bolje* mogu imati i nedepalatalizirane likove, npr. *ljudi* (B, 331), *boljum* (P, 23), *najboljum* (T, 227), *najbolji* (B, 337, 339), *najboljemi* (B, 339), u odnosu na primjere *lude* (P, 18), *ludi* (P, 20), *bole* (P, 16), *najbole* (V, 258). Nedepalatalizirano *lj* nalazim samo u primjerima *veseljak* (P, 26), *veselju* (T, 95), *veseljem* (T, 176), *želje* (V, 258), *zaključil* (B, 330). U većini suvremenih turopoljskih govora izvršena je depalatalizacija glasa *l*, a u staroj kajkavskoj književnosti puno je toga ovisilo o pojedinim položajima u riječi ili sufiksima koji će omogućiti ili neće omogućiti provođenje depalatalizacije (Šojat 1982: 359, 2009: 22–24).

Suglasnik *ń* realizira se samo u primjerima *zanimanju* (P, 26), *slobodnjak* (P, 26), *pranje* (P, 40), *ispunjevali* (V, 256), *poverenje* (V, 256), *pokolenja* (B, 338), *otvorenje* (B, 339). Depalatalizirani primjeri jesu – *ogen* (P, 16; B, 314), *ogna* (P, 16), *svine* (P, 16, 19), *svinec* (P, 22), *svinami* (T, 87), *knigu* (B, 335) – i oni nemaju potvrda s neizmijenjenim *ń*. Najviše ima primjera s metatezom palatalnoga elementa kao *jn*, npr. *strajnskem* (P, 17), *strajnski* (P, 20), *zajni* (P, 23), *putovajnu* (P, 36), *gujni* (P, 38), *vrjnem* (P, 42), *po jnega* (P, 61), *opajnke* (T, 122), *sejnam* (T, 124), *poštejnem* (V, 256), *zalagajne* (B, 337), *sečajnu* (B, 337). Primjeri kao što su *konj* i *znanje* imaju dvostruke likove: *kojne* (P, 42), *znajnu* (V, 256), *konjske* (P, 39), *znanja* (B, 337). U jeziku starije kajkavske književnosti broj potvrda za promjene *ń* > *n*, *jn* vrlo je malen (Šojat 2009: 24), a u suvremenim turopoljskim govorima to je redovita pojava (Šojat 1982: 360–361).

Suglasnička skupina *čr-* nije izmijenjena, npr. *črepovje* (T, 152), *čreva* (T, 232). Samo u primjeru *crlen* dolazi do promjene *čr* > *cr*, npr. *crlenu* (T, 101), *crlen* (T,

101), *crlena* (T, 102), *crlen* (T, 123), *crlenom* (V, 268). Dvostrukost nalazim u primjeru *črna* (V, 261), *pocrnele* (B, 337). U turopoljskim govorima *čr* se čuva, a *cr* je češće u mladih ispitanika (Šojat 1982: 362). U staroj kajkavskoj književnosti uglavnom se bilježi skupina *čr-*, osim u pisaca s kraja 18. i početka 19. stoljeća koji je zamjenjuju skupinom *cr-* pod utjecajem štokavske književnosti (Šojat 2009: 32).

Promjenu *d(e)n > n* nalazim u primjeru *jen* (V, 260), ali: *jedni* (P, 16), *jeden* (P, 20; B, 330), *jedan* (P, 23), *sejedno* (P, 50; T, 85), *vsejedno* (T, 104). Ta je promjena u jeziku stare kajkavske književnosti iznimno rijetka – za nju nalazimo tek nekoliko potvrda (Šojat 2009: 37). U suvremenim turopoljskim govorima provodi se redovito (Šojat 1982: 364, 405).

Promjenu *ds > c* nalazim u primjeru *luckem* (T, 114). To je vrlo rijetka pojava u jeziku stare kajkavske književnosti, ali česta u mnogim kajkavskim govorima, pa tako i u turopoljskim (Šojat 2009: 40).

Promjenu *gd > d* nalazim u primjeru *de* (P, 16, 36; B, 313). U jeziku stare kajkavske književnosti navedenu pojavu ne nalazimo, a u suvremenim turopoljskim govorima ona je redovita (Šojat 1982: 362, 2009: 36).

Promjena *kt > t* zabilježena je u primjerima *teri* (P, 18, 25; V, 251), *teromu* (P, 25), *teru* (P, 27), *tere* (T, 99), *teroga* (T, 101; B, 310). Skupina *kt* čuva se samo u primjerima *nekteri* (P, 28), *nektera* (T, 97). U suvremenih turopoljskih govora *k* se čuva samo u obliku *nekteri*, a u staroj kajkavskoj književnosti oblik *teri* uopće nije potvrđen (Šojat 1982: 362, 2009: 36).

Promjenu *mn > vn* nalazim u primjeru *vnogo* (V, 271, 279). Promjena je zabilježena u staroj kajkavskoj književnosti (v. RHKKJ 1991: 681) i u suvremenim turopoljskim govorima (Šojat 1982: 362–363).

Promjenu *pt > t* nalazim u primjeru *tiču* (P, 24). Ta promjena nije zabilježena u jeziku stare kajkavske književnosti, ali je nalazimo u suvremenim turopoljskim govorima (Šojat 1982: 362, 2009: 36).

Suglasničke skupine *skj* i *stj* daju isti rezultat *šč*, npr. *sloboščina* (P, 19), *plemenščina* (P, 19), *koščic* (P, 22), *iščes* (T, 86), *spravišče* (T, 90), *ognišča* (T, 99), *popuščamo* (T, 171), *obaveščeni* (V, 282), *iščete* (J, 351). To je pojava zajednička jeziku stare kajkavske književnosti i suvremenih turopoljskih govora (Šojat 1982: 361, 2009: 34–35).

Promjenu *svr > sr* nalazim u primjeru *srbe* (T, 231). Ta je promjena zajednička svojina jezika stare kajkavske književnosti i suvremenih turopoljskih govora (Šojat 1982: 357, 2009: 37).

Promjenu *tm > km* nalazim u primjeru *kmice* (P, 38). To je osobitost isključiva u suvremenih turopoljskih govora, a vrlo rijetka u jeziku stare kajkavske književnosti (Šojat 1982: 357, 362, 2009: 40).

Promjenu *vč > č* nalazim u primjeru *čera* (P, 20, 61; T, 96, 119).

Promjenu *vd > d* nalazim u primjerima *dovec* (B, 312), *dovca* (T, 97; B, 318).

Promjenu *vm > m* nalazim u primjeru *mrl* (T, 114).

Promjenu *vn > n* nalazim u primjerima *nuter* (T, 162), *nučicu* (T, 189), *nučica* (T, 189), *nuka* (T, 190), *nučićem* (T, 231).

Promjenu *vs > s* nalazim u primjerima *saki* (P, 17, 20, 30; T, 89), *se* (P, 19, 20; T, 99), *sakomu* (P, 22), *segde* (P, 35), *sejedno* (P, 50; T, 85), *sega* (T, 93, 106), *su* (T, 97), *si* (T, 102), *semi* (T, 102), *sako* (T, 109). Ti su primjeri dominantni u čitavu tekstu. Primjeri sa starom skupinom vrlo su rijetki, npr. *vsi* (P, 16, 17; T, 103), *vsu* (P, 19), *vse* (P, 23; T, 96, 98, 103).

Promjenu *vz > z* nalazim u primjerima *zrok* (P, 17), *zeti* (P, 27; T, 104), *zdenuti* (P, 36), *zemi* (T, 87), *zeli* (T, 95), *zdigli* (V, 264), *zemem* (B, 318). Vrlo rijetko se staro *vz* čuva, npr. *prevzeme* (P, 18), *vzeti* (T, 179). Promjeni *vz > z*, a i prethodnim peterim promjenama zajednički je nazivnik – one se ne provode u staroj kajkavskoj književnosti ili su u njoj vrlo rijetke, a redovite su u suvremenim turopoljskim govorima (Šojat 1982: 357, 2009: 37).

Promjene *vl > l* i *tvr > tr* nalazim u primjerima *lasi* (V, 264), *trdi* (T, 89; V, 259), *trde* (S, 367). To je tipično za suvremene turopoljske govore, ali i stari kajkavski pisci pišu isto onako kako se i danas govori (Šojat 1982: 357, 2009: 37).

Rotacizam nalazim u prezentu glagola *moći* i u prilogu *nigdar*, npr. *moreš* (P, 17), *moremo* (P, 19), *nemrem* (P, 20), *nemre* (P, 20), *more* (P, 22, 31; T, 89), *nemru* (T, 217); *nigdar* (P, 18; T, 87). To je osobina zajednička jeziku stare kajkavske književnosti i suvremenim turopoljskim govorima (RHKKJ 1991: 683, Šojat 1982: 358).

Obezvučenje zvučnoga suglasnika na kraju riječi nalazim samo u primjeru *vrak* (P, 25; T, 232). Obezvučenje zvučnih suglasnika svojstveno je većini kajkavskih govora, tako i turopoljskih (Šojat 1982: 355), ali u staroj se kajkavskoj književnosti ne bilježi (Šojat 2009: 20).

Jednačenje po mjestu tvorbe u sandhi-položaju potvrđuje se primjerima *ž nom* (P, 39; T, 106, 192), *ž nim* (P, 48), *ž nimi* (T, 172; B, 330), *ž nem* (B, 314), *ž num* (B, 323). To je razvidno i u staroj kajkavskoj književnosti, a i u suvremenih turopoljskih govora (Šojat 1982: 363, 2009: 38).

Neprovođenje sekundarne jotacije potvrđuje se primjerom *smetje* (P, 22). U staroj kajkavskoj književnosti nema nijedne potvrde za promjenu *tj > č*, međutim u suvremenim turopoljskim govorima rijetki su primjeri za navedenu pojavu (Šojat 1982: 359, 2009: 33).

U tekstu se potvrđuju samo nepremetnute i nehotirane suglasničke skupine *jt* i *jd* u prefigiranim oblicima glagola *iti*, npr. *dojdeš* (P, 22), *dojti* (P, 23; T, 96; V, 251),

dojde (P, 23; T, 102), *prejti* (P, 47), *prejde* (T, 97), *prejdemo* (V, 253), *najde* (J, 352). To se redovito ostvaruje u staroj kajkavskoj književnosti i u suvremenim turopoljskim govorima (Šojat 1982: 359, 2009: 34).

Suglasnik *j* gubi se u suglasničkoj skupini *žj*, npr. *Boži* (P, 36; T, 86; V, 256), *Bože* (P, 48), *Boža* (T, 106), *vraža* (T, 123), *Božu* (T, 123), ali: *Božjega* (T, 115, 221). U staroj kajkavskoj književnosti u toj se suglasničkoj skupini *j* pretežito čuva, dok je njegovo gubljenje redovito u suvremenih turopoljskih govora (Šojat 1982: 358, 2009: 35).

Završno *v* autor redovito bilježi kao *f*, npr. *praf* (P, 22; T, 195; S, 364), *upraf* (T, 139), ali: *prav* (S, 369). Promjenu *-v > -f* stari kajkavski pisci ne bilježe, ali je ona živa u suvremenim turopoljskim govorima (Šojat 1982: 357, 2009: 21).

Palatalno *r* nalazim u primjeru *stvarjati* (S, 364). To je obilježje jezika stare kajkavske književnosti, ali se čuva, doduše rijetko, i u suvremenih turopoljskih govora (Šojat 1982: 358, 2009: 25).

Gubljenje pojedinih suglasnika i samoglasnika nalazim u primjerima *jeju* (=jedeju P, 25), *niš* (=ništa P, 16, 20; T, 104), *nes* (=nesem P, 37), *nis* (=nisem T, 121), *jes* (=jesem T, 149), *pemo* (=pejdemo T, 88; B, 311), *poveš* (=povedaš B, 311), *nate* (=nebute P, 33), *namo* (=nebumo T, 89, 144), *zajni* (=zadnji P, 23). Te su pojave česte u suvremenim turopoljskim govorima, a izostaju u jeziku stare kajkavske književnosti (Šojat 1982: 365).

Druga palatalizacija ne provodi se u primjerima *putniki* (P, 16, 31), *časniki* (P, 40; T, 96), *zaručniki* (T, 114) i dr. To je zajednička crta i suvremenih turopoljskih govora i jezika stare kajkavske književnosti.

MORFOLOŠKE OSOBITOSTI

Imenice m. roda u V jd. redovito imaju nastavak *-0*, npr. *Bartol* (P, 16, 17), *Štefan* (P, 18), *gospon* (P, 19, 20), *Blaž* (T, 86). Imenice m. i sr. roda u L jd. imaju pretežit nastavak *-u*, npr. *po svetu* (P, 17), *v Buševcu* (P, 17), *po putu* (T, 155), *na dareku* (T, 190), *vu gradu* (V, 294), *na svetu* (B, 316), *v žepu* (J, 352), *pri sudu* (J, 352), *po dvorišću* (P, 16; T, 231), *v selu* (T, 97, 99; T, 118; J, 351), *na garištu* (B, 338), *u letu* (B, 339), a rjeđe *-e*, npr. *v Buševce* (T, 113), *v žepe* (V, 228), *pri sude* (J, 349), *v sele* (P, 67; B, 338); u I jd. im. m. i sr. roda na palatalni suglasnik potvrđuje se nepalatalni nastavak *-om*, npr. *z mačom* (V, 262), *z Jankičom* (J, 352), *srcom* (V, 285, 286), *oružjom* (V, 294), ali: *srcem* (V, 287); u N mn. imenice m. roda imaju kratke oblike, npr. *glasi* (P, 35), *muži* (P, 36, 48; T, 85), *vuki* (T, 139), *člani* (V, 256); u G mn. imenice m. roda imaju pretežit nastavak *-ov*: *selakov* (P, 18), *žoharov* (P, 22), *snobokov* (T, 90), *sakra-*

mentov (T, 106), vukov (T, 139), zdencov (B, 330), a nulti nastavak čuva se u primjeru penez (P, 25; J, 359), imenice pak sr. roda čuvaju nulti nastavak, npr. jajec (P, 42), sel (T, 112); imenice m. roda u D mn. imaju nastavak *-em*, npr. starcem (P, 18; T, 95), Turopolcem (P, 27), ludem (T, 97, 107; B, 311), prijatelem (V, 276), a D mn. za sr. rod nema potvrda; u L mn. imenica m. roda javlja se nastavak *-ima*, npr. v čestitarima (P, 67), a u sr. roda potvrđuje se pretežit nastavak *-ima*, uz rijetke *-a(h)* i *-e(h)*, npr. na spraviščima (T, 95), u selima (B, 337), u srcima (B, 338), na garištima (B, 341), v sela (T, 111), na kole (P, 47); u I mn. pretežit je nastavak *-i*, npr. pred plemenitaši (P, 26), z Ilirci (P, 27), s kojni i s koli (P, 46), pod obluki (T, 86), pred svati (T, 102), za cucki (V, 259), pred vrati (T, 86), z vedri (P, 18), a rijetko se javljaju *-ima* ili *-mi*, npr. z soldatima (P, 39), stolečima pisali (V, 282), med ludmi (V, 252). U jeziku stare kajkavske književnosti potvrđeni su svi nastavci, osim nastavaka⁶ u L mn. i prvoga rijetkoga u I mn. (Šojat 2009: 44). Svi su nastavci potvrđeni i u suvremenim turopoljskim govorima, osim nastavka *-ima* u L i I mn. imenica m. i sr. roda (Šojat 1982: 387–393). Taj nastavak u piščev jezik prodire pod utjecajem hrvatskoga standardnog jezika. Nepalatalni nastavak *-om* u I jd. m. i sr. roda za palatalne osnove ne nalazimo u jeziku stare kajkavske književnosti, nego samo u suvremenim turopoljskim govorima (Šojat 2009: 51).

Imenice ž. roda u DL jd. imaju nastavak *-e*, npr. krave (P, 60), dece (T, 89), k gospode (T, 96), k meše (B, 313), v kujne (P, 16), v bertije (P, 20), pri hiže (T, 85), v soldačije (B, 311); za V jd. nalazim samo potvrde s nastavkom *-o⁷*: Baro (P, 16–18; T, 85), Maro (T, 85), mamu (T, 119; B, 314), bračo (V, 279), teco (B, 317); u I jd. pretežito *-um*, npr. z trgovinum (P, 18), z methum (P, 22), gospodum (P, 39), z nogum (P, 61), z špricum (B, 335), nastavke *-om* i *-u* rijetko, npr. motikom (T, 99), vladavinom (V, 265), zastavom (V, 298), z tom špricu (B, 331), a nastavci *-jom*, *-jum* i *-ju* karakteristični su za bivše i-osnove, npr. z lučjom (T, 87), s tum častjum (T, 132), z rečjum (V, 263), ljubavju (V, 285); u G mn. stari nulti nastavak, npr. bogoslovne škol (P, 26); u D mn. nalazim uglavnom potvrde s nastavkom *-am*: kravam (P, 60), kokošam (P, 62), ženam (T, 123), sablam (V, 261), a samo jednom analoški nastavak *-ami*, npr. komešovim se odredbami pokoravali (V, 256); u L mn. stari nastavak *-a(h)* i analoški *-am*, npr. v šuma (P, 19), na naše Vukomeričke gorica (P, 24), v ruka (T, 100; B, 311), v škрина (T, 151), o ženidbe i ženam (T, 98); u I mn. potvrđuje se pretežit nastavak *-ami*, npr. svinami (T, 87, 98), z praznemi rukami (T, 96, 109), s kravami (B, 313), a vrlo rijetko nastavci *-mi* i *-ima* za imenice bivših i-osnova, npr. lasmi (T, 123), očmi (V,

⁶ U jeziku stare kajkavske književnosti *h* se čuva, a u piščevu se jeziku gubi.

⁷ U jednom primjeru nalazim *Marica* (B, 313).

276), *rečima* (B, 331). U jeziku stare kajkavske književnosti potvrđeni su svi nastavci, osim navedenih za V jd. -o, I jd. -om i -jom (za bivše i-osnove) i L. mn. -a (Šojat 2009: 53–55). Svi navedeni nastavci, osim onih za I jd. (-u, -jom i -ju) i I mn. (-ima), potvrđuju se u suvremenim turopoljskim govorima (Šojat 1982: 386).

Naglašeni oblici ličnih zamjenica *ja* i *ti* u DL glase *mene* i *tebe*,⁸ npr. *mene* (P, 18–20, 22; T, 97, 112; B, 317; S, 366), *tebe* (P, 18; B, 317; T, 123); u I *menum* (P, 18, 46; T, 93), *menom* (B, 324, 335), *tobum* (P, 18; T, 151). U jeziku stare kajkavske književnosti i suvremenih turopoljskih govora ista je situacija, osim u primjeru *menom* koji nije potvrđen u suvremenih turopoljskih govora (RHKKJ 1988: 162, Šojat 1982: 402, 2009: 66).

Naglašeni oblik lične zamjenice *on* u L glasi *nem* (P, 61), a zamjenice *ona* u D glasi *je*, u L *jne*, u I *num*, npr. *mi je obećavamo* (T, 164), *najne* (P, 18), *nad num* (V, 294). U jeziku stare kajkavske književnosti i suvremenih turopoljskih govora ista je situacija, osim u L zamjenice *ona* koji se potvrđuje samo u suvremenim turopoljskim govorima (Šojat 1982: 403, RHKKJ 2002: 505).

Zamjenice *mi*, *vi* i *oni* u D imaju oblike *nam* (T, 86–87; T, 139; B, 333) i *vam* (T, 87), u L *nas* (T, 99) i analoške oblike *nami* (V, 262) i *vami* (T, 112), u I *nami* (P, 26; T, 101, 116), *vami* (P, 27), *nimi* (T, 116, 172). U jeziku stare kajkavske književnosti i u suvremenim turopoljskim govorima svi su oblici potvrđeni (RHKKJ 1991: 649, Šojat 1982: 402). Akuzativ zamjenice *oni* potvrđuje se dvama oblicima – *jne* i *je*, npr. *zajne* (P, 18), *kad je niš ni moči razmeti* (P, 20), *ke je Bečani vse kolu* (P, 25), *ako je gospon pita* (T, 109), *kam je i nijovi starci šelu* (T, 176). Oblik *je* javlja se isključivo u staroj kajkavskoj književnosti, a oblik *jne* u suvremenim turopoljskim govorima (RHKKJ 2002: 505, Šojat 1982: 403).

Povratna zamjenica u I glasi *sobum* (P, 20) i češće *sobom* (P, 20, 36; V, 260, 279). U jeziku stare kajkavske književnosti i pretežito se potvrđuje oblik *sobum* (Šojat 1982: 402, 2009: 66). Oblik *sobom* autor preuzima iz štokavskih izvora.

Od neličnih oblika zamjenica izdvajam: D jd. ž. roda, npr. *tve familije* (P, 18), *moje sestre* (P, 45), L jd. m. roda, npr. *po ovom našem mrskem putu* (T, 155), *na tem lepom dareku* (T, 190), *na kem* (B, 318), *na onem svetu* (B, 318), ali: *na ovom jadnom svetu* (B, 316); L jd. ž. roda, npr. *vu ove svoje krčme* (P, 17), *na svoje i horvacke zemlice* (P, 35), *na moje posteale* (P, 39), *pri naše hiže* (T, 119); I jd. m. i sr. roda, npr. *pred našem kralom* (P, 49), *z ovom belem ručnikom* (P, 61), *z našem rujnem vincom* (V, 298), *s tem dečkom* (B, 313), *poštejnem svojem* (V, 256), ali: *z svojim pajdašom* (T, 89), *ze svojim poslom* (V, 250), *s tim dečkom* (B, 314); I jd. ž. roda, npr. *z kojum* (T, 94), *z*

⁸ Oblik *meni* se javlja triput (B, 313, 323; S, 366).

našum kraveščicum (T, 118), *s tum častjum* (T, 132), *pod zastavom našum* (V, 298), *z ovum dečicum* (B, 316), ali: *pred onom tvojum susedum* (T, 87), *z tom špricu* (B, 331); G mn. m. i sr. roda, npr. *takve gostov* (P, 23), *svoje sel* (T, 112), D mn. m. i ž. roda, npr. *mojem starcem* (P, 18), *vsem nam* (T, 139), *nam sem* (B, 333), *našem prijatelem* (V, 276), *vsem ženam* (T, 123), *tem svojem sablam* (V, 261), L mn. sr. i ž. roda, npr. *v naše velike turopolske šuma* (P, 19), *na naše Vukomeričke gorica* (P, 24), *na ove naše suve vusnica* (T, 85), *vu te vse briga* (T, 143), *po naše regula* (V, 258), *v vaše sela* (T, 111), I mn. svih triju rodova, npr. *pred semi svati* (T, 102), *s teremi* (T, 112), *med vsemi ludmi* (V, 252), *za temi cucki* (V, 259), *z svojemi koli* (P, 48), *z onemi svojemi rudastemi lasmi* (T, 123), *svojemi očmi* (V, 276). U jeziku stare kajkavske književnosti i u suvremenih turopoljskih govora potvrđuju se svi navedeni oblici, osim nastavka *-im* u I jd. m. roda i nastavka *-om* u I jd. ž. roda. Nastavak *-im* potvrđuje se u jeziku stare kajkavske književnosti, ali ne i suvremenih turopoljskih govora, a nastavak *-om* za ž. rod ulazi u piščev jezik pod utjecajem hrvatskoga standardnog jezika (Šojat 1982: 402–405, 2009: 59, 61).

Posvojne zamjenice za 3. lice jd. i mn. glase *negov*, *nejni*, *nijov*, npr. *negov* (T, 86), *nejni* (T, 94), *nejna* (T, 190), *nijovem* (B, 321), *nijov* (S, 367). Prva dva oblika potvrđena su i u staroj kajkavskoj književnosti i u suvremenim turopoljskim govorima, a oblik *nijov* samo u spomenutim govorima (Šojat 1982: 404, RHKKJ 1985: 184).

Zamjenica *kaj* potvrđuje se istim oblikom vrlo rijetko, npr. *kaj* (V, 251). Najčešći su oblici *kej* i *ke*, npr. *kej* (P, 20, 25; T, 88; S, 362), *nekej* (S, 363), *ke* (P, 16, 19–20; T, 86, 89), *neke* (P, 16, 22, 29), u priloga: *zake* (B, 313) i *zakej* (S, 362). Relativno su česti i štokavski oblici *šta* (P, 27; B, 337), *ništa* (T, 98, 100, 104, 121; B, 313, 330; J, 357), *ništ* (P, 22; J, 354), *niš* (P, 16, 20; T, 104). Štokavski oblici *niš(t)* i *ništa* potvrđuju se i u jeziku stare kajkavske književnosti i u suvremenih turopoljskih govora (Šojat 1982: 405, RHKKJ 1999: 282–283).

Od pridjeva izdvajam: L jd. m. i sr. roda, npr. *pri Veselom Turopolcu* (P, 20), *v Turopolskom lugu* (T, 87), *na tem lepom dareku* (T, 190), *na ovom jadnom svetu* (B, 316), *o rujnom vincu* (P, 28), *u ovom starom letu* (B, 339), ali: *po ovom našem mrskem putu* (T, 155), *v velikem korite* (P, 50), *po širokem našem dvorišću* (T, 231); L jd. ž. roda, npr. *na zadružne zemlice* (P, 18), *o Vincekove čerke* (T, 89), *v kršćanske ljubavi* (T, 91); I jd. m. i sr. roda, npr. *z domačem svetom* (P, 17), *z dugem nosom* (P, 25), *z ovom belem ručnikom* (P, 61), *z Blaževem kumom* (T, 87), *z našem rujnem vincom* (V, 298), ali: *z belim cukrom* (P, 27); I jd. ž. roda, npr. *z velikum gospodum* (P, 39), *pred mraclinskim stezum* (T, 102), *pred cirkvenum bertijum* (T, 102), *pod turskum vlada- vinom* (V, 265); G mn. m. i ž. roda, npr. *z nas čiste selakov* (P, 18), *mlade Ilircov* (P, 26), *sedem cirkvene sakramentov* (T, 106), *bogoslovne škol* (P, 26); D mn. m. roda,

npr. *plemenitem Turopolcem* (P, 27), *dobrem, plemenitem i poštenem ludem* (T, 107), *starem ludem* (B, 311); L mn. sr. i ž. roda, npr. *na turopoljskim spraviščima* (T, 95), *u strajnskim selima* (B, 337), *v naše velike turopoljske šuma* (P, 19), *na naše Vukomeričke gorica* (P, 24), *na ove naše suve vusnica* (T, 85); I mn. svih triju rodova, npr. *pred nami turopoljskemi plemenitaši* (P, 26), *s praznemi koli* (P, 47), *z onemi svojem i rudastemi lasmi* (T, 123), *z praznemi rukami* (T, 96, 109). Svi navedeni oblici potvrđuju se u jeziku stare kajkavske književnosti i suvremenih turopoljskih govora, osim nastavka *-im* za L mn. sr. roda koji izostaje i u književnosti i u govorima, a nastavak *-e* za GL mn. svih triju rodova potvrđuje se u govorima, ali ne i u staroj kajkavskoj književnosti, dok se nastavak *-im* za I jd. m. i sr. roda potvrđuje u staroj kajkavskoj književnosti, ali ne i u govorima (Šojat 1982: 398, 2009: 59).

Zabilježeni su komparativi: *bolša* (P, 27), *bolše* (P, 43), *boljega* (T, 108), *boljemu* (B, 340), *gorje* (P, 47), *jakši* (T, 233), *vekšo* (B, 318), *mlajša* (T, 112), *lepše* (T, 99), *frižešega* (P, 45), *bogatešoga* (B, 312), *preštimatešoga* (B, 312), *starešomu* (T, 107), *laganeša* (P, 42), *noveše* (T, 123). Od superlativa potvrđuju se: *najbolši* (T, 97), *najbolša* (T, 90), *najbolše* (P, 24), *najbolji* (B, 337, 339), *najboljemi* (B, 339), *najgorja* (B, 324), *najvekše* (T, 95, 174), *najvekšoga* (T, 233), *največa* (B, 312), *najmlajši* (T, 106), *najbogateša* (T, 90), *najpreštimateši* (T, 132), *najpreštimateša* (T, 90). U suvremenih turopoljskih govora potvrđuju se svi navedeni oblici, dok u jeziku stare kajkavske književnosti izostaju oblici *bolji*, *veči* i *gorji* (Šojat 1982: 401, 2009: 63).

Svršeni prezent glagola *biti* najčešće ima kraće oblike, npr. *bum* (P, 17, 23, 28; T, 97; B, 330), *buš* (P, 22; T, 106), *bu* (P, 16, 25, 31; T, 87), *bumo* (P, 19-20, 22, 27; T, 107), *bute* (P, 25, 42; T, 87). Duži oblici potvrđuju se za 1. i 3. lice jd. i 1. lice mn., npr. *budem* (T, 104), *bude* (P, 30-31; T, 87, 106), *budemo* (B, 331). U 3. l. mn. potvrđuje se uvijek oblik *budu*, npr. *budu* (P, 16, 34). Zanimljani svršeni prezent glagola *biti* ima oblike: *nam* (P, 16; T, 107), *na* (J, 347), *namo* (T, 89, 144), *nate* (P, 33; B, 333). Zanimljani nesvršeni prezent istoga glagola ima oblike: *nis* (T, 121), *ni* (P, 31, 37, 44, 61), *ne* (T, 112). U 3. l. mn. prezenta glagola *ne* provodi se analogija prema 2. l. mn., npr. *razmu* (P, 20), *išču* (P, 34), *moru* (P, 38), *vlove i zapru* (P, 61), *odluče* (T, 93), *idu* (T, 98), *žive* (T, 112), *sede* (V, 251).

Pri tvorbi futura drugog autor pretežito rabi kratke oblike svršenoga prezenta pomoćnoga glagola *biti*, npr. *bum sterala* (P, 23), *bum prečital* (P, 28), *bum obišel* (T, 97), *govoril bum* (B, 330), *buš išel* (T, 106), *buš trebil* (P, 22), *bu znalo* (P, 16), *bu pobegol* (P, 31), *bu moral* (T, 87), *bumo videli* (T, 107), *bute ostali* (P, 25), *bute stali* (P, 42), *bute došli* (T, 87), ali: *bude smudil* (P, 30), *bude zešpotala* (P, 31), *bude banul* (T, 87), *bude ostal* (T, 106), *budemo imeli* (B, 331). U 3. l. mn. rabi se samo oblik *budu* uz glagolski pridjev radni, npr. *budu pristajale* (P, 16), *budu došli* (P, 16), *budu*

ukinuli (P, 34).

Valja zabilježiti da autor rabi i knjiške oblike futura prvog, npr. *ja oču zapisati* (B, 335), *ja ču govoriti* (B, 330), *gdo neće pomoći* (P, 20), *čovjek oče zadobaviti* (P, 23), *on neće razmeti* (P, 39), *on neće ženiti* (T, 98), *hoćemo prodati* (S, 363), *vsi trsja delati neču* (P, 28), *Mađari neču razmeti* (P, 39).

Od imperativnih oblika izdvajam: 2. l. jd. *dej* (P, 16), *naj* (= nemoj) (P, 18, 23), *pogleč* (P, 44), *poveč* (P, 48), *reči* (B, 311); 3. l. jd. *Bog budi s tobom* (P, 18), *falen budi Jezuš* (T, 100), *nek dojde* (P, 23), *nek ga pripremi* (T, 93), *nek bude* (T, 97, 102); 2. l. mn. *dejte* (P, 28; T, 87), *najte* (= nemojte) (P, 17, 36; B, 316), *sedenete* (P, 23), *platete* (P, 27), *dižete se* (T, 86), *dojdete* (T, 91), *odlučete se* (T, 93), *budete* (B, 316); 3. l. mn. *nek se deca zemu* (T, 112).

Od kondicionala prvog potvrđuju se samo oblici za 1. i 3. l. jd. i mn., npr. *ja bi se španceral* (P, 16), *ja bi se žalila* (P, 18), *baš bi ja štel čuti* (P, 28), *ja bi si štel* (T, 122), *on bi pomogel* (P, 20), *gdo bi štel* (P, 20), *morali bi mi krenuti* (P, 31), *mi bi morali početi* (V, 250), *kak bi oni došli* (P, 23).

Glagolski prilog sadašnji potvrđuje se nastavkom -č, npr. *pomučeč* (T, 90), *čekajuč* (T, 220).

Supin se čuva, npr. *potiraš na štalu spat* (P, 16), *moram iti iskat* (P, 31), *pemo spat* (T, 88), *kad se ide pozivat* (T, 118), *si došel dimet* (T, 214), *idu luči tesat* (T, 232), *došli su mene budit* (J, 350).

Od navedenih glagolskih oblika potvrđuju se svi u jeziku stare kajkavske književnosti (Šojat 2009: 73, 81, 83–85, 88). U suvremenih turopoljskih govora također se potvrđuju svi glagolski oblici, osim 3. l. jd. i mn. imperativa u kojima se rabi čestica *naj* (Šojat 1982: 406–418). Česticu *nek* u 3. l. jd. i mn. imperativa autor preuzima iz štokavskih izvora.

ZAKLJUČAK

Uspoređujući autorovu pisanu građu sa stanjem u jeziku stare kajkavske književnosti (a) te u suvremenim turopoljskim govorima (b) možemo očekivati četiri moguće situacije: 1. jezične osobitosti koje su zajedničke (a) i (b), 2. jezične osobitosti vezane samo uz (a), 3. jezične osobitosti vezane samo uz (b), 4. jezične osobitosti koje ne pripadaju ni (a) ni (b).

Na fonološkom i morfološkom planu u istraženoj građi najčešće se potvrđuju osobitosti pod rednim brojem 1.

Pod brojem 2. nalazim potvrdu za ikavski refleks *jata* u obliku *ně*, nastavak -u i -ju

u I jd. imenica ž. roda, nastavak *-ima* u I mn. imenica ž. roda bivših *i*-osnova, oblik *menom*, A je zamjenice *oni* i nastavak *-im* neličnih zamjenica za I jd. m. roda.

Za pojavu pod brojem 4. nalazim nastavak *-ima* u L i I mn. imenica m. i sr. roda, nastavak *-jom* u I jd. imenica ž. roda bivših *i*-osnova, oblik *sobom*, nastavak *-om* za I jd. ž. roda neličnih zamjenica, nastavak *-im* za L mn. pridjeva sr. roda, česticu *nek* u 3. l. jd. imperativa glagola.

Najzanimljivije su one potvrde pod brojem 3., dakle fonološke i morfološke osobitosti tipične za suvremene turopoljske govore, a nepotvrđene ili vrlo rijetko potvrđene u jeziku stare kajkavske književnosti, a to su: promjene *a > e*, *čl > č*, *čr > cr*, *dn > n*, *ds > c*, *gd > d*, *kt > t*, *ń > n/jn*, *pro- > pre-*, *pt > t*, *tm > km*, *-v > -f*, *vč > č*, *vd > d*, *vm > m*, *vn > n*, *vs > s*, *vz > z*, *žj > ž*, gubljenje početnoga *o*, gubljenje samoglasnika *u* u središnjem slogu, bilježenje slogotvornoga *r* kao *r*, gubljenje suglasnika *h* u svim položajima u riječi i njegova zamjena drugim suglasnicima, obezvučenje zvučnoga suglasnika u završnom slogu, stezanje samoglasnika i gubljenje pojedinih samoglasnika i suglasnika, nastavak *-om* u I jd. imenica m. i sr. roda za palatalne osnove, nastavak *-o* u V jd. imenica ž. roda, nastavak *-om* u I jd. imenica ž. roda, L *jne* zamjenice *ona*, A *jne* zamjenice *oni*, oblik *nijov*, nastavak *-e* za GL množine pridjeva svih triju rodova, komparativi *bolji*, *veći*, *gorji*.

LITERATURA

- JUNKOVIĆ, Zvonimir. 1956. "Izvještaj o istraživanju kajkavskoga dijalekta u zagrebačkoj okolici". *Ljetopis JAZU* 61: 391–395.
- JUNKOVIĆ, Zvonimir. 1982. "Dioba kajkavskih govora: porodice, tipovi i savezi". *Hrvatski dijalektološki zbornik* 6: 191–216.
- KEKEZ, Stipe. 2007. "O istraživanju turopoljskih govora". *Kaj* 6: 53–66.
- KOVAČEVIĆ, Josip. 2003. *Dramska djela*. Velika Gorica: Pučko otvoreno učilište, Odjel za kulturu.
- Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*. 1985. Knjiga prva, svezak 2, Ceditel – Drištavica. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za jezik IFF.
- Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*. 1988. Knjiga druga, svezak 4, Hiršavski – Kalati. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za jezik IFF.
- Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*. 1991. Knjiga druga, svezak 6, Laž – Mučitelica. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za hrvatski jezik HFI.
- Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*. 1995. Knjiga treća, svezak 7, Mučitelstvo – Nestaja. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za hrvatski jezik HFI.
- Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*. 1999. Knjiga treća, svezak 8, Nestajati – Okobola. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*. 2002. Knjiga treća, svezak 9, Okol – Pedesetoletni. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- ŠOJAT, Antun. 1963. "Izvještaj o istraživanju govora u Turopolju". *Ljetopis JAZU* 67: 310–315.
- ŠOJAT, Antun. 1963. "Izvještaj o istraživanju turopoljskih govora izvršenom 1961. godine". *Ljetopis JAZU* 68: 310.
- ŠOJAT, Antun. 1967. "Položaj turopoljskih govora u hrvatskoj kajkavštini". *Zbornik za filologiju i lingvistiku Matice srpske* 10: 147–153.
- ŠOJAT, Antun. 1982. "Turopoljski govori". *Hrvatski dijalektološki zbornik* 6: 317–493.
- ŠOJAT, Antun. 2009. *Kratki navuk jezičnice horvatske. Jezik stare kajkavske književnosti*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

ABOUT LANGUAGE OF KAJKAVIAN DRAMATIC WORKS BY JOSIP KOVAČEVIĆ

BORIS KUZMIĆ

SUMMARY

The paper analyses the language of the Kajkavian drama works published in *Dramska djela* (2003) by Josip Kovačević (1936). The analysis will show the extent to which author's modern Kajkavian literary language includes diachrony (knowledge of the language of old Kajkavian literature) and synchrony (contemporary Turopolje speeches, especially the Buševac speech, whose author is the native speaker).

KEYWORDS:

Buševac, Josip Kovačević, kajkavian drama works, Kajkavian literary language, Turopolje

NAZIVI ZA ISPRAVE U SREDNJOVJEKOVNIM BOSANSKIM I HUMSKIM ADMINISTRATIVNIM TEKSTOVIMA

MARIJANA GALIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
Ivana Frane Jukića 9, BiH – 88240 Posušje
marijana.galic0312@gmail.com

UDK: 94(497.6)
Stručni članak
Primljen: 8. 6. 2020.
Prihvaćen za tisak: 3. 11. 2020.

U radu se proučavaju leksemi koji označavaju nazive za isprave koji su se upotrebljavali u srednjovjekovnim bosanskim i humskim kancelarijama. Korpus srednjovjekovnih bosanskih i humskih administrativnih tekstova započinje poveljom bosanskoga bana Kulina iz 29. kolovoza 1189. godine. To je najstariji pravni pisani spomenik srednjovjekovne bosanske kancelarije, koji će postati model ostalim ispravama koje dolaze iz istoga razdoblja i područja. Srednjovjekovne nam bosanske i humske ćirilčne isprave daju brojne mogućnosti za analizu jezika, napose sinonima i sinonimskih nizova. Korpus prostire niz naziva za isprave koje su proizišle iz bosanskih i humskih kancelarija. Tako se u 133 srednjovjekovna ćirilčna bosanska i humska administrativna teksta od isprave bosanskoga bana Kulina iz 29. kolovoza 1189. godine do isprave humske braće Vlatkovića 1493. godine rabe nazivi poput *hrisovulb*, *kniga*, *listb*, *pismo* (*pisanie*, *upisanie*, *zapisanie*, *zapis*) i *povelē*. U radu se nastoje objasniti navedeni leksemi te njihove sličnosti i (ili) istoznačnosti, odnosno zrcalnosti iz istoga vremenskog, prostornog i stilskog leksika. Isprave su jezgra bosanske i humske kancelarije, a osim povijesti, one nude i druge podatke o jeziku, ćirilčnom pismu, kao i podatke o nazivima za isprave.

KLJUČNE RIJEČI:

bosanske i humske isprave, hrisovulb, knjiga, listb, pismo (pisanie, upisanie, zapisanie, zapis), povelē

1. UVOD

Srednjovjekovni su bosanski i humski administrativni tekstovi od 12. do 15. stoljeća “javni dokumenti koji živopisno svjedoče o društveno-pravnim odnosima” (Kuzmić 2009: 405) Bosne, Huma i Dubrovnika. Isprave su jezgra srednjovjekovne kancelarijske službe, a nazivi za isprave predstavljaju mogući sinonimski niz srednjovjekovnoga bosanskoga i humskoga kancelarijskog leksikona. U kancelarijama se formirao administrativni funkcionalni stil koji je u to vrijeme bio jedinstven i osnovni stil u državno-političkim odnosima bosanske i humske kancelarije s dubrovačkom. Pisari su dobro vladali jezikom i pisanom riječi te su vodili računa o najčešća “potrebna tri elementa za ispravu: 1. isprava mora biti pisana (prema tomu javlja se samo u pismenom društvu); 2. njezin sadržaj mora biti isključivo pravni čin; 3. oblik u kojem je isprava sastavljena točno je propisan” (Stipišić 1972: 139). “Najveći dio spomenika koji ulaze u ovaj žanr najstarije pismenosti jesu povelje, koje su izdavali bosanski vladari i vlastele, te ugovori koje su sklapali, najčešće s Dubrovnikom” (Kuna 2008: 323). U srednjovjekovnim bosanskim i humskim administrativnim tekstovima nalazimo lekseme koji označavaju ispravu: *hrisovulb*, *kniga*, *listb*, *pismo* (*pisanie*, *upisanie*, *zapisanie*, *zapis*) i *povelê*. Ti nazivi predstavljaju isprave ili dokumente koji su pisani po istim ili sličnim formulama, jeziku i pismu, kao i stilu. Tafra navodi da je sinonimija rezultat povijesnog razvoja jezika, a to se svakako uočava kroz istraživani korpus. Navedeni sinonimski niz pripada istom leksičko-gramatičkom razredu, a jezični se okviri ostvaruju vodeći računa o teritorijalnoj, stilskoj i vremenskoj raslojenosti leksika.¹ Dakle, “sinonimi moraju označavati isti pojam, odnosno riječi za koje kažemo da su sinonimi moraju imati isto značenje” (Tafra 2005: 219). Tako će se pokušati obraditi navedeni leksemi, dovesti u isti leksičko-gramatički i leksičko-semantički razred, a proučavanje sinonima, u ovome slučaju u korpusu srednjovjekovnim bosanskih i humskih ćirilčnih administrativnih tekstova, “traži poznavanje zakonitosti tekstovne organizacije te zakonitosti stila kojim se piše” (Petrović 2015: 18).

¹ “U radu se proučavaju srednjovjekovne isprave, a sinonimija koja je zastupljena u ispravama ostvaruje se kroz vremensku raslojenost leksika, a kako su nastale na bosanskom i humskom tlu govorimo i o prostornoj raslojenosti leksika. Također, isprave su administrativni tekstovi pa govorimo i o stilskoj raslojenosti leksika” (Galić 2019: 101).

2. ISPRAVE

Srednjovjekovni bosanski i humski administrativni tekstovi od isprave bosansko-ga bana Kulina pa sve do isprave humske braće Vlatkovića daju vrijedne podatke o državno-političkim prilikama toga doba, pisarima, mjestu izdavanja isprava i napose o jeziku i pismu. “Vladarske diplomatske isprave kod svih se vladara dijele u dvije skupine: na svečane i na manje svečane isprave, odnosno na *povelje* i *pisma*”² (Šanjek 2005: 161). Na samome početku rada postavlja se pitanje jesu li to onda sinonimi i, ako jesu, odgovaraju li istoiznačnicama ili pak bliskoznačnicama. U radu će se nastojati pokazati odnos leksema kojima su isprave nazivane. “Pisari su bili najučteniji ljudi toga doba koji su sastavljali isprave po narudžbi vladara. Postojala je određena norma, propis kako se sastavljaju listine i pisma, što dolazi na kraj, a što na početak, pa je slijedom toga postojao i jezični obrazac” (Gabrić-Bagarić 2004: 12). U diplomaciji isprava ili diploma označava pisano svjedočanstvo o jednome pravnom činu, sastavljeno u propisanu obliku koji mu treba zajamčiti vjerodostojnost. Svaka isprava ima tri osnovna dijela: uvod ili protokol, sredinu ili tekst ili korpus te zaključak ili eshatokol. Protokol se sastoji od nekoliko formula: invokacijom se riječima ili simbolom, najčešće znakom križa, zazivlje Božja pomoć u sastavljanju isprave, intitulacija sadrži ime i naslov autora ili izdavača isprave. Slijedi inskripcija ili ime i naslov destinataru, tj. osobe kojoj je isprava namijenjena. U svečanim papirskim i kraljevskim ispravama na ovom se mjestu dodaje i formula pozdrava koja najčešće glasi: “Pozdrav u Gospodinu” (*Salutem in Domino*). Tekst ili korpus isprave sadrži nekoliko dijelova. Arenga pobožnim riječima i biblijskim citatima izražava zašto je moralno i prikladno da se destinataru dodijeli ono što se u ispravi iznosi. Formulom promulgacije, koja obično glasi: “Dajemo na znanje”, “Neka znaju svi”, ukratko se objavljuje sadržaj isprave. U formuli naracije ili ekspozicije govori se o okolnostima koje su prethodile pravnom činu – tu se nabrajaju destinatarove zasluge, pa ta formula često sadrži najviše povijesnih podataka. Dispozicija je najvažniji dio isprave jer sadrži materijalni ili moralni objekt koji se daje destinataru. Završnim klauzulama štiti se učinak pravnoga čina. One nisu prijeko potrebne, pa ih u ispravama često nema. Formulom sankcije izriče se kazna onima koji bi mogli spriječiti ostvarivanje dispozicije. Formulom koroboracije navode se sredstva koja pravnom činu osiguravaju pravni učinak, trajnost i svjedočanstvo: pečat, potpis

² “Dubljim poniranjem u njihovu sadržinu otkrit ćemo tek tada dijelove koji imaju veću vrijednost nego što ga pruža goli dokument, pronaći ćemo zrnca još nepoznate zlatne žice, pa i čitave partije poetski nadahnutog teksta, čak i onda ako dijak i nije išao za književnim rezultatom i poetskim kićenjem” (usp. Dizdar 1969: 30). Pronaći će se stilski ureden tekst i biran leksik koji prati propisane konvencionalne dijelove bosanske i humske kancelarije.

te različiti znakovi. Posljednji dio isprave – zaključak ili eshatokol – sadrži potpise i znakove koji najviše pridonose vjerodostojnosti. Kako je u srednjem vijeku bilo čak i kraljeva koji su bili nepismeni, oni su umjesto potpisa upotrebljavali znak križa (*signum manus*). Formulom datacije označuje se vrijeme i mjesto sastavljanja isprave, a aprekacijom se zazivlje Božja pomoć kako bi sadržaj isprave bio uspješan. Mnoge isprave nemaju sve navedene formule, što osobito vrijedi za isprave notara i kaptola.³ Iz srednjovjekovnoga bosanskog i humskog korpusa jedino je isprava bosanskoga bana Kulina pisana dvojezično na starohrvatskome jeziku hrvatskom ćirilicom⁴ i na latinskome jeziku latinicom. Osim nje, u formuli intitulacije kojom se prezentira osoba, odnosno vladar u ispravi hercega Balše iz 10. listopada 1466. godine pronalazimo latinsku intitulaciju: *ego Balsa dux sancta Sabe etc.* To je, ako se izuzme Kulinova povelja, jedini pisani trag latinskoga jezika u ćirilichnome srednjovjekovnom bosanskom i humskom korpusu. “Od ukupno 400 do danas sačuvanih i poznatih isprava bosanskih / bosansko-humskih vladara i velmoža, 91 je napisana na latinskom jeziku. Dijelom se tu dakako radi o prijevodima, ali i originalima, kao i prijepisima te pojedinačnim diplomatskim falsifikatima” (Galović 2013: 200). Međutim, rad se bavi nazivima za isprave u srednjovjekovnome korpusu bosanskih i humskih vladara koji broji 133 isprave pisane hrvatskom ćirilicom i starohrvatskim jezikom. “Ta najizravnija svjedočanstva o društvenom životu svoje epohe nerijetko zaustave pažnju suvremenoga čitatelja ostvarenom razinom književnih kvaliteta, nesputanošću žive govorne riječi, sposobnošću pisca listina za deskripciju, za detalj i živo izvješće o vremenu i ljudima” (Hercigonja 1975: 404). Iako je riječ o bosanskom i humskom srednjovjekovlju, isprave su nasta-

³ O unutarnjim karakteristikama teksta isprave konzultirani su: Stipišić (1972: 148), Brković (1998: 117–327), Kapitanović (2012: 199–202), Matijević Sokol (2014: 81–123).

⁴ Isprava je “izrađena na latinskom i hrvatskom jeziku, s time da se ne radi o običnom, doslovnom prijevodu latinskog dijela na hrvatski, već o slobodnom ponavljanju, dopunjavanju i objašnjavanju latinskog teksta. Zapisan je kancelarijskom karolino-goticom (latinski dio) te hrvatskom ćirilicom (hrvatski dio). Datiran je samo hrvatski dio isprave, i to po *stilus nativitatis* te uz navođenje dana i mjeseca prema blagdanu (Glavosijek Ivana Krstitelja, 29. kolovoza)”. (Galović 2015: 289–291) “Vladimir Vrana i Benedikta Zelić-Bučan nazivaju čitavu ćirilsku pismenost na području hrvatskoga jezika poradi njezine paleografske samostalnosti kao i poradi hrvatskoga jezika tih spomenika nacionalnim imenom, hrvatskom ćirilicom. Pismo se kao izražajno sredstvo jezika ne može vezivati za državno-političko, nego za jezično područje. Osim toga za srednjovjekovne hrvatske ćirilske spomenike s više se prava može govoriti o hrvatskoj ćirilici jer u srednjovjekovnoj bosanskoj državi nije postojao ni srpski ni muslimansko-bošnjački narod. Pravoslavlje se u Bosni javlja s prodorom Turaka, a oformljivanje posebnoga muslimanskog naroda u Bosni i Hercegovini pod ranim imenima sasvim je recentna pojava. A hrvatska ćirilica, bosanica ili bosančica, kako god ju nazivali, i spomenici njome pisani predstavljaju značajan dio stare hrvatske kulturne baštine. Medvjedu uslugu čine hrvatskoj kulturi oni koji izbjegavaju termin hrvatska ćirilica jer time i nehotice podupiru stajalište srpskih kulturnih pirata i njihovo stajalište da je svako ćirilsko pismo srpsko nacionalno pismo” (usp. Zelić-Bučan 2000: 45–50).

jale tijekom četiriju stoljeća pa korpus bilježi i različite nazive za isprave koje su se formirale u bosanskim i humskim kancelarijama⁵. Ti su nazivi: *hrisovulb*, *kniga*, *listb*, *pismo* (*pisanie*, *upisanie*, *zapisanie*, *zapis*) i *povelē*. Riječ je o sinonimskom nizu čiji se sadržaj u istraživanome korpusu djelomično ili pak potpuno podudara.⁶

2.1. HRISOVULB

Hrisovulb je “srednjovjekovna vladarska povelja sa zlatnim pečatom; izdavali su je bizantski i srpski vladari; zlatna bula grč. χρυσοῦς; zlatan + βουλή: odluka” (usp. *Hrvatski enciklopedijski rječnik* 2002: 452).

“Hrisovul m = *hrisovulj* (također 13. v.) = *hrisovol*, *hrisovolj* (14. v.) = *hrisovoj* (14. v., upor. *perivoj*) = *hrisóvulja* f »isprava« (danas općenito u naučnim knjigama) = *hrisijovol*, -lj (14. v., prema grčkom pridjevu χρύσειος) = (y > u) *hrusovol* (14. v.) = *hrusovol* (14. v.) = *rusovoh* (stsrp.) = (prema lat. čitanju grč. *χ*) *krusovulj* = *krusovulja* f = *krisovulj*”⁷ (Skok 1971: 687).

Riječ se u korpusu javlja dva puta i to u ispravi bana Stjepana Kotromanića 23. listopada 1332. godine koja je prijepis dubrovačkoga gramatika⁸. U pitanju je ugovor koji je bosanski ban Stjepan Kotromanić sklopio s Dubrovčanima koji su “prenijeli”

⁵ “Glavni nosioci ćirilске pismenosti su: velika i dobro organizirana kancelarija bosanskog dvora, te manje kancelarije oblasnih gospodara Hrvatinića i Sankovića” (Anđelić 1970: 209).

⁶ “Dva leksema između čijih sadržaja postoji takav semantički odnos djelomične ili potpune podudarnosti nazivaju se sinonimski par. Kad su u takvu odnosu sadržaji triju ili više leksema, tada govorimo o sinonimskom nizu” (Samardžija 1995: 17).

⁷ U Zborniku srednjovjekovnih ćirilčkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika uočavamo da se naprimjer *hrisovulb* različito pisao poput *hrisovulb*, *rúsovulb*, *krúsovulb*, *krjusovulb* što je zapravo i Skok konstatirao. To nije slučaj u ovome korpusu, ali valja napomenuti da se tu odražava refleks grčkoga *chi*. “Grčki glas *chi* prenosio se u klasični latinski kao *ch* i izgovarao se kao aspirirani *k*. Kasnije se aspiracija izgubila, pa je ostalo samo *k*. Takav je izgovor prešao iz latinskog u zapadnoeuropske jezike. A kako su Hrvati i Slovenci pripadali zapadnoj kulturnoj sferi i zapadnom tipu kršćanstva, tako su i te grčke riječi primali preko latinskoga ili zapadnih posrednika, dok su Srbi, Makedonci i Bugari preuzeli te riječi izravno iz grčkoga, budući da je on bio jezik matične zemlje istočnoga tipa kršćanstva koja je ujedno bila i evangelizator tih naroda” (Mamić 1983: 4).

⁸ Pisari bosanskih i humskih kancelarija kroz četiri su se srednjovjekovna stoljeća različito potpisivali poput: *dijakb*, *gramatikb* (*gramatigb*), *logofetb* (*logothet*), *notarb*, *protovistijarb* (*protobistarb*). U *Konkordancijskom rječniku ćirilskih povelja srednjovjekovne Bosne uz hrisovulb* pronalazimo napomenu da je ispravu prepisao dubrovački gramatig. To je *ugovor bosanskoga bana Stjepana Kotromanića s Dubrovčanima 23. listopada 1332.*: Miklosich LXXXV; Tekst koji donosi Miklosich prijepis je dubrovačkog primjerka iz Codex ragusinus fol. 52b – dokument koji je sastavljao (1430–1455) dubrovački pisar Nikša Zvijezdić (usp. Nakaš 2011: 35–36).

dubrovački poklisari. Brković je u svojim istraživanjima srednjovjekovnih bosansko-humskih isprava uočio da su “pisane po uzoru na hrvatske srednjovjekovne isprave sa svim konvencionalnim dijelovima, dok srpske su srednjovjekovne isprave, za razliku od hrvatskih, pisane po uzoru i obrascima bizantskih hrisovulja⁹ s dugačkim i kićenim uvodnim diplomatičkim formulama” (usp. Brković 2002: 192). *Akademijin rječnik* prostire niz primjera ovoga leksema koji se javlja u srpskim ispravama dok se u srednjovjekovnome bosanskom i humskom korpusu spominje samo u ispravi bana Stjepana Kotromanića. Uočava se i to da je dubrovački gramatik pisao leksem *hrisovulb* u ispravi bana Stjepana Kotromanića prvi put s jatom *hrésovoj*, a drugi put bez jata *hrisovoj*. Primjer za ovaj leksem jest:

a saj prênisanj *hrésovoj* koj prêneše poklisarġje dubrovaċi ôđġ gospodina bana luċe marka lukarevika i teliċġ matinġ peličevika kako je zakonġ bio meġu gospodômġ bosanskômġ starômġ i ôđġ počela svetopoċivša da se ne pomete paċe da se zna ôvoj da hrani gospodinġ banġ u svoju kukju a drugi *hrisovoj* da hrani gospodina bana stepana stepan benċulikġ (P. 18)¹⁰

2.2. KNIGA

Pisari su se, kao i prepisivaċi isprava bosanskih banova, koristili leksemom *kniga* kao zamjenom za ispravu. *Kniga* je u bosanskoj i humskoj administraciji sinonim za ispravu. Zanimljivo je da se taj leksem pojavljuje u istoj ispravi bana Stjepana Kotromanića 23. listopada 1332. godine u kojoj se pojavljuje i leksem *hrisovulb*. Tako leksemi *hrisovulb* i *kniga* u navedenoj ispravi postaju kontaktni sinonimi. Da *kniga* pripada navedenom nizu, najbolje potvrđuje Mikaljin rječnik gdje se navodi da je *knjiga*:

“harti(j)a za pisati – *carta da scriuere* – charta, ae; papirus vel papirum, ri / *knjiga, poslanica* – *lettera* – literae, arum; epistola, ae / *knjiga kraljeva ali ine gospode* – *lettera ò patente de principi* – diploma, is; literae publicae / *jedna knjiga, jedna poslanica* – *una letera* – unae literae / *dvi knjige, dvi poslanice* – *due lettere* – binae literae, sic ternae / *rukovet knjiga* – *plico di lettere*” (Mikalja 2011: 149).

⁹ Takvih je primjera podosta poput *Hrisovulja vizantijskog cara Andronika II. Paleologa manastiru Hilandaru* iz 1299. godine (usp. Mošin i dr. 2011: 293–300).

¹⁰ Svi primjeri koji su navedeni u radu iz srednjovjekovnoga su ċirilicnog korpusa bosanskih i humskih administrativnih tekstova pa se uz broj isprave navela oznaka P. kao oznaka za povelju koja se uvriježila kao općeniti naziv za ispravu, ali može biti i oznaka za pismo.

Međutim, po svojoj prilici najstarije značenje: “pismo u širem smislu, t.j. napisan list ili komad papira, pergamenta ili što drugo na čemu se može pisati¹¹. U staroslavenskim knjigama ima i drugo značenje: littera, slovo” (*Akademijin rječnik* sv. 18 1898: 118). Da riječ označava pismo, odnosno ispravu, može se uočiti kroz primjere koji se navode iz srednjovjekovnoga korpusa. Tako se uočava i to da se leksem *kniga* upotrebljavao u prvim ispravama bosanskih banova i to bana Kulina, bana Ninoslava, bana Stjepana Kotromanića i njegove žene Jelisavete te bana Tvrtka Kotromanića. Stoga je *kniga* u najstarijem značenju isto što i pismo ili isprava. Skok je taj leksem obilježio kao “sveslavenski i praslavenski, 1. nešto napisano (Marulić), 2. poslanica, 1529, sinonimi: list, pismo, 3. sinonim: hartija, papir” (Skok 1972: 109–110; Gluhak 1993: 325; Matasović i dr. 2016: 455). Nema sumnje da su leksemi iz niza u sinonimskome odnosu pogotovu ako se k tomu pridruži “grčka riječ βιβλος, što znači knjiga” (Skok 1971: 145). Znamo da je Biblija zbirka tekstova, poslanica (pisama), a srednjovjekovne bosanske i humske administrativne tekstove s Biblijom povezuju i diplomatske formule koje su nerijetko religijskog, odnosno “biblijsko-teološkog sadržaja poput formula invocacije, devocije, sankcije i datacije, a rjeđe i u nekim drugim diplomatskim formulama” (usp. Korać 2015: 17). “Tome je svakako pridonijela i činjenica da je u najranijoj fazi ćirilometodske tradicije prevedeno Evanđelje i otada se počinju širiti mnogi frazemi i izrazi u hrvatskom jeziku” (Damjanović 2003: 47) koji su dio i navedenih diplomatskih formula isprava. Svi oblici leksema *kniga* koji se pojavljuju u istraživanome korpusu jesu:

i ako bošnaninъ izъme dobitakъ dubrovački na veru i *kniga* bude u dubrovnicu ako knezъ i sudje poš(a)lju da je *kniga* prava da je verovana da plati dubrovčaninu (P. 18); i koe pisanie ônêhzi zakonovъ i ônêhъ *knjigъ* potvrdismo našomъ prisežomъ i našimъ pisaniemъ i našimъ pečatomъ (P. 23); ôdъ sizi mirъ i ôdъ sie ôbetovanie su · 2 · *knigê* jednu *knigu* uzelъ banъ veliki ninoslavъ sъ svoimi bolarimi a drugu *knigu* uzelъ nikolavъ tonisъto knezъ i ôrъkina gradъska (P. 7); a siju *knigu* pisa priboe diêkъ velikoslavъnoga g(ospo)dna bana stêpana (P. 13, 18, 15, 7, 1, 2, 3); lêto mêseca avъgusta po *knizê* · 11 · d(a)nъ rodъ prozogomъ u

¹¹ “Iz praslavenskoga je u hrvatski jezik ušla riječ *knjiga*, neki je dovode u vezu sa staronordijskom riječju *kenning* ‘znak’; vjerojatno je riječ posuđena s istoka, iz staroturkijskoga, gdje je značila ‘svitak’ (*küinig)” (Bratulić 1995: 104; Matasović i dr. 2016: 455). “U srednjovjekovnome korpusu bosanskih i humskih administrativnih tekstova uočavamo novije jezično stanje te se praslavenski *knigъ* bilježi kao *kniga*. Poluglasi su zabilježeni samo kao њ (jer), dok y (jeri) korpus gotovo ne bilježi” (Galić 2020: 103). U *Malome staroslavensko-hrvatskom rječniku za knjigъ* pronalazimo knjiga, knjige; listina, pismo.

ramê (P. 22, 23); i ne bēše moe pečati velie odnesena (mi) bēše da moê pečats
ka e pri *knizi* (P. 6)

2.3. *LISTŦ*

ListŦ je jako frekventna imenica muškoga roda i u jednini i u množini u srednjovjekovnim bosanskim i humskim ispravama. Leksem se najčešće spominje u kontekstu *ovŦ naš otvoren list*, a zapravo znači isto što i pismo, povelja, svakako pravni dokument. Riječ može imati više značenja u hrvatskome standardnom jeziku, no isključivo nas zanima u kontekstu navedenoga sinonimskog niza. To je psl. riječ od *listŦ*, a Skok je *listŦ* objasnio kao metaforu za papir i pismo, a smatra da je to “historijski dokument”, odnosno “vokal *i* je nastao iz ie. dvoglasa *ei*, koji u lit. dolazi u prijevaju *ai laiſkas* »list kupusa, drveta, cedulja«, stprus. *laisken* »knjiga«” (Skok 1972: 307; usp. Matasović i dr. 2016: 558). Iz ovoga se opet vidi i potvrđuje da su *listŦ* i *kniga* sinonimi, zamjenjivi su u svakom kontekstu srednjovjekovnih isprava i znače isto. To su dakle istoznačnice. Primjećuje se da se leksem *kniga* javlja kod bosanskih banova, dok se leksem *listŦ* javlja znatno kasnije, na samome kraju 14. te u 15. stoljeću u ispravama bosanskih kraljeva, bosanskih i humskih velikaša.¹² Također, u primjerima će se uočiti kontaktni sinonimi, gdje se najčešće spominju *povelje* i *listine*, jer je “*listina* zapravo isto što i povelja, stari spis pisan rukom s povijesnom vrijednošću” (*Hrvatski enciklopedijski rječnik* 2002: 477). Amira Turbić-Hadžagić u svome doktorskom radu sve isprave koje je obradila da bi izbjegla terminološke nejasnoće naziva listinama.¹³

“Listine (kao i statuti i zakoni) izazivaju pažnju suvremenog primatelja ne samo kao objektivna i najizravnija svjedočanstva o društvenim, gospodarskim i pravnim odnosima ovoga vremena već, vrlo često, i ostvarenim elementima književnosnog, u stilski funkcionalnoj aktivizaciji žive govorne riječi nesputane (još)

¹² Valja naglasiti da se leksem *listŦ* pojavljuje ranije jedino u ispravama bana Stjepana Kotromanića oko 1331. godine koju je napisao dijak Kupusac i u ispravi župana Sanke nepoznatoga pisara prije 1369. godine. Potrebno je napomenuti da se u ispravi kralja Stjepana Ostoje iz 8. prosinca 1400. godine pronalazi oblik *leiſtromi*: a upisamo u drugi *listŦ* ka vsimŦ osidnikomŦ plemenitimŦ i plemenitimŦ ludemŦ i kapitulu u koga leže *leiſtromi* izpisani (P. 62). Vjerojatno se radi o množini imenice *listŦ*. U konzultiranoj se literaturi nije pronašao taj oblik te ostaje otvoreno pitanje radi li se o listinama ili se misli na isprave.

¹³ “Pri tome, bosanične listine srednjovjekovnog perioda razvrstala sam na: darovnice (Da), povelje (P), pisma (Pi), potvrde (Po), priznanice (Pr), trgovačke ugovore (Tu) i zakletve (Za)” (Turbić-Hadžagić 2006: 2).

frazeološkim klišeima, izražajnim stereotipima pravnog izraza, u neprijepornoj sposobnosti znatnog dijela pisca tih listina za opis detalja, za živo – ponekad gotovo reportažno – oslikavanje ljudi i događaja” (Hercigonja 1994: 217).

Primjeri su:

po sêhь naših *lêstih* po naše visuje duplene pečati (P. 28); po sihь naših *lêstihь* i povelahь za nihь srъčanьstvo potvrđismo imь vse i vsake povele zapisaniê r(e)čene gospode srъbske raške i bosanьske (P. 59); i takoe razgledavše povelêi i *lêstove* i kletvi g(ospo)d(i)na krala tvrъtьka (P. 56); davamo na znanьe svakomu komu se podoba i preêdь koga se iznese ôvь našь *listь* ôtvoreni a pod našimi pečatimi vêrovanimi (P. 130, 62, 72, 104, 132, 111, 131, 89, 127, 93, 83, 87, 99, 103, 124, 86, 121, 126, 129, 69, 70, 110, 58, 117, 93, 105, 107, 109, 113, 67, 92, 102, 120, 88, 106, 17); i ôvь *l(b)stь* našь budi g(ospo)d(i)nu knezu i vlastelom za speditoriyu ere smo plaženi za r(e)čeni dohodakь (P. 123, 112, 119, 118); a za verovanie ôvogai *lista* pisah ja knezь vlatko moôm rukôm u slavnome gradu dubrovniku (P. 122, 130, 62, 94, 17); i za vêrovanьe rečenêhь stvari esmo zapovidêli ôvei *liste* pečatьju visujoмь svrъšiti i pečatiti (P. 82, 89, 65); ôdь kralievь ugrьscêhь i bosьnьscêhь i sarь turьscêhь potvrđevano po nih krasnêhь *listêhь* i zapisêhь (P. 77); po siehь naših *listêh* i poveljahь za nihь srъčanьstvo potvrđismo imь i ustanovitismo vsje i vsakoe povele i zapisanьê višer(e)čene g(o)spodje (P. 90); a to dêlom pokazuemo po vsêhь naših *listih* da e vidom vsakomu komu se dostoi (P. 61, 113, 47); po sihь naših *listihь* i povelahь za nihь srъčanьstvo potvrđismo imь i ustanovitismo vse i svakoe povele i zapisaniê rečene gospode srъbske raške i bosanьske (P. 80, 100, 75, 42, 78, 74, 73); po siehь naših *listiehь* i poveljahь za nihь srъdčanьstvo potvrđismo imь i ustanovitismo vse i svakojake povele i zapisanija višerčenie g(o)spode (P. 97); sь našiemь *listomь* verovaniemь (P. 93, 86, 51, 82, 89, 98, 104, 103, 130, 99, 101, 121, 17, 129); a s našimь *listômь* vêrovaniemь (P. 131); a s moijemь *listom* vêrovanijem (P. 120); a s našiemь *listôm* vêrovaniem (P. 119); s našiemi *listovi* vêrovaniami i s našêmi pečatmi ôbičaniami (P. 95, 83); i k tomu damo viditi vsakomu čl(o)v(i)ku komu se podoba po ôvomь našemь ôtvorenu *listu* (P. 116, 113, 56, 109, 86, 81, 75, 77, 79, 87, 62, 107, 38, 121, 66, 117, 115, 70, 65, 78); da e plemenita taa z(e)mьla ka se imenuj(e) u tomь *listū* (P. 17)

2.4. PISMO (PISANIE, UPISANIE, ZAPISANIE, ZAPIS)

Pismo je imenica srednjega roda koja se javlja i u drugim inačicama u srednjovjekovnome korpusu kao npr. *pisanie*, *upisanie*, *zapisanie*, *zapis*. Osnova je dakle *pis-*, a potom se prefiksalsnom, sufiksalsnom i prefiksalsno-sufiksalsnom tvorbom tvore ostali primjeri. Poznato je da su “pisari zapisivali teze koje su im diktirane i od toga pravili konačnu verziju pisma. Vladali su zanatskom vještinom uobličavanja teksta prema određenim formalnim obrascima koju su kao majstori prenosili i svojim učenicima” (Nakaš 2010: 62). “Imenica srednjega roda *pismę* vuče korijene iz staroslavenskoga jezika i označava slovo, a riječ slovo (također imenica srednjega roda) značila je riječ” (usp. Mamić 1996: 118). Međutim, Ladan pak navodi da je u pitanju “praslavenski i indoeuropski korijen, praslavenski *psati* u značenju grčki *gráfein*, latinski *scribere*, a polazno značenje je praviti šare” (Ladan 2009: 1070). Otuda se razvila i riječ *pismo*, ali i inačice *pisanie*, *upisanie*, *zapisanie*, *zapis*. To je: “1 (~majci) ekspr. list, arh. knjiga, (~ općega sadržaja / većem broju ljudi; apostolsko ~ u Novom zavjetu) pov. poslanica, 2 (službeno ~) dopis, isprava, potvrda, podnesak, predstavka 3 slova, grafija, (sustav grafičkih znakova: grčko / latinsko ~ od malih slova) minuskula, (slikovno ~) piktogram, piktografija” (Šarić i Wittschen 2010: 331). Također, i *pismo* se može usporediti s grčkom riječju βίβλος u značenju knjige, a Biblija obiluje pismima ili poslanicama. Međutim, u korpusu su to službeni spisi, akti, dopisi, potvrde (Šarić i Wittschen 2010: 331), jer su *pisma* i bila pravni dokumenti, isprave koje su bosanski i humski vladari i velmože pisali i slali preko svojih poslanika ili poklisara Dubrovniku i obrnuto. *Pisma* su i dopisi jer se obavljala korespondencija između bosanske i najviše dubrovačke kancelarije, ali i potvrde. Ipak valja naznačiti bitnu razliku među dokumentima u srednjovjekovnome bosanskom i humskom korpusu. Ako se i samo površno usporede isprave bosanskih i humskih vladara i velmoža, jasno će se uočiti razlika između naprimjer *povelje* i *pisma*. *Povelja* je isprava koja gotovo uvijek ima sve konvencionalne dijelove što odražava opširnost “teksta isprave, strukturiran prema uzualnom diplomatskom formularu, u korpusu – dispoziciji i finalnim klauzulama – sažeto predočuje čitav jedan program vladateljskoga ponašanja međudržavne gospodarske – a to je onda značilo i političke – suradnje koji implicira upravljačku mudrost i dalekovidnu pragmatičnost” (usp. Hercigonja 2004: 130–131). *Pismo* je pak isprava koja sadrži tek jednu ili dvije natuknice bosanskoga ili humskog vladara ili velmože kroz dvije do tri diplomatske formule što odražava njezin sažeti tekst.¹⁴

¹⁴ U ovome se slučaju može navesti primjer kralja Ostoje koji je izdao i povelje i pisma. Povelja kralja Ostoje iz 15. siječnja 1399. godine koju je napisao dijak Stipan Dobrinović na Usori u Lišnici i Pismo

Dakle, potvrđuje se Šanjekova teza da vladarske isprave možemo podijeliti na svečane i manje svečane, odnosno na povelje i pisma. “Apstraktum obrazovan s pomoću sufiksa *-mo pismo*, gen. pl. *pisama* »l. Schreiben, 2. rum. scrisoare, Brief« je balto-slav., sveslav. i praslav. Odatle *pisme* n »Buchstabe« (upór. rusku posuđenicu *kirilskij šrift*), *pisma*, knjiga«” (Skok 1972: 663). Primjeri su:

i kralstvo mi prêseže i kle se zgora r(e)čenimi vlasteli da sie *pismo* bude kripko i neporočno dokle imъ se dugъ isplati (P. 39, 56, 57, 130); ako bihъ hotiô govorit i ispisiati čo si ti mnogo kratъ učiniô protivъ menêe togai bi govoreniija i *pisma* mnogoô biloô (P. 106, 122, 107, 110, 86); kakô se udrži u *pismu* koe namъ su učinili i dali rečeni g(ospo)d(i)nъ knezъ ôbrani i vlastele dubrovačci (P. 131); i rote po *pismêhъ* koe bêhu učinili naši rъv i naši roditelъe knezu i vlastelomъ grada dubrovnika (P. 106, 39); za dohodakъ konavaôski čo me pristoi svako godiče kako se među nami u *pismiehъ* udrži (P. 121); i ustanovitiili nêmъ krêpko rъvihъ našihъ svobodъštine i zakone i uvête i povele i *pisaniê* gospode srъbske raške bosanъske (P. 59, 58, 23, 74, 80); i pokazuju i čine kako i po *pisanehъ* koe ôd nihъ primismo viditi (P. 75); i koe *pisanie* ônêhzi zakonovъ i ônêhъ knigъ potvrdismo našomъ prisežomъ i našimъ *pisaniemъ* i našimъ rečatomъ (P. 22, 14, 97, 94, 73); i da naša dica i naši poslêdъni i naši vlastele i vsaki našъ človêkъ svrši i ne smete sie *pisane* (P. 39, 87, 90, 86, 107); i zato pišemo k vamъ i dajemo vamъ vêdeti da mu je daste i čo je i čimъ komu dlъžna da ga pošljete k namъ s *pisanijemъ* vašimъ (P. 36); i ônêhъ knigъ potvrdismo našomъ prisežomъ i našimъ *pisaniemъ* i našimъ rečatomъ (P. 23, 130); sie *pisanje* odъ poregenja sina božja (P. 18, 81); a ôvomui *pisanju* svedokъ županъ krêkša i veliki vojevoda vladislavъ galešikъ (P. 18); i mi višer(e)čene vlastele esmo vsemu višer(e)čenomu *pisanju* svedoci (P. 94, 86, 89, 51); i pokazuju i čine kako i *popisanijahъ* koje ôdъ nihъ primismo vidêti (P. 77)

kralja Ostoje iz 15. siječnja 1399. godine koje je napisao dijak Hrvatina na Usori u Lišnici. Isprave su pisane istoga dana i na istome mjestu, pa se može uočiti da su kancelarije Bosne i Huma imale po dva pisara, a moguće ponekad i više. Tako u Ostojinoj povelji pronalazimo: “i kralstvo mi prêseže i roti se s rъghupisanimi našimi vlasteli da sie *pismo* i zapisaniê koe stvori kralstvo mi našimъ srъčanimъ prêtelemъ da e krêpko i neporočno u vêki”... , a u Ostojinom pismu imamo: “i si *listъ* ôtvoreņъ da vamъ e za ispeditoriju”. Ako promatramo kontekst isprave, vrijeme nastanka i u ovome slučaju istu kancelariju, onda lekseme *povelja*, *pismo* i *listъ* možemo klasificirati kao sinonime, tim više što su to činili i dijaci tih kancelarija. Međutim, budući da se uočila razlika tih isprava prema opsežnosti dokumenta ili pak prema unutarnjim karakteristikama teksta, govorimo o bliskoznačnicama. To su dakle sinonimi jer predstavljaju isprave bosanske i humske vlastele s jasnom razlikom u tekstu. “Sličnost označuje ‘ukupnost osobina onih koji imaju približno jednaka svojstva’, a bliskost ‘svojstvo ili stanje onoga što je povezano u prostoru, vremenu, mislima ili osjećajima’” (Petrović 2005: 124).

Od imenice *pismo* u korpusu se javljaju i riječi istoga korijena i značenja nastale prefiksalsnom, sufiksalsnom i prefiksalsno-sufiksalsnom tvorbom, a to su riječi u istom značenju, odnosno sinonimi *pisanie* (usp. *Akademijin rječnik* sv. 42 1927: 872); *upisanie* (usp. *Akademijin rječnik* sv. 81 1970: 686), *zapis* (usp. *Akademijin rječnik* sv. 92 1975: 261–262), *zapisanije*¹⁵ (usp. *Akademijin rječnik* sv. 92 1975: 262). To su također leksemi koji označavaju srednjovjekovne isprave, a ne glagole pisati, upisati, zapisivati. Primjeri su leksema *upisanie*, *zapis*, *zapisanije*:

daemô na vidinie pô siemь našemь *upisaniju* vsakômu komu se dostoi ili prêdь kôga se dogôda sai našь listь ôtvorenь ôgledati (P. 92); daemo na vidinьe po semь našemь *upisanьju* vsakomu komu se doôstoi ili prêdь koga se dogoôda sai našь ôtvorenь zaapiseь podь visuđu pečatь ôgledati (P. 91, 93); daemo na vidinьe po semь našemь *upisanьju* vsakomu komu se doôstoi ili prêdь koga se dogoôda sai našь ôtvorenь *zaapiseь* podь visuđu pečatь ôgledati (P. 94, 91, 96); daemo na vidênьe vsakomu komu se dostoi ili prêt koga se izьnese sii našь *zapisь* ôtvorenь ôgledati (P. 98, 94, 95, 131, 77, 86, 75, 81, 105, 107, 56, 99); dasmo i zapisasmo našimь novimь vikuvičnimь daniemь i *zapisanьniemь* (P. 89); potvrdismo imь i ustanovitismo vse i vsakoe povele i *zapisaniê* rečene gospode srьbьske raške i bosanьske (P. 80, 57, 113, 74, 76, 43, 65, 59, 28); i ustanôvitismo vse i vsakoie povele i *zapisanija* rečene gôspode srьbьske i bosanьske (P. 100, 97, 113); grьvêhь naših slobočtine i zakone i povelêeniê i *zapisanê* (P. 90, 74); a tko je sei naše *zapisanie* pritvoriti ili bi našь poslidni ili bi inoplemenikь (P. 16, 27, 97, 73); a sije obećanje i *zapisanije* zapisa i potvrdi kraljevstvo mi (P. 27)

i u svoi listь zapisali da se ne može ni hoje potvoriti višer(e)čennôd *zapisanьe* vazda potvrgjujuje sva pisma i povelje koe su imali i imaju (P. 110); prêdь koga se iznese sei *zapisanьje* naše ôtvoreno (P. 90); da se ima *zap(i)sanie* i vladanie u vêke (P. 61); i da estь vêčno i pametno siômь povelomь i *zapisaniemь* (P. 55, 73); do vêkь vêkoma navêcuemo znaпьe i vidênьe pametьju siomь povelomь i *zapisanьemь* (P. 39); vsa pisma i *zaapise* i povele koe godê estь učiniô (P. 86, 94); neka se i jaa nahoju u *zapisehь* ô potvrgjevanьjaa kako i druga rusažka g(ospo)da (P. 79); potvrdjevano po nihь krasnêhь listêhь i *zapisêhь* (P. 77, 83);

¹⁵ Ovaj oblik ne označava uvijek ispravu ili pismo, ali je izvedenica od pismo. Iznijeli su se primjeri za koje se smatra da označavaju oznaku za pismo, premda i ovo može biti otvoreno pitanje je li istoznačnica s pismom ili je pak glagolska imenica.

da tko godê bi poiskaô na vlastele dubrovačkih višer(e)čeni pokladъ прѣвими *zaapisi* koi godê rusaški g(o)spodarъ (P. 94); ke su postalene u rečeniñh vlasteô podъ *zapis*i i listovi i ôbijeti (P. 83); i rečeni mnogopočtovani poklisarie nasъ iskaše mnogoumileno i prosiše za vsakoe uvite i zakone slobočine rečenoga i mnogopočtovanogra grada dubrovnika koe su imali u *zapisih* i u povelah (P. 113); kako se udrъži u *zapisihъ* edne strane i druge ôboi ôbljubismô toi meju sobomъ ednosrđdnô i dobrovolnô primismoô i blagoslovismoô (P. 110, 106, 100); a dokla namъ godê knezъ i vlastele i vsa ôrđinaa dubrovačka stoi na svoiñh dobrieh i počtenieh ôbêtieh i *zapisieh* kako namъ se su ôbêtivali i u svoi listъ zapisali (P. 110, 90); da naastoi i vrъšii ôno čo se piše u *zapisiehъ* mejju nami (P. 88, 97); i trъpe mi se na svoijehъ dobrieh i počtenijeh ôbêtijeh i *zapisijeh* kako mi su rekli i ôbêtivali se i zakleli i zapisali (P. 109); i dokla mi se trъpe na svoijehъ dobrieh i počteniehъ ôbêtijeh i *zapisijehъ* kako mi se su ôbêtivali i zakleli i zapisali (P. 108); uze nimъ župu niñh konavli protiva bogu i pravdi i protiva *zapisomъ* počtenihъ negovêñh starêñh i nega samoga (P. 106, 89); a je vieki vikoma neporečeno s ôvômъ nešemъ *zapisomъ* i povelomъ (P. 50, 131); iza vsega što godir se u ôvomъ *zapisu* zgorъ udrъži (P. 106, 87, 84, 86, 90, 100, 113, 97, 99); da po *zaapisu* g(ospo)d(i)na krala tvrđtka ôvoi vse potvrđdi svoimъ listomъ (P. 86, 97, 93)

2.5. POVELÊ

Posebnost je srednjovjekovnih administrativno-pravnih spomenika *Povelja Kulina bana* kao najstariji dokument iz istraživanoga korpusa. Vjerojatno se otuda ustalio naziv *povelja*¹⁶ kao općeniti naziv za srednjovjekovne isprave, ponekad kao dominantna riječ. Među istaknutijim kraljevim ljudima na dvoru koji su zauzimali određene funkcije, nalazimo i logofete-pisare¹⁷. “Moralni su to, sasvim sigurno, biti pismeni

¹⁶ Tako se naprimjer u *Zborniku srednjovjekovnih ćirilčkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika* iz 2011. navode isprave po rednim brojevima, a naziva se ih *ugovorima, zakletvama, hrisovuljama, poveljama, pismima i naredbama*. Međutim, u *Zborniku* se naprimjer isprava humskog kneza Andreja naziva Zakletva humskog kneza Andreja knezu i dubrovačkoj opštini (1214-1217-1235), a onda se u tekstu navodi objašnjenje nastanka isprave: “Datum nastanka *povelje* je teško utvrditi, jer je humski knez Andrej slabo poznat iz istorijskih izvora” (Mošin i dr. 2011: 131–132). Opet se uviđa da se *povelja* i u ovome slučaju koristi kao općeniti naziv za ispravu.

¹⁷ Pisare Tomislav Anđelić naziva dijaci-pisari: “Glavni nosioci pismenosti u srednjovjekovnoj Bosni i Humu bili su dijaci pisari. Njihov značaj u kulturnom, političkom i društvenom životu Bosne i Huma bio je velik” (Anđelić 1983: 81). O nazivima pisara više u radu *Sinonimski niz za spisateljsku djelatnost u bosanskim i humskim kancelarijama* (Galić 2019: 101–111).

Ljudi koji su sastavljali *povelje*. Uz to oni su često bili i svjedoci na *poveljama* zajedno s naslovljenom vlastelom” (Živković 1988: 27). Dakle, neki srednjovjekovne ćirilčne tekstove koje proučavamo nazivaju poveljama, neki kako smo vidjeli listinama, a neki jednostavno ispravama¹⁸. Naime, *povelja* se i danas izdaje u posebnim prilikama, naprimjer kada se želi nekome ili nečemu odati posebna važnost ili neka odlika. To je “1. svečani pisani akt likovno obrađen i ob. pisan svečanim stilom kojim se u širim odnosima među ljudima, narodima i državama najavljuje poželjna vizija budućnosti ili obilježavaju vrlo značajna djela 2. *pravni*. dokument koji daje posebna prava pojedincu ili organizaciji [*~a o prijateljstvu; izdati/objaviti ~u*]” (Anić 2004: 1130; *Hrvatski enciklopedijski rječnik* 2002: 1007). Kada se i pogledaju sve isprave srednjovjekovne Bosne i Huma, zaista se može uočiti da su to pravni dokumenti, svjedoče živu, “diplomatsku komunikaciju Bosne s drugim zemljama u zaleđu i šire” (Živković 1988: 25) i znače zakletvu kroz pisanu riječ kojom su se kroz ove isprave (*povelje*) i koristili. Da su osiguravale važnost onoga što je napisano, govori činjenica da zapravo sama riječ “*povelénie* znači zapovijed, naredba; odredba, a glagoli *povelévati* – zapovijedati, naređivati i *poveléti* – zapovjediti, narediti” (Damjanović i dr. 2004: 187; PSHK 1969: 520). U *Rječniku sinonima hrvatskoga jezika* pronalazimo da je *povelja* imenica ženskoga roda i znači isprava, (~ s povijesnom vrijednošću) listina, (~ kojom se dodjeljuje grb) pov. grbovnica (Šarić i Wittschen 2010: 360), što opet potvrđuje sinonimne odnose. Može se uočiti naprimjer i to da je leksem *povelja* u ispravama označavala zapovijed. Takav je primjer iz isprave kralja Tvrtka II. iz 24. lipnja 1405. godine napisane na Bijelim Selištima u Trstivnici rukom pisara Novaka Gojčinića, a primjer glasi: “i k tomu čo imъ ratъ zada i mirъ privъgъže i pravimy zlobu i četu učiniti *povelî* ôstoê bivъši kralъ bosni ôbъnaidosmo da imъ e vse suprotivъ b(o)gu i pravъdi zli učinilъ”. Isti je slučaj iz isprave Kulina bana: “ê radoe diêkъ banъ pisahъ siju knigu *povelovъ* banovъ, ‘t. j. po zapoviedi banovoj, banjoj” (Mažuranić 1975: 1060).

Ipak, u primjerima će se navesti oni oblici leksema *povelê* za koje se smatra da označavaju ispravu te su u sinonimnome odnosu s navedenim nizom, a primjeri su:

povelê koju smo potrdili i našêmi pečati pečatili (P. 39); ako bi se našlo koje ino pismo ili koê ina *povela* ôdъ rečenoga g(ospo)d(i)na voevode sandala do dubrovnika (P. 130); dogvarae se ô dobromъ miru i počtenoi prijaz(a)nê i potvrgъjenjja

¹⁸ “Isprava/povelja ili diploma pisano je svjedočanstvo za neku činjenicu juridičke odnosno pravno-povijesne prirode, sastavljeno u skladu s određenim formama, koje su potvrda vjerodostojnosti i snage, a ujedno i dokaz autentičnosti” (Šanjek 2005: 149). I Šanjek upućuje na sinonime isprava, povelja i diploma.

vsieh zapisa i *povelja* (P. 110); po običaju naših gr̃vnieh i sadanih *poveelb* da trgovci g(o)spoctva dubrovačkoôga imaju hoditi slobodno po našem rusaagu (P. 96); i za vse inoô čo godêr se u starêh poveljah mejj u nami udrži raazê izimljuje izъ zapisъ i *povelb* prêjnih (P. 86); u svih rečeni^h *povelah* i u zakonih i u uvitih i u vsakoi^h slobodêcina^h rečene gospode sr̃bbske raške i bosanbske (P. 80, 100, 59, 56, 113, 64, 74); u koi^h se *poveljah* piše kako mii voevoda radosavъ i sinъ mi knezъ ivnîš s našimi vlasteli rotismo sje knezu i vlastelomъ (P. 88, 27, 42, 86, 97, 90, 64, 43); koe su imali u zapisih i u *povelah* s rečenim našim roditeli i praroditeljim z gospodomъ sr̃bbskom i bosanskomъ (P. 113); koe su imali u zapisih i u *povelah* sr̃bečenimi našimi roditeli i praroditelji sa gôspôdômъ sr̃bbskomъ i bosanbskomъ (P. 100); a tomui su · 4 · *povelle* –a--: dvie latinski a dvi sr̃pscie – sve su pečakene zlatiem i pečati (P. 19); i ine vse *povelje* i svobodêcine zakone i uvête prêdъnje i poslidne (P. 43, 27, 50, 110); i ustanoviti nêmъ keêrko gr̃vnieh naših svobodêcine i zakone i uvête i *povele* i pisaniê gospode sr̃bbske raške i bosanbske (P. 59, 107, 80, 100, 23, 65, 74, 86, 113, 107, 94, 40, 97, 90, 64); i takoi razgledavše *povelî* i lêstove i kletvi g(ospo)d(i)na krala tvr̃tka (P. 54); i nimъ potvrđili i ustanovili krêpko gr̃vnieh naših slobodêcine i zakonje i *povelenija* i zapisanija (P. 97); čo imъ se udrži u *povelii* bivšago krala ôstoe (P. 64); da stvorimo i svršimo i tvrđimo u vse pisano u sioi *poveli* (P. 39, 86, 61, 64, 51); do vêkъ vêkoma navêcuemo zna^{be}i vidênye rametju siomъ *povelomъ* i zapisanemъ (P. 39, 40, 55); da je vieki vikoma neporečeno s ôvômъ našemъ zapisômъ i *povelômъ* (P. 50); a ôvъ našъ zapisъ *povelju* povelesmo upisati novuu (P. 94, 47, 59, 42, 74); i *povelu* g(ospo)d(i)na krala tvr̃tka roditela mi koju e učinilъ i zapisalъ gradu dubrovniku (P. 80)

2.6. KONTAKTNI SINONIMI

Kontaktne su sinonimi čestota u srednjovjekovnim bosanskim i humskim administrativno-pravnim ispravama. “U želji da se izdignu iznad svog narječja, u težnji da njihov jezik bude razumljiv i govornicima drugih krajeva, pisari su problem područne ograničenosti leksema prevladavali tako što su u tekstovima rabili sinonime koji pripadaju različitim hrvatskim govorima” (usp. Samardžija 1995: 19). To je dakako bio i slučaj u bosanskim i humskim kancelarijama. “Formiranju jezičnih inačica posebno pogoduju dodiri jezika i dijalekata, ali i dodiri civilizacijskih krugova” (Čupković 2013: 139) u ovome slučaju društveno-političkih odnosa Bosne i Huma s Dubrovnikom.

Kontaktne sinonime pronalazimo naprimjer u ispravama: kralja Ostoje iz 5. veljače 1399. godine, napisanoj u Sutisci rukom dijaka Hrvatina: “po siħь našihъ *lêstihъ i povelahъ* za nihъ srъčanstvo potvrđismo imъ vse i vsake *povele zapisaniê* r(e)čene gospode srъbske raške i bosanъske”; u ispravi kralja Ostoje iz 20. studenoga 1398. godine, napisanoj na Dumnu rukom dijaka Stipana Dobrinovića: “i takoe razgledavše *povelêi i lêstove* i kletvi g(ospo)d(i)na krala tvrъtka”; u ispravi vojvode Stjepana Kosače iz 10. listopada 1435. godine, napisanoj na Nevesinju rukom dijaka Vlatka: “po siehъ našihъ *listêh i poveljahъ* za nihъ srъčanstvo potvrđismo imъ i ustanovitismo vsje i vsakoe *povele i zapisanê* višer(e)čene g(o)spodje”; u ispravi se naprimjer kralja Ostoje iz 5. veljače 1399. godine napisanoj u Sutisci rukom dijaka Hrvatina: “*povele i pisanê* gospode srъbske raške bosanъske”.

U ispravi kralja Tvrtka II. iz 26. ožujka 1438. godine koju je napisao pisar Radivoj Hrštic možemo vidjeti da u prvom dijelu navodi: “pô siemъ našemъ *upisaniju*”, a u drugom dijelu u istoj ispravi: “sai našъ *listъ ôtvorenъ*”. U ispravi vojvode Radosava Pavlovića iz 31. siječnja 1437. godine koju je napisao dijak Ivan pronalazimo isto, umjesto *listъ* imamo: “sai našъ *ôtvorenъ zapisъ*”. Ti nam primjeri opet daju potvrdu kontaktnih sinonima i zamjenjivi su u svakom kontekstu. Potrebno je ovdje naglasiti da se navela jasna razlika između povelje i pisma, ali ih se ipak drži sinonimima jer predstavljaju isprave i pripadaju srednjovjekovnome korpusu iz istoga vremena, prostora i u ovome slučaju iz administrativnoga stila. “Izražavajući istovjetnost leksičko-značenjske jezgre dviju (ili više) zvukovnih ovojnica, takvi sinonimski parovi bi se zbog svoje funkcionalne usmjerenosti na tumačenje jedne riječi drugom mogli nazvati i ‘eksplikativnim sinonimima’” (Hercigonja 1983: 334). To potvrđuje i isprava vojvode Radosava Pavlovića iz 25. listopada 1432. godine koju je napisao dijak Ostoja u kojoj se spominju sinonimi: *vsa pisma i zaapise i povele*. Kontaktne sinonime pronalazimo i u ispravi kralja Tvrtka II. iz 18. kolovoza 1421. godine, napisanoj u Milodražima rukom dijaka Vladića koji navodi: *vsakoe povele i zapisaniê* te u ispravi vojvode Sandalja iz 30. svibnja 1420. godine, napisanoj u Sokolu rukom dijaka Grubača u kojoj piše: po nihъ krasnêhъ *listêhъ i zapisêhъ*. “Koliko je koji pisar bio slobodan, a koliko se sam ograničavao, ovisilo je o njegovu stavu prema jeziku i o njegovom prilagođavanju društvenomu i političkomu trenutku” (usp. Tafr 2005: 200).

3. ZAKLJUČAK

Korpusi srednjovjekovnih bosanskih i humskih isprava vrijedna su vrela koja nam prostiru podatke o jeziku i pismu na kojem su nastale. Kancelarije su bile ustanove u kojima se razvijao starohrvatski jezik i hrvatsko ćirilično pismo. U njima su nastali prvi pisani spomenici srednjovjekovnoga bosanskog i humskog područja. Iako gotovo ne postoje nikakvi podatci o bosanskim i humskim kancelarijama, iz njih su proizašle te vrijedne isprave koje svjedoče o vlasti srednjovjekovne Bosne i Huma, pisarima koji su te isprave sastavljali, vremenu u kojem su nastale, državno-političkim prilikama, grafiji, jeziku, stilu i mnogim drugim vrijednim izvještajima koje nam isprave predaju. Srednjovjekovni bosanski i humski administrativni tekstovi osim toga prostiru i velik broj sinonima, sinonimskih parova, ali i sinonimskih nizova. Tako se u radu proučavao sinonimski niz *hrisovulb*, *kniga*, *listb*, *pismo* (*pisanie*, *upisanie*, *zapisanie*, *zapis*) i *povelê* koji označava nazive za isprave u srednjovjekovnim bosanskim i humskim kancelarijama. Važno je istaknuti okvire u kojima se sinonimija ostvarila. To je prvenstveno teritorijalna, vremenska i stilska raslojenost leksika. Iz navedenih se primjera može opet iznova doći do zaključka da su svi leksemi iz sinonimskog niza *hrisovulb*, *kniga*, *listb*, *pismo* (*pisanie*, *upisanie*, *zapisanie*, *zapis*) i *povelê* u sinonimnom odnosu. Jedino je *hrisovulb* riječ koja potječe iz grčkoga jezika, dok su ostale domaće riječi. Iako je *hrisovulb* strana riječ, ona također označava ispravu pa se usudimo uvrstiti je u navedeni sinonimski niz i to kao istoznačnicu leksema *kniga*, *listb*, *povelê*. Pismo je drugačije naravi, ali pripada nizu jer je isprava bosanskih i humskih vladara i velmoža. Međutim, i sami dijaci ponekad te lekseme smatraju istoznačnicima. Često u ispravama imamo frazu *sai našb ôtvorenb list*, a onda u ispravi vojvode Radosava Pavlovića iz 31. siječnja 1437. dijak Ivan piše *sai našb ôtvorenb zapisb*. Time su se okarakterizirali kao kontaktni sinonimi. S obzirom na to da srednjovjekovni administrativni tekstovi označavaju isprave, taj termin nije upotrijebljen u istraživanom korpusu. Neki isprave nazivaju listine, a leksem *listb* ujedno je i najfrekventniji leksem, usudilo bi ga se okarakterizirati kao hipe-ronim cijelome nizu. To je ujedno i “dominantna, središnja riječ, stilski neutralna, s najvećim brojem značenja” (usp. Tafra 1995: 18). Svaka listina iz korpusa jest pismo i povelja, ali svaka povelja nije pismo, a pismo povelja. Tako je pismo u bliskoznačnom odnosu s ostalim leksemima iz niza, dok su ostali leksemi okarakterizirani kao istoznačnice. Te leksičke jedinice potječu iz istoga leksičko-gramatičkoga razreda, iz istoga vremena i idioma.

LITERATURA

- Akademijin Rječnik = Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1898. (sv. 18); 1927. (sv. 42); 1970. (sv. 81); 1975. (sv. 92). Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- ANDELIĆ, Pavao. 1970. "Periodi u kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku". *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*: 199–212.
- ANDELIĆ, Tomislav. 1983. "Dijaci u srednjovjekovnoj Bosni i Humu". *Tribunia* 7: 81–100.
- ANIĆ, Vladimir. 2004. *Veliki rječnik hrvatskog jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- BRATULIĆ, Josip. 1995. *Leksikon hrvatske glagoljice*. Zagreb: Minerva.
- BRKOVIĆ, Milko. 1998. *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*. Zadar – Mostar: Zavod za povijesne znanosti HAZU i Ziral.
- BRKOVIĆ, Milko. 2002. *Srednjovjekovna Bosna i Hum – identitet i kontinuitet*. Mostar: Crkva na kamenu.
- ČUPKOVIĆ, Gordana. 2013. "Prilog proučavanju inojezičnih izvora hrvatskoga reformacijskoga prijevoda novoga testamenta". *Croatica et Slavica Iadertina* 9/1: 137–144.
- DAMJANOVIĆ, Stjepan. 2003. *Staroslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- DAMJANOVIĆ, Stjepan, Ivan JURČEVIĆ, Tanja KUŠTOVIĆ, Boris KUZMIĆ, Milica LUKIĆ i Mateo ŽAGAR. 2004. *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*. Zagreb: Matica hrvatska.
- DAMJANOVIĆ, Stjepan. 2003. *Staroslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- DIZDAR, Mak. 1969. *Stari bosanski tekstovi*. Sarajevo: Svjetlost.
- GABRIĆ-BAGARIĆ, Darija. 2004. *Primjeri bosanskohercegovačke pismenosti i književnosti od 11. do 19. stoljeća*. Zagreb – Sarajevo: HKD Napredak.
- GALIĆ, Marijana. 2020. *Leksik u srednjovjekovnim bosanskim i humskim administrativnim tekstovima*. Mostar: Doktorski rad.
- GALIĆ, Marijana. 2019. "Sinonimski niz za spisateljsku djelatnost u srednjovjekovnim bosanskim i humskim kancelarijama". *Život i škola* LXV, 1–2: 101–111.
- GALOVIĆ, Tomislav. 2013. "Ego a puero baptizatus fui et litteras Latinas didici...". *Stjepan Tomašević (1461.–1463.) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog 11. i 12. studenoga 2011. godine u Jajcu*. Zagreb – Sarajevo: Hrvatski institut za povijest u Zagrebu – Ka-

- tolički bogoslovni fakultet u Sarajevu: 179–219.
- GALOVIĆ, Tomislav. 2015. “Hrvatska glagoljička, ćirilička i latinička pisana kultura u ranome srednjem vijeku”. *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*. Zagreb: Matica hrvatska (Biblioteka Povijest Hrvata, sv. 1.): 272–295.
- GLUHAK, Alemko. 1993. *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec.
- HERCIGONJA, Eduard. 2004. *Na temeljima hrvatske književne kulture*. Zagreb: Matica hrvatska.
- HERCIGONJA, Eduard. 1983. *Nad iskonom hrvatske knjige*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- HERCIGONJA, Eduard. 1975. *Povijest hrvatske književnosti: Srednjovjekovna književnost*. Zagreb: Liber – Mladost.
- HERCIGONJA, Eduard. 1994. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Hrvatski enciklopedijski rječnik*. 2002. Zagreb: Novi Liber.
- KAPITANOVIĆ, Vicko. 2012. *Povijesna vrela i pomoćne znanosti*. Split: Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest.
- KORAĆ, Dijana. 2015. “Religijski elementi u ispravama Kosača upućenih Dubrovniku”. *Croatica Christiana periodica* 39, 75: 17–35.
- KUNA, Herta. 2008. *Srednjovjekovna bosanska književnost*. Sarajevo: Forum Bosnae, 45/08.
- KUZMIĆ, Boris. 2009. “Jezik hrvatskih srednjovjekovnih pravnih spomenika”. *Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga: Srednji vijek*. Zagreb: Croatica: 405–457.
- LADAN, Tomislav. 2009. *Život riječi*. Zagreb: Novela Media.
- MAMIĆ, Mile. 1983. “Grčke riječi u južnoslavenskim jezicima”. *Jezik* 31, 1: 3–8.
- MAMIĆ, Mile. 1996. *Jezični savjeti*. Zadar: Hrvatsko filološko društvo.
- MATASOVIĆ, Ranko, Tijmen PRONK, Dubravka IVŠIĆ i Dunja BROZOVIĆ RONČEVIĆ. 2016. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika. 1. svezak A – Nj*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana. 2014. *Studia diplomatica. Rasprave i prinosi iz hrvatske diplomatike*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – FF-press.
- MAŽURANIĆ, Vladimir. 1975. *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*. Zagreb: Informator.
- MIKALJA, Jakov. 2011. *Blago jezika slovinskoga (1649./1651.). Transkripcija i leksikografska interpretacija*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- NAKAŠ, Lejla. 2010. *Jezik i grafija krajišničkih pisama*. Sarajevo: Slavistički komitet.

- PETROVIĆ, Bernardina. 2005. *Sinonimija i sinonimičnost u hrvatskome jeziku*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Pet stoljeća hrvatske književnosti. 1969. *Hrvatska književnost srednjeg vijeka*. Zagreb: Matica hrvatska – Zora.
- SAMARDŽIJA, Marko. 1995. *Leksikologija s poviješću hrvatskoga jezika. Udžbenik za 4. razred gimnazije*. Zagreb: Školska knjiga.
- SKOK, Petar. 1971–1972. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- STIPIŠIĆ, Jakov. 1972. *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi: latinska paleografija, opća diplomatika, kronologija, rječnik kratica*. Zagreb: Školska knjiga.
- ŠANJEK, Franjo. 2005. *Latinska paleografija i diplomatika*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Hrvatski studiji.
- ŠARIĆ, Ljiljana i Wiebke WITTSCHEN. 2010. *Rječnik sinonima hrvatskoga jezika*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- TAFRA, Branka. 1995. *Jezikoslovna razdvojba*. Zagreb: Matica hrvatska.
- TAFRA, Branka. 2005. *Od riječi do rječnika*. Zagreb: Školska knjiga.
- TURBIĆ-HADŽAGIĆ, Amira. 2006. *Deklinabilne riječi bosaničnih tekstova od 12. do 15. stoljeća*. Zagreb: Doktorski rad.
- ZELIĆ-BUČAN, Benedikta. 2000. *Bosančica ili hrvatska ćirilica u srednjoj Dalmaciji*. Split: Državni arhiv u Splitu.
- ŽIVKOVIĆ, Pavo. 1988. “Socijalne promjene na dvoru bosanskih kraljeva tijekom 14. i 15. stoljeća (Primjeri nastanka novog plemstva u Bosni)”. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 21, 1: 23–34.

IZVORI (ADMINISTRATIVNI TEKSTOVI)

- Povelja bana Kulina iz 29. kolovoza 1189. godine
 Povelja bana Kulina (1189.–1205.)
 Povelja bana Kulina (prema dubrovačkom prijepisu oko 1205.)
 Povelja bana Matije Ninoslava (prije 1232.)
 Povelja humskoga kneza Andrije Dubrovniku (prije 1235.)
 Povelja bana Matije Ninoslava 1240. godine
 Povelja bana Matije Ninoslava iz 22. ožujka 1240. godine
 Povelja humskog kneza Andrije Dubrovniku (1247.–1249.)
 Povelja bana Matije Ninoslava 1249. godine
 Pismo kneza Črnomira Dubrovniku (1252.–1254.)
 Povelja humskoga župana Radoslava Dubrovniku iz 22. svibnja 1254. godine
 Povelja humskog župana Radoslava iz 22. svibnja 1254. godine (izgubljeni primjerek)
 Povelja bana Stjepana Kotromanića (oko 1322. godine)
 Povelja bana Stjepana Kotromanića (oko 1323. godine)
 Povelja banice Jelisavete, supruge bana Stjepana Kotromanića i kćeri srpskog kralja Dragutina (oko 1323. godine)
 Povelja bana Stjepana Kotromanića (oko 1326. godine)
 Povelja bana Stjepana Kotromanića (oko 1331. godine)
 Povelja (ugovor) bosanskoga bana Stjepana Kotromanića s Dubrovčanima 23. listopada 1332. godine
 Povelja bosanskoga bana Stjepana Kotromanića iz 15. ožujka 1333. godine
 Povelja kneza Vladislava, kneginje Jelene, bana Tvrtka i njegovog brata Vuka knezu Vlatku Vukoslaviću 1353. godine
 Povelja bosanskoga bana Tvrtka Kotromanića iz 1357. godine
 Povelja bosanskoga bana Tvrtka Kotromanića vojvodi Vukcu Hrvatiniću iz 11. kolovoza 1366. godine pod Prozorom u Rami
 Povelja bana Tvrtka Kotromanića o potvrđivanju prijateljstva Dubrovniku iz 1. lipnja 1367. godine
 Povelja bosanskoga bana Tvrtka Kotromanića iz 9. veljače 1375. godine pod Bobovcem
 Povelja bosanskoga bana Tvrtka Kotromanića iz 7. veljače 1376. godine
 Pismo kralja Tvrtka I. Kotromanića (1377.–1385.)
 Povelja kralja Tvrtka I. Kotromanića Dubrovčanima iz 10. travnja 1378. godine započeta u Žrnovnici, a dovršena 17. lipnja 1378. godine u Trstivnici

- Povelja kralja Tvrtka I. Kotromanića vojvodi Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću iz 12. ožujka 1380. godine
- Povelja kralja Tvrtka I. Kotromanića Dubrovniku o ukidanju slanice u Dračevici iz 2. prosinca 1382.1. godine
- Povelja kralja Tvrtka I. Kotromanića Dubrovniku o ukidanju slanice u Dračevici iz 2. prosinca 1382.2. godine
- Povelja kralja Tvrtka I. Kotromanića Dubrovčanima iz 4. ožujka 1387. godine
- Povelja kralja Tvrtka I. Dubrovčanima iz 28. rujna 1388. godine
- Povelja kralja Tvrtka I. Kotromanića Dubrovčanima iz 25. studenoga 1388. godine
- Povelja kralja Tvrtka I. Kotromanića Dubrovčanima iz svibnja 1389. godine
- Povelja kralja Tvrtka I. Kotromanića iz 19. svibnja 1389. godine
- Povelja kralja Tvrtka I. Kotromanića iz 12. lipnja 1389. godine
- Povelja župana Miltena i Ružira Dubrovčanima prije listopada 1335. godine
- Pismo župana Sanke Dubrovčanima prije 1391. godine
- Povelja braće Bjeljaka i Radića Sankovića Dubrovniku iz 15. travnja 1391. godine
- Povelja vojvode Radića Sankovića Dubrovčanima iz 15. svibnja 1391. godine
- Povelja kralja Dabiše iz 6. ožujka 1392. godine
- Povelja kralja Stjepana Dabiše Dubrovčanima iz 17. srpnja 1392.1. godine
- Povelja kralja Dabiše Dubrovčanima iz 17. srpnja 1392.2. godine
- Pismo kralja Dabiše Dubrovčanima iz 21. kolovoza 1392. godine
- Povelja kralja Dabiše Dubrovčanima iz 18. veljače 1393. godine
- Povelja kralja Dabiše iz listopada 1393. godine
- Povelja kralja Dabiše prije 15. listopada 1393. godine
- Povelja (darovnica) kralja Dabiše kćeri Stani i knezu Juriju Radivojeviću iz 26. travnja 1395. godine
- Povelja kralja Stefana Dabiše iz 17. svibnja 1395. godine
- Povelja kraljice Elene, udovice kralja Dabiše iz 13. svibnja 1397. godine
- Povelja kraljice Elene iz 22. svibnja 1397. godine
- Povelja kraljice Elene iz 15. studenoga 1397. godine
- Povelja kraljice Elene iz 9. ožujka 1398. godine
- Povelja kraljice Elene iz travnja 1398. godine
- Povelja kneza Pavla Radinovića Dubrovčanima iz 25. ožujka 1397. godine
- Povelja kralja Stjepana Ostoje Dubrovniku iz 20. studenoga 1398. godine
- Povelja kralja Stjepana Ostoje Dubrovniku iz 15. siječnja 1399. godine
- Pismo kralja Stjepana Ostoje iz 15. siječnja 1399. godine
- Povelja kralja Stjepana Ostoje iz 5. veljače 1399. godine
- Pismo bosanske kraljice Jelene Grube iz 5. ožujka 1399. godine

- Povelja Radiča Sankovića i župana Bjeljaka iz 25. kolovoza 1399. godine
- Povelja kralja Stjepana Ostoje iz 8. prosinca 1400. godine
- Povelja Hrvoja Vukčića Hrvatinića, duke splitskoga i velikog bosanskog vojvode Dubrovniku iz 15. siječnja 1404. godine
- Povelja kralja Stjepana Tvrtka Tvrtkovića Dubrovčanima iz 24. lipnja 1405. godine
- Povelja kralja Stjepana Ostoje kojom Dubrovčanima potvrđuje povlastice prethodnih kraljeva iz 4. prosinca 1409. godine
- Povelja vojvode Sandalja banici Anici iz 4. ožujka 1410. godine
- Pismo vojvode Sandalja Dubrovčanima iz 19. listopada 1413. godine
- Povelja kralja Stjepana Ostoje Dubrovčanima iz 20. studenoga 1414. godine
- Pismo kralja Stjepana Ostoje Dubrovčanima iz 28. listopada 1416.1. godine
- Pismo kralja Stjepana Ostoje Dubrovčanima iz 28. listopada 1416.2. godine
- Pismo kralja Stjepana Ostoje Dubrovniku iz prosinca 1416. godine
- Pismo kralja Stjepana Ostoje Dubrovniku iz 1418. godine
- Povelja kneza Grgura Vukosalića Dubrovniku iz 6. srpnja 1418. godine
- Povelja kralja Stjepana Ostojića Dubrovniku iz 5. ožujka 1419. godine
- Povelja Sandalja Hranića, velikoga bosanskog vojvode iz 24. lipnja 1419. godine
- Povelja kralja Stjepana Ostojića Dubrovniku iz 4. prosinca 1419. godine
- Povelja Sandalja Hranića, velikoga bosanskog vojvode iz 30. svibnja 1420. godine
- Povelja kralja Stjepana Tvrtka Tvrtkovića Dubrovniku iz 16. kolovoza 1420. godine
- Povelja vojvode Radosava Pavlovića Dubrovniku iz 24. travnja 1421. godine
- Povelja kralja Stjepana Tvrtka Tvrtkovića Dubrovniku iz 18. kolovoza 1421. godine
- Povelja vojvode Radosava Pavlovića iz 7. travnja 1423. godine
- Povelja Sandalja Hranića, velikoga vojvode bosanskog iz 1. studenoga 1423. godine
- Povelja Sandalja Hranića, velikoga vojvode bosanskog iz 27. prosinca 1423. godine
- Povelja vojvode Radosava Pavlovića iz 31. prosinca 1427. godine
- Pismo kneza bosanskog Tvrtka Borovinića iz 14. ožujka 1430. godine
- Povelja vojvode Radosava Pavlovića iz 25. listopada 1432. godine
- Povelja kralja Stjepana Tvrtka Tvrtkovića iz 2. ožujka 1433. godine
- Povelja vojvode Radosava Pavlovića i njegovog sina Ivaniša Dubrovniku iz 25. ožujka 1433. godine
- Povelja vojvode Jurja Vojsalića iz 12. kolovoza 1434. godine
- Povelja velikoga vojvode rusaga bosanskog Stjepana Kosače iz 10. listopada 1435. godine
- Povelja velikoga vojvode rusaga bosanskoga Radosava Pavlovića iz 31. siječnja 1437. godine
- Povelja kralja Stjepana Tvrtka Tvrtkovića iz 26. ožujka 1438. godine

- Povelja velikoga vojvode rusaga bosanskoga Radosava Pavlovića iz siječnja 1439. godine
- Povelja velikoga vojvode rusaga bosanskoga Radosava Pavlovića, supruge Todore i sina Ivaniša iz 9. kolovoza 1439. godine
- Povelja velikoga vojvode rusaga bosanskoga Stjepana Kosače i sinova Vladislava i Vlatka iz 7. svibnja 1440. godine
- Povelja vojvode Radosava Pavlovića iz 10. travnja 1441. godine
- Povelja vojvode Ivaniša, sina slavnoga velikoga vojvode Radosava Pavlovića iz 29. rujna 1442. godine
- Povelja velikoga vojvode rusaga bosanskoga Stjepana Kosače, gospođe Elene i sina kneza Vladisava iz 1. travnja 1443. godine
- Povelja kralja Stjepana Tvrtka Tvrtkovića Dubrovniku iz 22. lipnja 1443. godine
- Povelja kralja Stjepana Tomaša iz 3. rujna 1444. godine
- Povelja kralja Stjepana Tomaša Ostojića braći Dragišićima iz 22. kolovoza 1446. godine
- Povelja kralja Stjepana Tomaša iz 3. veljače 1449. godine
- Povelja Stjepana Kosače, hercega od svetoga Save, gospodara humskoga i primorskoga, velikoga vojvode rusaga bosanskog i kneza drinskog iz 5. srpnja 1450.1. godine
- Povelja Stjepana Kosače, hercega od svetoga Save, gospodara humskoga i primorskoga, velikoga vojvode rusaga bosanskog i kneza drinskog iz 5. srpnja 1450.2. godine
- Povelja kneza Vladisava, sina gospodina herceg Stjepana iz oko 1450. godine
- Povelja kneza Vladisava, sina gospodina herceg Stjepana iz 15. kolovoza 1451. godine
- Povelja kralja Stjepana Tomaša Dubrovniku iz 18. prosinca 1451. godine
- Povelja Stjepana Kosače, hercega od svetoga Save, gospodara humskoga i primorskoga, velikoga vojvode rusaga bosanskog i kneza drinskog iz 19. srpnja 1453. godine (oprost sinu Vladisavu)
- Povelja Stjepana Kosače, hercega od svetoga Save, gospodara humskoga i primorskoga, velikoga vojvode rusaga bosanskog i kneza drinskog iz 19. srpnja 1453. godine (oprost supruzi Jeleni i vlastelinima)
- Povelja Stjepana Kosače, hercega od svetoga Save, gospodara humskoga i primorskoga, velikoga vojvode rusaga bosanskog i kneza drinskog Dubrovniku iz 10. travnja 1454. godine
- Povelja kralja Stjepana Tomaša iz 19. veljače 1459. godine
- Povelja Stjepana Kosače, hercega od svetoga Save, gospodara humskoga i primor-

- skoga Dubrovniku iz 13. listopada 1461. godine
- Povelja kralja Stjepana Tomaševića Dubrovniku iz 23. studenoga 1461. godine
- Povelja kralja Stjepana Tomaševića Dubrovniku iz 25. studenoga 1461.1. godine
- Povelja kralja Stjepana Tomaševića Dubrovniku iz 25. studenoga 1461.2. godine
- Povelja kralja Stjepana Tomaševića Dubrovniku iz 25. studenoga 1461.3. godine
- Povelja kralja Stjepana Tomaševića Dubrovniku iz 25. studenoga 1461.4. godine
- Povelja Stjepana Kosače, hercega od svetoga Save, gospodara humskoga i primorskoga, velikoga vojvode rusaga bosanskog i kneza drinskog Dubrovniku 3. veljače 1464. godine
- Povelja Stjepana Kosače, hercega od svetoga Save, gospodara humskoga i primorskoga, velikoga vojvode rusaga bosanskog i kneza drinskog Dubrovniku iz 17. rujna 1465. godine
- Povelja vojvode Vladisava, gospodara humskoga i primorskog, vojvode bosanskog iz 13. listopada 1465. godine
- Povelja Stjepana Kosače, hercega od svetoga Save, gospodara humskoga i primorskoga, velikoga vojvode rusaga bosanskog i kneza drinskog iz 5. prosinca 1465. godine
- Povelja kneza Vlatka Popovića iz 1. siječnja 1466. godine
- Povelja Stjepana Kosače, hercega od svetoga Save, gospodara humskoga i primorskoga, velikoga vojvode rusaga bosanskog i kneza drinskog poslije 3. veljače 1466. godine
- Pismo kneza Žarka humskog iz 26. svibnja 1466. godine
- Pismo gospodina hercega Vlatka knezu Žarku poslije 1466. godine
- Povelja gospođe hercežice Cecilije iz 1467. godine
- Povelja gospodina Balše, hercega svetoga Save iz 10. listopada 1466. godine
- Povelja vojvode Vladisava, velikog vojvode rusaga bosanskoga iz 14. lipnja 1469. godine
- Povelja gospodina hercega Vlatka, hercega od svetoga Save i brata mu kneza Stjepana iz 26. siječnja 1470. godine
- Povelja gospodina hercega Vlatka, hercega od svetoga Save i brata mu kneza Stjepana iz 26. srpnja 1470.1. godine
- Povelja gospodina hercega Vlatka, hercega od svetoga Save i brata mu kneza Stjepana iz 26. srpnja 1470.2. godine
- Pismo Vladisava, hercega svetoga Save Ivanišu Ohmučeviću iz 27. listopada 1487. godine
- Pismo braće Vlatkovića, Žarka, Tadije i Jurja humskoga prije 25. ožujka 1493. godine

- BRKOVIĆ, Milko. 2011. *Diplomatički zbornik srednjovjekovnih humskih i bosanskih isprava Dubrovniku*. Mostar: Crkva na kamenu.
- KUNA, Herta. 1974. *Hrestomatija starije bosanske književnosti – knj. I. Srednjovjekovna književnost i hrvatska književna tradicija*. Sarajevo: Svjetlost.
- NAKAŠ, Lejla. 2011. *Konkordancijski rječnik ćirilskih povelja srednjovjekovne Bosne*, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, knjiga X. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu.
- Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника* [Zbornik srednjovjekovnih ćiriličkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika]. 2011. sv. 1. Beograd: Istorijski institut.

TERMS FOR DOCUMENTS IN MEDIEVAL BOSNIAN AND HUM ADMINISTRATIVE TEXTS

MARIJANA GALIĆ

SUMMARY

This paper examines the lexemes denoting the terms for documents used in medieval Bosnian and Hum offices. The corpus of medieval Bosnian and Hum administrative texts begins with the Bosnian Kulin Ban's charter of 29 August 1189. It is the oldest legal written monument of the medieval Bosnian office, which will become a model for other documents coming from the same period and area. Medieval Bosnian and Hum Cyrillic documents give us numerous language analysis opportunities, especially synonyms and synonymic sequences. The scope of work shows a series of terms for documents originating from Bosnian and Hum offices. Thus, in 133 medieval Bosnian and Hum Cyrillic administrative texts, from Ban Kulin's document from 29 August 1189 to the Vlatković brothers of Hum in 1493, terms such as *hrisovulb*, *kniga*, *listb*, *pismo* (*pisanie*, *upisanie*, *zapisanie*, *zapis*) and *povelê* were used. The paper attempts to explain the mentioned earlier lexemes and their similarities and (or) equivalence, the mirror image from the same temporal, spatial and stylistic lexis.

Documents are at the core of the Bosnian and Hum offices. In addition to history, they offer an abundance of other information, such as language, script, and in this case, the terms for the documents.

KEYWORDS:

Bosnian and Hum documents, hrisovulb, kniga, listb, pismo (pisanie, upisanie, zapisanie, zapis), povelê.

IZ ISTRORUMUNJSKE FITONIMIJE: ZAČINSKO I LJEKOVITO BILJE

GORAN FILIPI

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
gfilipi24@gmail.com

UDK: 94(497.6)
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 8. 6. 2020.
Prihvaćen za tisak: 3. 11. 2020.

U članku se raspravlja o istrorumunjskim nazivima za začinsko i ljekovito bilje. Autor je provodio ankete od 1984. do 2002. (uz više telefonskih provjera tijekom pisanja ovoga rada). Obuhvaćeni su nazivi iz svih mjesta u kojima se još uvijek govori istrorumunjski (Žejane, Šušnjeвица, Nova Vas, Jesenovik, Letaj, Brdo, Škabići, Trkovci, Zankovci, Miheli i Kostrčan). Obrađeno je 16 fitonima, uz dva oblika jedne hibridne sintagme, koje smo dobili kao odgovore na 13 pitanja – obrađeno je nešto više oblika jer smo na dva pitanja kao odgovor dobili sinonimne oblike, uz jednu sintagmu čiji su svi elementi obrađeni i pojedinačno. Termini su obrađeni leksikološki i etimološki. Svaki se oblik uspoređuje i potvrđuje s građom iz svih istrorumunjskih leksičkih repertoara drugih autora koji su nam na raspolaganju, a do etimologijskih se rješenja dolazi usporedbom istrorumunjskih oblika sa sličnim u okolnim čakavskim i, eventualno, slovenskim govorima u Istri, ali i u čakavskim idiomima otoka Krka i Dalmacije, odnosno s riječima iz drugih triju rumunjskih dijalekata kada je riječ o izvornim riječima.

KLJUČNE RIJEČI:

dijalektologija, etimologija, fitonimi, Istra, istrorumunjski, začinsko i ljekovito bilje

¹ Rad je napisan u okviru projekta „Lingvistička geografija Hrvatske u europskome okružju (LinGeH)” koji financira Hrvatska zaklada za znanost pod brojem HRZZ 3688.

1. UVOD

U članku se raspravlja o istrorumunjskim nazivima za začinsko i ljekovito bilje. Autor je provodio ankete od 1984. do 2002. godine (uz više telefonskih provjera tijekom pisanja ovoga rada). Obuhvaćeni su nazivi iz svih mjesta u kojima se još uvijek govori istrorumunjski (Žejane, Šušnjeвица, Nova Vas, Jesenovik, Letaj, Brdo, Škabići, Trkovci, Zankovci, Miheli i Kostrčan). Obrađeno je 16 fitonima, uz dva oblika jedne hibridne sintagme, koje smo dobili kao odgovore na 13 pitanja – obrađeno je nešto više oblika jer smo na dva pitanja kao odgovor dobili sinonimne oblike, uz jednu sintagmu čiji su svi elementi obrađeni i pojedinačno. Termini su obrađeni leksikološki i etimološki. Svaki se oblik uspoređuje s građom i potvrđuje građom iz svih istrorumunjskih leksičkih repertoara drugih autora koji su nam na raspolaganju, a do etimologijskih se rješenja dolazi usporedbom istrorumunjskih oblika sa sličnim u okolnim čakavskim i, eventualno, slovenskim govorima u Istri, ali i u čakavskim idiomima otoka Krka i Dalmacije (govori otoka Krka i Dalmacije bitni su za etimologijska rješenja mnogih istrorumunjskih termina zbog kretanja Istrorumunja u povijesti), odnosno s riječima iz drugih triju rumunjskih dijalekata kada je riječ o izvornim riječima. Prikupljeni se nazivi uspoređuju i s mletačkim (prije svega istromletačkim) riječima jer su mnogi čakavizmi u istrorumunjskome mletačkoga podrijetla, dok je samih izravnih mletacizama u istrorumunjskome jako malo. Do čakavske, istarskoslovenske i (istro)mletacke građe dolazimo iz odgovarajućih rječnika i drugih pisanih izvora, a dobar smo dio i te građe sami prikupili. Građu iz drugih rumunjskih dijalekata navodimo samo iz izvora (isto vrijedi i za građu iz drugih jezika). Za istrorumunjske oblike koje smo sami zabilježili služimo se grafijom koju smo sastavili za IrLA. Riječ je o prilagođenoj hrvatskoj latinici kojoj su dodani grafemi koji izražavaju istrorumunjske posebne glasove i posebni znakovi za digrame *lj* i *nj*: *ă* – stražnje *a*; *ε* – jako otvoreno *e*; *ə* – poluglas, čuje se između *v* i *r* u hrvatskoj riječi *vrt* – odgovara rumunjskome *ă*; *č* – jako umekšano *č*; *ś* – umekšano *š*; *ź* – umekšano *ž*; *u* – početni glas u tal. *zelo*; *ǰ* – glas između hrvatskoga *dž* i *đ*; *γ* – velarni zvučni frikativ; *ĺ* – hrvatsko *lj*; *ń* – hrvatsko *nj*.

Naglasak u istrorumunjskim riječima bilježimo podcrtavanjem naglašenoga vokala, osim vokala *ă* koje je uvijek naglašeno. U jednosložnim se riječima naglasak ne bilježi.

Istrorumunjske imenice navode se u jednini bez člana, čemu slijede nastavci za određeni član (*-u* ili *-a*), za množinu (*-o*, *-e*, *-č* itd.), za množinu s određenim članom (*-i*, *-ele...*) i na kraju odrednica roda (m., ž., n. ili bg.). Uz infinitiv se glagola u zagradi daje i oblik za 1. l. jd. prezenta. Pridjevi se bilježe samo u osnovnim oblicima, jedninski u m., ž. i n. i nakon točke i zareza slijede množinski.

Čakavske, istarskoslovenske i istromletačke riječi koje smo sami prikupili pišemo istom grafijom, a naglasak bilježimo kako je to uobičajeno u odgovarajućim dijalekto-loškim praksama (osim za idiome s netonemskim naglasnim sustavom – naglasak na riječima iz tih idioma bilježimo podcrtavanjem naglašena vokala), dok oblike iz literature vjerno prenosimo prema izvorniku. U citatima se značenja iz raznih rumunjskih rječnika u zagradama ponekad daje samo najnužniji prijevod radi boljega snalaženja čitatelja koji rumunjski ne razumiju (kad je značenje posebno bitno za razumijevanje etimologije, odnosno onoga što se želi reći). Citati iz ostalih jezika rijetko se prevode.

U radu smo se koristili sljedećim kraticama: ar. – arumunjski; bg. – srednji rod rumunjskoga tipa (dvorod); bilj. – bilješka; bng. – bez naznake godine; bot. – botanika, botanički; čak. – čakavski; dr. – dačkorumunjski; ir. – istrorumunjski; (istro)mlet. – istromletački; jd. – jednina; l. – lice; lat. – latinski; m. – muški rod; mlet. – mletački; mn. – množina; mr. – meglenorumunjski; n. – srednji rod hrvatskoga tipa; OA – osobne ankete; odr. – određeni; prslav. – praslavenski; s. v. – sub voce (pod natuknicom); sln. – slovenski; ž. – ženski rod.

2. LAVANDA (LAVANDULA ANGUSTIFOLIA)

U Šušnjevcima i Zankovcima posebno imenuju grm, a posebno cvijet: za grm su nam u oba mjesta rekli *levânder*, *-u*, *levânder*, *levânderi m.*, za cvijet u Šušnjevcima *roža de lavânde*, u Zankovcima *cvetu de levânda* – što bi zapravo značilo da *levânda*, *-a*, *-e*, *-ele* ž. u Zankovcima i *lavânde*, *-a*, *-e*, *-ele* ž. u Šušnjevcima znače „grm”. Za grm i cvijet smo u Žejanama zapisali *lavânda*, *-a*, *-e*, *-ele* ž., u Novoj Vasi *lavânde*, *-a*, *-e*, *-ele* ž., u preostalim, južnim selima *levânda*, *-a*, *-e*, *-ele* ž.

Autori istrorumunjskih repertoara kojima se služimo nemaju odgovarajućih fitonima. Oblici tipa *lavanda* posuđeni su iz nekoga čakavskog govora: npr. *lavânda* u Čepiću, u Mrkočima, na Roveriji, u Premanturi (IrLA 1660; RGZM 222; RROG 142; RPrG 104), *levânda* u Medulinu (RMG 116), *levânda* na Vrgadi (RGV 106), *levônda* u Bolu na Braču (RBČG 435). Posuđeno iz (istro)mletačkoga: *lavanda* (BOE 563; VG 529), *levanda* (VG 537), *lavânda* (DDC 115). Standardni hrvatski oblik *lâvânda* Matasović i dr. tumače kao posuđenicu iz talijanskoga: „Posuđeno iz tal. *lavanda*, dosl. ‘pranje, umivanje’, što je izvedeno od lat. *lavō* ‘prati’ (...) Lavandu su vjerojatno stavljali u vodu za umivanje radi mirisa.” (ERHJ 541). Oblici za grm odgovaraju (istro)mletačkim dendronimima, no ne nalazimo potvrdu za nj ni u repertoarima kojima se služimo, a ni u vlastitoj građi: za tip usporedi npr. *ladoñer* „koprivić” u Novigradu i Taru, *ladoñer* u Vrsaru (ImLA 1749), a dendronime toga tipa posuđuju i

čakavci: npr. *bekër* „rakita (*Salix purpurea*) – stablo” (LAIČaG 1779).

Plod se u Zankovcima i Šušnjevcima izražava tročlanim hibridnim sintagmama doslovna značenja „cvijet od lavande”. Drugi je član domaći {u svim smo mjestima zapisali *de* [*de* (Vlr 103; IrG 204; DRI 106; SIr 308; Tlr 164; Dlr 205; IrHR 66)] < lat. *de*, REW 2488 > dr. *de* (DEX 262); ar. *di* (DDAr 382; DArM 191); mr. *di* (DMr 107)}, a prvi i treći posuđeni su.

Prvi dio žejanske sintagme *roža* mogao je biti preuzet iz nekog od okolnih čakavskih govora [oblici tipa *roža*, *rožica* „cvijet” prošireni su diljem Istre i Kvarnera (OA) i mogu se protumačiti kao mletacizmi: mlet. *rosa* „ruža”, BOE 583 (< lat. *rōsa* „ruža”, REW 7375) s promjenom značenja „ruža” → „cvijet” do koje je moglo doći ili preko utjecaja slovenskih govora ili neovisno o njima – u slovenskim govorima oblici tipa *roža*, *rožica* znače „cvijet”, no i u slovenskom je prvotno značenje bilo „ruža” – slov. *roža* Metka Furlan tumači kao germanizam latinskoga podrijetla, stvnjem. *rōsa*, srvnjem. *rōse* (SES2 631)]. Mogućih kombinacija ima dosta: žejanska bi riječ mogla biti izravna posuđenica iz slovenskih govora; čakavski oblik također je mogao biti izravno preuzet iz slovenskih govora, pa onda posredovan u ir.; slovenski bi oblici u istarskim slovenskim govorima također mogli biti mletacizmi koji su promijenili značenje pod utjecajem standarda; a i čakavski oblici mogli bi biti germanizmi (v. i SKOK III/174, s. v. *rūsa*) itd., itd.

Oblik *cvetu* je *cvet* s odr. čl.: u Letaju i Kostrčanu zapisali smo *cvet*, *-u*, *cvet*, *-i* m, u preostalim južnim selima *cvet*, *-u*, *-ure*, *-urle* bg.² – Byhan ima *tsvét*, *-u*, *-ti*, *-turle* (IrG 373), Cantemir i Sârbu i Frățilă *țvet*, *-ure* (Tlr 184, Dlr 291), Dianich *tsvet*, ali samo u značenju „vinski cvijet” (VlrI 179) < npr. u Brgudu i Čepiću *cvft* (IrLA 1285), u Valturi *tsvît*, u Ližnjanu *tsvît* (ILA 1285) < prslav. **kvěť* (SES 77).

3. PERŠIN (PETROSELINUM CRISPUM)

U Škabićima vele *petaršīn*, *-u*, *petatršīn*, *petaršīni* m., u Kostrčanu *petaršīn*, *-u*, *petaršīne*, *petaršīnele* bg., u svim ostalim mjestima *petaršīn*, *-u*, *petatršīn*, *petaršīni* m.

Čakavizam manje-više jedinstven u svim istrorumunjskim govorima. Sârbu i Frățilă navode *petarsin* (Dlr 249), Kovačec *petaršīn* za Žejane i južna sela i *petârşin* za Šušnjevicu (IrHR 145), Dianich *petar’sin* (VlrI 141) < npr. čak. *petersin* u Brgudu, *petaršīn* u Čepiću (IrLA 1665), *petersin* u Lindaru, Poljanama i Ičićima, *petersin* u Mošćenicama, *petersin* u Gologorici (LAIČaG 1665). Istrorumunji su fitonim posudili

² Oblik *cvet*, *-u*, *-ure*, *-urle* m. zapisali smo i u Žejanama, ali samo u značenju „pelud”.

tek nakon dolaska na Krk i u Istru jer sličnih fitonima južnije nema. Matasović i dr. uz *péršîn* navode i niz hrvatskih dijalektalnih oblika (npr. *petrsîn* za Grobnik): „Posuđeno preko nekog romanskog govora iz lat. *petroselinum*, što je iz grč. *πετροσέλινον*. Grčka je riječ složena od *πέτρα* ‘stijena, kamen’ (...) i *σέλινον* ‘celer’ (...). Različiti dijalektni oblici posuđeni su uz posredovanje drugih romanskih govora (usp. st. tal. *petrosell(in)o*, *petroseuolo*, st. mlet. *pretisemino*) te njem. *Petersilie* (aust.-bav. *Petersil*).” (ERHJruk)³. Istarski bi fitonim mogao biti germanski leksički prežetak iz doba Austro-Ugarske Monarhije.

4. SELEN (*APIUM GRAVAEOLENS*)

U Žejanama kažu *šelin*, *-u*, *šeline*, *šelinele m.*, u Šušnjevcima *seglin*, *-u*, *segleni*, *segleni m.*, u Novoj Vasi, Brdu, Škabićima i Kostrčanu *šeglin*, *-u*, *šegline*, *šeglinele bg.*, u Letaju, Trkocima, Zankocima i Mihelima *šelin*, *-u*, *šelin*, *šelini m.*, u Letaju još i *šelin*, *-u*, *šeline*, *šelinele bg.*, u Šušnjevcima još i *seglin*, *-u*, *segline*, *seglinele bg.*

Od autora istrorumunjskih repertoara kojima se služimo samo Dianich donosi odgovarajući fitonim: *šeljîn* (VIRI 168). Oblici tipa *šeglin* posuđeni su u Istri jer južnije ne postoje: npr. *šeglin* u Čepiću (IrLA 1666), isto u Vižinadi, Poljanama, Ičićima, Pazu, dok oblici tipa *šelin*, *selin* i sl. postoje i u istarskim i u južnijim čakavskim govorima: npr. *šelin* u Parižima, *sèlin* u Lindaru, *šelin* u Brgudu (IrLA 1666); *sèlen* u Bibinjama (RBIG 620) i Bolu i Dračevici na Braču (RBČG 854). Matasović i dr. uz *cèler* navode i dva čakavska oblika, *sèlèn* za Grobnik i *sèlen* za Brač za koja daju objašnjenje na kraju članka: „Dijalektni oblik *selen* posuđen je izravno iz talijanskoga” (ERHJ 102). Ni istarski ni dalmatinski oblici toga tipa nisu posuđeni izravno iz talijanskoga, nego iz nekoga (istro)mletačkog idioma: *sèleno* (BOE 642; VG 997; VPB 238; DDC 210; DDP 243; VDP 156), *sèlino* (DDP 243), *sèlen* (VG 997). Doria je u Trstu zabilježio *sèlino* uz što daje vrlo preciznu etimologiju koju u cijelosti preuzimamo: „*Sèleno* (anche *sè'eno*) è parola schiettamente veneziana, tratta direttamente dal gr. *sélinon* (Cortelazzo), attestato fin da epoca micenea col signif. di «apio». Dal gr. anche il tipo ital. *sèdano*⁴, con passaggio di *-l-* a *-d-*.” (GDDT 610).

³ Za tal. *prezzemolo* Nocentini piše: „Prestito greco medievale: dal gr. biz. *petrosélinon*, comp. di *pétra* ‘pietra’ e *sélinon* ‘sedano’, propr. ‘sedano che nasce tra i sassi’ a indicare una specie che alligna nel terreno arido, contapposta al sedano che preferisce il terreno umido.” (IETIM-cd).

⁴ „Prestito greco medievale dal gr. bizant. *sélinon* (gr. class. *sélinon*), entrato in Italia attraverso l’Esarcato insieme a *petrosélinon* ‘prezzemolo’.” (IETIM-cd, s. v. *sèdano*).

5. MENTA (MENTHA PIPERITA)

U Šušnjevcima i Novoj Vasi *ments*, *-a*, *-e*, *-ele* ž., u svim ostalim mjestima *menta*, *-a*, *-e*, *-ele* ž.

Od autora istrorumunjskih repertoara kojima se služimo samo Dianich donosi '*menta* (VIrI 126). Fitonim je posuđen iz nekoga čakavskog govora: npr. *měnta* u Poljanama, Damijanićima i Jašićima, *měnta* u Čepiću, Musaležu i Nedešćimi (IrLA 1676; LAIČaG 1676) < (istro)mlet. *menta* (VG 618), *menta* (ImLA 1676: zabilježeno u svih 15 mjesta obuhvaćenih anketama)⁵ < lat. *měnta*, REW 5504. Za standardno *měnta* Matasović i dr. navode da je „posuđeno iz lat. *ment(h)a*” (ERHJ 604)⁶. Odgovarajući oblik poznaju još dva rumunjska dijalekta [dr. *měntă* „numele mai multor plante erbacee (medicinale) din familia labiataror”, *míntă* „v. mentă” (DEX 620, 637); ar. *měntă* (DDAr 678), *mentă* (DARm 339), *mentă* (DAS 182)], pa je možda moguće istrorumunjski fitonim protumačiti i kao domaći⁸?

6. MAŽURANA, MAJORAN (ORIGANUM MAJORANA)

U Žejanama kažu *mažurana*, *-a*, *-e*, *-ele* ž., U Šušnjevcima *mazurâne*, *-a*, *-e*, *-ele* ž., u Novoj Vasi *mažurâne*, *-a*, *-e*, *-ele* ž., u preostalim južnim selima *mažurána*, *-a*, *-e*, *-ele* ž.

Naziv je jedinstven u svim mjestima. Od autora istrorumunjskih repertoara kojima se služimo Dianich i Popovici imaju odgovarajući oblik: *mažu'rwana* (VIrI 126), *mazorána* (DRIS 149), ostali samo tip *majoran*: Maiorescu *maioran* (VIrI 111), Byhan *majorón* (IrG 271), Popovici *maioran* (DRI 122). Fitonimi koje smo mi zapisali u istrorumunjskim mjestima bez ikakve dvojbe potječu iz nekog čakavskog govora: npr. *mažur'qana* u Pazinu (PaR 149), *mažurâna* u Mrkočima (RGZM 243), *mažurôna* u Pražnicama na Braču i Brusju na Hvaru (RBČG 466; RBrG 530), *mažurána* u Lumbardi na Korčuli (SLR 100), *mazurôna* u Visu (LVJ 286) < (istro)mlet. *mazorána* (BOE 406), *manora-*

⁵ I istarski su Slovenci iz istromletačkoga preuzeli *menta*, što je u Novoj Vasi i Borštu zabilježila Suzana Todorović (ImLA 1676; LAIČaG 1676).

⁶ Nije riječ o izravnom posuđivanju iz latinskoga, nego je fitonim u hrvatski standard ušao iz talijanskoga: *měnta*: „sostrato prelatino: lat. *menta(m)*, *mentha(m)*, panromanzo” (l'ETIM-cd).

⁷ „Es dublete de mentă, s. f. (menta), del fr. *menthe*” (DER 527, s. v. *mintă*).

⁸ Bez obzira na to što neki etimolozi rumunjski fitonim drže slavizmom: npr. DEX, loc. cit.: „Din sl. *menta*, lat. *mentha*, fr. *menthe*”, a i Cioranescu je bliži slavenskom podrijetlu fitonima: „Esl. *měta* en lugar de *měva* (Miklosich (...), Byhan (...), Tiktin (...), Conev (...), Candrea; Beneker (...)). Menos probabl. la der. der lat. *menta* (Koerting (...), Puscariu (...))” (DER 527, s. v. *mintă*).

na (GDDT 370), *mazorana*, *-forana* (VG 612), *maforàna* (DDP 160): „Formazione romanza d'origine latina; prob. dal lat. *amarācus* attraverso una var. **maioracu(m)*, alterata per attrazione di *maior* ‘maggiore’ e provvista dello steso suff. di *valeriana* (...) panromanzo (...) Il nesso etimologico fra il lat. *amarācus* e i discendenti romanzi come l'it. *maggiorana* per quanto difficoltoso sul piano formale e decisamente escluso da alcuni dizionari, s'impone d'ufficio con la constatazione che alterazioni di questa entità non sono affatto eccezionali nel lessico della flora popolare.” (l'ETIM-cd, s. v. *maggioràna*). Tip *majoran* također je iz čakavskoga, u Istri po svoj prilici nepoznat, a južnije izuzetno rijedak: *majoròna* u Dračevici na Braču (RBČG 454). Je li taj brački oblik dovoljan da pretpostavimo da su Istrorumunji termin posudili u Cetinskoj krajini i preoblikovali ga promjenom roda prema fitonimima tipa *mažuran*: npr. *mažuràn* u Čepiću (IrLA 1677): *-j-* potječe od (istro)mletačkih oblika tipa *mağorana* [npr. *mağorana* u Rijeci, Poreču i Funtani (ImLA 1677)] što bi moglo biti i učena podrijetla [„Le forme con *-gi-* o *-i-* tradiscono l'influsso della lingua letteraria.” (GDDT, loc. cit.)]. Skok je, po našem mišljenju pravilno pretpostavio da za čakavske oblike s *-j-* nije potrebno germansko izvođenje⁹ kao za kajkavske istozvučnice¹⁰: „Sa *j* mjesto *č*, *dž*, *ž* (preko njem. *Majoran*) *majóràn*, gen. *-àna* (18. v., hrvatski gradovi, Šulek) = *majòràna* f (Mikalja, može biti čakavska zamjena za tal. *đ*)” (SKOK II/346, s. v. *mačurana*).

7. KIM, KIMEL, KUMIN (CUMINUM CYMINUM)

U Žejanama se kaže *kimǎl*, *kimǎlu*, *kimǎl*, *kimǎli m.*, u Škabićima *kimel*, *-u*, *kimele*, *kimele bg.*, u Kostrčanu *kemen*, *-u*, *kemen*, *kemeni m.*, u preostalim južnim selima *kimen*, *-u*, *kimen*, *kimeni m.*

Byhan ima *kimošn* (IrG 241), Popovici *kemen* i *kimǎn* (DRI 118), Cantemir *chimen* (Tlr 161), Sârbu i Frătilă *kimen* (Dlr 222), Dianich *'kemen* (Vlr 112: u značenju „sjeme anisa; uvarak od anisa”). Posuđeno iz nekoga čakavskog idioma: npr. *kimel* u Čepiću (IrLA 1679), isto u Karojbi, Kućibregu, Ičićima, *kimen* u Krbavčićima, Polajanama, *kimel* u Brestu (LAIČaG 1679), *kimîn* na Grobinštini (GG 307), *kimèr* u Bibinjama (RBiG 310). Odgovarajuće oblike imaju i dačkorumunjski i arumunjski: dr. *chimen* (DEX 169); ar. *kimin* (DDAr 602), no tamo su to neogrecizmi, pa tako nisu mogli ući i u istrorumunjski jer su Istrorumunji napustili prapostojbinu prije ulaska neogrecizama u rumunjske govore: „Din ngr. *kiminon*.” (DEX, loc. cit.); „Gr. *κύμινον*,

⁹ Usput, rum. *maghirán*, *măgherán* i *măghirán* germanizmi su: „Din germ. *Mageran*” (DEX 591).

¹⁰ Kajk. *majoran*, *majorana*, *majuran* (RKKJ 566, 5679).

en parte por mediación del esl. *kjominŭ, kiminŭ*” (DER 1787, s. v. *chimen*). Navedeni čakavski fitonimi (istro)mletačkog su podrijetla: *chìmel* (VG 206; VPB 74; DDP 69), *chìmel* [„Evidentemente prestito dal tedesco *Kümmel* ‘cumino’ (...) che ritroviamo anche nell’italiano (*kummel* o *kimmel*) e nello slov. (*kumelj*).” (GDDT 146)].¹¹

8. HREN (ARMORACIA RUSTICANA)

U Žejanama smo zabilježili *hren, -u, -ure, -urle m.*, u Škabićima *hren, -u, hr̄ene, hr̄enele* bg. i *hren, -u, hren, hr̄eni m.*, potomje i u svim preostalim južnim selima.

Naziv je u svim istrorumunjskim mjestima jedinstven. Cantemir i Dianich imaju *hren* (TIR 168; VIRI 108). Posuđeno iz nekoga čakavskog govora: npr. *hr̄en* u Brgudu i Čepiću (IrLA 1680), isto u Senju (SR 39) < prslav. **χr̄ěnb* (ERHJ 336).

9. KAPRA (CAPPARIS SPINOSA)

U svim smo mjestima dobili samo množinski oblik; *kaperi, kaperi*.

Posuđeno iz nekoga čakavskog govora: npr. *kāperi* u Drenju, Gologorici, Nedešćimi, Viškovićima, *kāpari* u Poljanama, Šorićima (LAIČaG 1681) < istro(mlet.) *cāparo, cāpero* (VG 165, 166), *cāparo* (GDDT 125): „Latino proveniente dal greco: lat. *cappāri(m)* (nom. *cappāris*), dal gr. *kápparis* ‘pianta e frutto del capperò’.” (l’ETIM-cd, s. v. *cāpero*).

10. KOROMAČ (FOENICULUM VULGARE)

U Šušnjevcici *koromāc, -u, koromāc, koromāci m.*, u svim ostalim mjestima *koromāč, -u, koromāč, koromāči m.*, u Žejanama još i *koromāč, -u, koromāče, koromāčele m.*, a u Škabićima još i *koromāč, -u, koromāče, koromāčele* bg.

Nazivi za koromač u istrorumunjskim su govorima jedinstveni. Od autora istrorumunjskih repertoara kojima se služimo samo Dianich ima *koro'mwač* (VIRI 115). Posuđeno iz nekoga čakavskog govora: npr. *koromāč* u Brgudu, Čepiću i u Dračevici na

¹¹ Germanizmi su stand. hrv. *kīm* [„Vjerojatno posuđeno iz njem. *Kümmel*, što je preko nekog romanskog jezika posuđeno iz lat. *cumīnum, cymīnum*” (ERHJ 440)] i sln. *kimelj* [„Prevzeto iz nem. *Kümmel*, kar se je razvilo iz stvnem. *kūmī(n)*, to pa je prevzeto iz lat. *cumīnum* ‘kumina’.” (SES2 271)] – istarsko slovenski *kīmāl* u Novoj Vasi (ImLA 1679) iste je etimologije kao i čakavski oblici.

Braču (IrLA 1695; RBČG 400): „Najstariji je oblik *mòrač* (16. st.) (usp. i sln. *moràč*, bug. *морáч*, alb. *moraç*, *mëraçë*). Oblik *koromač* postao je metatezom od *komorač* (od 16. st.). Dublja etimologija nejasna.” (ERHJ 483); „Enako je nar. hrv. *koromâč*. Kakor hrv. *kòmorač* nastalo po ne povsem jasnom pristopu elementa *ko-* k prvotnemu *moráč*. To je kakor nar. hrv. *mòràč* ‘koromač’ ob Jadranu prevzeto iz gr. *máratheron*, *máratheron* ‘koromač’. Gr. beseda je verjetno izposojena iz nekega predantičnega sredozemskega jezika, vendar predloga ni znana.” (SES 310).

11. RUŽMARIN (ROSMARINUS OFFICINALIS)

U Žejanama *ruzmarin*, *-u*, *ruzmarin*, *ruzmarini m. i ruzmarin*, *-u*, *ruzmarine*, *ruzmarinele m.*, u Šušnjevići *rozmarin*, *-u*, *rozmarin*, *rozmarini m.*, u Novoj Vasi *rožmarin*, *-u*, *rožmarin*, *rožmarini m.*, u Zankovcima *lužmarin*, *-u*, *lužmarin*, *lužmarini m.*, u preostalim južnim selima *ružmarin*, *-u*, *ružmarin*, *ružmarini m.*, u Škabićima još i *ružmarin*, *-u*, *ružmarine*, *ružmarinele bg.*

Svi su fitonimi koje smo zapisali u istrorumunjskim mjestima tipa *ružmarin/lužmarin*. Sârbu i Frãtilã navode *rojmarin* (DIr 268), Dianich *ružma'rin* (VIrI 158). Posuđeno iz nekoga čakavskog idioma: npr. *ružmarin* u Brgudu, *ružmarin* u Čepiću i Splitu (IrLA 1712; StR 296), *rožmarin* u Krbavčićima, *rožmarin* u Karojbi (LAIČaG 1712), *ružmarin* u Trogiru (RTrCG 357), *lužmarin* u Nedešćimi i Drenju, *lužmarin* u Svetom Petru u Šumi i Šumberu (LAIČaG 1712), *lužmarin* na Sestrungju (ROS 126) – (istro) mletačke posuđenice: *rofmarin* (VG 898; DDC 184), *rofmarin* (DDP 222), *rošmarin* (VPB 218), *lotmarin* (GDDT 336), *rotmarin* (GDDT 535): „Dal lat. *rōs marīnum* o *rosmarīnus*, letter. «rugiada di mare».” (GDDT, loc. cit.). Fitonim poznaje i standardni rumunjski: *rozmarin* (DEX 936) i arumunjski: *rozmarinã*, *rozmarin* (DAS 248), *rozmarinã* (DARm 458), *rozmarin* (DDAr); priređivač DEX-a izvodi rumunjski fitonim od njem. *Rosmarin* (DEX, loc. cit.), a Papahagi arumunjski od tal. *rosmarino* (DDAr, loc. cit.) – ni jedan ni drugi fitonim nisu nikako mogli utjecati na istrorumunjske oblike. Paun Es. Durlić zabilježio je za dačkorumunjski u Rudnoj Glavi kod Majdanpeka u Srbiji *ruzmarin* (IrLA 1712), no to je tamo posuđeno iz srpskoga: *ружмарин* (RSJ 1175).

12. BOSILJAK (OCYUM BASILICUM)

U Žejanama vele *baziliko*, *baziliko*, *baziliki*, *baziliki m.*, u Šušnjevići *baselãk*, *baselãku*, *baselci*, *baselci m. i bušilãk*, *bušilãku*, *bušilci*, *bušilci m.*, u Novoj Vasi

bašelak, bašelaku, bašelak, bašelaki i bašelki m., u Jesenoviku i Kostrčanu *bašelik, -u, bašelik, bašeliki m.*, u Letaju *bašelek, -u, bašelek, bašeleki m.*, u preostalim južnim selima *busilek, busileku, busilek, busileki m.*

Premda dačkorumunjski i arumunjski poznaju slične, srodne oblike [dr. *busujuok* u Rudnoj Glavi u Srbiji (IrLA 1702), *busuioc* (DEX 108), *busuióc* (DEX 121); ar. *bosil'eác* (DDAr 216), *busuleác, busul'eác, busul'íoc* (DDAr 231), *bosileac* (DAS 44) – i priređivač DEX-a i Papahagi rumunjske fitonime drže slavizmima, kao i Cioranescu koji na koncu članka odbacuje Diculescuovu hipotezu o izravnom preuzimanju iz grčkoga: „es dificil sostener la der. directa del gr. *βασιλιαχόν” (DER 1229)], danas ih je teško dovesti u izravnu svezu s istrorumunjskim, kao slavizam koji su Istrorumunji donijeli iz prapostojbine. Ako je to nekad tako i bilo, tijekom vremena oni su se u potpunosti stopili s čakavskim sličnozvučnicama, pa ćemo sve navedene fitonime radije držati posuđenicama iz nekoga čakavskog govora. Maiorescu donosi *bašeloc* (VIrR 94), Byhan *bašelóc* (IrG 191), Popovici *bášeloc* (DRI 91)¹², Dianich *bašelek* (VIrI 84) < npr. *bosiljak* u Nedeščimi, *bösilak* u Velim Munama, *bosilok* u Brestu, *baziliko* u Lindaru, *bazilik* u Jašićima, *baziläk* u Ičićima, *bažiliko* u Kućibregu, Selini, *bašeläk* u Mošćenicama, Bijažićima, Pićnu, Damijanićima (LAIČaG 1702), *bašêlak* u Čepiću (IrLA 1702). Matasović i dr. za *bösiljak* pišu: „Rana posuđenica iz lat. *basilicum* (...), što je posuđeno iz grč. *βασιλικόν* ‘kraljevska (biljka)’ (...) Nije jasno zašto se bosiljak u grč. naziva “kraljevskim”; neki misle da je to zbog plemenitog mirisa, a drugi zbog velike osjetljivosti pri uzgoju (potrebno mu je mnogo sunca i redovito zalijevanje). Po odrazima latinskih glasova u hrvatskom vidi se da je riječ posuđena prije 10. st.” (ERHJ 76)¹³. Mislimo da su oblici tipa *bosiljak* u Istri po svoj prilici učene riječi, dok ostali oblici (s eventualnim prilagodbama) potječu od (istro)mletačkoga: *bašiligo* (VG 74; DDP 37), *bašèlego* (VPB 37), *bašiligo* (GDDT 59) – promjena *-g-* → *-k-* prema *bosiljak*? Ipak, i u istromletačkom postoje oblici s *-k-* [npr. *bažiliko* u Momjanu, Brtonigli, Funtani, Vrsaru, Kanfanaru, *bažiliko* Poreču, Labinu, Malom Lošinju, *bažiliko* u Rijeci, Novigradu, Motovunu, *baželiko* u Brkaču, *baželiko* u Višnjanu (ImLA 1702)], premda je, s obzirom na to da su ankete za ImLA recentnije, moguće da je riječ o prilagodbi pod utjecajem hrvatskoga i(li) talijanskog standarda: Nocentini za tal. *bašilico* navodi: „Prestito latino di origine greca: dal lat. tardo *basilicum*, dal gr. *basilikón* (*phytón*) ‘erba regia’, der di *basileús* ‘re’.” (l’ETIM-cd).

¹² Vjerojatno pogrešan naglasak.

¹³ „Rum. *busuiok* (...) i arb. *bozelók* dokazuju da je oblik *bosiljak* stariji od oblika sa *a-*, koji predstavljaju superpoziciju tal. *bašilico* na prvobitni oblik.” (SKOK I/116).

13. KADULJA (*SALVIA OFFICINALIS*)

U Žejanama vele *žalfija*, *-a*, *-e*, *-ele* ž., u Šušnjevići *slavuľe*, *-a*, *slavuľ*, *slavuľite* ž., u Novoj Vasi i Zankovcima *slavuľe*, *-a*, *-e*, *-ele* ž., u Letaju *slavuľa*, *-a*, *-e*, *-ele* ž., u preostalim južnim selima *slavuľe*, *-a*, *-e*, *-ele* ž.

Fitonimi tipa *slavuľa* posuđeni su iz nekoga čakavskog govora: „govori se u Vrsaru (...) i u jugoistočnoj Istri (Filipana, Manjadvorci, Orbanići, Puntera), u zaseoku Turkija (Lukoran) na o. Ugljanu, u Malom Pašmanu na o. Pašmanu, u zaseoku Polje (Veli Rat) na Dugom otoku, Primoštenu i Rogoznici.” (HBI 631, s. v. *slavulja*). Kovačec je u Šušnjevići zapisao *slavuľe* (IrHR 178), Glavina *slavuľe* (VIRo 76), Dianich *sla'vulja* (VIRI 162) < npr. *slavuľa* u Raklju, Muntiću, *slavuľa* u Rovinjskom Selu, *slavuļa* u Marčani, *slavuļa* u Hrbokima (LAIČaG 1713), *slauļa* na Ižu (RGI 363), *slavuļa* u Salima na Dugom otoku (RGS 327), *slavuļa* na Rivnju (RRG 272). Skok iste i slične oblike izvodi izravno od latinskoga *salvia* zaključujući: „Možda su stare posuđenice.” (SKOK III/197, s. v. *salvac*). Prije će biti da su oblici tipa *slavu(l)ja* nastali preko mletacizama tipa *salvija* metatezom *al* → *la* i zamjenom dočetka prema *kadulja*¹⁴: npr. *sālvija* u Kućibregu, Velim Munama, Permanima, *sāvija* u Brestu, *sāvija* u Krbavčičima (LAIČaG 1713) [< *salvia* (BOE 596; VG 921; GDDT 548), *šalvija* u Funtani, Vrsaru, *salvija* u Labinu (ImLA 1713)] < lat. *salvia*, REW 7558.1.

Autori istrorumunjskih repertoara kojima se služimo ne navode odgovarajućih izraza za žejanski fitonim *žalfija*. Krajnji je etimon isti kao i za prethodne oblike. Matašović i dr. uz supstandardnu natuknicu *žālfija* navode varaždinski ekvivalent *ž'alfija*: „posuđeno iz aust.-bav. *Salfei* (usp. njem. *Salbei*), što je iz tal. *salvia* ili lat. *salvia*; latinska je riječ izvedena od pridjeva *salvus* ‘zdrav, cio’ zbog ljekovitog djelovanja.” (ERHJruk). Odgovarajući oblici postoje (premda rijetko – barem prema autorima čakavskih repertoara kojima se služimo, a i na temelju vlastite građe) i u čakavskim govorima: mi smo u Istri, od preko pedeset mjesta odgovarajući oblik zapisali samo u Materadi, *zālfija* (LAIČaG 1713), a Šugar piše da „govori se na otoku Braču (...) i u samoborskom kraju” (HBI 812, s. v. *žalfija*)¹⁵.

¹⁴ V. „*slavulja* f (Visovac, Split, sufixs prema *kadulja*)” (SKOK, loc. cit.).

¹⁵ Usp. *žalfün* „perunika, šafran” u Trogiru (RTrG 460).

14. LOVOR (LAURUS NOBILIS)

U Žejanama smo zapisali *javorika*, *-a*, *-e*, *-ele* ž., u Šušnjevići i Novoj Vasi *javorike*, *-a*, *-e*, *-ele* ž., u ostalim južnim selima *javorika*, *-a*, *-e*, *-ele* ž.

Autori istrorumunjskih repertoara kojima se služimo nemaju odgovarajućih oblika. Posuđeno iz nekoga čakavskog idioma: npr. u Čepiću *javorička* (IrLA 1761), u Orbančićima kod Žminja, u Rukavcu, u Novom Vinodolskom *javorika* (ČDO 457; RČGR 98; RČGNV 87), u Pićnu *javorika* (PI 44), u Senju *javorika* (SR 48), u Belom na Cresu *javorika* (BBT 143), u Orlecu na Cresu *javorika* (ČDOC 258)¹⁶: U osnovi su tih fitonima izvedenice iz oblika tipa *lovor*: „Rana posuđenica iz lat. *laurus*, nejasnoga podrijetla. Oblik hrvatske riječi nije sasvim jasan. Sufiks možda analoški prema javor.” (ERHJ 566, s. v. *lōvōr*).

15. ZAKLJUČAK

Kao odgovore na 13 postavljenih pitanja dobili smo, ne uzimajući u obzir neznatne glasovne promjene, 16 fitonima i dva oblika iz jedne hibridne sintagme. Od svih oblika domaći je samo drugi dio tročlane sintagme *roža de lavânde* i, možda, *menta* koja je vjerojatnije čakavizam (istro)mletačkog podrijetla. Čakavizama istromletačkog podrijetla ima najviše. Osim dvaju germanizama, dvaju starijih romanskih oblika i jednog fitonima slavenske etimologije, svi ostali čakavizmi su (istro)mletačkog podrijetla.

¹⁶ Za distribuciju oblika tipa *javorika* usp. i HBI 260: „zabilježeno u Dalmaciji (...); govori se u Brseču (...), u Sutivancu, Mandalenčićima blizu Gračišća, Katunu povrh Kožljaka, Stabljevcu pod Sisolom i na Štalijama (Labinština) u Istri, u Dragozetićima i u Cresu na o. Cresu, u Skrpčiću, u Vrbniku (s naglaskom: *javorika*) na o. Krku i u Lisцу povrh Klane u Gorskoj kotaru (naglasak: *javorika*)”.

LITERATURA

- BBT – VELČIĆ, Nikola. 2003. *Besedar Bejske Tramuntane*. Mali Lošinj – Beli – Rijeka: Katedra Čakavskog sabora Cres – Lošinj, Tramuntana, Adamić.
- BOE – BOERIO Giuseppe. 1971. *Dizionario del dialetto veneziano*. Milano: Martello Editore (pretisak mletačkoga izdanja iz 1856.).
- ČDO – KALSBECK, Janneke. 1998. *The Čakavian Dialect of Orbanici near Žminj in Istria*. Amsterdam – Atlanta: Editions Rodopi B. V.
- ČDOC – HOUTZAGERS, Hubrecht Peter. 1953. *The Čakavian Dialect of Orlec on the Island of Cres*. Amsterdam: Rodopi.
- DArM – CUVATA, Dina. 2006. *Dictionar armănescu – machidunescu*. Skopje: Uniea ti cultură-a Armănjlor dit Machidunii.
- DAS – MARINKOVIĆ Pribislav B. 2009. *Cincarsko-srpski rečnik / Dictionar armănescu-sârbescu*. Beograd: Srpsko-cincarsko društvo Lunjina.
- DDAr – PAPAHAĞI, Tache. 1963. *Dicționarul dialectului aromîn*. Bukurešt: Editura Academiei Republicii Populare Romîne.
- DDC – MANZINI, Giulio, Luciano ROCCHI. 1995. *Dizionario storico fraseologico etimologico del dialetto di Capodistria*. Rijeka – Trst – Rovinj: Unione Italiana Fiume – Università Popolare di Trieste – Centro di ricerche storiche.
- DDP – ORBANICH, Pino, Barbara BURŠIĆ GIUDICI 2009. *Dizionario del dialetto di Pola*. Rovinj – Rijeka – Trst: Centro di ricerche storiche – Unione italiana – Università popolare.
- DER – CIORANESCU, Alejandro. 1966. *Diccionario etimologico rumano*. Tenerife, Madrid: Universidad de la Laguna.
- DEX – 1998. *Dicționarul explicativ al limbii române*. Bukurešt: Univers Enciclopedic.
- Dİr – SÂRBU, Richard, Vasile FRĂȚILĂ. 1998. *Dialectul istro-român*. Temišvar: Editura Amarcord.
- DMr – CAPIDAN Theodor. 1933. *Meglenoromâni III, Dicționar meglenoromân*. Bukurešt: Academia Română.
- DRI – POPOVICI, Josif. 1909. *Dialectele romîne, IX: Dialectele romîne din Istria, partea a 2A (texte și glosar)*. Halle A. D. S.: Editura autorului.
- DRIS – POPOVICI, Josif. 1914. *Dialectele romîne, IX: Dialectele romîne din Istria, partea a 2A (texte și glosar)*. Halle A. D. S.: Editura autorului.
- ERHJ – MATASOVIĆ Ranko, Tijmen PRONK, Dubravka IVŠIĆ, Dunja BROZOVIĆ RONČEVIĆ. 2016. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika (A – NJ)*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

- ERHJruk – MATASOVIĆ Ranko, Tijmen PRONK, Dubravka IVŠIĆ. 2020. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika (O – Ž)*, recenzentski primjerak rukopisa. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- GDDT – DORIA, Mario. 1984. *Grande dizionario del dialetto triestino*. Trst: Italo Svevo.
- GG – LUKEŽIĆ, Iva, Sanja ZUBČIĆ. 2007. *Grobnički govor XX. stoljeća (gramatika i rječnik)*. Rijeka: Katedra Čakavskog sabora Grobinščine.
- HBI – ŠUGAR, Ivan. 2008. *Hrvatski biljni imenoslov*. Zagreb: Matica hrvatska.
- ILA – FILIPI, Goran, Barbara BURŠIĆ GIUDICI. 1998. *Istriotski lingvistički atlas*. Pula: Znanstvena udruga Mediteran.
- ImLA – FILIPI, Goran, Barbara BURŠIĆ GIUDICI. 2012. *Istromletački lingvistički atlas*. Zagreb – Pula: Naklada Nediljko Dominović – Znanstvena udruga Medieran – Sveučilište Jurja Dobrile.
- IrG – BYHAN Arthur. 1899. *Istrorumänisches Glossar*. Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache IV: 174–396. Leipzig.
- IrHR – KOVAČEC, August. 1998. *Istrorumunjsko-hrvatski rječnik s gramatikom i tekstovima*. Pula: Znanstvena udruga Mediteran.
- IrLA – FILIPI, Goran. 2002. *Istrorumunjski lingvistički atlas / Atlasul Lingvistic Istro-român / Atlante Linguistico Istrorumeno*. Pula: Znanstvena udruga Mediteran.
- LAIČaG – FILIPI, Goran, Barbara BURŠIĆ GIUDICI. 2019. *Lingvistički atlas istarskih čakavskih govora / Atlante Linguistico delle Parlate Ciacave Istriane / Lingvistični atlas istrskih čakavskih govorov*. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli (https://www.unipu.hr/_download/repository/Lingvisticki_atlas_istarskih_cakavskih_govora_LAICaG-FILIPi_BURSIC.pdf).
- l'ETIM-cd – NOCETINI, Alberto. 2010. *L'etimologico. Vocabolario della lingua italiana* [CD-ROM]. Milano: Le Monnier (Dizionari elettronici elexico.com).
- LVJ – FORTUNATO Andro Roki. 1977. *Libar viškiga jazika*. Toronto: vlastita naklada.
- MFR – SELMAN, Alexander. 2006. *Mali funtanjanski rječnik*. Funtana: vlastita naklada.
- PaR – GAGIĆ, Marija. 2017. *Rječnik pazinskoga govora*. Pazin – Zadar: Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre – Ogranak Matice hrvatske u Zadru.
- PI – RUŽIĆ SUDČEV, Šime. 1999. *Pičan i pičònski idiomi*. Pula: C.A.S.H.
- RBČG – ŠIMUNOVIĆ, Petar. 2009. *Rječnik bračkih čakavskih govora*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- RBiG – ŠIMUNIĆ, Božidar. 2013. *Rječnik bibinjskoga govora*. Zadar: Ogranak Matice hrvatske Zadar.
- RBrG – DULČIĆ Jure, Pere DULČIĆ 1985. *Rječnik bruškoga govora. Hrvatski dijalekto-*

- loški rječnik*, knjiga 7, svezak 2. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- RČGNV – SKOLIĆ-KOZARIĆ, Josip M., Gojko M. SOKOLIĆ-KOZARIĆ. 2003. *Rječnik čakavskog govora Novog Vinodolskog*. Rijeka – Novi Vinodolski: Studiograf – vlastita naklada.
- RČGR – MOHOROVIČIĆ-MARIČIN, Franjo. 2001. *Rječnik čakavskog govora Rukavca i bliže okolice*. Rijeka – Opatija: Adamić – Katedra čakavskog sabora.
- REW – MEYER-LÜBKE, Wilhelm. 1972. *Romanisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- RGI – MARTINOVIĆ, Žarko. 2005. *Rječnik iškoga govora*. Zadar: Gradska knjižnica Zadar.
- RGS – PIASEVOLI, Ankica. 1993. *Rječnik govora mjesta Sali*. Zadar: Ogranak Matice hrvatske u Zadru.
- RGV – JURIŠIĆ, Blaž. 1973. *Rječnik govora otoka Vrgade*. Zagreb: JAZU.
- RGZM – RUNKO, Radoslav. 2014. *Rječnik govora zaseoka Mrkoči u Istri*. Rijeka: Naklada Kvarner.
- RKKJ – 1984.–2017. *Rječnik kajkavskoga književnog jezika*, 1–14. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- RMG – PERUŠKO, Marija. 2010. *Rječnik medulinskoga govora*. Medulin: Mendula – Općina Medulin.
- ROS – FATOVIĆ, Svetko. 2017. *Rječnik govora otoka Sestrinja*. Zadar: Ogranak Matice hrvatske u Zadru.
- RPrG – CRNOBORI, Ratko. 2018. *Rječnik premanturskoga govora*. Medulin: Općina Medulin.
- RROG – KALČIĆ, Slavko, Goran FILIPI, Valter MILOVAN. 2014. *Rječnik roverskih i okolnih govora*. Pazin – Zagreb – Pula: Matica hrvatska Pazin – Naklada Dominović – Znanstvena udruga Mediteran.
- RSJ – VUJANIĆ, Milica, Darinka GORTAN-PREMK, Milorad DEŠIĆ, Rajna DRAGIČEVIĆ, Miroslav NIKOLIĆ, Ljiljana NOGO, Vasa PAVEKOVIĆ, Milica RADOVIĆ-TEŠIĆ, Nikola REMIĆ, Rada STIJOVIĆ, Egon FEKETE. 2007. *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska.
- RTCrG – GEIĆ, Duško. 2015. *Rječnik i gramatika trogirskoga čakavskoga govora*. Split – Trogir: Književni krug Split – Združeni artisti Trogir.
- SES – SNOJ, Marko. 1997. *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- SES2 – SNOJ, Marko. 2009. *Slovenski etimološki slovar* (druga, pregledana in dopolnjena izdaja). Ljubljana: Modrijan.
- Slr – PUŠCARIU, Sextil. 1929. *Studii istroromâne*, III. Bukurešt: Cvltvra Națională.
- SKOK – SKOK, Petar. 1971.–1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezi-*

- ka, I – IV. Zagreb: JAZU.
- SLR – CEBALO, Roko. 2005. *Razgovori na Mrkenti. Stare lumbarajske riči*. Zagreb: vlastita naklada.
- SR – MOGUŠ, Milan. 2002. *Senjski rječnik*. Zagreb – Senj: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Ogranak Matice hrvatske Senj.
- TIr – CANTEMIR, Traian. 1959. *Texte istroromîne*. Bukurešt: Editura Academiei Republicii Populare Romîne.
- VDP – GLAVINIĆ, Vera. 2000. *Vocabolario del dialetto istroveneto di Pola*. Pula: Filozofski fakultet u Puli.
- VG – ROSAMANI, Enrico. 1999. *Vocabolario giuliano*. Trst: LINT.
- VIr – MAIORESCU, Ioan. 1996. *Itinerario in Istria e vocabolario istriano-romeno*. Trst: Edizioni Parnaso.
- VIRI – DIANICH, Antonio. 2010. *Vocabolario istroromeno-italiano: la varietà istroromena di Briani*. Pisa: Edizioni ETS.
- VPB – DUSSICH, Marino. 2008. *Vocabolario della parlata di Buie d'Istria*. Rovinj – Rijeka – Trst: Centro di ricerche storiche – Unione Italiana Fiume – Università Popolare Trieste.

*FROM THE ISTRO-ROUMANIAN PHYTONYMY:
HERBS AND MEDICINAL PLANTS*

GORAN FILIPI

SUMMARY

The paper deals with Istro-Roumanian terms for herbs and medicinal plants. The terms were collected from 1984 to 2002 in all the places where Istro-Roumanian is still in use (Žejane, Šušnjeвица, Nova Vas, Jesenovik, Letaj, Brdo, Škabići, Trkovci, Zankovci, Miheli and Kostrčan). The words are compared to the equivalent forms in Croatian, Slovenian and Istro-Venetian dialects and, if there is an original word, to the other three Romanian dialects (Daco-romanian, Aromanian and Megleno-Romanian). All the words are presented lexically and etimologically. The presented terms are 18, mostly of Chakavian origin.

KEYWORDS:

dialectology, etymology, phytonyms, Istra, Istro-Roumanian, herbs and medicinal plants

ROMAN *DANUNCIJADA* – PRETHODNIK POSTMODERNISTIČKOGA POVIJESNOGA ROMANA (Osvrt o sto pedesetogodišnjici rođenja Viktora Cara Emina)

SANJA FRANKOVIĆ

Fakultet stranih jezika i književnosti u Bukureštu
Odsjek za rusku i slavensku filologiju
sanja.frankovic@gmail.com

UDK: 821.163.42.09 Car Emin,
V.-31
Pregledni članak
Primljen: 1. 7. 2020.
Prihvaćen za tisak: 3. 11. 2020.

Laž je državna institucija.
Viktor Car Emin, *Danuncijada* (str. 275)

Tekst je napisan prigodom sto pedesete godišnjice rođenja Viktora Cara Emina (1870. – 1963.) i osvrće se na autorovo najzrelije djelo, roman *Danuncijadu* (1946.). Budući da je u Carevu romanu Šenoina teleološka koncepcija povijesnoga romana zamijenjena neteleološkom, pripovjedač uvodi ironiju, kojom se povijest negira kao logičan slijed. Karnevalizacijom, grotesknim likom povijesne osobe kao antijunaka i citatnim dijalogom s tradicijom Car se u *Danuncijadi* približio dosta kasnijoj postmodernoj poetici povijesnoga romana, stoga neke njegove literarne postupke prepoznamo u povijesnim romanima autora kao što su Fabrio, Kušan i Brešan.

KLJUČNE RIJEČI:

Viktor Car Emin, Danuncijada, povijesni roman, prethodnik postmoderne poetike, karnevalizacija, groteska, citatni dijalog s tradicijom

Nakon romana pisanih u sentimentalnoj maniri baštinjenoj od Šenoae i Kumičića Viktor Car Emin u starijoj je životnoj dobi napisao roman koji je, za razliku od drugih njegovih djela posvećenih pomorcima i istarskom kraju, doživio bolju sudbinu kada je riječ o ponovljenim izdanjima. Razlog je tomu u vrijednosti djela, koju je Car uspio doseći s *Danuncijadom* i određenim novelama. Bio je bolji pripovjedač kada je slijedio realističku metodu s distanciranim, objektivnim pripovjedačem, lišenu romantičarskih obilježja crno-bijele tehnike u karakterizaciji likova, sentimentalizma i žaljenja za vremenima jedrenjaka, koje je potisnulo otkriće parnoga stroja.

Ovaj osvrt posvećujemo *Danuncijadi*, u kojoj je Cvjetko Milanja prepoznao preteču novoga povijesnoga romana jer se u njoj šenoinska teleološka koncepcija zamjenjuje neteleološkom. Dok teleološka koncepcija povijesti kao napretka isključuje njezinu ironizaciju, neteleološka koncepcija u novome povijesnom romanu temelji se na negaciji povijesti kao logična slijeda. U knjizi *Hrvatski roman: 1945–1990. Nacrt moguće tipologije hrvatske romaneskne prakse* Milanja je naglasio da je od Careve *Danuncijade*, prvoga poratnoga hrvatskoga povijesnoga romana (1946.), “politički segment ‘onečistio’ povijesnu projekciju nedvojbeno ukazujući na karakter neuzoritosti takva modela povijesti. (...) moglo bi se primijetiti da se takvo poimanje povijesti oslanja na neteleološku koncepciju povijesti, bez obzira bila ona sugerirana kao ‘kružno kretanje’ u Krleže, djelomice i u Fabrija, pa i Šehovića i Barbierija, ili progresističko-pozitivno kao u Aralice.” Za razliku od šenoinske paradigme, ovdje “neuzoritost” povijesne osobe uzrokuje i “nemonumentalnost i neteleologijnost”. Milanja upozorava da Car Emin nije bio svjestan vlastite *političke demontaže* D’Annunzijeve povijesne osobe, čime je bio na tragu budućega postmodernizma. Carevo razlikovanje povijesti od njezine beletrizacije potvrđuje kronologija povijesnih događaja, koju je dodao na kraju romana kao i Milutin Cihlar Nehajev u romanu *Vuci*¹. Milanja kao Carev doprinos ističe njegovu težnju da dokumentarni sloj obogati stvaranjem priče, zatim ovisnost sudbina likova o političkim idejama te polifoniju, kojom donosi različita gledišta likova o istome događaju. Carev je model povijesnoga romana utjecao na Fabrija, koji u podnaslovu romana *Vježbanje života* (1985.) preuzima riječ *kronisterija*² iz podnaslova *Danuncijade*. Milanja zaklju-

¹ Cihlarov roman *Vuci* označava početnu fazu novoga povijesnoga romana, u kojemu se povijesni lik Krste Frankopana bori s vlastitim ljudskim slabostima, a povijest prestaje biti učiteljica života i postaje zbroj tragičnih sudbina (Matanović 1995: 101–102).

² Milorad Stojević analizira odnos činjeničnoga i fikcionalnoga u *Danuncijadi*, vidljiv već u podnaslovu *Romansirana kronisterija riječke tragikomedije 1919–1921*. Careva tvorenica *kronisterija* nastala je od riječi *cronistoria*, koja označava povijesnu kroniku i književni žanr kronike, no povezana je i s riječju *histerija*. Tom je kovanicom (prevedenom kao *kronika (jedne) histerije* ili *histerična kronika*) Car uputio na poseban žanr, ali nije ga ostvario na strukturnome, nego samo na tematskome planu. Druga bitna riječ, *tragikomedija*, potječe iz književne genologije i kolokvijalne uporabe. Stojević ističe da obje riječi

čuje da se novi povijesni roman od šenoinskoga razlikuje sagledavanjem povijesti iz političke svijesti, dok se monumentalni pristup poistovjećivao s povijesnim osobama te zato nije mogao dati odgovor na pitanje o smislu povijesti (Milanja 1996: 106–107). Uzimajući lik darovita pjesnika, ali osrednjega vojnika i osobu nerazboritu kada je riječ o političkim ciljevima, Car je prikazao povijest kao posljedicu pojedinačnih hirova i megalomanije, zbog kojih ispašta većina, dakle obični ljudi. Od njega će Fabrio naslijediti ideju povijesti kao zla i ludila u kojemu će stradati svi koji krenu tražiti smisao povijesti, uvjereni da mogu imati udio u njezinoj tvorbi. Međutim, ironizacija D'Annunzijeve lika proizlazi iz onoga što lik govori i čini, iz njegovih rastrganih stanja na koncu neuspjele političke epizode u Rijeci. Pripovjedačev glas distancirano prikazuje djelovanje glavnoga lika, zbog čega njegova dekonstrukcija Gabrielea D'Annunzija nije bila namjerna. Za ironiju su se pobrinuli događaji izazvani pjesnikovim odlukama. U knjizi *Književno djelo Viktora Cara Emina* Ines Srdoč Konestra ističe da je objektivan prikaz lika, bez pripovjedačeva emotivnoga udjela, rezultirao stvaranjem *prvoga pravoga literarnoga lika* u piščevu cjelokupnome djelu (Srdoč Konestra 2008: 174). S druge strane, pripovjedač je ironičan u portretima sporednih likova Riječana, nekolicine prijatelja³ koji na

ironično definiraju tematsku, ali ne i izričajnu dimenziju romana te napominje da ironizacija ne obuhvaća cijeli roman, nego "mikrostrukture: (...) aktancijalnu razinu, fabularne situacije, dijalog i sl." U složenicama *kronisterija* i *tragikomedija* drugi se dio suprotstavlja prvomu, no riječ je o semantičkoj nadopuni: "Naime, (...) povijesna je histerija tragična komedija. (...) Jednako tako, lako ću onda uspostaviti i relaciju *kronisterija* ↔ *tragikomedija*, zapravo: *kronisterija* = *tragikomedija*." Stojević zaključuje da su obje riječi "jedna (su) drugoj stanovita apstraktna gradacija". Dovodi ih u odnos s naslovom *Danuncijada*, koji asocira na *denunciju*, odnosno *denuncijaciju*, no valja ga povezati i s glagolom *prokazati*, pa se može tumačiti kao "otkrivanje zločinca, odnosno *denunciranje D'Annunzija*": "U tome se naslovu poklopilo jednako fikcijsko, u rječotvorstvu i stilotvorstvu, i fakijsko u semantičkoj nakani i poruci. Na kraju, u efektnome i ekonomičnome naslovu koji svojim značenjem pokriva jednako cijelu građu i ideogram, kome ta građa služi za pragmatско romaneskno (pro)kazivanje" (Stojević 2017: 30–37).

³ Mikroportreti likova, uklopljeni u ozračje središta grada, sažimaju ironičnu opasku o njihovu podrijetlu i izgledu. *Micélin* potječe iz autonomaske starosjedilačke obitelji ("Onaj posebni, možda jedino u riječkih starosjedilaca uobičajen izraz lica – za koji (...) nema imena, ali je (...) čisto fijumanski. I nitko ne bi znao reći stvaraju li taj izražaj malo pospane i izbočene oči, ili obrve nekako neobično savinute, ili nos nešto odviše spušten, ili sve to sažeto u jedno. (...) Čovjek s tankim štipićem zvao se u djetinjstvu Michelangelo. Tako je htio njegov otac, u ono vrijeme žestoki mađaron. Ali budući da se sa svojim sumišljenicima nešto zavadio i pristupio među autonomiste, izveo je na klasičnom imenu malu operaciju i odredio da se dečko unaprijed zove *Micélin*, imenom tipično riječkim." (Car Emin 1999: 30)). *Barun* ima diplomatske ambicije, koje više od njega potiče njegova supruga ("Pred kavanom Central (...) sjedi postariji gospodin s glavom tako nagnutom da mu se vidi gotovo sva široka plješa ispod tjemena. (...) Eto, i taj barun nekakav je vajni iverak stare habsburške 'šundrane barkače'. Kao ni mnogi drugi, tako ne zna ni on kuda bi glavom. (...) Barunica je svome mužu umjesto miraza donijela drevni grofovski grb i torbu punu hvalevrijednih ambicija i želja da se jednog dana nađe na nekom višem položaju (...)") (Car Emin 1999: 26–27)). *Konziljer* je umirovljeni predsjednik prizivnoga suda ("Kroz gužvu provlači se s trudom gologlav gospodin, sijeđ, ali dobro sačuvane valovite kose, lica glatko obrijana, kao prodahnuta zdravim, svježim bojama. (...) Po ocu Furlan, po majci Mađar, Konziljer je svjestan te mješavine, koja

početku i pri kraju romana komentiraju političku situaciju u gradu, pa D'Annunzijevo djelovanje osvjetljavaju i iz drugih vizura, a ne samo njegove vlastite, koju impersonalni pripovjedač uvodi psihonaracijom⁴, dijalozima i pjesnikovim javnim pismima, kojima zavodi Riječane kao što se zavode žene⁵. Ironija proizlazi iz nerealnih pretenzija glavnoga lika, u kojima domoljublje prepleće s fašističkim⁶ posezanjem za tuđim teritorijem. Svoj pjesnički dar stavlja u službu političkih interesa, pišući čak i poslanicu ženama iako o njima ima loše mišljenje:

se po njegovu sudu – jedino u laboratoriju dvojne monarhije mogla kemički dalje razvijati. Otkad je đavô odnio i laboratorij i retorte u njemu, Konziljer se kao utopljenik uhvatio slamke, uhvatio se ovoga grada (...) Zato i osjeća savršenu ravnodušnost prema svemu što se u gradu dešava (...)” (Car Emin 1999: 24–25)). Neimenovani *ravnatelj*, zapravo profesor hrvatskoga jezika Fran Franković, bio je Carev učitelj u učiteljskoj školi u Koprju (Srdoč Konestra 2008: 176). Ni taj lik nije lišen ironije zbog neostvarenih nacionalnih ideja kojima je posvetio život: “Sve je na njemu staromodno: od glomaznih cipela do tvrdog klobuka neke čudne forme, od visokog, tvrdog, blistavog ovratnika, pa do cvikera s dugom crnom trakom. Takve su mu ideje, metuzalemske, patrijarhalne, na njima jaše kao i don Kihot na svom starom kljusetu (...) Već sama sjećanja na negdašnje ilirske zanose tjeraju ga u ekstazu. Sadašnjica ga veže utoliko ukoliko bi želio u njoj vidjeti ostvarene svoje stare snove: jugoslavenske i sveslavenske utopije. Odgojen je u sjeni Kurelčevoj, njemu je Petim Evanđeljem sve što je onaj malo nastrani Likota ikada izustio. (...)” (Car Emin 1999: 39). Kolonel *Jednoruki* ravnatelj je prijatelj iz školskih dana, po majci Hrvat, a po ocu Talijan. Služio je vojsku u Italiji, postao vojnik, ali se vraća u Zagreb nakon što mu zbog pada s konja amputiraju lijevu ruku. Vojvoda od Aoste želi ga iskoristiti u podrivanju Kraljevine SHS, no on ne uspijeva u diplomatskim zadacima jer u sebi ne može biti ni protiv Talijana ni protiv Hrvata i drugih Slavena. Vraća se u rodnu Rijeku. Propast karijere ga je postarala: “U licu izgleda ispačen: otkad se ono vratilo iz Zagreba, nikako da se oporavi. Malo se i zgrbio, a i progrušani, spuštenu brk čini ga još i starijim. I glas mu se mijenja: prije kao stvoren za zapovijedanje, sada kao da sve više popušta, postaje hrapavijim” (Car Emin 1999: 76).

⁴ Psihonaracija je najneizravniji način kojim pripovjedač opisuje sadržaje svijesti likova (Cohn 1978: 11).
⁵ Vjekoslava Jurdana ne slaže se s Petrom Strčićem, koji je Caru zamjerio histeričnu dimenziju D'Annunzijeva lika i izostanak njegova prikaza kao opasne i proračunate figure. Autorica ističe da se histerija kao “pozadina događaja” ne odnosi samo na pjesnika nego i na kolektivni lik grada kojim želi zagospodariti: “Čitav se Eminov roman nadaje kao složena i kompleksna igra između to dvoje. Da, dvoje, jer je Grad prikazan kao žena, ne (samo) u spolnom smislu, nego rodnom. On jest Žena. (...) D'Annunzio računa s Gradom-ženom kao amorfnom – libidnom masom te ju, svojim ekspresivnim govorima, poslanicama, svojom osobnošću modelira u agitacijsko-propagandni feministički blok. Taj suodnos, ta igra, odvija se kroz specifično duševno stanje – histeriju koja dovodi do rasula moralnih postulata na kojima je počivala konkretna društvena zajednica i time dovodi do specifičnog socijalnog stanja – anarhije” (Jurdana 2009). Jurdana objašnjava i korijene histerije u pjesnikovoj ličnosti, koja nije dosegla zrelu razinu: “Tu su magične brojke (npr. 11 – D'Annunzio nije slučajno krenuo u osvajački pohod ka Rijeci upravo 11. rujna), snovi, obredi, odjeća, amuleti, i predznaci različitih vrsta. Ta mješavina kršćanskog-religioznog i okultnog jest zapravo proces desakralizacije (pojam koji se veže uz histeriju) i prožima cjelokupno Komandantovo političko i vojno djelovanje. (...) Riječ je o korijenima same histerije koja seže u rano djetinje doba. Nakon što ne prevlada edipovsku fazu, osoba ostaje ‘zatočena’ u pred-edipalnom, heterogenom, seksualno polimorfnom, karnevaleskom disruptivnom stanju i kao ‘odrasla’ osoba prepoznaje se djelovanjem koje je odraz toga unutarnjeg neprevladanog stanja. Upravo u tome je srž Eminove denuncijacije D'Annunzijeve histerije” (Jurdana 2009).

⁶ Saveznika nalazi u Mussoliniju, koji posjećuje Rijeku, ali D'Annunzija poslije ostavlja bez svoje podrške.

(...) Ariel se oduvijek držao načela da žena kao žena uopće i ne zavređuje nekih naročitih obzira, pogotovo u stvarima srca. (...) Ariel je oduvijek smatrao žene – i danas ih smatra – svojim nužnim neprijateljicama – “nemiche neccessarie”. Ni riječke žene, kao žene, ne čine nikakva izuzetka, ali kao svoje pristaše pjesnik ih diže visoko nad sve druge: u ovom odsječku nenadoknativima. (...) (Car Emin 1999: 203).

Udvorina strategija u javnoj komunikaciji otkriva pjesnikovu uobraženost te manipulaciju ljudima i povijesnom istinom. Iz hrvatske povijesti D’Annunzio uzima pojam *uskoka*, prebjega iz krajeva koje su zaposjeli Osmanlije, a koji se na hrvatskome teritoriju nastavljaju boriti protiv njih. Međutim, on taj pojam parodira kada legionare šalje u pljačku brodova što prevoze hranu, pri čemu gladnom riječkom stanovništvu dobacuje mrvice s ciljem da ga umiri u agoniji bezvlađa. *Holokausta*, njegov naziv za Rijeku kao *mučenički grad*, danas sablasno zvuči kao najava holokausta. Samoprozvani *komandant*, *liberator*, *trijumfator*, a na jednome mjestu i *Superdannunzio* (Car Emin 1999: 65), koristi se neslogom Riječana dok razmatraju kojoj bi se opciji priklonili nakon Prvoga svjetskoga rata. Građani koji se osjećaju Talijanima žele aneksiju Rijeke Kraljevini Italiji, Hrvati teže za pripojenjem Kraljevini SHS te se uzalud nadaju pomoći Engleza⁷, a autonomaši žele status grada kao nezavisne zone. Tajni Londonski ugovor iz 1915. zadržao je Italiju uz zemlje saveznice, no u Rijeku, koja nije obećana Talijanima, slijevaju se u poraču srpske, francuske i engleske vojne jedinice te od studenoga 1918. i talijanske. Otezanje u dogovorima o pripadnosti Rijeke iskorištava ekstremno desno orijentirani D’Annunzio te sa svojim legionarima ulazi u grad 12. rujna 1919. Njegovim ciljevima ide naruku i rimsko zatiranje senjske biskupije i uvođenje talijanskih svećenika, ali on sâm odbija rimske ponude da se u miru povuče iz Rijeke. Osniva riječku državu *La Regenza Italiana del Carnaro*, no kada potroši adute dodvoravanja u poslanicama i govorima te poništi izbore⁸, podržavatelja među piscima, novinarima, političarima i vojnicima sve je manje, a konačno slijedi i invazija talijanske vojne sile. Pripovjedač ga oslovljava imenom Ariel, što je aluzija na lik duha iz Shakespeareove drame *Oluja*. Njime se apostrofira nerealnost D’Annunzijeve političke težnje. Tako ga oslovljava i njegova ljubavnica, *sorellina* Violante, pijanistica koja s njime boravi u riječkoj Guvernerovoj palači sa željom da ga vrati umjetnosti.

⁷ Kolonelo Jednoruki govori o Englezima, koji su grad ostavili “na milost i nemilost bandi furioznih zlikovaca i luđaka” (Car Emin 1999: 84). Fabio je atribut povijesti kao zla i ludila baštino od Cara.

⁸ D’Annunzio šalje vojnike da improviziraju scenu nasilja kako bi se prekinuli izbori i poništio za njega negativan ishod referenduma u kojemu su se građani trebali izjasniti za njegov ostanak ili prihvaćanje rimskoga sporazuma.

U romanu se razabire niz karnevaleskih i groteskih postupaka koje bismo danas smatrali postmodernima jer lik povijesne osobe prikazuju kao neubrojiva pojedinca, dakle antijunaka.

KARNEVALIZACIJA

U svojoj knjizi *Problemi poetike Dostojevskoga*⁹ Bahtin je pojmom *karnevalizacije* označio prenošenje karnevala kao ritualnoga scenskoga oblika u jezik književnosti. Prepoznao je četiri kategorije veza koje karneval uspostavlja ukidajući sve hijerarhijske odnose: 1. *slobodan familijarni međuljudski kontakt*; 2. *ekscentričnost kao posljedica familijarizacije međuljudskih kontakata*; 3. *karnevalsku mezalijansu*, odnosno spoj sakralnoga i profanoga, uzvišenoga i banalnoga; 4. *profanaciju u smislu svetogrđa* (Bahtin 2020: 118–119).

Pojedinim Bahtinovim kategorijama dodajemo primjere iz Careve *Danuncijade*.

Slobodan familijarni kontakt D'Annunzio stvara udvornim javnim pismima i poslasticama, gozbama, govorima u kazalištima, pri čemu se služi pjesničkim darom, ali s ciljem pridobivanja riječkih građana na svoju stranu.

Ekscentričnost se očituje u načinu života koji si je D'Annunzio priuštio u preuzetoj Guvernerovoj palači, gdje ima slugu Itala, kojega za neželjene informacije kažnjava šamarima. Poznat je po brojnim ljubavnicama, koje naziva sestricama, zbog čega mu protivnici predbacuju incestuozne primisli. Lik Konziljera spominje svojega prijatelja, bečkoga liječnika koji je D'Annunzija opisao kao *degenerika*, što potvrđuju njegovi odnosi sa ženama “najbizarnijih sklonosti” (Car Emin 1999: 283). Čitatelj će u ovoj aluziji prepoznati Freuda¹⁰. D'Annunzio je posebno izvrgnut ruglu nakon što otjera riječku ljubavnicu koju je nazvao Mesalinom, što je “aluzija na razvratnu i okrutnu ženu starorinskoga cara Klaudija” (Car Emin 1999: 408). Ona je svojom sirovošću suprotnost profinjenoj Violante, pa se nakon raskida osvećuje D'Annunziju

⁹ Prvo izdanje knjige *Problemi stvaranja Dostojevskoga (Problemy tvorčestva Dostoevskogo)* tiskano je 1929., a dopunjena verzija pod naslovom *Problemi poetike Dostojevskoga – Problemy poëtiky Dostoevskoga* objavljena je 1963. (URL 1)

¹⁰ U hrvatskim novim povijesnim romanima, zapravo društvenim kronikama, Freud se pojavljuje kao detroniziran lik koji ne nudi pomoć likovima Jergovičeva romana *Dvori od oraha* (2003.) i Bauerova romana *Kronika porodice Weber* (1990.). U *Vremenu laži* (2009.), prvome dijelu trilogije *Tabu* Sibile Petlevski, Freudu smeta njegov nadareni učenik Viktor Tausk jer brza s razradom njegovih nedovršenih koncepata, pa mu predstavlja prijetnju na tronu koji zauzima kao otac i prvak psihoanalize.

otkrivanjem njegovih ljubavnih pisama. Ekscentričnosti njegova lika pridonosi i pozudavanje u sretne brojeve sedam i jedanaest, prema kojima određuje datume svojih pothvata. Također stvara parfem s vlastitim imenom, u kojemu ima udjela i jedan od biblijskih mirisa: "Arielu je mio tamjan: tu je mirodiju unio kao sastavni dio u svoj parfem 'Aqua Nuntia', što ga je kao svoj izum već spremio za trgovinu, jer Ariel umije da bude i čovjek poslovan (...)" (Car Emin 1999: 207) Sa svojim legionarima u gostionici *Ornitorinco / Kljunaš* priređuje orgije, pa ima loš utjecaj na riječku mladež.

Spoj uzvišenoga i banalnoga proizlazi iz načina D'Annunzijeva javnoga govora i njegove manipulacije povijesnom istinom. Ime *uskoka* nadijeva svojim legionarima, koji po njegovoj naredbi pljačkaju brodove na moru. Time se uloga hrvatskih boraca protiv Osmanlija izokreće u pljačkašku i nasilničku ulogu, što smatramo pjesnikovim ruganjem hrvatskoj povijesti, baš kao što svjesno ironizira i vlastiti pjesnički dar, koji instrumentalizira u političke svrhe:

– Ajde! Zar ne vidiš da je to jedan od onih glupih komplimenata kojima se obasipaju žene, čak i one antipatične i ružne. To je politika, bačena riječ, koja može imati i svoj skroviti smisao... (...) (Car Emin 1999: 274)

Međutim, s vremenom se njegov diskurs od udvorna pjesničkoga ili biblijskoga mijenja u vulgarni, zbog čega ga kori njegova ljubavnica, sorellina Violante:

– Ta zar ne vidiš? – zgrane se sorellina. – To već nisu grubosti ni surovosti, to su gadarije, porcherie, koje nijedan, pa ni najobičniji čovjek...

– Ma, sorellina, ti znaš da ja nisam nikakav običan čovjek. Uostalom, ja to u toj dnevnoj zapovijedi ne govorim finim damama, niti kakvim engleskim kvekerima...!

– Ali zar ne osjećaš svu težinu kontrasta kad se u jednu ruku trudiš da dostigneš biblijski način govora, a u drugu...

– Krist je propovijedao u pričama, dok ja govorim u slikama, ponekad i krutim, kako se i dolikuje suvremenoj, kudikamo pokvarenijoj Gran bestiji.

– Oduvijek si je prezirao...

– Moje raspoloženje prema njoj je i danas isto, samo što bi ti, sorellina, morala znati da je meni sve dopušteno i u pismu i u govoru, čak i to da prezirem i ono što mi je na korist. (...) Meni je Gran bestia savršeno nesnosna, ali to ne isključuje neke kompromise što ih s vremena na vrijeme moram u svom vlastitom interesu s njome da sklapam. (...) (Car Emin 1999: 298)

Govori u kazalištu dobivaju dimenziju predstave, čime se uzvišen prostor banalizira političkom agitacijom pred izbore. Međutim, istovremeno se u kazalištu njeguje i glazbeni život jer D'Annunzio ugošćava maestra Toscaninija i njegov orkestar.

Profanacija kao povreda svetoga vidljiva je kada D'Annunzio poistovjećuje biblijske događaje s vlastitim osvajačkim namjerama, izvrćući tako svetost u dijaboličnost. Svoju opsadu Rijeke naziva *Svetim Ulaskom (Santa Entrada)*, čime ga očito poistovjećuje s ulaskom Sina Božjega u Jeruzalem, što u romanu ima učinak parodije iako je u D'Annunzijevoj megalomaniji takva usporedba posve ozbiljna. Nadalje, osvojeni teritorij proglašava talijanskijim od same Italije, čime prisvojenu periferiju želi nametnuti središtu zemlje, stoga parolama zavodi građane (osobito žene) ili ih prekora-va, pa riječko stanovništvo kao masovni lik postaje *Gran bestia*, odnosno *Zvijer*, što također ima biblijske konotacije jer upućuje na Sotonu. Lukavo insceniranim činom nasilja poništava referendum koji ne ide u željenome smjeru, braneći tobože pravo građana na regularne izbore. Pravdajući svoj način stjecanja izborne većine, aludira na Isusove riječi neka na Mariju Magdalenu baci kamen onaj tko je bez grijeha:

– Ono lakrdijaško ulagivanje, lizanje, stiskanje blatnih ruku, mirisanje znojnih, davno neumivenih nogu! Naučio sam i kako se pri tom stječu većine, pa hoću da se sve, pa i najgore metode primijene i na ove naše izbore. To hoću, a one razne, nadasve kreposne donje i gornje kuće, koje kroz svoje izborne kaljuže izlaze “čistih prstiju”, neka na mene bace, ako hoće, i hrpu kamenja. (Car Emin 1999: 123)

Elementi svjesne lakrdije, s ciljem osvajanja simpatija građana, prisutni su u glumi poniznosti i darivanju prosjaka novcem:

Bit će da se poklonjeni iznos onom bijedniku učinio neobično znatan jer se sav zbuñjen zaletio k pjesnikovoj ruci u namjeri da je poljubi. No Ariel – da li iz nagonskog gađenja što ga je obuzimalo pri najmanjem dodiru bilo s čim kaljavim ili odvratnim, ili jer je baš htio da pred narodom što se međutim okupio uokolo pokaže svoju blagotvornu smjernost – povuče naglo k sebi ruku obuhvativši pri tom siromaha pogledom punim dobrote. Nevoljnik se još jače smuti i u svojoj krajnjoj zbuñjenosti pade ničice pred pjesnika (...) Pjesnik se časkom zagleda u ispaćenog starca, potom i sam sklopi ruke i polako se spusti obim koljenima na tle. (...) Na mnogim se očima blistaju suze. (...) Komandantov ađutant, i sâm neobično zbuñjen, nije znao kako da učini kraj toj uzbuđljivoj sceni. Naposljetku se riješi, dotakne se rukom prosjakova ramena i prišapne mu nek ustane. Ne-

voljnik poslušne, a tek nato diže se i on, Ariel. Dugotrajan, beskonačan pljesak zaori svud uokolo (...) Neki su čuli kako je odlazeći kazao svojim:

– Io ero da meno e perciò non volli rialzarmi se non dopo di lui... On, Ariel, osjećao se niži od prosjaka, i zato nije htio da se digne prije njega.

Taj slučaj velikodušne poniznosti proizveo je u čitavom gradu dubok dojam (...)

Tako je na priliku Italo na svoje uši čuo kako neki gorljivi legionar plamenim govorom predlaže da se na mjestu gdje je komandant klečao sagradi hram i da ga se posveti Otkupitelju (...) (Car Emin 1999: 125–126)

Glumeći poniznost, D'Annunzio se poistovjetio s Kristom, koji je od svojih učenika tražio da služe ako žele biti najveći. Njegovo iskorištavanje susreta s prosjakom i biblijske aluzije svetogrdni su jer mu je cilj pridobiti riječke građane, pri čemu bi Rijeka bila prvi korak u osvajanju hrvatske obale Jadrana. Da je D'Annunzio bio doživljavan kao nečastivi, potvrđuje njegova uspomena na slučajan ulazak u jednu rimsku crkvu u kojoj se upravo molila devetnica protiv njega kao razvratnika koji piše Bogu mrska djela. Sastanaka sa ženama po rimskim crkvama sjeća se tijekom mise u riječkoj crkvi sv. Vida, no zbog političkih ciljeva suzbija osmijeh i nabacuje masku skrušenosti.

GROTESKA

Rijeka je bila manje važna etapa u D'Annunzijevo / Arielovu osvajanju hrvatske obale Jadrana u želji da stvori novo Rimsko Carstvo. Govoreći o tome mjestu "za ostvarenje svojih snova" (Car Emin 1999: 117), spominje dolazak dvojice isusovaca, koji su prije tristotinjak godina u Rijeci otvorili svoj kolegij. Time vlastite osvajačke namjere poistovjećuje s crkvenom prosvjetiteljskom misijom. Zbog svojega se uzaludnoga pothvata može sagledati i kao moderni Don Quijote, koji međutim ne želi biti vitez, nego osvajač i kralj. U toj ga žudnji nadahnjuje Nietzscheova knjiga *Tako je govorio Zaratustra* te se zanosi idejom nadčovjeka, koja će nadahnuti i fašiste, no njihovu će potporu na koncu izgubiti. Poistovjećujući se s rimskim carem Nero- nom, koji je također volio gledati grad u vatri, zatim s francuskim carem Napoleo- nom, koji je bez maske ulazio u lazarete s kužnim bolesnicima, pa stoga i on obilazi oboljele od kuge na Pehlinu, D'Annunzio pokazuje razmjere groteskne ambicije da vlastito ime upiše u povijest na važniji način nego što to čine pjesnici. Njegova vjerna ljubavnica Violante u njegovim postupcima vidi bezumno, ali i obješenjačko ponašanje djeteta:

Nije htjela da ga draži, zato je za sebe zadržala misao što joj se je – a da ne zna kako ni odakle – uvukla u glavu dok je čitala ratni “bollettino”. Misao nevaljal-ka, u ovakvim trenucima gotovo malko i zlobna. Da, čitajući onaj “bollettino di guerra” bilo joj je kao da je sve što se vani zbiva zaista neka igra. Jedna luda, opasna, pa i krvava igra, jedna od onih što je kadikad izvode djeca kad hoće da i u tim stvarima oponašaju velike. Da, igra – a prvi igrač u njoj – to je on, Ariel, s onim nabubreno berekinskim licem. (Car Emin 1999: 380)

Da je sorellina Violante u pravu, potvrđuje prizor u kojemu se Ariel raduje ratu kao dječjoj igri:

Da bolje obuhvati sve, popeo se i na brdo Proslop, nad Rječinu, i otud promatra ratnu vrevu uokolo, sve grozničave pripreme, osluškuje viku ljudi, buku bojnih sprava i sve to s osjećajem sličnim onomu kojim je one julske večeri na “Fiumeri” gledao s konja kako se s nekoliko zapaljenih lađa diže uvis silan plamen. I kao što mu je onda dolazilo da klikne: “la fiamma è bella!” tako je u njemu i sada sve kliknalo: rat je lijep! – la guerra è bella! (Car Emin 1999: 374–375)

Ariel trinaest bitaka na Soči naziva *simfonijama* (Car Emin 1999: 353), kojima želi dodati svoju četrnaestu nakon osvajanja istočne obale Jadrana. Dok potpisuje akt kojim odbija rimski sporazum i vlastiti odlazak iz Rijeke, u njemu se budi dramatičar, koji može uživati i u ratnome stanju: “(...) kakav bi se konflikt iz toga mogao pokrenuti!” (Car Emin 1999: 354).

Sluteći kraj svojega boravka u Rijeci, D’Annunzio uskom krugu uzvanika na glazbenome sastanku govori o Atenjanima Periklova doba, koji u epidemiji kuge nisu htjeli umrijeti a da prije smrti ne iskuse sve zabranjene užitke. Istu namjeru on najavljuje u Rijeci:

– Koliko sam puta već izjavio: nisam ja minirao samo našu luku i sve uređaje u njoj, već i čitav grad. I dobro je da se zna: prije nego se tko drzne da mi ga otme, ja ću i grad i sve građane u njemu i legionare i samog sebe dići u zrak. No prije nego se u prašini i pod podrtinama udavimo, učinit ću kao i oni u Ateni: otvorit ću vrata svemu dopuštenome i nedopuštenome, da svatko na pragu smrti ispije kupu onih užitaka što ih bude smatrao za sebe najslađim i najopojnijim. (Car Emin 1999: 322)

Kada doživi poraz pred talijanskom vojnom intervencijom, D’Annunzio ga pro-

glašava pobjedom u kojoj nema gubitnika osim Riječana, koji njega nisu dostojni. Međutim, srušen je njegov osvajački san i riječka se epizoda pokazala kao *komedija*:

– (...) *Sve je razoreno, moja Violante, sve razbijeno! Neće više biti govora ni o mom uzvišenom letu ni o svemu onome što je s njime povezano. Sve je razbijeno, sorellina! Tutto infranto! I lijepi san mog uzvišenog zavjeta. Anche il bel sogno del mio alto, più alto voto... – Na čas zamukne pa ponovi tiho kao za sebe: Sve svršeno! Tutto finito... – Dižući se doda s gorkim osmijehom: – Anche la Commedia!* (Car Emin 1999: 385)

CITATNI DIJALOG S TRADICIJOM

Lik sluga, koji je mudriji od njega, podsjeća na renesansne sluga, samo što Italo ne vara svojega gospodara, nego mu pomaže korisnim informacijama, za što najčešće dobiva šamar, što ga ne obeshrabruje u njegovoj vjernosti. Zato je blizak i Sanchu Panzi. Citatnošću se riječko zatočeništvo pod D'Annunzijem uspoređuje s bijegom mladih od kuge u Firenci iz okvirne priče Boccacciova *Dekameron*¹¹, pa se tako D'Annunzio poistovjećuje s kugom. Govoreći o kompozicijskoj podjeli romana na *pet vremena*, Stojević napominje da podnaslovi svakoga poglavlja / *vremena* “sliče pikarskim, pustolovnim i sličnim romanima iz starijih vremena (...)” (Stojević 2017: 38). Ovoj ćemo napomeni dodati da je preuzimanjem manira žanrovske proze Car uspostavio dodir sa zabavnom književnošću, pa se ovaj postupak može smatrati narušavanjem opreke trivijalne i visoke književnosti, koja u postmodernizmu nestaje. Mnogo poslije slične, ali kraće podnaslove nalazimo, primjerice, u Kušanovu romanu *Medvedgradski golubovi* (1995.), erotskoj parodiji povijesnoga romana, te u Brešanovu pikarskome romanu *Ispovijedi nekarakternog čovjeka* (1996.), u kojemu povijesne mijene uvjetuju mobilnost pikarskoga lika i pripovjedača Fabricija Viskova.

*

Povijest koju tvori megalomanski nastrojen, tašt pojedinac pod parolom *ho osato l'inosabile (odvažio sam se na nemoguće)* izvan je okvirâ razuma, pa se sama situacija pobrinula za ironizaciju povijesti kao logična slijeda, stoga Careva kronika, i ujedno roman lika, nije namjerna dekonstrukcija povijesne osobe, ali se može čitati kao

¹¹ Na Boccacciov *Dekameron* pozvat će se i Fabio u okvirnoj priči svojega romana *Triameron* (2002.).

prethodnica postmodernoga povijesnoga romana. Iz današnje perspektive Carev lik D'Annunzija predviđa još nešto: ironiziran vladar koji je sličan ludi najava je nestanka povjerenja građana u karizmu vladara i u ideologije kao velike priče, ali laž kao “državna institucija” opstaje kroz vrijeme. Caru je objektivno prikazivanje osvajača bio jedini način osvete za zlodjela Talijanâ, zbog kojih je tijekom Drugoga svjetskoga rata bio prisiljen otići iz Opatije u progonstvo na Sušak (Jurđana 2009). Biografski podatak potvrđuje da je ideja o D'Annunziju u njemu sazrijevala godinama, stoga je on postao simbol talijanskih osvajanja i u vremenu nakon svoje smrti.

Može se zaključiti da život često sâm stvara parodiju i grotesku, pa piscu ne treba drugo nego da je preslika objektivnim prikazivanjem “onoga što je bilo”. To potvrđuje kasniju Fabrijevu ideju da su povijest ludilo i ljudske zloće, ali i Šenoinu ideju da zbilja piscu osigurava bogatu građu. Iako se danas ne vjeruje u didaktičnu ulogu povijesti, ona je ostala moralnim imperativom pojedinih pisaca (primjerice Daše Drndić) i nostalgičnom željom, čime bavljenje poviješću zadobiva dozu melankolije, odnosno čežnje za mrtvim objektom žudnje.

LITERATURA

- BAHTIN, Mihail. 2020. *Problemi poetike Dostojevskog*. Prevele Zdenka Matek Šmit i Eugenija Čuto. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- CAR EMIN, Viktor. 1999. *Danuncijada*. Vinkovci: Riječ.
- COHN, Dorrit. 1978. *Transparent Minds. Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- JURĐANA, Vjekoslava. 2009. “Danuncijada kao kronika jedne hysterije”. *Sušačka revija: glasilo za kulturu i društvena zbivanja Hrvatskog primorja, Kvarnerskih otoka i Gorskoga kotara* 17, 68: 25–38. URL: <http://www.klub-susacana.hr/revija/clanak.asp?Num=68&C=5> (29. lipnja 2020.).
- MATANOVIĆ, Julijana. 1995. “Hrvatski novopovijesni roman. Prijedlog definicije”. *Republika* 51, 9–10: 98–114.
- MILANJA, Cvjetko. 1996. *Hrvatski roman: 1945–1990. Nacrt moguće tipologije hrvatske romaneskne prakse*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta.
- SRDOČ KONESTRA, Ines. 2008. *Književno djelo Viktora Cara Emina*. Rijeka – Opatija: Adamić – Gradska knjižnica i čitaonica “Viktor Car Emin”.
- STOJEVIĆ, Milorad. 2017. *Histria mobilissima. Ogledi i studije*. Pula: Istarski ogranak

Društva hrvatskih književnika.

URL 1. “Bahtin, Mihail Mihailovič”. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. URL: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=5268> (29. lipnja 2020.).

*THE NOVEL DANUNCIJADA – THE FORERUNNER OF THE POSTMODERN
HISTORICAL NOVEL (A REVIEW ON THE OCCASION OF THE ONE HUNDRED AND
FIFTIETH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF VIKTOR CAR EMIN)*

SANJA FRANKOVIĆ

SUMMARY

This text was written on the occasion of the one hundred and fiftieth anniversary of the birth of Viktor Car Emin (1870 – 1963) and refers to the author’s most mature work, the novel *Dannunziade* (1946). Since Šenoa’s teleological conception of the historical novel was replaced in Car’s novel by the non-teleological one, the narrator introduces irony, by which history is denied as a logical sequence. Through carnivalisation, the grotesque character of the historical person as an antihero and the quotation dialogue with tradition, in his *Dannunziade* Car was close to the later postmodern poetics of the historical novel, therefore some of his literary procedures are recognisable in some authors’ historical novels such as Fabio, Kušan and Brešan.

KEYWORDS:

Viktor Car Emin, *Dannunziade*, historical novel, a forerunner of postmodern poetics, carnivalisation, grotesque, a quotation dialogue with tradition

KAKO JE “PRANJE RUKU” ISPRALO KOLEKTIVNO I INDIVIDUALNO PAMĆENJE – PILATOVSKI MOTIV U STVARALAŠTVU IVANA ARALICE

IVANA ODŽA

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
Odsjek za učiteljski studij
Poljička cesta 35, HR – 21000 Split
iodza@ffst.hr

UDK: 821.163.42.09 Aralica, I.
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 16. 4. 2020.
Prihvaćen za tisak: 3. 11. 2020.

U nekoliko Aralicih književnih djela (pripovijetki i romana) razmatra se uporaba pilatovskoga motiva. Taj se motiv promatra i unutar usmenoknjiževne tradicije kao supstrata koji je u velikoj mjeri zastupljen u ukupnome Araliciu stvaralaštvu. Dok se u usmenoknjiževnim oblicima Poncije Pilat uvelike ne udaljava od biblijske slike, potvrđujući tako kolektiv kao intertekstualni prijenosnik nepodložan znatnim idejnim intervencijama u odnosu na izvorni tekst, različitim intertekstualnim tehnikama Aralica izgrađuje vlastiti odnos prema pilatovskome motivu. Uz najčešći pristup u umjetničkoj književnosti koji Poncija Pilata oblikuje kao zaseban književni lik, individualizirajući ga i često mijenjajući njegovu biblijsku poziciju, Aralica se koristi drugačijim postupkom tvorbe lika, što posljedično utječe i na njegovu intertekstualnu funkciju. Temeljnu biblijsku poziciju prototipskoga karaktera Aralica nadograđuje nizom značenja. Mrežom postavljenih značenja traži odgovor na pitanje odnosa osobne i kolektivne odgovornosti. Naslonjen djelomično na koncepciju povijesti definiranu vlastitim povijesnim romanima (iako sva analizirana djela nisu pisana u tome ključu), prije svega na povijest kao (ne)plodno pamćenje, opredjeljuje se, iako ne uvijek jasno, za osobnu odgovornost kao (mogući) ispravan put za oblikovanje kolektivne odgovornosti.

KLJUČNE RIJEČI:

Ivan Aralica, Biblija, intertekstualnost, pamćenje, Poncije Pilat, povijest, “pranje ruku”, usmenoknjiževna tradicija

1. UVOD

Da “Aralica nije varalica”, konstatirao je Mandić već pri pojavi prvih Araličinih radova (usp. Mandić 1970: 159–161), a dokazuje to retrospektivni pogled na piščev književni opus. Aralica je, usprkos oštrom oku kritike¹, potvrdio slojevitost i konzistentnost svoga književnog stvaranja. Dosljednost nije samo kvalitativna odrednica njegovih djela, već je ostvarena i na motivsko-tematskoj razini. Araličinu književnu putanju Mandić tada nije mogao predvidjeti, no njegov ludički stilem o Aralici kao “nevaralici” pokazao se proročanskim jer je Aralica tematsko-motivskim svijetom svojih djela ostao vjeran čovjeku na granici, često dovodeći u vezu fizičku, prostorno određenu granicu s unutarnjom ljudskom granicom i ograničenošću kao posljedicom determiniranosti fizičkim limesom na sukobu svjetova, kultura, u konačnici – egzistencija. Te su dvije granice u Aralice gotovo uvijek korelati, osobito u njegovim povijesnim romanima, dok je njihovu izravnu povezanost moguće isključiti u pripovijetkama koje, doduše ne bez određenosti politikom i poviješću, svojom univerzalnošću mogu biti prepoznate u bilo kojemu vremenu i na bilo kojemu prostoru. Analizirajući s odmakom fenomen hrvatske književnosti 70-ih godina prošloga stoljeća, Bagić ga spominje u kontekstu romanopisaca važnih za epohu, iako Araličino žanrovsko opredjeljenje nije predmet Bagićeve razmatranja. Upravo suprotno, naglašavanjem marginalnosti romana u odnosu na dominantne književne vrste vremena (Bagić 2016: 31) Araličina rubnost, “samotnjački put” (Primorac 2004: 353) odskače. Činjenica da su njegova djela prošla test epohe drugačijih književnih formi i među njima opstala, svjedoči da je Aralica rano prepoznat kao trajna vrijednost obilježena vjernošću tradicionalnoj formi i nesklona književnomu eksperimentiranju:

¹ Sunara (2018: 14–32) je djelomično sazeo odnos književne povijesti i kritike prema Aralici, određen povijesnim romanima kojima se u svome radu bavio i koji predstavljaju najbolja Araličina djela. Opservacije H. Mihanović-Salopek, V. Viskovića i D. Jelčića koje Sunara navodi afirmativne su u njihovoj ocjeni. Razvidno je iz Novakova pregleda Araličina stvaralaštva (usp. Novak 2004: 213–219) da je oštrina kritičkoga pogleda upućenoga Aralici u blažoj mjeri započela nedugo nakon piščeva značajnijeg proboja na književnu scenu, romanom *Psi u trgovištu*. Slijedi ga hvaljena “morlačka trilogija”, visokoga estetskog dosega. Kritički stav pojačava se piščevim osobnim političkim angažmanom te eksplicitnijim političkim angažmanom njegove književnosti 90-ih godina 20. stoljeća, pri čemu su romani s ključem potaknuli polemike s političkim protivnicima, nerijetko ne samo književne već i osobne prirode. Novakov pregled daje nam uvid u slabije i bolje točke Araličina stvaralaštva, uzevši navedene romane kao referentnu točku za pogled na stanje *prije* i *poslije*. Ono se razmatra kroz nekoliko točaka: didaktičnost, moraliziranje, “retrogradno pripovijedanje”, uz isticanje književne vrijednosti prvih Araličinih pripovjednih ostvarenja o temi rata te romana *Konjanik* kao najave “morlačke trilogije”. Usprkos Novakovu kolebanju u ocjeni pojedinih Araličinih djela najbolja su “(pre)živjela” ukupnost kritičkoga pogleda te potvrdila navedenu Mandićevu tezu.

“...za razliku od pisaca vršnjaka, koji su držali da je stvaralaštvo individualan čin, a ne društvena misija, on je uvjeren da umjetnik ima poslanje i da mora biti savjest društva. Drukčiji je, recimo tradicionalniji, i po načinu pripovijedanja: dok se slika hrvatske književnosti već pedesetih godina radikalno mijenja pod utjecajem moderne zapadne literature, Araličin je rukopis realistički, bez interesa za bilo kakav eksperiment ili formalne inovacije.” (Primorac 2004: 353)

Nije u pitanju samo tradicionalna forma, nego i tradicija u cjelini, kulturno nasljeđe kojim se u oblikovanju “savjesti društva” obilato služi. Tradicionalnu opredijeljenost na sadržajnoj razini Novak mu ponajviše spočitava, određujući je patrijarhalnom, rustikalnom, ali priznavši mu uspjeh u postizanju “literarne ekspresivnosti” kao važne inovacije rustikalne proze (usp. Novak 2004: 217). Uporaba folklornoga nasljeđa te usmenoknjiževnih formi, najčešće predaja (usp. Sunara 2018: 53–170) i retoričkih oblika², opće je mjesto Araličina stvaralaštva. Dok o ukupnome Araličinu pripovijedanju možemo govoriti kao o potvrdi tradicionalne forme, na stilsko-kompozicijskoj razini u njegovim povijesnim romanima uočljiv je iskorak, pa ih je književna teorija odredila kao novopovijesne. Njihova je osnovna karakteristika skeptičan odnos prema povijesti, njezino preispitivanje pri čemu nastaje “postmodernistička historiografska metafikcija sa svojstvenom antiiluzionističkom pripovjednom strategijom. Ona u osnovi briše granice povijesti i fikcije pokazujući da su u oba slučaja posrijedi verbalne konstrukcije što se temelje na jednakim diskurzivnim strategijama” (Nemec 2003: 265). Nemec nadalje upućuje na temeljna obilježja novopovijesnoga romana – na različite mogućnosti interpretacije povijesti, odnosno na posredničku ulogu teksta u oblikovanju povijesnoga iskustva, na fleksibilnost/relativnost povijesne građe opterećene oprečnostima između osobne i kolektivne povijesne memorije. Novopovijesni roman ostavlja čitatelja u nedoumici oko uloge povijesti pa je otvoreno pitanje može li, s obzirom na relativizaciju same sebe, takva povijest imati didaktičnu ulogu, mijenja li se njezina poslovična učiteljska misija (usp. Nemec 2003: 266–267).

Bez obzira na razlike u poetici između starijih i suvremenih njegovih djela, ukupno književno stvaralaštvo Ivana Aralice obilježeno je autorovim odnosom prema povijesti. Povijest je u središtu gotovo svih Araličinih romana, prvenstveno kao politika, djelatnost kroz koju se povijest oživljava, najčešće pokazujući svoje nehumano nalič-

² Pod pojmom retorički oblici podrazumijevamo ukupnost “sitnijih” usmenoknjiževnih oblika koje Nikolić u svome radu pokušava teorijski precizirati. Uz “retoričke oblike”, kako ih je redefinirao Nikolić, u Aralice ponajviše možemo govoriti o paremiološkim žanrovima (poslovicama i poslovičnim izrazima – izrekama i zagonetkama) koji su se, napominje Nikolić, rano izdvojili kao zasebna kategorija s obzirom na to da su prikupljeni od najranijih vremena (usp. Nikolić 2015: 163–165).

je. Iako je u Araličnim romanima povijest moguće vidjeti i kao didaktičko sredstvo, model za korekciju anomalija prošlosti, Araličini likovi često zrcale histerično naličje povijesti kao “stradanja, zla i opomene” (Nemec 2003: 267) u kojoj nema mjesta za junake i u koju pojedinac biva upleten samo s prividnom mogućnosti da joj izmakne. S druge strane, kako je uočio Novak, Aralica je u “boljim knjigama ispisao neobično uvjerljive stranice o vlasti i poslušnicima, o tiranima i o slobodi, govorio je iz iskustva svojega ali i čitavog naroda. (...) Aralica je situacije iz povijesti rekonstruirao samo da bi uz njihovu pomoć stvorio opće zaključke, da bi pojedinačno otputio prema univerzalnom” (Novak 2004: 216). On priča “kolektivnu patnju naroda koji je osuđen da svoj identitet traži u susjedstvima” (Novak 2004: 217). Araličina književna djela odražavaju povijest na tri razine: 1) kao historiografiju, oslonjenu na činjenice, 2) kao individualno pripovijedanje/proživljavanje likova s povijesnih središta i margina, te 3) kao sintezu navedenih stavki, kao kolektivnu memoriju, što je indikativno osobito u Araličinu oslanjanju na usmenoknjiževni supstrat. Usmenoknjiževno nasljeđe naslanja se na piščevo obilato korištenje autentične, arhivske građe, što se odražava kao izmijenjena fokalizacija povijesne znanosti – od opće k osobnoj, odnosno kao neizbježna interakcija općega i osobnoga³. Valja ovdje uputiti i na Solarovu primjedbu “da se neprestano ima na umu kako je stvaralačka djelatnost književnosti uvjetovana pozadinom određene tradicije, i kako ta tradicija nije jednoznačno utvrđen i na neposrednom iskustvu provjerljiv kontekst, nego je uvijek određena interpretacija tradicije, tj. na neki način shvaćena i prihvaćena tradicija”. Smisao teksta, dakle, nije zapečaćen zauvijek, “nego se neprestano ostvaruje u čitanju i razumijevanju, a baš čitanje i razumijevanje uspostavlja u tekstovima određen smisao koji se može razabrati u okvirima određene tradicije” (Solar 2004: 44). Iz sve očiglednijega polivalentnog iščitavanja književnosti proizlaze i točke njezina redefiniranja pa se sve prihvatljivijim čini termin književne teorije zamijeniti terminom teorije književnoga diskurza (usp. Ryznar 2014: 55). Araličin odnos prema povijesti kreće se od civilizacijskoga, općeljudskoga, kolektivnoga preko geografski omeđenoga, svojstvenoga određeno-mu prostoru i etnicitetu, bivajući u konačnici uvijek osoban. Takav razvoj nadilazi isključivo piščeve novopovijesne romane; u pripovijetkama i romanima kojima povijest nije temeljno narativno oružje, pojedinac je često premrežen utjecajem kolektiva na svoju individualnu sudbinu pa je sličan pristup povijesti moguće naslutiti u prvim, ali i u recentnijim Araličnim književnim ostvarenjima.

Predmet je ovoga rada pilatovski motiv kao simbol odricanja od osobne odgovor-

³ Okvirno o odnosu povijesne znanosti prema kategoriji sjećanja kao neslužbenoj povijesti vidjeti u uvodnome dijelu Brkljačić i Prlenda 2006.

nosti i poistovjećivanja, odnosno prebacivanja osobne odgovornosti, u konačnici i krivnje, na kolektivnu. Aralica razvija misao o kolektivu kao skupu pojedinaca koji s jedne strane ne mogu umaknuti povijesnome usudu, a s druge im strane povijest ponekad omogućiti donošenje odluke koja može promijeniti i sam njezin tijek. Upravo je pilatovski motiv znakovit za odnos osobnoga i kolektivnoga. Zanimat će nas prohodnost toga motiva u analiziranim Araličinih djelima, njegove manifestacije te prisutnost u usmenoj književnosti kao probiru kolektivnoga pamćenja. Cilj je rada, oslanjanjem na pilatovski motiv, razmotriti transgresiju i dekonstrukciju motiva odgovornosti, osobne i kolektivne, u odabranim tekstovima iz Araličina opusa. Analitičkim iščitavanjem odabranih književnih tekstova pokušat će se uočiti Araličina stiliziranja i simbolizacije pilatovskoga motiva u odnosu na usmenoknjiževnu stilizaciju te poetički učinak piščevih postupaka u kontekstu određenja prema povijesti. Analizirana djela odabrana su prema kronološkome kriteriju i kriteriju žanra. Uz romane, odabrane su i dvije zbirke pripovijetki. Izbor simbolično obuhvaća ukupno vrijeme Araličina prisustva na književnoj sceni⁴. Htjelo se takvim odabirom ukazati na tematsko-sadržajni kontinuitet piščeva stvaralaštva, odnosno na povijest i politiku kao njegovu trajnu preokupaciju, neovisno o žanrovskoj određenosti i vremenu nastanka djela. Rad je strukturiran u nekoliko poglavlja kojima će se nastojati ostvariti postavljeni cilj: rasvijetliti odnos usmene i pisane (umjetničke) književnosti (Aralica), koja se neminovno u brojnim segmentima naslanja na supstrat usmene, prema pilatovskome motivu, odnosno prema književnim strategijama kojima pisac prikazuje odricanje od osobne krivnje nauštrb kolektivne. Iako bi se Aralici moglo pristupiti razmatranjem reciprociteta osobne i kolektivne odgovornosti i ideologije nadilaženjem područja književnosti, metodološki ćemo se zadržati u polju književnosti, krenuvši (i ostavši) u njezinu ishodišnome mjestu – u priči kao transmisiji riječi od usmene prema pisanoj. U usporedbi pilatovskoga motiva u usmenoj i Araličinoj književnosti koristit će se komparativna metoda, a analitičkim pristupom tekstu razmatrat će se Araličin odnos prema individualnoj i kolektivnoj odgovornosti/krivnji. U teorijskome smislu oslanjat ćemo se na postmodernistički pristup pojmu povijesti kao priče te na temeljne teorijske spoznaje o intertekstualnosti.

⁴ Analizirana djela objavljena su sljedećim redoslijedom: *Konjanik* (1971.), *Psi u trgovištu* (1979.), *Put bez sna* (1982.), *Okvir za mržnju* (1985.), *Četverored* (1997.), *Balada o šiblju i vodama* (2004.) (riječ je o ukoričenoj zbirci prvih Araličinih tekstova objavljenih u časopisima 50-ih godina 20. stoljeća), *Koferče* (2019.).

2. PAMĆENJE KAO PRIČA

2.1. KOLEKTIVNO I INDIVIDUALNO PAMĆENJE

Interferencija usmene i pisane riječi uvjet je oblikovanja književnosti i kada to na prvi pogled nije primjetno. O tome “baštinskom” odnosu svjedoče brojni primjeri hrvatske književnosti od njezinih najranijih početaka, a kod Aralice se nedvosmisleno očituju. Srednjovjekovni Gospini plačevi očuvali su se do danas u usmenoj tradiciji, a utjecali su i na barokno pjesništvo u kojemu Pavličić prepoznaje prve poveznice sa suvremenim pjesništvom⁵. Priča nastaje uvijek kao produkt sjećanja, osobnoga ili kolektivnoga. Nacionalne književnosti mreža su isprepletenih priča u nastavcima i pokazatelj potrebe za obnavljanjem pamćenja. Ne čudi stoga što je vjekovno promatranje toga procesa dovelo i do njegova teorijskoga redefiniranja i gotovo izjednačavanja nekada jasno razgraničenih pojmova pamćenja, povijesti, sjećanja, priče: pamćenje je priča, a niz osobnih priča, uz službenu interpretaciju povijesne znanosti, srasta u povijest kao kolektivnu priču. Uz tako oblikovanu kolektivnu priču, opstaju i osobne priče, sjećanja, koja, prenoseći se generacijski, izgrađuju “komunikacijsko pamćenje”, ne nužno identično kolektivnomu, ali svakako njime velikim dijelom određeno. Važnost priče kao prijenosnika dvostruke perspektive, osobne i kolektivne, naglašena je i žanrovskom određenošću Aralićinih romana kao novopovijesnih, ali je vidljiva i iz intertekstualne prakse usmene i umjetničke književnosti. Radi terminološke jasnoće valja podsjetiti na koncept Jana Assmanna koji govori o dvama modusima pamćenja, komunikacijskome i kulturnome (kulturalnom) pamćenju. Prvo, već spomenuto komunikacijsko pamćenje stvara skupina tijekom nekoliko generacija, oslanjajući se dobrim dijelom na sjećanje, kulturno pak pamćenje podrazumijeva fiksne točke u prošlosti i visok stupanj institucionalizacije, s istinom kao posebno važnom kategorijom (usp. Assmann prema Tomašić 2016: 136). Za oblikovanje kulturnoga pamćenja neophodna je i “prisjećajuća povijest”. Stoga se na tu misao nadovezuje i Halbwachsova tvrdnja o pamćenju koje je kolektivni, a ne individualni fenomen (usp. Brkljačić i Prlenda 2006: 9). Opće je poznata činjenica da se u mitologiji, ishodi-

⁵ “Onaj koji danas čita Gundulićeve *Suze sina razmetnoga*”, smatra Pavličić, “ne može a da ne zamijeti s kolikim intenzitetom svaki stih ovoga djela ulazi u relaciju s modernim pjesničkim stilovima. Dok većinu naših baštinskih tekstova iz tog doba očitavamo po načelu opozicije s našim ukusom, dotle u *Suzama* očitavamo srodnost. (...) Ta poema organizirana je dvoglasno kao plač lirskog subjekta i evandeoskoga sina (...) Gundulić je uspio realizirati jedan od najindividualnijih pjevova u svekolikoj hrvatskoj književnosti...” (Pavličić prema Kombol i Novak 1992: 219). Ovo razmatranje otvara mogućnost razmatranja književnosti kao *povijesne priče*.

štu usmene tradicije, muze "kao personifikacije najviših umjetničkih i intelektualnih moći čovjeka dovodi u vezu upravo s pamćenjem" (Benčić 2006: 5); očigledno je da su pamćenje i umjetničko stvaranje bliski, nerijetko i sinonimski povezani pojmovi. U ponešto drugačijemu kontekstu, pišući o ruskome pjesništvu, Benčić uočava gradacijski karakter pamćenja, njegov dvosmjerni razvojni put – od individualnoga ka kolektivnomu, pamćenje koje "u nastojanju da transcendiraju čovjekovo neposredno individualno iskustvo poprima 'vertikalni' smjer kretanja – od niže empirijske razine prema višoj, simboličkoj, od realnoga i partikularnoga prema idealnome i općem" (Benčić 2006: 7). O pojmu pamćenja Benčić oblikuje misao koja uvelike u sebi sadrži univerzalno; pamćenje kao "načelo koje osigurava kontinuitet i opstojnost kulture (kulturno pamćenje), a drugi je put to ishodište umjetničkoga stvaralaštva, dakako – onoga stvaralaštva koje osim na estetičku pretendira i na spoznajnu funkciju" (Benčić 2006: 71). Iako je s razlogom reaktualizirana u epohi postmodernizma,⁶ veza pamćenja i identiteta nadilazi postmodernistički analitički pristup. Benčić podsjeća na povijesnu perspektivu razmatranja o pamćenju navodeći Lockeovo izjednačavanje pamćenja i osobnoga identiteta te na radikalni zaključak o lišenosti identiteta onoga koji se ne sjeća svoje prošlosti. Samim naslovom svoje knjige podsjeća na drevnu (antičku) opterećenost temom odnosa pamćenja i identiteta. Pamtiti, dakle, znači oblikovati i prenositi oblikovani identitet.

"Pa ako utvrditi osobni identitet u njegovu dijakronijskom aspektu znači osvjedočiti se o vlastitoj konzistentnosti u vremenu, o podudarnosti sa samim sobom u bujici životnih mijena, tad je jasno da je upravo pamćenje ona kohezijska sila koja osigurava cjelovitost i integritet ljudske ličnosti." (Benčić 2006: 8)

Pamćenje je, dakle, neupitno određeno kao stožer identitetskoga oblikovanja iako se složenosti samoga pojma identiteta za potrebe ovoga razmatranja nećemo baviti. Dvostruki karakter pamćenja, osobni i kolektivni, oblikuje različite identitetske slike – povijest kao osobnu priču i povijest kao historiografiju čiju objektivnost koncepcija "povijesti kao osobne priče" dovodi u pitanje. Budući da je, slijedom navedenoga,

⁶ Benčić (2006: 13) podsjeća na činjenicu da do "aktivacije" pamćenja kao kategorije prijevora i preispitivanja dolazi u trenutcima ugroženosti identiteta što se, s obzirom na postmodernistički relativizam, može smatrati karakteristikom epohe. Dodala bih da je ugroženost identiteta moguće promatrati ne samo kao negativno konotiranu prijetnju nego kao i posljedicu suočavanja s dinamičnim razvojem znanstvenim spoznajama, kakve su, primjerice, otkrića kvantne fizike koja, mijenjajući poimanje stvarnosti i odnosa prema metafizičkome, projiciraju "pozitivnu" ugrozu, strah od nepoznatoga. I jedno i drugo na određeni način potvrđuje pamćenje kao produkt donekle traumatičnoga iskustva, čije je oprečne konotacije (pozitivne i negativne) moguće objediniti pojmom (straha od) neizvjesnosti.

povijest podložna interpretacijskim varijantama i osobno i kolektivno, i priča i historiografija postaju jedno – tek priča kojoj možemo i ne moramo vjerovati. Aralica se na naznačeno često osvrće u svome pripovijedanju. Unoseći u *Put bez sna* usmenu predaju o Kasumbegu koji spašava od pogibije mađarskoga kralja Janoša (Aralica 1990: 14–15), ukazuje na mogućnost priče da mijenja povijest, preobražavajući izdajice iz povijesnih dokumenta u junake:

“Ono što je bilo, uvijek je jedno, čudno, nedohvatljivo, a ono što se priča o tom, sasvim je nešto drugo, više suobrazno licu i naličju pripovjedača nego licu i naličju onoga o čemu se priča (...) jer poslije boja sve kukavice postaju junaci pa se ne zna tko je kakav bio (...) Lutvin je savjet da se prema predaji treba odnositi oprezno, ne zatirati je, ali ni svoju ljudskost ne graditi isključivo poduprt na taj oslonac...” (Aralica 1990: 16–17).

Priča je, poznato je još iz antičkih prijepora, uvijek oblikovanje stvarnosti, dakle nova stvarnost koja pripada autentičnosti književnoga svijeta:

“Umjetnička imitacija (...) nema pejorativno značenje kao u Platona, nego je ona ugledanje na prirodu koja je u sebi naprosto uzvišena i veličanstvena. Kao što priroda iz same sebe izvodi uvijek nove oblike, nova bića, tako i umjetnik, ugledajući se na prirodu, stvara bića posebne vrste, a koja mi onda nazivamo umjetničkim djelima. Umjetnost prema Aristotelu ima dvostruku ulogu: pedagošku i katartičku, tj. pročišćujuću, smirujuću za čuvstva.” (Reale prema Šestak 2001: 19)

Pamćenje briše granice prošlosti i sadašnjosti, prošlost postaje sadašnjost (usp. Ćurković Nimac i Valković 2018: 439–440), svojevrсна “opreka prema smrti” (Ćurković Nimac i Valković 2018: 441). Iako je (prividno) usmjereno na historijsko pamćenje i didaktičke tendencije, pamćenje u Aralice izbjegava opasnosti zarobljavanja prošlošću i veličanja starih vremena s ciljem ideološkoga usmjeravanja (usp. Ćurković Nimac i Valković 2018: 441–442), ono u njega pokazuje potencijal katarzičnoga djelovanja prema povijesnome opetovanju. Može se slijedom navedenoga postaviti pitanje zašto Aralica, s obzirom na to da se povijest u svojoj nemilosrdnosti ponavlja, kao “lijek od povijesti” ne zagovara zaborav. Razloge bismo mogli tražiti u nizu ponuđenih odgovora (usp. Ćurković Nimac i Valković 2018: 443 i dalje). Uz mogućnost da ih se najopćenitije objedini teško odredivim pojmom identiteta, pamćenje je, u kontekstu Aralicihina teksta, potrebno za uspostavljanje osobne i ko-

lektivne odgovornosti prema prošlosti. Uz osobni, terapijski učinak, što može biti jedna od uloga pamćenja, na kolektivnoj razini najviši doseg pamćenja vidljiv je u njegovoj etičkoj dimenziji, što je svojevrsno suočavanje s kolektivnom traumom. U suvremenome ključu razmatranja problematike, smisao je pamćenja “da se kod pojedinca inspirira neki oblik moralne transformacije koja bi spriječila buduće nasilje i promicala demokratske vrijednosti” (Ćurković Nimac i Valković 2018: 448). Pamćenje bi, dakle, u najoptimističnijoj verziji bilo zalog za budućnost, nada da je, različitim interpretacijama, tijekom povijesti moguće mijenjati. Pamćenje se “u novoj memorijskoj paradigmi sve više upotrebljava na način da odražava sadašnje želje i ideale za budućnost. Samo će budućnost pokazati je li ta paradigma bila uspješna” (Ćurković Nimac i Valković 2018: 451). Ulogu pamćenja, između ponuđenih rješenja, Aralica vidi i kao univerzalnu potrebu, izjasnivši se o tome eksplicitno u svome posljednjem djelu, zbirci pripovijetki *Koferče*: “(...) pamćenje je čovjeka učinilo čovjekom”, a zaborav će ga “prestane li pamtit i raščovječiti i odvući u mrak i smrt” (Aralica 2019: 112).

2.2. USMENO I PISANO PAMĆENJE

Usmena i pisana književnost neodvojive su i u neprestanoj interakciji (usp. Kekez 1986: 133–140).⁷ Iako se načinom prenošenja, a posljedično i poetikom razlikuju, u književnoj teoriji razbijena je predrasuda o njihovu odnosu nadređenoga i podređenoga – štoviše, utvrđena je neophodnost i neizbježnost njihova suodnosa⁸. Aralica je, kako je do sada više puta spomenuto, jedan od književnih primjera koji se uvelike koristi usmenoknjiževnim nasljeđem. On se oslanja na usmene predaje, inkorporira ih u svoja djela, gradi ih na motivima usmene književnosti služeći se, primjerice, u *Okviru za mržnju* i grafitima koji su tek u novije vrijeme prepoznati kao hibridni oblik usmene tradicijske riječi⁹. Iako usmenoj književnosti nije nepoznat senzibilitet za pamćenje osobnoga, onoga što se prepoznaje kao lijepo i vrijedno u životu pojedinca, velik njezin dio pamti priče od velike, povijesne važnosti, kolektivne traume, formirajući tako i vjekovnu kolektivnu svijest. Takav pristup inzistira na istinitosti, pri čemu je

⁷ Uz navedeni izvor, Nikolić podsjeća i na druge važne Kekezove prinose u kojima se, između ostaloga, bavio odnosom usmene i pisane književnosti (usp. Nikolić 2015: 166).

⁸ Dovoljno je osvrnuti se na općenite spoznaje o književnosti, kao što je izmjena stilskih formacija; nasljedovanje, primjerice, renesansne poetike u baroknoj, barokne u suvremenoj, kako je prethodno spomenuto u jednoj od bilješki, što učvršćuje tezu o priči (književnosti) kao povijesti, osobnoj i kolektivnoj.

⁹ Prije dvadesetak godina (2000.) Botica preispituje grafito kao dio usmenotradicijskoga nasljeđa, objavivši 2010. godine prošireno izdanje (v. u popisu literature).

neophodno podsjetiti na “diskurzivno oblikovanje istine” koje u konačnici oblikuju strukture moći (usp. Tomašić 2016: 139); drugim riječima, “inzistiranje na istinitosti ne isključuje mogućnost konstrukcije povijesnih predodžaba” (Tomašić 2016: 142).

Važna tema u hrvatskoj književnosti, kao nasljedovateljici europske, svakako je kršćanstvo koje se, posredstvom biblijskih tekstova, središnjom novozavjetnom figurom Isusa Krista, infiltriralo u usmenu, a potom i u pisanu književnu riječ. Neodvojiva je od Isusa Krista figura Poncija Pilata. Na obje razine, usmenoj i pisanoj, moguće je govoriti o intertekstualnosti. Dok se u usmenoknjiževnim oblicima Poncije Pilat značajno ne udaljava od biblijske priče, potvrđujući tako kolektiv kao intertekstualni prijenosnik nepodložan značajnijim idejnim intervencijama u odnosu na izvorni tekst, različitim intertekstualnim tehnikama Aralica izgrađuje vlastiti odnos prema pilatovskome motivu. Čest je pristup u umjetničkoj književnosti koji Poncija Pilata oblikuje snažno ga individualizirajući. Kao primjer može poslužiti Bulgakovljev roman *Majstor i Margarita* ili pak, u hrvatskoj književnosti, *Poncije Pilat* Mire Gavrana. Činjenica da književnost često interpretira biblijske ili povijesne likove “pokušavajući dublje razumjeti svijet” (usp. Bošković 2011), polazište je i u Araličinu razumijevanju figure Poncija Pilata, kao što je to primijetio Bošković referirajući se na Gavranov roman:

“Svjetonazor i odluku svoje Judite zato je i opteretio novim iskustvima i sadržajima, dijelom pri tome slijedeći i biblijski i Marulićev trag, a dijelom ga nadograđujući vlastitom imaginacijom, duboko svjestan opterećenja što ih navedena spisateljska perspektiva uzdrži.” (Bošković 2011: 75)

Izostanak biblijske jasne određenosti i nedovršenost lika Poncija Pilata očituje se u potrebi za “književnom nadoknadom”, unutar koje “osobe iz biblijske i kršćanske prošlosti, sa svojim asocijativnim potencijalom, problematiziraju pitanja našega vremena” (Bošković 2011: 88). Ključna Boškovićeva opservacija o Gavranovu *Pilatu* kao čovjeku koji je “određen svojim vremenom i okolnostima koje su u njemu vladale” (Bošković 2011: 91) ne abolira ga u Aralice od tereta osobne krivnje, a što Pilat, u konačnici i sam osvještava činom “pranja ruku”. Aralica upotrebljava drugačiji postupak tvorbe lika, što posljedično utječe i na njegovu intertekstualnu funkciju. Temeljnu biblijsku poziciju prototipskoga karaktera¹⁰ Aralica nadograđuje brojnim značenjima.

¹⁰ Bez obzira na stupanj autorske intervencije u oblikovanju prototipskoga karaktera, možemo reći, referirajući se na Hamonovu klasifikaciju, da je Poncija Pilata moguće prepoznati unutar kategorije “referencijalnih likova” koji “upućuju na puni i čvrsti smisao, koji je određena kultura učvrstila kao uloge, programe i stereotipe, i njihova čitljivost izravno ovisi o stupnju čitateljeva sudjelovanja u toj kulturi (moraju biti ‘naučeni’ i ‘prepoznatljivi’)” (Hamon 2000: 436).

Mrežom proširenih značenja u odnosu na polazni tekst (Bibliju) traži odgovor na pitanje odnosa osobne i kolektivne odgovornosti.

Uz njihovu povijesnu ulogu, Aralica se svojim likovima bavi i na razini njihove osobnosti, složene i proturječne, moglo bi se reći da je na to primarno usmjeren njegov interes. Tako ukazuje na važnost osobnoga odabira i mogućnosti njegova utjecaja na kolektivno pamćenje. U pozadini vjere u snagu osobnoga izbora doživljaj je povijesti kao laži čime se potencira niz neafirmativnih značenja. Ipak, ono što činimo pa i tu skromnu mogućnost odabira – hoćemo li u danome trenutku biti Scarsi koji ostvaruje političke ambicije jer će, ne bude li ih on ostvario, to učiniti netko drugi; hoćemo li, dakle, drugomu prepustiti teret nečiste savjesti, “perući ruke” od osobne odgovornosti, ili ćemo preuzeti odgovornost i učiniti minimalan dostojanstven korak poput pokopa posmrtnih ostataka Petra Revača –Aralica ističe malom, ali ne i nevažnom mogućnošću oblikovanja kolektivne slike. Slične dileme Aralica nalazi i u drugim povijesnim vremenima: odnos učitelja Maglice i Božića oslikava izbjegavanje osobnoga pada u ime općega (lažnog) progresa s jedne strane (Maglica) i prihvaćanje pada u ime vjere da će i takav dovesti do progresa (Božić). Iako Aralica nastoji ukazati na važnost kolektivnoga pamćenja, podupirući stav “da društvena i politička stabilnost ovisi o tome kako se odnosimo prema pamćenju” (Ćurković Nimac i Valković 2018: 439), tematika koja Aralicu zaokuplja, a moguće ju je obuhvatiti dvama interferirajućim pojmovima – poviješću i politikom – pokazuje zavidan stupanj dijakronijske nepromjenjivosti, a eksperimentiranje s povijesnim materijalom pojavljuje se tek kao pokušaj da se njihova vjekovna *istost* prikrije, kao “uočavanje arhetipskih situacija, konstanti koje se, tek ponešto preoblikovane, pojavljuju u svim vremenima” (Primorac 2004: 354). U romanu *Psi u trgovištu*, koncipiranome kao priča u priči, Aralica piše: “Kad želja stvara priču, ne tka je od onog što su oči vidjele nego od onog što je duša htjela. Tako nastaju legende.” (Aralica 2004b: 226). Istina koju podastire književnost, usmena i pisana, jest htijenje za promjenom povijesti. Aralica za razliku od pamćenja u usmenoj književnosti šalje oksimoronsku poruku: povijest, dakle, kao kolektivni, nepromjenjivi mehanizam, može biti promijenjen snagom individualnoga odabira. Možemo zaključiti da njegov odnos prema pamćenju slijedi proturječnu matricu – s jedne strane, intrigira ga kolektivno pamćenje, uslijed čega mu, interferirajući usmenu književnost, pridaje značenje u oblikovanju tradicije. S druge strane, kolektivno pamćenje uteg je djelovanju pojedinca (jer on djeluje oblikovan kolektivnim pamćenjem), ali i prilika da vlastitim djelovanjem utječe na oblikovanje kolektivnoga pamćenja kao zaloga za budućnost što je i u osnovi Assmannova pitanja “Što ne smijemo zaboraviti?” (usp. Assmann prema Tomašić 2016: 141)

3. FIGURA PONCIJA PILATA

3.1. PILAT U BIBLIJI I USMENOKNJIŽEVNOME NASLJEĐU

Slijedom općepriznate tvrdnje o kršćanstvu kao ishodištu europske kulture, Isusu Kristu neupitno pripada središnje mjesto, između ostaloga i unutar hrvatske tradicijske kulture. Nastavno na Krista i njegovu sudbinu, Poncije Pilat neizbježna je figura pa ne iznenađuje da je često bio književni izazov, ne samo zbog uloge u Kristovu životu nego i zbog svoje kontroverznosti i nedorečenosti karaktera čiji postupci u važnome povijesnom trenutku ostaju otvorena pitanja. Možemo se složiti s Qoseovom opservacijom o Pilatu kao marginalnome, nedinamičnome biblijskom licu (usp. Qose 2013: 88). Skromni povijesni podaci o životu Poncija Pilata uglavnom se, uz manje razlike, preklapaju u različitim izvorima (usp. Horvat 2018: 3–8). Qose ističe tvrdoglavost kao Pilatovu karakternu osobinu pozivajući se na prikaz Pilata u apokrifnim knjigama, dok ga Biblija nedvosmisleno prikazuje kolebljivim, neodlučnim slabićem, ali ne i negativcem. Nadalje, Qose Pilatovu odluku da se pokori Židovima i pristane na njihovo rješenje tumači okolnostima koje su ga primorale da se bori za održanje na vlasti (Qose 2013: 88). Ostaje otvorenim pitanjem zašto Biblija osobinu, u osnovi makijavelističku, moralno neispravnu, prihvaća neutralno, abolirajući Pilata od osobne odgovornosti. Često se motivacija kršćanskoga oslobađanja Pilata od krivnje pronalazi u činjenici da je pokušao spasiti Krista, potom u kršćanskome viđenju Pilata kao sredstva Božjega spasenja (usp. Horvat 2018: 9–15) ili je pak potaknuta predajom da je zapravo bio na strani kršćana, konvertirajući se i sam na kršćanstvo, pod utjecajem žene Klaudije Prokule. Uspoređujući evanđelja i pokušavajući ih interpretirati mehanizmima književnosti, Slavić Evanđelju po Matejevu pripisuje “živopisan i dramatičan ton”. Novosti koje ono donosi san su Pilatove supruge i Pilatovo “pranje ruku”, koje se javlja i pri pečačenju Kristova groba. “Snovi koji upućuju na buduće događaje bivaju Matejev stilem. Pozorno su raspoređeni u tekstu i pružaju mu ton ozbiljne zloslutnosti, ali su i znak Božjega nauma o pomoći izabranima” (usp. Slavić 2016: 382–383). Sugestijom da je Pilat odabran, Slavić potvrđuje tezu o kršćanskoj argumentaciji za Pilatovu ekskulpaciju. Božje odabranike ne prati uvijek milostiva sudbina, ali ih prati Božja milost. Pilat je odabran za osudu Krista jer jedino takav odabir jamči izvršenje Božjega nauma. S druge strane, židovski izvori poznaju ga kao samovoljnoga i okrutnoga vladara¹¹, predstavnika Rimljana, stranih okupatora koji ne uvažavaju židovsku tradiciju (usp. Horvat 2018). Qose navodi podatke o nekoliko legenda o Pilatu:

¹¹ Usp. URL 1.

“U 26. poglavlju Bulgakovljeva romana piše da je Pilat bio sin astrologa, a njegova je majka bila kći mlinara, Pila. Ovi se podaci pojavljuju u nekoliko srednjovjekovnih legendi o Pilatu. Legende iz Manxa smatraju Pilata sinom astrologa. Možda je Bulgakov uzeo ove podatke iz latinske pjesme ‘Pilat’, koja je davno bila prevedena na ruski, ili čak iz ruskog djela ‘Put u Firencu’ iz 15. stoljeća. U enciklopediji Katoličke crkve tvrdi se da legende koje su postojale u Njemačkoj nikada nisu imale ni najmanje autoriteta.” (Qose 2013: 88)

Botica (2011: 155–156) u svojoj knjizi analizira tematske, motivske i oblikotvorne pojavnosti pojedinosti iz Kristova života u hrvatskoj tradicijskoj kulturi potvrđujući prisutnost starozavjetnih kao i novozavjetnih elemenata, ali ističući snažniji utjecaj novozavjetnih tekstova u oblikovanju i tradicijskoga i umjetničkoga stvaralaštva. Poncije Pilat, kao ključna osoba u osudi Isusa Krista, pojavljuje se na različitim razinama u usmenoknjiževnim tekstovima kao i u ukupnoj tradicijskoj kulturi i popratnim običajima:

“Na hrvatsku usmenu književnost djelovali su samo neki biblijski dijelovi i to oni koju su višestoljetno u hrvatskom prijevodu, koji su se učestalo u obredima i drugim prigodama ponavljali, koji su po svojoj unutrašnjoj strukturi bili pamtljivi i prijemljivi slušnom primatelju. To su najčešće tekstovi s prevagom narativnoga i gnomičkoga.” (Botica 2001: 85)

Razmatrajući pasionske običaje, Botica “posebno poticajnim motivima” smatra sljedeće: pranje nogu apostolima, Judin poljubac, pospane učenike na Maslinskoj gori, Petrovo zatajivanje Isusa. Razrađujući mrežu četiriju krovnih motiva, dodaje i motiv Poncija Pilata granajući ga u nekoliko tematskih polja: “od Poncija do Pilata” i “pranje ruku”, “pred Pilatom i Herodom”, “pred Anom, Pilatom”, “evo čovjeka, evo kralja”. Poncije Pilat uvršten je tako u skupinu biblijskih motiva koji su “‘nosili’ usmenu književnost, dali joj obilježje, prepoznatljiv duh, a time i sustav vrednota u hrvatskome narodu” (usp. Botica 1998: 93–95). Usmena književnost bilježi tekstove koji se konkretnije dotiču Poncija Pilata, kao i simboličkoga “pranja ruku”, ne zalazeći dublje u prirodu pitanja individualne i kolektivne krivnje, što je skladu s poetikom vrstovnih oblika unutar kojih se taj motiv najčešće pojavljuje¹². Motiv muke Kristove

¹² Botica navodi da pasionska baština preteže u lirskim formama te da su u središtu njezina izričaja osjećaji kao odraz suosjećanja s Kristovom patnjom (usp. Botica 1998). Dakle, u središtu je sama muka Kristova, ljudska patnja, manje negoli njezin uzrok.

ponajviše uključuje djelovanje Poncija Pilata, no može se reći da je on, kao i u Bibliji, pasivan, usputno spomenut lik. Prepoznatljiva je takva tendencija još u srednjovjekovnim Gospinim plačevima. Pilat dijalogizira s Gospom, međutim, ne kao krivac, već kao supatnik počinjene nepravde. U svome obraćanju Gospi, Židove optužuje za Kristovu smrt: “Ovo reče Pilat blaženoj Gospoži: Otidi tja //, poj od mene // tužna ženo, ti Gospoje, // ništar nimaš ti od mene // akos ti srce od tuge vene. // Židove t’ sina uhitiše, zločinci ga oni riše // i ka mni ga privedoše, // da ga propnu vsi rekoše (...)” (usp. Bogišić 1969: 443). Marko Dragić u većem je broju svojih radova tematizirao hrvatske uskršne običaje. Oni potvrđuju bogatu tradicijsku baštinu vezanu za Veliko trodnevlje, a popratni filološki predlošci tematiziraju Isusa i Mariju kao središnje figure te Pilata kao marginalnu pojavu (usp. Dragić 2010a: 90–91). U analizi običaja vezanih uz čuvare Kristova groba, Pilat je također spomenut tek kontekstualno, prema biblijskim navodima kao onaj koji je, udovoljavajući Židovima, zapečatio Kristov grob (usp. Dragić 2009: 8). Paremiologija, koja je i inače preuzela mnoštvo biblijskih oblika i koja je najtrajnija u svakodnevnoj komunikacijskoj praksi¹³, čuva metonimijski oblik “pranja ruku”, kao i izraz “od Poncija do Pilata”. Poncije Pilat zabilježen je i u samim tekstovima usmene književnosti. Analizirajući trop antonomaziju u retoričkim oblicima, Nikolić ga dovodi u vezu s kulturnim pamćenjem, “pamćenjem društva koje oblikuje i određuje pamćenje svojih članova” (Nikolić 2011: 132).

“Upamćivanjem imena glasovitih stvarnih osoba ili izmišljenih likova istodobno se učvršćuje kulturni identitet određene zajednice, ali i širi mreža značenja koja stoji i iza figurativne, a i naizgled doslovne jezične upotrebe. Vlastita imena u općem jeziku ne konotiraju značenja jer se izravno vežu uz predmet imenovanja (imaju referencijalnu i identifikacijsku funkciju), no imena u antonomazijama nužno su motivirana i evociraju višeslojne asocijacije. Ona su otvorena za preispisivanja značenja, ali i za ispunjavanja novim sadržajima.” (Nikolić 2011: 139)

Pilatovo ime spominje se i u nešto rjeđe upotrebljavanim frazemima, “dospjeti/naći se kao Pilat u Vjеровanju” u značenju zalutati, “slučajno se naći gdje” (usp. Opašić 2015: 196–197). Eksplicitni čin “pranja ruku” u usmenoknjiževnim zapisima dovodi

¹³ Nikolićeva parafraza Genetteove konstatacije da “više figura nastane u jednom danu na tržnici nego tijekom višednevnih akademskih skupova” (Genette prema Nikolić 2011: 129) ulijeva nadu u neuništivost narodne ingenioznosti koja u suvremenim komunikacijskim obrascima opstaje, doduše (gotovo) isključivo u kratkim formama, ali pokazujući izrazitu vitalnost što potvrđuju najčešće dnevno-političke situacije koje redovito rezultiraju obiljem *narodnoga duha*.

se u izravnu vezu sa slojevitošću značenja – odricanja od krivnje, kako je u navedenome primjeru:

Pranje ruku nakon sprovoda

“Kad se ide na sprovod, posle sprovoda, kada dojdeš doma se opereju ruke. A to nije zate da to higijenski, da si bu opral ruke, nego je to vjerska stvar. Ako si već, kao, vjerniku na sprovodu, onda se opere ruke i veli se ovak: ‘Ja sam nie pokojnjumu smrti kriv.’ Jer to dojde po tom da je Poncije Pilat osudil Isusa na smrt. A onda mu je sluga donesel v lavoru vodu i on si je ruke opral i on je rekel da on nije kriv njegve smrti.” (Botica 2011: 313)

Temeljem izloženoga može se zaključiti da Pilat, usprkos snažnoj simbolici, ne zauzima definirano mjesto u usmenoj književnosti, ni opsegom, ni razrađenošću karaktera, ni odnosom zajednice prema njegovu krimenu. Prvo dvoje može se dovesti u vezu s poetikom usmene književnosti koja se ne koristi narativnim i postupcima istovjetnim umjetničkoj književnosti. S obzirom na činjenicu da se usmena književnost često jasno moralno određuje, što je osobito svojstveno epskoj retorici u postavljanju prema protivniku¹⁴, aboliranje Pilata ostaje pitanje na koje odgovor možemo tražiti u tendenciji usmenoga pamćenja prema oblikovanju arhetipskih obrazaca¹⁵ kojim kršćani Pilatu, temeljem izložene argumentacije, odriču krivnju. Nadalje, razloge činjenici da se usmena tradicija prema Pilatu ne odnosi osvetnički, tretirajući ga kao moralno neutralnu poziciju, bez posebnoga naglašavanja njegove negativne uloge u osudi Krista, moguće je tražiti u odnosu povijesti (kao historiografije i kao priče) prema Ponciju Pilatu. Pilat kao povijesna osoba nije imao mrlje, a Biblija daje naslutiti njegovu nelagodu da osudi Isusa, kao i pokušaj iznalaženja načina da to izbjegne. Iz takva odnosa prema Pilatu proizlazi slojevitost naravi usmene književnosti da prihvaća ono što je za kolektiv važno, a to je ontološka poruka Isusa Krista o uvažavanju neprijatelja nasuprot osvetničkomu karakteru starozavjetne poruke, iako tradicijska

¹⁴ Takvo određenje prepoznato je u primjeni različitih lingvističkih mehanizama te legitimiranjem pripovjedača i lika pod čim se misli “na sve one postupke kojima pripovjedač otkriva svoju privrženost jednom od sukobljenih tabora” (usp. Dukić 1998: 23). U zaključku utvrđuje: “Isctavanje slike Drugog uvijek je prožeto aksiološkim postupcima, koji se, naravno, razlikuju od jednog do drugog tipa teksta. Prosječno iskustvo kazuje da se aksiologija Drugog u pravilu kreće zonom negativnog vrednovanja” (Dukić 1998: 199). Usmena književnost načelno zagovara snažnu kolektivnu svijest koja podrazumijeva krivicu “onoga koji je prvi počeo” (Dukić 1998: 21).

¹⁵ Sličan je proces uočen kada usmena književnost govori o sudionicima suvremenih, aktualnih događaja – teži ih se pretvoriti u arhetipske junake s ciljem njihove mitologizacije (usp. Tomašić 2016: 143).

kultura pokazuje da načelo opraštanja nije uvijek lako provedivo.¹⁶ Valja imati na umu da se u usmenoj književnosti sjedinjava starozavjetno i novozavjetno, pa i ono što je prethodilo kršćanstvu, raznovrsni slojevi koje je nemoguće promatrati kao razdvojene cjeline (usp. Botica 1998: 92).

3.2. *PILAT U ARALICE*

U Araličinu bliskom odnosu s usmenoknjiževnom tradicijom možemo, s teorijskoga aspekta, govoriti kao o procesu intertekstualnosti. Iako se u 21. stoljeću donekle može govoriti i o transformaciji intertekstualnosti, čiji su temelji postavljeni i razmatrani od 60-ih do 80-ih godina 20. stoljeća, u novu kulturologiju (usp. Oraić Tolić 2019: 30), teorije intertekstualnosti “žive i danas i mogu se primjenjivati u uvjetima nove konstruktivističke kulturologije” (Oraić Tolić 2019: 31). Etimološki, intertekstualnost podrazumijeva “uzajamnu isprepletenost tekstova” (Oraić Tolić 2019: 45). Preslikavajući pojam na Araličinu komunikaciju s biblijskim tekstom te s tekstovima usmenoknjiževne tradicije, vrijedi uopćavanje Oraić Tolić, izvedeno osvrtnom na temeljna teorijska uporišta o intertekstualnosti (M. Bahtin, J. Kristeva, G. Genette):

“(...) svaki je iskaz, svaki tekst nerazmrsiva mreža značenja, često bez mogućnosti da se utvrdi izvorni kontekst, odnosno tekst prethodnik dijaloškoga susreta. Međutekstovne relacije pritom više uopće ne moraju biti ni žanrovske ni samo književne, nego mogu sezati do dubina kulturnoga koda, kao dio neograničena društvenoga govora o zbilji, koja se više i ne može dosegnuti u neposrednoj mimezi predmetnoga svijeta, nego tek preko svih izrečenih riječi u sveopćemu kulturnom dijalogu. Bilo je to rodno mjesto pojma i teorije intertekstualnosti u najširem smislu kakvo ćemo naći u Julije Kristeve i Rolanda Barthesa.” (Oraić Tolić 2019: 39)

Valja podsjetiti i na Genetteovu klasifikaciju prema kojoj je intertekstualnost dio nadređenoga pojma transtekstualnosti koja podrazumijeva sveobuhvatne odnose, vidljive i prikrivene, koje neki tekst ostvaruje s drugim tekstom. Oraić Tolić Genetteovu transtekstualnost unutar svoje podjele smatra općom intertekstualnosti (usp. Oraić Tolić 2019: 55–59). Intertekstualnost u Aralice ne proizlazi samo iz činjenice da on u

¹⁶ Botica ne isključuje usmjerenost usmene književnosti prema načelu “tko se ne osveti, taj se ne posveti”. Teško je, dakle, govoriti o univerzalnome odnosu usmene književnosti prema kršćanskoj poruci, ali je očigledno da je, gledajući u cjelini, miroljubiva karaktera, što podrazumijeva idejno prepoznavanje biti Kristova djelovanja.

svoj književni opus interpolira brojne motive pa i čitave predaje iz usmenoknjiževne tradicije. Uz formu (označitelja), Aralica nasljeđuje i sadržaj (označeno), tradiciju kao naslagu znanja, iskustava i tragike koja oblikuje budućnost naraštaja, u bitnome ponavljajući se. Repetitivnost tradicije Araličino je didaktično sredstvo – uz tragiku opetovanja, ponavljanje može imati i suprotan odjek – učiti da se ne ponavljamo! Za razliku od Pilatove neutralne pozicije u usmenoj književnosti, u Aralice je pilatovski motiv često negativnoga predznaka i posrednik u oblikovanju (negativne) kolektivne svijesti koja među svojim načelima podrazumijeva odricanje od osobne krivnje. S druge strane, Aralica donekle zadržava i biblijsku neutralnu poziciju istražujući tako sudbinu i mentalitet hrvatskoga naroda na danome geopolitičkom prostoru, ne pravdajući ga, nego upravo ukazujući na kolektivnu svijest granične pozicije oblikovanu na pravu pojedinca da “se ogradi”. Motiv izdaje, žrtvovanja drugoga da se ne bi žrtvovalo sebe, “pranje ruku” predstavljeno u biblijskim karakterima Ane i velikoga svećenika Kajfe, potom i Pilata, prisutan je u brojnim primjerima i na različite načine u Araličinu književnom stvaralaštvu. Znakovita je u tome smislu primjedba oca Nikodema, jednoga od ključnih likova Araličina *Konjanika*, kada kaže da je Scarsi samo jedan beznačajnik u nizu onih koji o nama odlučuju. Scarsi, koji proživljava duboku transformaciju savjesti, zaključit će, ne kao opravdanje, već kao tužnu konstataciju, da se svatko ponekad nađe u pilatovskoj poziciji, a Revačevo “divlje meso” neće spasiti ni žena, dakle ljubav, jer je ono oblikovano upravo neizbježnim tradicijskim naslagama kolektivne svijesti koje kao neizostavnu kariku uključuju pojedinca sposobnoga opstati na granici. Takav pojedinac djeluje prema kolektivnim, ne prema individualnim silnicama. Opstanak na granici uvjetovan je kompleksnim geopolitičkim odnosima koji, između ostaloga, podrazumijevaju i “pranje ruku” od individualne odgovornosti, a u borbi za goli život gdje je neprestano potrebno pribjegavati “samoodržavajućim” strategijama odricanja od individualne krivnje, čak je i ljubav često bespomoćna. Petar Revač i Andrija Scarsi na suprotstavljenim su stranama povijesti, jedan je povijesni izgnanik, u nemilosti obiju suprotstavljenih politika, drugi je sluga politike, ali obojica bivaju uronjena u povijest kao gubitnici koji “perući ruke” i od kolektivne odgovornosti, ne želeći biti povijesna statistika, postaju upravo suradnici predmeta od kojega bježe, poprimajući neminovno na koncu i novi identitet – protivan želji od koje se krenulo – Revač u potrazi za boljim životom, Scarsi u stremljenju za pošteno izgrađenom karijerom.

Pitanje vlasti i patološka potreba za njezinom održivosti temeljno je “političko” pitanje u analiziranim djelima, posredno je i biblijski motiv. Krista se odbacuje, između ostaloga, i zbog straha od narušavanja utvrđenoga poretka, židovskoga poimanja Zakona, Božje vlasti. Strah je okosnica vlasti – strah od promjenjivosti dosegnutoga položaja. Psihologija vlasti psihologija je straha da se na vlasti ne održi pri čemu se

drugoga koristi za vlastiti opstanak, kako bi se “opralo ruke” od vlastite odgovornosti. Osobito je psihologija vlasti kroz motiv straha razrađena u romanu *Psi u trgovištu*, u liku Sulejmana Veličanstvenoga. Njegov bolesni strah postaje metafora straha kao općega mjesta vlasti, sažetoga u Araličinoj tvrdnji da “ničije junaštvo nije bez brazgotina straha” (Aralica 2004b: 259). Opsežne ulomke Aralica je posvetio oslikavanju patološkoga straha:

“I noću i danju, u suton i u praskozorje, kad su tjeskobe progonjenih najtjeskobnije, u snu i polusnu, u trenucima rastresenosti i duboke usredotočenosti, kad bi god list pao i zašuškao, o zid ili o terasu, znao je da je jesen i da loza vene. Svejedno je svaki od tih šumova u njegovu bolesnom mozgu stvarao sliku zgušenog čovjeka divljih očiju, s isukanim nožem u rukama, koji je poslan da s njim tiho i bez buke svrši. Počeo se baviti mišlju da naredi slugama neka se popnu na odrinu i zgule lišće. Nije naredio da se ljušti samo zato što je u sebi, uz strah od otrova i noža, njegovao prijetvornost. Nikada ne pokazati svoju slabu stranu, ni u bijegu ni u navali. U bijegu se ponašati kao da napreduješ, to i govori, a na nepoćudne navaljuy polako, ako je moguće preko drugoga, strpljivo, kad stvari dozore, pa će se činiti da ti ljudi padoše sami od sebe.” (Aralica 2004b: 131)

“...u duši Selimovoj klijaju krivci za sva njegova stradanja i nelagode, a nitko ne zna kako upadaju sjemenke u to rodno klijalište, iz koje su torbe i koja ih ruka sije. Možda krivo kazana riječ, nesmotrena gesta koja vrijeđa, sumnjičavo vladanje i tko zna što još ne bi moglo biti uzrok da tamo budeš usijan. Krivci se rađaju iz njegove misli, oni su sekret njegove duše, bez takve vrste izlučivanja ne može živjeti.” (Aralica 2004b: 142)

Rudan kategoriju straha veže za žanr predaje, na razini sižea, tema, motiva, kompozicije i stila (usp. Rudan 2019: 275–276). Korisno je za analizu Araličinih djela i njezino razmatranje o predaji kao “nekatarzičnoj” usmenoknjiževnoj vrsti:

“Kao što predaja kao književni žanr, za razliku od bajki, gotovo ni na jednoj razini ne uspijeva uspostaviti katarzu nego samo eventualno upućuje na pojedinačne i uvjetne zaštitne parcijalne mehanizme, tako ni rat kao *žanr* ljudske povijesti ne omogućuje katarzu društva nego ostvaruje njegovo zatočenje u novu tjeskobu, zapravo zametak novog rata, ili to barem tako vide ponajbolji antiratni romani.” (Rudan 2019: 281)

Iako se Aralica nerijetko koristi didaktičnim svojstvom predaje, njezino manipuli-

ranje strahom dobrim je dijelom lišava "pročišćavajućega" elementa. Araličinim romanima provlači se misao o ambiciji koja na vlast dovodi te o psihologiji pojedinca koja ga na vlasti održava što neminovno uključuje odnos prema kolektivnome. Odnos vezira prema vlastodršcu Sulejmanu pokazuje da je politika uvijek sprega interesa kamuflirana krinkom razonode kakva je, primjerice, zajednički lov, gdje je svaki od sudionika opterećen neiskrenošću međusobnih odnosa, nerijetko proizašlih iz osobnih taština i frustracija, zbog kojih se proračunato održavaju na svome položaju:

"Šemsudin nikada neće Sulejmanu odreći poslušnost ni uskratiti poštovanje, ali će se u sebi radovati svakoj carevoj nesreći i nesreći njegove obitelji. Željet će da se guše i poguše u nesrećama koje su sami sebi skrivili, da ih izjedu bolesti, međusobne svađe i nemiri. Samo ponekad, ako na njega nitko posumnjati neće i na način koji sumnju ne dopušta, dosut će soli na otvorenu ranu." (Aralica 2004b: 109–110)

Ne iznenađuje stoga da kolektiv, odnosno njegove istaknute i manje istaknute pojedince, postaje lako žrtvovati "perući ruke" što je često opravdano kolektivnim boljitkom, a u pozadini su zapravo duboko osobni motivi. Ako su takvi strahovi prisutni kod vlastodržaca, očigledno je da će kolektiv osjećati još veći strah, kako to ilustrira Mustafina "Priča o vladaru žitnog polja" (usp. Aralica 2004b: 116–122), te da će pristati na kolektivnu "nivelaciju", dijeleći tako s vlašću "pranje ruku" od odgovornosti prema pojedinačnim sudbinama. Kao ni vlast, ni međusobno ravnopravni pojedinci ne dopuštaju uzdizanje istaknutoga člana svoje zajednice; ako ga ne mogu opstruirati, onda mu se mogu rugati čineći rodnu sredinu nepodnošljivim mjestom za život. Kako je Antun Vrančić, lik i autor u Araličinim *Psima u trgovištu*, opisao; odnos prema istaknutu pojedincu gradira od jala sugrađana do "sveopćeg pohoda": "Kao moljci i sukno, zarinu se u njegov život i stanu mu dupsti prošlost i iznutricu, u potrazi za tajnama njegova uspjeha" (usp. Aralica 2004b: 18–21). Osuda je vrlo slična Pilatovoj, bez dokaza, na volju većini:

"I naposljetku, ako izabranika proglase 'redikulom' i 'šempijom'. Najčešća, najblaža i najdjelotvornija osuda. Kažu, taj je udaren mokrom krpom po čelu. (...) On će im dokazivati da nije lud. Oni će mu se smijati jer samo lud može dokazivati da nije lud. On će se pred nasiljem povući u sebe, svoj posao i svoju kuću. Oni će mu kucati na vrata, trikovima ga izmamljivati van, da bi se zajednički smijali njegovu bijesu. (...) On će, napokon i sam prihvatiti ulogu budale, jer kao javni ludonja može reći što inače ne bi smio." (Aralica 2004b: 19–20)

Opasnost isticanja konstanta je u Araličinu stvaralaštvu i sva se vremena na isti način obračunavaju s onima koji “strše” – prema “budnima” nije se primjenjivala metoda “sitnoga podbadanja”, nego su se primjenjivali “lomovi i raskidi” – “podbadanja su bila skrivena a lomovi javni” (Aralica 1998: 49). Araličini “ludi” oblikuju tako opće mjesto njegovih romana; takvo je Čudovište s Lutnjom iz *Puti bez sna*, takav je i Džihangir iz *Pasa u trgovištu*, a slična je i Kujundžićeva sudbina u *Okviru za mržnju*. Pojava Tina Ujevića za vrijeme školske ekskurzije pojava je “ludoga”, a njegova ludost pojačana je popratnim stihovima koji sjedinjuju, kao u slučaju Džihangira, vlastito izgnanstvo i krivnju bez stvarne krivnje: “Ti kriv si, bijela ptico jata crna, // i kad ništa ne učiniš krivo” (Aralica 1998: 222). Lik Pavla Vučkovića u *Putu bez sna* podjednako je “stršeći” karakter. U njegovu slučaju “čupanje iz sredine” onoga koji “strši” odvija se “bezbolno, neprimjetno i odgovara miroljubivoj taktici”, ali je podjednako lukav, iako ne osobito lagan način Pavlova odupiranja – ne prekoračiti ovlasti, nastojati se prilagoditi, ali se nikada pokoriti (usp. Aralica 1990: 140). Prepoznatljivo je u navedenom, osim pilatovskoga motiva osude nevinih na volju narodu, Araličino intertekstualno poigravanje biblijskim motivom o ludima koje posla Bog kao opomenu mudrima, što na neki način parafrazira kada iznosi da “samo djeca i budale govore istinu, svi ostali lažu; zato su djeca nevinna, a slabi umom od Boga posvećeni (...) Toliku smjesu drskosti i pronicavosti, toliku smjelost da se kaže ono što ti pod lubanjom žari, mogli su u svijetu zavezanih jezika i uškopljenih mozgova imati samo umom poremećeni” (Aralica 2004b: 249 i 263). Pilatovski motiv, dakle, transfigurira se ovdje na širu biblijsku tematiku pa možemo govoriti o odnosu izravnosti (osobnosti) i neizravnosti (neosobnosti) uporabe simbola (usp. Slavić 2001: 216). Pišući bratu Mihovilu, Vrančić se prisjeća dana provedenih na dvoru Matije Korvina i transformacije pojedinaca zahvaćenih politikom na koje, ushićene trenutnom povoljnom pozicijom, vrebaju lukaviji, spremni u svakome trenutku “oprati ruke”. Priroda je politike, dakle, pilatovska. Konstatirajući strah kao ishodište težnje za vlašću, ali i kao mehanizam zadržavanja na vlasti metodom “pranja ruku” te navodeći brojne ilustrativne primjere za svoju tezu, Aralica, međutim, ne propušta apostrofirati pitanje individualne odgovornosti. Zadatak vlasti da vlada pokornima i obuzdava nepokorne (usp. Aralica 2004b: 342) u ime države (a zapravo, jasno je, uvijek u ime vlastitih strahova), pisac raskrinkava:

“Ali uvijek ostaje pitanje za raspravu koliko u njegovoj samovolji sudjeluje on sam, a koliko onaj koji ga je smjestio u ovu kuću plača i dopustio mu da nekažnjeno radi što god hoće. Ipak, uza sve rezerve da bi Uhvanova samovolja ikad bila ostvarena da s višeg mjesta nije omogućena, ostanimo pri uvjerenju da je obred

ubijanja gordosti i ponosa isključivo djelo Uhvanovo.” (Aralica 2004b: 291)
 “...čini se da se čovjek lako ne miri sa zvanjem ‘prljave ruke’, čak ni onaj kome je to zvanje kruh i ponos. (...) Njegov su bunt i njegova mržnja bili usmjereni na žrtvu. Jer, umovao je njegov mozak, da nije ovakvih kakve dovode u Alipoturkov odžak, i onih koji prevratničke govore šapuću šupljini bunara, vlastodršcima ne bi ni trebale ‘prljave ruke’, njegov bi posao bio časni nadzor nad krotkim stadom.” (Aralica 2004b: 291–292)

Posljednje poglavlje romana *Psi u trgovištu* uvodi lik Džihangira, Sulejmanova ma-loumnog sina koji postaje oružje za održanje na vlasti. Ta činjenica zanimljiva je utoliko što je odluka nekolicine pojedinaca koji u ime vlasti predstavljaju kolektiv da ga nečovječno tretiraju, utjecala na njegovu sliku o samome sebi, nametnuvši mu krivnju. Džihangir je krivac bez krivnje, jedini koji osjeća krivnju za nešto za što zapravo nije kriv. O istome, dakle, o ulozi kolektiva u nametanju individualne krivnje, Aralica na ponešto drugačiji način progovara u *Četveroredu*:

“Ako skupinu s kojom si duhovno srastao netko drži stadom i omogućava joj oblike života namijenjena stoci, onda budi siguran da ćeš uskoro biti ovca i da ćeš se ponašati u skladu s ponašanjem stada.” (Aralica 1999: 320)

U *Četveroredu*, slično kao i u *Konjaniku*, reprezentirana su granična stanja koja dovode do pilatovske situacije – žrtvovanja drugoga za spas sebe. Za razliku od pret-hodnih primjera, “pranje ruku” u *Četveroredu* često je posljedica nužde za opstankom i ponovno posljedica straha, ali sada objektivno utemeljenoga. Maskiranje, preobražavanje likova u *Četveroredu* nema negativne konotacije, kako je to, primjerice, moguće iščitati u *Psima u trgovištu*, a izjava Araličina ženskog lika, djevojke Marte, o maski koja je svemoćna i kojom se sve može postići, znakovito se pojavljuje na početku i na kraju romana. Iz doslovnoga transformira se u simbolično – maska kao Mirtina egzistencija (obavlja posao kostimografkinje) postaje sredstvo opstanka njezina zaručnika (transformirana u različite uloge, spašava ga iz zarobljenništva). Maska kao pilatovsko oružje (jer mijenjanje maski je svojstveno “Pilatima”) postaje (afirmativno) sredstvo opstanka. Kada isti lik na kraju konstatira da postoje druge vrste maski pod kojima će sada živjeti (usp. Aralica 1999: 336), u priču se upleće riječ, odnosno njezino odsustvo kao залог slobode i opravdanje takve šutnje nadom da je se mora pretrpjeti, ako se jednom želi svjedočiti istinu. Biti Pilat, “oprati ruke”, “ni čuti ni vidjeti – ni odbačena vozila ni ljude uz njih što traže pomoć – ni čuti ni vidjeti, nego samo ići naprijed, ako se i ti ne misliš, pomažući im, zaustaviti na putu” (Aralica 1999: 40),

u *Četveroredu* je jednom svojom dimenzijom opravdano oružje u procesu dosezanja istine, a drugom je pak izbjegavanje osobne odgovornosti. Da se na vrijeme govorilo, možda ne bi ni došlo do nužde da se ne smije govoriti. Iako je u graničnim situacijama Araličin pogled na vlastitu odgovornost nešto manje oštar, a pisac pokazuje ponešto ironično razumijevanje za samoodržanje, izbjegavanju vlastite odgovornosti on ni u takvim situacijama ne nalazi apsolutno opravdanje:

“...jer se milosrđe iscrpljuje u jednom davanju, jer je milosrđe obično jednokratno. (...) Solidarnost u patnji i mukama hvale je vrijedno ponašanje, ali preživljavanje, samoživost zvana, i bez hvale ima u ovakvim prilikama veću vrijednost. Zato smo se i udružili, zato se i ponašamo kao četveročlani čopor – da preživimo.” (Aralica 1999: 234)

Granične situacije izbacuju na površinu dva tipa karaktera. Prvoj skupini pripadaju likovi poput Ante Runje, krojača iz Osijeka, domobrana konvertita. Prešavši na partizansku stranu, on drugima čini ono čega ga je njegova transformacija oslobodila. Opredjeljenje za zlo ne umiruje mu savjest pa on neprestano “pere ruke” od zla, ali ne s pokajničkom namjerom, nego s namjerom da zlo i dalje čini. Radojica, prosvjetni inspektor iz romana *Okvir za mržnju*, samo je blaži oblik pilatovskoga djelovanja; s dojmom ležernoga i odvažnoga tipa, “pere ruke” ponukan vlastitim probitkom, ironično, ljubavnom igrom sa svojom suprugom koja se žali na novi financijski koncept.

Drugu skupinu predstavlja Martin Kujundžić koji u graničnim situacijama radije odabire marginalizaciju negoli da se nađe u situaciji da mora “oprati ruke”. Kritika socijalizma kritika je svih ideologija. U romanu *Okvir za mržnju*, uz izravne aluzije na “pranje ruku” i izbjegavanje odgovornosti, na više su mjesta prisutna i izravna oslovljavanja Pilata, Pilat je “leksemski prizvan” (Rudan 2015: 281) posredstvom karaktera postavljenih u povijesnu ulogu Pilata. Martin Kujundžić je prokazan zbog tendenciozna načina na koji je vlast protumačila njegovo pismo upućeno stricu, zbog zlokobne interpretativne slobode ustrašenih vlastitom slabošću ili očiglednom nekompetentnošću. Tako projicirani strahovi dovode do kolektivne osude u kojoj sudjeluju i oni zatečeni, koji po naravi stvari ne bi samovoljno bili dio nastale situacije:

“...u aplauzu skrivala se podjela na one koji plješću jer se poistovjećuju s Korinim osjećanjima, dakle, iskreno, na one koje je plamen zahvatio i podigao u vrto glave visine i na one koji su aplaudirali da prikriju svoju rezervu i odbojnost prema ovom što se čini, zbog čega se čini i kako se čini. Jer, ne prikriju li se uspješno, sutra su oni čegrtaljka na dnevnom redu: da ih melju!” (Aralica 1998: 222)

Kolektivna osuda Martina Kujundžića nalikovala je kolektivnoj osudi Kristovoj, s kulminacijom u sceni kamenovanja. S nejasnim dokazima prokazan je od strane onih koji su "oprali ruke" u strahu da ih "čegrtaljke ne samelju". Nije slučajan odabir motiva čegrtaljke – osim izravne aluzije na muku Kristovu, one "su nekada čegrtale na Veliki petak a danas služe za oponašanje mitraljeza na satovima predvojničke obuke" (Aralica 1998: 220). Ne samo da je znakovitost mitraljeza i njegovih ubojitih moći metaforička dimenzija više, mitraljez je simbol buke čiji je utjecaj na kolektivnu odgovornost objašnjen sljedećim navodom:

"... ti plameni jezici za kojima ostaje pustoš, oduzimaju svaki prostor i svaku mogućnost da se netko od onih koji drukčije misle umiješa u raspravu, smiri histeriju i razložno kaže zašto je Martin kriv, a sa čime nema nikakve veze. To oduzimanje prostora za razgovor čegrtaljka, histeričnom vikom i suludim tvrdnjama, koje nagrizaju razum i troše svačije živce, tvrdnjama u kojima pamet nema što tražiti (...) smišljen je način da se ušutkaju oni koji bi pokušali reći: 'Ljudi, stanite, pa taj isti Kujundžić prije svega desetak dana održao je u ovoj dvorani predavanje o socijalističkom preobraženju sela!' Ne, žustrim tvrdnjama koje ne podnose pogled kritičkog oka i histeričnim kricima, da se to više ne može trpjeti, da je prevršilo mjeru, brani se dugo željkovani okvir. (...) Njega treba sačuvati i u nj uokviriti svu svoju mržnju." (Aralica 1998: 222–223)

Uz takve, osnažuju se i oni na suprotnoj strani, pa bukom i njihova moć postaje jača. U konačnici, završna bilješka profesora Božića potvrđuje Araličinu tezu o osobnoj odgovornosti. Naime, u pozadini želje za pronalaskom nedoličnoga ponašanja u drugima tek je mržnja u vlastitu srcu koja "uspješno igra ulogu štita koji od demaskiranja štiti čovjekomrscu što se izdaje za istinoljupca (...) kako se ustupanjem prava pojedincima na odstrel onih koji posrnu ili zastrane vrši negativna selekcija ljudi predodređenih da rukovode, posljedice tih progona višestruko su štetne" (Aralica 1998: 232–233). Na koncu, i Božićeva reakcija priznanja Martinove pogreške svojevrsno je "pranje ruku" višega reda, u ime općega dobra – da se postane "značajan marginalac" (Aralica 1998: 234). Poigravanje autora idejom "pranja ruku" proizlazi iz same završnice romana kada metatekstualnom intervencijom upućenom čitatelju zaključuje da je i sam sudionik, odnosno promatrač opisanih događaja, samo se plašljiv krije iza nadimka. *Put bez sna* donosi niz sličnih karaktera: Šimuna Grabovca koji je prognan zbog delikta riječi, Pavla Vučkovića koji ga vodi sa sobom ne želeći "oprati ruke" i prepustiti odgovornost drugima, kojega vodi "mutni zanos" pomažući mu da izdrži, ali ne bez nesreća koje će ga zbog toga pratiti (usp. Aralica 1990: 29); Arifa Lokma-

na, mladoga sudca čija zanesenost idealima o pravdnosti i vlastita taština nehotično čine više zla nego dobra, “neiskusana, nije mogao znati da taj put u deliktima političke naravi, ili takvima koji izdaleka mirišu na politiku, vodi prije u propast nego do uspjeha” (Aralica 1990: 23). U zbirci pripovijetki *Koferče* pilatovski motiv prepoznatljiv je u prvoj, najopsežnijoj istoimenoj pripovijetki. Za razliku od drugih, koje su više evokacija važnih trenutaka piščeva života, pripovijetka “Koferče”, s intertekstualnim postupcima razvidnima iz prikrivene aluzije na suvremene aktere hrvatske političke i javne scene, potvrđuje patologiju vlasti kao trajnu Araličinu preokupaciju. Iako se kritizira gramzivost pojedinca, pilatovski motiv prepoznatljiv je u likovima koji, obuhvaćeni poviješću, bez mogućnosti da joj umaknu, i sami čine kariku u koruptivnome lancu. Krimen onih koji iskaču iz toga lanca je riječ, što je razvidno iz više pripovijetki (“Katorga”, “Godine”), ali i iz ukupnoga opusa. Interferencija s usmenom književnosti vidljiva je uporabom poslovice i dovođenjem u vezu deseteračkoga distiha s univerzalnim (“Lampa”). Prve Araličine pripovijetke, prikupljene pod naslovom *Balada o šiblju i vodama*, dotiču se uloge kolektiva u oblikovanju sudbine pojedinca, kako je to u priči “Ružna Gaga”, čime se propituje i uloga pojedinca koji može birati hoće li sudjelovati u kolektivnu žigosanju drugih ili će odabrati drugačiji pristup. Sličnim se pitanjima Aralica bavi u pričama “Anini puti”, “Osuđenici”, “Plava omotnica”.

Zaključno, može se utvrditi da se u Ivana Aralice pilatovski motiv manifestira na nekoliko razina. Na prvoj je Poncije Pilat (negativna) povijesna konstanta ponajviše prepoznatljiva u sferi politike, prvenstveno u karakterima koji predstavljaju vlast. U tome spektru “pranje ruku” od osobne odgovornosti događa se kao posljedica patološkoga straha od gubitka vlasti/moći ili pak patološke pohlepe koju vlast proizvodi. Na toj razini susrećemo Sulejmana, premijera iz pripovijetke “Koferče”, mletačkoga providura Zena u *Putu bez sna* i sl. Druga kategorija karaktera, povezana s kategorijom straha, oslikava “umjereniji” odnos prema vlasti, ali ne i manje patološki – riječ je o nekritičkoj ambiciji ili o političkim oportunistima, kakav je Vinko Maglica ili inspektor Radojica iz *Okvira za mržnju*. Na drugoj je razini moguće govoriti o “graničnim situacijama” unutar kojih se pilatovskom “pranju ruku” može pristupiti s djelomičnim razumijevanjem. Aralica unutar ove kategorije razlikuje egzistencijalni strah kojemu su izloženi akteri *Četveroreda* ili pak Petar Revač, glavni junak *Konjanika*, unutar kojega je “pranje ruku” često motivirano egzistencijalnom ugrozom. S druge se strane, u istim situacijama, pilatovsko manifestira kao zlo. Na trećoj razini pilatovski motiv afirmativno je prikazan. Njoj pripadaju Araličini likovi poput Scarsija, profesora Božića, Pavla Vučkovića ili pripovjedača u “Koferčetu”. Oni “peru ruke” od zla ili barem čineći manje zlo.

ZAKLJUČAK

Usporedba književne uporabe pilatovskoga motiva u usmenoj i Araličinoj književnosti motivirana je činjenicom da je usmenoknjiževna tradicija u znatnoj mjeri obilježila ukupno Araličino stvaralaštvo, iako u svim analiziranim djelima nije u jednakoj mjeri zastupljena. Izborom Araličinih djela, s obzirom na kronološki kriterij i kriterij žanra, pokušalo se potvrditi da je pilatovski motiv konstantna piščeva preokupacija, nevezana isključivo za njegove povijesne romane. Isto možemo reći i za povijest, odnosno njezinu važnu dimenziju – politiku – osobito odnos pojedinca prema vlasti.

Dva su teorijska okvira unutar kojih se navedeno analizira: prvi se referira na odnos usmene i pisane književnosti prema pamćenju kao proizvodu historiografije s jedne strane i individualnoga i kolektivnoga sjećanja s druge. Povijest i sjećanje dodiruju se kategorijom priče. Drugi teorijski rukavac tiče se intertekstualnosti odnosno odnosa teksta, usmenoknjiževnoga i umjetničkoga, prema istom supstratu – Bibliji. Dok se usmena književnost prema izvorišnome tekstu odnosi neutralno, ne odstupajući u načelu od biblijske inačice, Aralica značajno modificira ishodišni pilatovski motiv.

Različitim intertekstualnim postupcima Aralica izgrađuje vlastiti odnos prema pilatovskome motivu. Temeljnu biblijsku poziciju nadograđuje nizom značenja. Simbolika pilatovskoga "pranja ruku" različite reperkusije ima kod pozitivnih i negativnih Araličinih likova (ako je uopće moguće govoriti o polarizaciji složenih karaktera) – kod jednih je riječ o lagano iznuđenome pristanku, kod drugih je isti odabir nužda zbog koje se uvijek usputno preispituju i mehanizmi za bijeg od donošenja takve vrste odluke. Značenja koja pridaje pilatovskom motivu moguće je razmatrati na više razina, a objediniti ih dvjema: pilatovsko "pranje ruku" kao zlo i isto s ciljem postizanja pozitivnih ciljeva. U skladu s tim, pilatovski motiv u Aralice ima i dvojako značenje: negativno i afirmativno. Njegovi likovi kreću s različitih pozicija, različite su pobude njihova djelovanja. Sulejmanovo "pranje ruku" u *Psima u trgovištu* posljedica je patološkoga straha i bolesnih ambicija, slične su, iako "čovječnije" Magličine pobude u *Okviru za mržnju*.

Mrežom postavljenih značenja Aralica traži odgovor na pitanje odnosa osobne i kolektivne odgovornosti, upućujući na važno dvosmjerno moralno pitanje – o utjecaju osobne odgovornosti na kolektivnu odgovornost te o načinu na koji kolektiv oblikuje stav pojedinca o osobnoj odgovornosti. On ne daje jednoznačan odgovor¹⁷, jer ga, u konačnici, na tako složeno pitanje nije ni moguće dati, ali je njegova pozicija ipak

¹⁷ Na jednome mjestu Aralica kaže kako se svašta može pitati, ali otvorenim pitanjem ostaje može li se na svako pitanje dati i odgovor (usp. Aralica 2019: 12).

jasna – zagovara afirmativnu ulogu osobne odgovornosti u oblikovanju kolektivne. Magličina izjava “što možemo, kolega, tako je, i tako stvari, nažalost, stoje” stoga je ironijski iskaz kojim se pisac opredjeljuje za suprotno. Pred teškim pitanjem osobne odgovornosti u oblikovanju kolektivne Aralica zaključuje:

“Sad imate prvi put priliku, ili da se upišate u gaće, ali ostanete ljudi, ili da vam gaće ostanu suhe, ali da se kao neljudi vratite. Jer, momci moji, te vam stvari idu jedne s drugima kao buhe s pasjom dlakom.” (Aralica 1998: 199)

Iz Araličina pristupa nije sporno da smo “svi mi Pilati”, no spornim postaje pitanje može li se računati na sreću da će se, kao Ponciju Pilatu, “pranje ruku” oprostiti.

IZVORI

- ARALICA, Ivan. 1990. *Put bez sna*. Zagreb: Mladost.
- ARALICA, Ivan. 1998. *Okvir za mržnju*. Zagreb: Znanje.
- ARALICA, Ivan. 1999. *Četverored*. Zagreb: Znanje.
- ARALICA, Ivan. 2019. *Konjanik*. Zagreb: Znanje.
- ARALICA, Ivan. 2019. *Koferče*. Zagreb: Znanje.
- ARALICA, Ivan. 2004a. *Balade o šiblju i vodama*. Zagreb: Znanje.
- ARALICA, Ivan. 2004b. *Psi u trgovištu*. Zagreb: Večernji list.
- Biblija. Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta*. 2007. Zagreb: Glas Koncila.

LITERATURA

- BAGIĆ, Krešimir. 2016. *Uvod u suvremenu hrvatsku književnost 1970. – 2010*. Zagreb: Školska knjiga.
- BENČIĆ, Živa. 2006. *Lica Mnemozine. Ogledi o pamćenju*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- BOGIŠIĆ, Rafo (ur.). 1969. *Hrvatska književnost srednjega vijeka od XII. do XVI. stoljeća*. Pet stoljeća hrvatske književnosti 1. Zagreb: Zora – Matica hrvatska.
- BOŠKOVIĆ, Ivan. 2011. “Biblijska trilogija Mire Gavrana”. *Crkva u svijetu* 46, 1: 74–95.
- BOTICA, Stipe. 1998. “Pasijska baština u hrvatskoj tradicijskoj kulturi, posebice u usmenoj književnosti”. *Croatica Christiana periodica* 22, 42: 91–106.

- BOTICA, Stipe. 2001. "Biblijske teme u hrvatskoj usmenoj književnosti". *Religijske teme u književnosti: zbornik radova međunarodnog simpozija održanog u Zagrebu 9. prosinca 2000.* Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove: 83–93.
- BOTICA, Stipe. 2010. *Suvremeni hrvatski grafiti.* Zagreb: Naklada Pavičić.
- BOTICA, Stipe. 2011. *Biblija i hrvatska tradicijska kultura.* Zagreb: Školska knjiga.
- BRKLJAČIĆ, Maja i Sandra PRLENDA (prir.). 2006. *Kulturno pamćenje i historija.* Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- ČURKOVIĆ NIMAC, Jasna i Jerko VALKOVIĆ. 2018. "Pamćenje u službi budućnosti". *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti* 73, 4: 439–453.
- DRAGIĆ, Marko. 2009. "Čuvari Kristova groba u crkveno-pučkoj baštini Hrvata". *Etnologica Dalmatica* 17: 5–32.
- DRAGIĆ, Marko. 2010a. "Veliko trodnevlje u ramskoj pasionskoj baštini". *Hum: časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru* 6: 81–103.
- DRAGIĆ, Marko. 2010b. "Duhovna baština Hrvata u šibenskom zaleđu". *Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke* 3, 3: 123–174.
- DUKIĆ, Davor. 1998. *Figura protivnika u hrvatskoj povijesnoj epici.* Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- HAMON, Philippe. 2000. "Za semiološki status lika". *Autor, pripovjedač, lik.* prir. Cvjetko Milanja. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera: 429–477.
- HORVAT, Barbara. 2018. *Pilatova pravednost u Ivanovu evanđelju (Iv 18,28 – 19,16).* Diplomski rad. Đakovo: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu.
- KEKEZ, Josip. 1986. "Usmena književnost". *Uvod u književnost.* Zagreb: Globus: 133–192.
- KOMBOL, Mihovil i Slobodan PROSPEROV NOVAK. 1992. *Hrvatska književnost do narodnog preporoda.* Zagreb: Školska knjiga.
- MANDIĆ, Igor. 1970. "Aralica nije varalica". *Uz dlaku.* Zagreb: 159–161.
- NEMEC, Krešimir. 2003. *Povijest hrvatskog romana od 1945. do 2000. godine.* Zagreb: Školska knjiga.
- NIKOLIĆ, Davor. 2011. "Antonomazija – figura kulturnoga pamćenja". *Fluminensia – časopis za filološka pitanja* 23, 2: 129–142.
- NIKOLIĆ, Davor. 2015. "Mali, sitni, jednostavni, govornički ili jednostavno – retorički: povijest naziva i koncepta usmenoretoričkih žanrova u hrvatskoj folkloristici". *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 52, 2: 163–178.
- NOVAK, Slobodan Prosperov. 2004. *Povijest hrvatske književnosti. Sjećanje na dobro i zlo. Svezak III.* Split: Marjan tisak.
- OPAŠIĆ, Maja. 2014. "Biblijski onimi u hrvatskome jeziku". *Folia onomastica Croa-*

- tica* 23: 185–208.
- ORAIĆ TOLIĆ, Dubravka. 2019. *Citatnost u književnosti, umjetnosti i kulturi*. Ljvak: Zagreb.
- QOSE, Belfjore. 2013. “Lik Poncija Pilata u Bulgakovljevom romanu ‘Majstor i Margarita’ uspoređen s Biblijom”. *Kairos: evanđeoski teološki časopis* 7, 1: 85–96.
- PRIMORAC, Strahimir. 2004. “Bilješka o piscu” u: Aralica, Ivan. 2004. *Psi u trgovištu*. Zagreb: Večernji list: 353–355.
- RUDAN, Evelina. 2019. “Prijevod usmenih strahova u pisanu tjeskobu ili poetički učinci predajnih elemenata u romanima *Živi i mrtvi* Josipa Mlakića i *Črna mati zemla* Kristiana Novaka”. *Poznanskie Studia Slawistyczne* 15: 273–286. URL: <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/pss/article/view/18669/18598> (16. veljače 2020.).
- RYZNAR, Anera. 2014. “Interdiskurzivnost: stilistički prilog teoriji književnoga diskursa”. *Umjetnost riječi* LVIII: 55–74.
- SLAVIĆ, Dean. 2001. “Komparacija simbola Krista, Duha i Oca u poeziji T. S. Eliota i Nikole Šopa”. *Religijske teme u književnosti: zbornik radova međunarodnog simpozija održanog u Zagrebu 9. prosinca 2000*. Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove: 215–228.
- SLAVIĆ, Dean. 2016. *Književno čitanje biblijskih tekstova*. Školska knjiga: Zagreb.
- SOLAR, Milivoj. 2004. *Ideja i priča*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- SUNARA, Nikola. 2018. *Interferencije usmene književnosti i tradicijske kulture u moralnoj tetralogiji*. Doktorski rad. Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu.
- ŠESTAK, Ivan. 2001. “Filozofija i književnost”. *Religijske teme u književnosti: zbornik radova međunarodnog simpozija održanog u Zagrebu 9. prosinca 2000*. Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove: 11–32.
- TOMAŠIĆ, Josipa. 2016. “Pučka književnost i kulturno pamćenje na primjerima poetike Luke Ilića Oriovčanina i Andrije Kačića Miošića”. *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja* 28, 2: 135–148.
- URL 1. “Pilata, Poncije”. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. URL: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=48237>. (16. veljače 2020.).

*HOW PILATE'S HAND-WASHING WASHED AWAY COLLECTIVE AND INDIVIDUAL
MEMORY – THE MOTIF OF PONTIUS PILATE IN THE LITERARY ENDEAVOUR OF
IVAN ARALICA*

IVANA ODŽA

SUMMARY

The philological analysis of several literary works of Ivan Aralica (novellas and novels) focuses on using motifs related to Pontius Pilate. These motifs are observed within the oral literary tradition as a substrate widely represented in the overall literary endeavour of Ivan Aralica. While Pontius Pilate does not significantly deviate from his usual Biblical image in oral literary forms (re-establishing thus the collective "author" as the intertextual narrator insusceptible to significant conceptual interventions with respect to the original text), Aralica uses different intertextual techniques to build his own attitude towards the motif of Pontius Pilate. Contrary to the common portrayal of Pontius Pilate as a literary figure in fiction, Aralica used his Biblical position which is dominant in the oral literary tradition and upgraded it with a vast spectrum of meanings. By using a network of attributed meanings, he tried to tackle the issue of the interrelation of personal and collective responsibility. He leans on the concept of history defined by his historical novels (although the analysis included works beyond his novels), namely history as a(n) (un)prolific source of memory. He, advocates, sometimes vaguely, personal responsibility as the (potentially) right way for collective responsibility.

KEYWORDS:

Aralica, Bible, intertextuality, history, Pontius Pilate, memory, "washing hands", oral literary tradition

PRAZNOVJERJE KAO OKOSNICA ROMANA JAPUNDŽE IVANA ARALICE

NIKOLA SUNARA

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
Poljička 35, HR – 21000 Split
niksun@ffst.hr

UDK: 821.163.42.09 Aralica, I.-31
*2-853.5
Pregledni članak
Primljen: 17. 6. 2020.
Prihvaćen za tisak: 3. 11. 2020.

U radu se analiziraju primjeri praznovjerja pronađeni u romanu *Japundže* Ivana Aralice. Riječ je o vjerovanjima koja izlaze izvan okvira kanoniziranih vjerskih učenja i u sebi često sadrže elemente poganskih vjerovanja. Analizom su pronađeni primjeri vjerovanja u moć zapisa, sretnih i nesretnih dana, Mjeseca i životinja čije se ponašanje tumačilo kao predznak nadolazećih događaja. U njima su amalgamirana pretkršćanska i kršćanska vjerovanja, a u slučaju zapisa i tekstovi islamske provenijencije. Uz vjerovanja se vežu predmeti, poput *moći od pomoći*, i obredni oblici ponašanja, kao što je način korištenja spomenutih *moći*, pozdrav mladom Mjesecu ili proricanje budućnosti iz ponašanja životinja. Spomenuti fenomeni čine okosnicu fabule romana, a kao jedan od najvažnijih identitetskih elemenata presudni su za oblikovanje lika Stane Antolović.

KLJUČNE RIJEČI:

Ivan Aralica, Japundže, obredi, praznovjerja, zapisi

1. UVOD

Roman *Japundže* Ivana Aralice objavljen 2013. godine tematski je vezan uz prostor Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske. Radnja romana započinje izbijanjem ratnih sukoba u okolici Žepča¹ u BiH koji su u život glavne junakinje, tada jedanaestogodišnje Stane Antolović, nasilno provalili ubojstvom njezine majke i odlaskom oca u rat. Ona i baka, prepuštene same sebi, bile su prisiljene bježati iz rodnoga Visa na obroncima Ozrena preko rijeke Bosne u žepački kraj. Tu se Stana nije dugo zadržala, već je bila prisiljena na nastavak progonstva i odlazak u Zagreb gdje je brigu o njoj preuzeo rođak njezina oca Josip Antolović, strukom psihijatar. Iza nje su u Žepču ostali baka i otac čiji su životi tragično okončani u ratnome vihoru. Stana je na put ponijela japundže, težak kaput od ovčje vune, i *moći od pomoći*, na čemu je inzistirala njezina baka Marta. Spomenuti predmeti uvelike su odredili njezin razvojni put i postali njezinim osloncem, ali i opterećenjem. Uz njih su povezana i vjerovanja koja je djevojčica u jedanaest godina koje je provela uz svoju baku upila i ponijela u svijet. Ona su usmjerila i njezin profesionalni razvoj pa je zbog njih postala etnologinjom te se posvetila njihovu znanstvenom proučavanju. U radu će posebna pažnja biti posvećena narodnim praznovjerjima koja služe kao jedan od središnjih motiva romana *Japundže*.

1. NARODNA PRAZNOVJERJA

Narodna vjerovanja obuhvaćaju kanonizirana vjerska učenja, ali i vjerovanja koja nikada nisu postala dijelom kanona i u kojima su se očitovali elementi nekadašnjih poganskih vjerovanja. Valk za praznovjerja kaže da je riječ o široko rasprostranjenoj vernakularnom konceptu koji je povezan sa sferom nadnaravnoga, a odnosi se na vjerovanja, običaje i magične prakse koje imaju važno mjesto u životima ljudi, ali ih se često karakterizira i kao pogrešne, smiješne ili čak opasne (Valk 2008: 15). Črpić i Jukić smatraju da je praznovjerje “nerazdvojivi dio svake religije te ga susrećemo više ili manje posvuda u prostoru i vremenu, a teorijski mu temelj daje uvijek magija i njezina posebna ideologija” (Črpić i Jukić 1998: 593–594). Plodno tlo za njegovo pojavljivanje predstavljala su krizna razdoblja, a isti autori navode Plutarhovu definiciju praznovjerja kao bolesti duše “od koje se valja braniti zdravim razumom” (Črpić i Jukić 1998: 594). Vereš zastupa stav sv. Tome Akvinskog i kaže: “Praznovjerje je

¹ Žepče je gradić smješten na lijevoj obali rijeke Bosne četrdesetak kilometara sjeverno od Zenice. Prvi mu se spomen nalazi u povelji bosanskog kralja Stjepana Tomaša iz 1458. godine (Šilić 2008: 217).

u stvari, (...), lažna religija. Ljude koji ga prakticiraju opisuje kao one koji pripisuju božansko dostojanstvo i božansku moć nekim osobama i stvarima ovoga svijeta te im iskazuju pravo božansko štovanje” (Vereš 1987: 279).

Oduvijek su praznovjerja, u većoj ili manjoj mjeri, bila na meti ljudi s prosvjetiteljskim namjerama koji su ih pokušavali ukloniti iz narodnih običaja i svakodnevice, ali u tome nikada nisu u potpunosti uspjeli. Ona su lako prelazila granice među vjerskim ili narodnim skupinama pa su i članovi suprotstavljenih skupina nerijetko dijelili vjeronanjanja. Stav je prema praznovjermima u hrvatskoj tradicijskoj kulturi bio dvojak. Botica ističe da u hrvatskoj kristijaniziranoj sredini “čuvari (ćudo)reda i vjero(zakona) gotovo su biblijski vjerni jednome bogoštovlju i izričito protiv svega što bi ga narušavalo i obezvrijedilo. Ali, na drugoj razini, u narodnoj su uporabi ostali silni tragovi i poganškoga i sujevjernoga da se ničim nisu dali zatomiti” (Botica 1995: 121). Črpić i Jukić tu situaciju smatraju rezultatom:

“(...) nedovoljne evangelizacije zapuštenih i ravnodušnih vjernika, koji su bili samo kršteni u crkvi, a onda se potpuno odvikli od pohađanja liturgijskih skupova i nedjeljnih misnih slavlja. Jednom ispražnjeni od sakralnih potreba, oni su na najnižoj razini ideoloških razradbi svojeg položaja u svijetu ostali tek puki korisnici naravne religioznosti u njezinoj magijskoj početnosti. Nesiguran i ugrožen od nepredvidljivih prirodnih i društvenih prijetnji, čovjek lako dozivlje u pomoć upravo praznovjerje, jer mu ono omogućuje izaći na kraj barem s početnim nesnalaženjima i strahovima u jednom svijetu bez znakova i poruka.” (Črpić i Jukić 1998: 596)

Praznovjerja je bilo i u pretkršćanskim vremenima. Rimljani su, navodi Domić Kunić, razlikovali *religio* i *superstitio*. Razlika između tih pojmova bila je u tome što je *religio* označavao zdravu pobožnost, a “*superstitio* oblike utjecanja nadnaravnome od kojih je, kao pretjeranima i neprikladnima, svaki pravi Rimljanin zazirao” (Domić Kunić 1999: 405).

2. MOĆI OD POMOĆI

Naslov poglavlja odnosi se na ogrlicu² koju je Stani Antolović dala baka Marta i koju je ona nosila oko vrata kamo god bi išla. Rekla joj je da ju je iskovao “kujun-

² Randić navodi da je često riječ o predmetima koji imaju izraženu ukrasnu funkciju kao što su pojasevi, naušnice, ogrlice i prstenje. (Randić 2003: 80)

džija Ive, o kojem pjesma pjeva, koji je imao radnju u carskoj čaršiji. Da potječe iz vremena i prije nego je u Žepče prodro herceg Stjepan,³ porazio Turke na Razbojištu poviše Osove i sav narod kršćanski povukao za sobom kad se povlačio iz zapaljenog Sarajeva. Pričala mi je da je takvih ogrlica prije hercega Stjepana bilo koliko hoćeš, ali nakon njega – kao i Antolovića – rijetko koja” (Aralica 2013: 155–156). Običaj je bio da baka ogrlicu daje unuci na dan njezine udaje. No, u Staninu slučaju, rat je baku prisilio da joj *moći*⁴ pokloni na njihovu rastanku.

U trenutku darivanja baka joj je objasnila čime je dariva i istakla apotropejska svojstva tih predmeta: “A ovo, Stano moja, što ti sada vješam o vrat svete su moći koje će ti biti od pomoći i u danu i u noći, svugdje, pa i u svijetu u koji odlaziš” (Aralica 2013: 81). Odmah joj je uputila i ozbiljno upozorenje. Nikada nikome ne smije pokazati svoje *moći*, već ih mora kriti u svojim njedrima kao što su to žene iz njezine obitelji generacijama činile. Razlog tomu je bilo vjerovanje “vidi li to netko na tebi, ako je od Sotone poslan, može ti samo pogledom, očima, iz svetih moći za sebe uzeti svaku moć” (Aralica 2013: 81). U slučaju potrebe, uputila ju je da uvuče ruku u njedra i drži moći u ruci, a ako ni to ne bi bilo moguće da ih samo dodirne rukom preko odjeće. Naglasila je da su dijelovi tih moći izrađeni od tisovine⁵ koja je:

“(...) sveto drvo, čisto drvo, drvo od kojega je bio križ na koji su Spasitelja razapeli. Drvo koje raste i cvjeta tri tisuće godina i izraste trideset lakata u visine na

³ Aralica u bilješci navodi Tordinčevo mišljenje da je spomenuti *Herceg Stjepan* zapravo Eugen Savojski koji je na čelu vojske prodro do Sarajeva i sa sobom pri povlačenju poveo velik broj kršćana (Aralica 2013: 155). Eugen Savojski je u listopadu 1697., poslije pobjede nad Turcima kod Sente, upao u Bosnu i, nakon jedanaest dana, 23. listopada bez otpora došao do Sarajeva koje su Turci prethodno većinom napustili opljačkavši Židove i kršćane u gradu. Savojski je u izvidnicu poslao zastavnika i trubača koji su u njegovo ime zatražili predaju grada, no Turci su ubili trubača, a ranjeni zastavnik spasio se bijegom. U grad je ušla austrijska vojska, ali budući da u njemu nije bilo ničega vrijednoga, a tvrđavu osvojiti nisu mogli zbog nedostatka artiljerije, Savojski je naredio da se grad i okolica spale. Zbog približavanja zime 25. listopada započinju povlačenje, a s njima Bosnu napušta oko 40000 katolika koji naseljavaju Slavoniju. Vojni je pohod završio 5. studenoga 1697. godine (usp. Kralj 2017).

⁴ Dragić spominje da se na Medvidovićima kod Donjih Mamića nalazi kulturni brijeg na koji su ljudi u davnim vremenima postavili moći koje su njihov kraj trebale zaštititi od oluja i grada. Moći su postavili na četiri strane brijega: glavne koje je narod nazivao Kod križa kod doma, druge u Debeloj Ljuti, treće kod Vukojevih kuća, a četvrte u Osoju. Stara tradicija toga kraja obnovljena je i domaći ljudi, kao i oni koji su se raselili po svijetu, obnovili su križ, podigli kip svetomu Anti i obzidali ih kamenom. Tamo se svake godine na Dan svetoga Ante okupi velik broj ljudi koji pohode misu koja se održava u pet popodne. Nakon mise slijedi narodno slavlje. Novi je običaj da na to mjesto djevojka donese hranu i piće te počasti svoje susjede. (Dragić 2011: 75–98)

⁵ Tisa (lat. *taxus*) rod je vazdazelenog drveća ili gmlja. Listovi i izdanci sadrže opasni otrovni alkaloid *taksini*. Njezino drvo i korijen korišteni su u pučkome ljekarstvu, a drvo joj je skupo i nekoć se koristilo za izradu namještaja i rezbarene robe. (URL 1)

visokim planinama, na nepristupačnim mjestima, tamo gdje ga ne može doseći ljudska ni sotonina zloba, tamo gdje ga poganin ne može opoganiti. Tisino će te drvo čuvati od uroka zlih očiju, a grumen tamjana i tri pšenična zrna koji su položeni ispod medaljona s likom Mihajla Arhandela, u tisovinu čvrsto ukopanog, čuvat će te od puščana zrna, od krhotine granate, od mraka, od duboke vode, od svakog zla i svega zloga.” (Aralica 2013: 82)

Djeca u Bosni uoči Cvjetnice, bilježi Dragić, dijele tisove grančice i nešto dobivaju zauzvrat. Grančice se na Cvjetnicu nose na blagoslov, a blagoslovljene se grančice čuvaju i spaljuju pred kućnim vratima kada prijeti nevjrijeme. Djeca popodne idu na tzv. *okoliš*. Tamo stanu u krug ispred svećenika koji ih ispituje vjeronauk, a potom ih dariva svetim sličicama i medaljicama.⁶

Ljudi su bili uvjereni u djelotvornost tisova drveta i koristili su ga u različitim prilikama i poslovima:

“A što se sve o moćima tisova drveta nije vjerovalo! Nekada, ne tako davno da to Marta ne bi pamtila, nije bilo čovjeka ni žene koji negdje u odjeći, u podstavi, u šavu, u kakvu džepiću, nije imao komadić tisovine i to pred drugima tajio, jer se vjerovalo da tisovina u odjeći, za koju ne zna nitko doli onaj koji tu odjeću odijeva, ima jači učinak. Vjerovalo se da se iz puške ne može ubiti čovjeka koji negdje u odjeći ima ušiveno drvo od tise. Ušije li se u šavove odjeće piljevina od tisovine, pomiješana s tamjanom, solju i pšeničnim zrnjem, mogao si ići slobodno i po danu i po noći, ništa i nitko te ne može napasti, jer ništa i nitko ne može dobiti bitku protiv tisovine. Kad bi bačvar pravio bačvu, kablčić ili vjedro, između toliko jelovih, hrastovih i dudovih duga, ubacivao je i jednu od tise, da se vino ne bi kvasilo, da se mlijeko ne bi grušalo i da se voda ne bi mutila. Svakog Božića prije zore domaćin uzima svrdlo, odlazi u štalu i tor i tamo u rogovima volova, krava⁷ i ovnova buši rupicu i u nju nabija komadić tisova drveta – protiv uroka, protiv bolesti, protiv svega i svačega.” (Aralica 2013: 160–161)

Baka ju je na kraju upozorila da moći mora čvrsto držati, ali još čvršće vjerovati u njih pa je one neće iznevjeriti. Svojstva toga predmeta bila su poznata i njihovu rođaku psihijatru Josipu Antoloviću koji je preuzeo brigu o Stani kada je stigla u Zagreb i koji je odlučio pomoći joj da se oporavi od pretrpljenih trauma. “Bila je to hamajlija

⁶ O tome više u Dragić (2011: 75–98).

⁷ Usp. Dragić (2013: 218).

koju su nekada nosila gotovo sva katolička djeca u Žepču, pogotovo djevojčice u cvijetu mladosti. Ali i odrasle žene, djevojke, snaše i starice” (Aralica 2013: 116). Osim tivosog privjeska djevojčica je dobila za neupućene promatrače mnogo zanimljiviji lančić sa srebrnim privjescima.⁸ Dva su privjeska bila u obliku tuljca i na sebi su imala kupolaste poklopčiće. Ti lijepo urešeni tuljci zvali su se *dilbagije*.⁹ One, iako lijepe, nisu bile djelatni dio tih *moći od pomoći* koji je nositeljici trebao osigurati zaštitu od zla. S tom svrhom u njih su pažljivo umetnuti zapisi na komadiću papira. Zapise spominje već Fortis u *Putu po Dalmaciji* i kaže da su ih ljudi nosili “zašivene na kapi da ozdrave ili da se očuvaju od kakve bolesti”, a vezali su ih i svojim životinjama za rogove (Fortis 1984: 45). Kapitanović ih definira kao tekstove “u kršćanstvu redovito iz Svetog pisma ili liturgijskih knjiga, koji su se previjeni u obliku pisamca nosili u nakitu, najčešće u privjescima od zlata, srebra i drugih metala o vratu, ili ušiveni u dijelove odjeće kako bi onoga tko ih nosi očuvali od zlih sila” (Kapitanović 2013: 309). Razlikuje ih od amuleta ili amajlija kojima se pridaje magična moć. Iako su, Kapitanović kaže, u nekom obliku spojivi s kršćanskim uvjerenjem, Crkva ih je uvijek željela imati pod nadzorom jer je njihova upotreba lako prelazila u sferu magije (Kapitanović 2013: 320).

Među dvjema *dilbagijama* nalazila se trokutasta kutijica zvana *vezma*,¹⁰ također izrađena od srebra. Sva tri predmeta bila su majstorski precizno i minuciozno izrađena, a Josip Antolović pretpostavljao je da nisu mlađa od stotinu godina.

“Kao i površina tuljca i njegova poklopca kod *dilbagija*, koja je ukrašena grančicama jerihonske ruže – koju pripadnici islama, jer raste u blizini njezina groba, zovu hazreti-Fatimine ručice – isto je tako iskucavanjem ukrašen i poklopčić vezme. Uz rubove su triju stranica iskucana tri točkasta reda. Iz svakog ugla tog okvira od točkica izrasta ljiljanov cvijet s dva lista, a u njegovoj se sredini nalazi rozeta u obliku cvijeta duguljastih latica. U sredini rozete, opet iskucavanjem, napravljeno je ljudsko oko, što znači da bi i *vezma*, po sadržaju koji je u nju pohranjen, mogla biti uročica protiv urokljivih očiju.” (Aralica 2013: 128)

Da bi se došlo do zapisa, bilo je potrebno otvoriti *dilbagije* i *vezmu* pa ih pažljivo

⁸ Metalne kutijice, Canaan iznosi, služe kao zaštita za papirnate talismane. Srebrne i zlatne uglavnom su ukrašene natpisima, simbolima i oblicima koji ne služe samo kao ukras, već i kao zaštita. (Canaan u Savage-Smith 2004: 126)

⁹ “*Dilbāgija* je srebrna spremnica za zapise iz Kušana; filigranom ukrašeni tuljac veličine maloga prsta, nosi se na lančiću oko vrata ili ruke.” (URL 2)

¹⁰ “*Vězma* je trokutasta kutija od srebra u kojoj se drži zapis teksta iz Kušana.” (URL 3)

izvaditi. Međutim, Stani je baka rekla da to ne bi trebala učiniti jer je postojala mogućnost da se neki dio onoga što se u privjescima nalazilo izgubi pa bi time njezine *moći od pomoći* ostale bez svojih zaštitnih svojstava. S druge strane, baka je takav pokušaj smatrala i besmislenim jer ono što bi Stana u njima pronašla ne bi mogla razumjeti jer su pisani “tajnim jezikom, koji ja ne razumijem, i tajnim pismom, koje ja nisam učila niti ću ikada učiti” (Aralica 2013: 129). Josipu Antoloviću, kojega je Stana zvala stricem, bilo je poznato da se u njima nalaze čudotvorni zapisi ili nekakvi drveni ili kameni predmeti koje je priroda posebno obilježila pa se činilo da simboliziraju nešto (Aralica 2013: 130–131). Zapise su u početku na istoku vrlo precizno izrađivali učeni ljudi, ali na rubnim područjima islamskoga svijeta, kao što je bila Bosna, takve su zapise često izrađivali ljudi koji nisu posjedovali potrebno znanje i vještine pa su zagonetnošću i nerazumljivošću tih predmeta prikrivali svoju nedoraslost izazovu njihove izrade. Antolovića, koji je želio zapise izvaditi iz njihova spremišta i pokazati ih Stani, kao dio njezina oporavka od psihološke traume koju je preživjela, brinula je mogućnost da ih je izradio amater koji ih nije dostatno zaštitio pa bi u tom slučaju pri vađenju zapisa došlo do njihova teškog oštećenja koje bi Stanu jako pogodilo. Iskustvo mu je govorilo da je postojala mogućnost da sve kada bi zapise i uspio neoštećene odstraniti iz njihova spremišta, možda ih ne bi znao pročitati jer su neki od njih bili pisani latinskim, koji je on znao, a neki arapskim pismom i arapskim ili turskim jezikom koji mu nisu bili razumljivi (Aralica 2013: 132–133). To ga je nagnalo da promisli tko bi im u tome mogao biti od pomoći. Stana ga je upozorila da ni u kojem slučaju njezine *moći* ne smiju pokazati *ujacima*, franjevcima. “Baka je rekla da to mogu vidjeti drugi svećenici, oni koji ne znaju što je to, ali da ujacima to vidjeti ne smiju. Odmah bi mi to skinuli s vrata. Mogli su i oni nekad, ali sada više ne mogu – rekla je i ostala pribrana” (Aralica 2013: 134). Franjevci su to radili jer su bili upoznati s činjenicom da dobar dio nositelja takvih *moćiju* njima pridaje magijsko značenje. “Treba ipak istaknuti da kršćanski zapisi nisu imali magijsko značenje. Tek su im nepoučeni kršćani pridavali magičnu moć i na taj ih način izjednačavali s talismanima i amajlijama¹¹ pa su ih beskupi zabranjivali” (Kapitanović 2013: 335).

Aralica opisuje situaciju među kršćanima u Bosni te kaže kako im “nije bilo strano vjerovanje u ljekovitost od svih bolesti i obrambenu moć od svih nedaća komadića

¹¹ Hamajlija, amajlija, amulet i talisman su sinonimi, a označavaju predmet za koji se smatra da svojom snagom brani od zlih sila i njihova djelovanja. Takvi se predmeti uglavnom nose na tijelu, ali ih se može kao zaštitu pohraniti u nekom dijelu kuće ili drugoga objekta kojemu je potrebna zaštita. Ponekad su stavljeni i na životinje. Njihova snaga trebala bi potjecati od njihovih karakteristika poput boje, čvrstoće, oštine, a nekima se od tih predmeta zaštitna snaga atribuirala zbog religijskih elemenata poput križa, moći svetaca, zapisa i dr. (usp. URL 4).

kore, kože, kamena ili papira na kojemu su bile ispisane molitve ili odlomci iz svetih knjiga, pa su bili nošeni kao hamajlije na tijelu ili su bili ušivani u odjeću i utiskivani u pukotine kućnih zidova” (Aralica 2013: 134). Vjerovanje u zapise, nastavlja Aralica, jača s dolaskom islama kada zapise pišu fratri, ali i hodže i derviši. U toj situaciji: “Učinkovitost zapisa postaje i mjerilo vrijednosti vjere!” (Aralica 2013: 135). U slučaju kada zapis izdan od vlastitog duhovnika nije pomogao, ljudi su se obraćali duhovnicima druge vjere da im naprave zapis da bi se zaštitili na obje strane. Vjerovalo se, Brenko primjećuje, da “veće moći imaju zapisi koje je radio svećenik druge vjere” (Brenko 2004: 328). Zapisi su se izdavali u tajnosti jer ih nijedna vjera nije službeno odobravala, a za njih se plaćalo “fratrima po želji, koliko daš, hodžama i dervišima po cjeniku obješenu na vratima pisarnice” (Aralica 2013: 135). S tom praksom franjevci su prestali tijekom 19. stoljeća, dok su hodže i derviši nastavili izrađivati zapise. Ljude koji su nosili *hamajlije* i zapise smatralo se zabludjelima i Crkva im je određivala pouku u vjeri i davala tešku pokoru kojom će okajati svoje zastranjenje. Mnogo su teže kazne, Aralica kaže, određivane za muškarce nego za žene. Oni katolici za koje bi se utvrdilo da nose hodžine zapise bili bi izopćeni iz Crkve, a katolkinjama je taj grijeh bio oprašten uz veliku pokoru. On je to objasnio sljedećim riječima:

“Zato što se kršćanke, kao žene sa ženama, rado družu s muslimankama i potpadnu pod njihov utjecaj toliko da se koriste zapisima hodža i derviša i toliko da prisustvuju dairama, grijehu iznad grijeha upotrebe hodžinih zapisa, jer se u tom okultističkom obredu, nekoj vrsti istočnjačkog zazivanja duhova, traži pomoć džinova, po muslimanskom vjerovanju zlih duhova. Tolika strogost prema muškarcima i tolika popustljivost prema ženama prakticirala se i zato što ženino zastranjenje u vjeri, osima ako se ne preuda za muslimana, nikada ne vodi ni do prevjeravanja nje same ni prelaska na islam obitelji iz koje potječe i u koju se preudaje, a zastranjenje muškarca često vodi u prevjeravanje i njega i, ako i ne obitelji iz koje potječe, onda sigurno one koju će, kad se oženi, sam osnovati.” (Aralica 2013: 136)

Nakon što je stekao Stanino povjerenje, Josip Antolović je otvorio prvu *dilbagiju* i u njoj pronašao smotuljak omotan svilenom tkaninom. U njemu se nalazilo navošteno platno koje je štitilo pamučno platno u kojem se nalazio zapis na tankom papiru, prema pravilima zamotan sedam puta. Tekst koji je ugledao na papiru bio je pisan latinicom. Naslov zapisa bio je na hrvatskom jeziku i glasio je *Zapis protiv svakoj zasidi djavaoskoj*. U tekstu pisanom latinskim lako je bilo vidljivo da je nastao 12.

lipnja 1814. godine, a bila je riječ o jednom od zapisa koje su fratri tiskali u velikoj nakladi da bi udovoljili vjernicima koji su uvijek od njih tražili zapise (Aralica 2013: 139). Tekst zapisa glasio je:

“U ime križa! Bježite protivnici Boga našega, pobijedio je sin iz roda Davidova i plemena Judejskoga. Došao je Krist kralj i donio nam mir. Aleluja! Aleluja! Aleluja!

Bog u čovjekovu obličju, rođen od Djevice Marije, za otkupljenje naših grijeha raspet, u nama živi kroz svoju ljubav i milosrđe prema nama. Najsvetiji je i najuzvišeniji od svijetu, kako nam svjedoče njegovi apostoli i evanđelisti, Ivan, Matej, Marko i Luka, a sve one koji u njegovu vjeruju čuva od zlog sotone i slugu njegovih.

Križ s natpisom Isus Nazarećanin Kralj Židovski, pogrdnom titulom spasitelja našega što mu ga dadeše oni koji ga na drvo križa prikovaše, trijumfalno je stajao jučer i danas i stajat će do sudnjeg dana između tebe koji u Raspetoga vjeruješ i tvojih neprijatelja. Vidljiv svima, prijateljima i neprijateljima, branit će te od svih opasnosti što prijete tvojoj duši i tvom tijelu, u svim vremenima i na svakom mjestu. Zato kliči od radosti u Isusu Bogu svomu: O, Isuse, spasitelju moj, bit ćeš moj razum i moj zakon zauvijek!” (Aralica 2013: 142–143)

Druga *dilbagija* čuvala je sličan nedatiran zapis naslovljen *Zapis protiv svih nevolja bilo duše ili tiela*, čiji je ostatak teksta također bio pisan latinskim, a u prijevodu je glasio:

“Križ je najučinkovitija obrana protiv svih nevolja tvoje duše i tvoga tijela. Razilazite se i nestanite protivnici Gospodinovi, pobijedilo je Dijete iz roda Davidova! Križ će te proslaviti, liječiti, štiti i čuvati od slabosti, kušnja, nevolja, oskudice i opasnosti koje će se nadvijati nad tvoje tijelo i tvoju dušu.

Uvrstiš li se među one koji slijede put križa, Gospodin će prema tebi okrenuti svoje lice, u tebe uliti svoju ljubav, dati ti mir i utjehu i pružiti priliku da živiš častan i bogougodan život. Duh sveti će te nadahnuti razboritošću, pa ćeš živjeti dobro i umrijeti u Božjoj slavi. A Isus, najsvetije ime, ime oko kojeg se okreće ljudski rod, nebo i zemlje – neka bude hvaljen u vijekove vjekova – podariti će ti razum da prosuđuješ i slobodu da odlučuješ i oni će te štiti od svih kušnji i zloga u tvojoj duši i tvom tijelu. U ime Oca, koji te na svijet dade, Sina, koji te svojom žrtvom otkupi, i Duha Svetoga, koji te razumom obdari – živi svet život!” (Aralica 2013: 143–144)

Aralica je u bilješci na 143. stranici romana *Japundže* zabilježio da su oba zapisa slobodni i skraćeni prijevodi iz knjige Ljudevita A. Ivandića *Pučko praznovjerje kod Hrvata katolika u Bosni* (1965.). Navedeni tekstovi zapisa imaju apotropijska svojstva, a mogli bi se klasificirati kao kršćanske molitve u kojima se izriču kršćanske vjerske istine i na nositelja zapisa zaziva se Božji blagoslov, zaštita od Sotone i svih opasnosti za dušu i tijelo. To je u skladu s Kapitanovićevim mišljenjem o zapisima: “Zapisi su zapravo molitve, blagoslovi ili zaklinjanja u pisanom obliku, što pokazuju i ucrtani križevi na mjestima na kojima se križalo kad su se blagoslovi ili zaklinjanja molili usmeno.” (Kapitanović 2013: 309). Navedeni zapisi pokazuju i karakteristike basme. Basmu Dragić definira kao usmeno-retorički oblik koji se recitirao, šaputao ili pjevao u želji da se od čovjeka i njegove imovine odagna zlo, bolest ili vremenske nepogode. Drugi nazivi u stručnoj upotrebi za taj oblik su *bajalica*, *egzorcizam*, *zaklinjanje* (Dragić 2017a: 95). Botica navodi da se u basmama govornik obraća onome što nanosi nekome zlo i riječima ga pokušava odagnati. U tekstu basme takve se pojave zaklinjanjem lišavaju svoje destruktivne moći i tjeraju što dalje od čovjeka (Botica 2013: 480). Vidljivo je da se u zapisima iz Staninih *dilbagija* tjera *Božje protivnike* u ime Isusova križa.

Treći element *moći od pomoći*, *vezma*, krio je veći komad papira koji je bio sedam puta savijen tako da čini trokutast oblik.¹² On je bio ispisan arapskim pismom, ali nije im bilo poznato kojim jezikom (Aralica 2013: 140). Prijevod je otkrio da se radi o tekstu islamske vjerske provenijencije. Aralica je u bilješci uz zapis napisao da je u njemu prijevode 113. i 114. sure *Kur’ana* sintetizirao odabirući iz njih najljepše dijelove i ne dodajući ništa. Tekst zapisa glasi:

“Utječem ti se, Bože, od tvrda srca, od nemara, siromaštva, poniženja, bijede. Utječem ti se od neimaštine, nevjerstva, nepokornosti, neprijateljstva, lažnog prikazivanja i licemjerstva. Utječem ti se od gluhoće, nijemosti, lepre, ludosti, gube i svih ružnih bolesti.

Alah je jedan: nema boga osim Alaha. On vječno živi i vlada stvorenjima. Ne obuzima ga drijemež ni san. Njemu pripada sve što je na nebesima i zemlji. Tko je taj koji bi se mogao zauzimati kod njega osim s njegovom dozvolom? On zna što je pred njima i što je za njima. Oni ne mogu znati ništa od njegova znanja osim ono što on hoće. Njegova moć obuhvaća nebesa i zemlju. Ne umara ga čuvanje nebesa i zemlje. On je uzvišen i velik.

¹² Brenko naglašava da su se tekstovi zapisa u muslimana presavijali u trokute, a u katolika u četverokute. (Brenko 2004: 328)

U ime Boga, sveopćega dobročinitelja, milostivoga, utječem se zaštititi stvoritelja i gospodara rujne zore, tvorca svih dubina i pukotina, tvorca i gospodara paklenske vatre te tvorca svega što potječe na svijetu. Utječem se od pakosti njegovih stvorenja i od zla tamne noći, kad potpuno nastupi, od zla žena vračara, koje pušu u uzlove i od zla zavidnika. Tražim zaštitu gospodara ljudi, vladara ljudi i Boga ljudi. Od zla i pakosti onoga koji navodi na hrđave misli, od sotone, koji u ljudska srca ubacuje zle misli, od džina i šejtana.” (Aralica 2013: 145)

To je molitva Bogu da vlasnika zapisa zaštititi od bolesti i životnih teškoća te oslobodi od zla. Poseban je naglasak na apotropejskoj funkciji u posljednjem dijelu zapisa u kojemu se moli za obranu od Sotone, džina¹³ i šejtana. Talismani koje su koristili muslimani, navodi Savage-Smith, uglavnom su bili u obliku pobožnih zaziva Bogu, kroz citate iz *Kur’ana* i molitve. Boga se molilo za zaštitu od urokljivog oka, demona (šejtana) i džina (Savage-Smith u Maddison i Savage-Smith 1997: 59). Osim toga, korišteni su i da bi se prizvala sreća, povećala plodnost, snaga ili privlačnost (Savage-Smith 2004: XXII–XXIII).

3. SRETNI I NESRETNI DANI

Drugi je primjer praznovjerja u romanu *Japundže* vjerovanje pojedinih likova u postojanje sretnih i nesretnih dana. Ivanišević je 1906. godine zapisao da je petak “svakom poslu rđav početak te da u utorak i petak nije dobro sijat nikakvo sočivo” (Ivanišević 1987: 617). Hiller je kroz leksikonske natuknice obradio sve dane u tjednu, a dvije natuknice posvećene su sretnim i nesretnim danima. Izrazito sretnim danima, prema njemu, smatrali su se utorak i nedjelja. Sretnim danima radili su se važni poslovi i oni koji su značili nekakvu prekretnicu u životu. Najsretniji su dani prema katoličkom kalendaru Blagovijest (25. ožujka), Sv. Valpurga (1. svibnja), Velika Gospa (15. kolovoza), Sv. Mihael (29. rujna), Sv. Martin (11. studenoga), Sv. Andrija (30. studenoga), Sv. Barbara (4. prosinca), Sv. Toma (21. prosinca¹⁴) i nedjelja Sv. Trojstva. Nesretnima su se smatrali neparni dani, a osobito nesretnima dani koji su sadržavali broj sedam. U tjednu su nesretni ponedjeljak, srijeda i petak. Ti su dani izbjegavani u

¹³ Džin je “u islamu, nevidljivo duhovno biće, razumno i odgovorno za svoja djela; duh. U kasnijoj tradiciji muška i ženska nadnaravna bića, koja mogu biti dobra i zla. Zli su šejtani, a predstavnik im je Iblis.” (URL 5)

¹⁴ Iako je Crkva spomendan sv. Tome premjestila na 3. srpnja, u narodnoj se tradiciji slavi 21. prosinca.

svim važnim događajima i poslovima jer se mislilo da nose neuspjeh i nesreću.¹⁵

U tome vjerovanju prednjačila je Stanina baka Marta. Kada su se njih dvije spremale na bijeg prema Žepču, bilo je potrebno odabrati dan kada će krenuti. Odlučila se za četvrtak koji je naj sretniji dan, no prije je odbacila utorak i srijedu:

“– Noćas ne možemo ići, nismo se za put spremile, a ni odmorne nismo. A ne možemo ići ni sutra. Sutra je utorak, uz petak naj nesretniji dan u tjednu. Zar nije utorak bio kad su nam javili da je tvoja majka nađena u valovu!? Utorak je tako nesretan da toga dana ni vuk ne odlazi u lov. Radije gladan leži u špilji nego da lov lovi. A ako, ipak, krene u goru lov loviti, pazi da mu dlaka za grm ne zapne. Jer, zapne li mu za grm i samo jedna dlaka, utorak je toliko nesretan dan, da će ga lovci naći zapetljana u tom grmu kao što se zapetlja ovca kad s runom na sebi upadne u draču. Ne krećemo na put ni prekosutra, jer srijeda je srednja žalost, ni sretna ni nesretna, i sretna i nesretna jednako. Krećemo u četvrtak! Uz ponedjeljak, što nam je dugo čekati, četvrtak je naj sretniji dan u tjednu. Toga se dana započinju poslovi, toga se dana kreće na put, toga dana, ako u goru zađeš, pripazi samo da ti se sreća ne susretne s vukom, kojemu je četvrtak, kao i čovjeku, sretan dan.” (Aralica 2013: 17–18)

Slično je komentirala kada je čula da je primirje potpisano u utorak:

“– Pa, potpisali četrnaestoga ovoga, u utorak.
 – Četrnaestoga? Neka su, ali kud u utorak, kud u dan kad ni vuk bez velike nužde gorom ne prolazi.
 – A ispalo tako! – govori jedan od milosrdnih s očitim žaljenjem, kao i Marta, da je tako važan posao, primirje, uglavljen u nesretni dan. – Ne biraju oni sretno dane, ne vjeruju oni u to!
 – Dobro je primirje – kaže Marta – ali kud u utorak! Valjalo bi da traje dulje nego su dosadašnja trajala. A svako je kratko trajalo kao da su sva u utorak potpisivana.” (Aralica 2013: 22)

U trenutku rastanka sa Stanom, koja je bila primorana bježati prema Zagrebu, Marta je, uzimajući u obzir trenutak njezina polaska, procijenila da će u Zagreb sretno stići.

“Ne sasvim! I Marta je, poput svoje imenjakinje iz evanđelja, imala svoj oklop,

¹⁵ Usp. Hiller (1989: 114, 170).

svoju zaštitu, toliko jaku da i mrtve iz groba uskrisuje. Neka se ne misli da je ona bila praznovjerna! Ne, ona je u onomu što se praznovjerjem zove čitala poruke tvorca svijeta u kojeg je svom dušom vjerovala. Slijedeći i ovoga puta tu vjeru, bila je ohrabrena dobrim znacima što dan Stanina odlaska, sasvim slučajajan, nije pao ni u utorak ni u petak, da je pao u četvrtak, u dan koji dovodi do sretna ishoda tko god u njemu započne neki posao. (...) Još su bolji znaci što odlazak, prstom sudbine i ničim drugim, nije pao u vrijeme od svitanja do podne, kad bi opravdano bilo crne slutnje slutjeti, nego je pao u otpodnevne sate kad svakog onoga koji u to vrijeme krene na put prati sreća na putu kojim putuje i čeka sreća tamo gdje je naumio stići.” (Aralica 2013: 66)

4. MJESEC

Veliku moć Marta je pridavala Mjesečevu djelovanju. Svoju je unuku poučila apotropejskom ritualu koji ih je trebao osloboditi uroka. Mjesec je u njemu antropomorfiran i ona mu se obraća s molbom da ju zaštiti od svake nevolje. U tom zazivu prisutni su elementi zaklinjanja, a nakon toga slijedila je kršćanska molitva *Vjeronanje* iza koje je molila Boga da je pomladi kao što pomlađuje Mjesec. Taj se *pozdrav mladom Mjesecu* završavao molitvom za neprijatelje. Vidljivo je da su u ritualu amalgamirani kršćanski i pretkršćanski elementi.

“U smiraj srijede, dana jednako sretna i nesretna, u prvi sumrak, Marta je izišla na dvorište i, kad je na vedrom nebu zapadnog obzora ugledala mladi Mjesec, pozvala Stanu da i ona iziđe iz kuće, pogleda u Mjesec, sluša što će ona govoriti i čini što će joj ona reći da čini.

Marta se najprije, ne prestajući gledati u mlađak, prekrizila i pozvala Stanu da učini što je i sama učinila. Kad se Stana prekrizi, reče:

– Put uz polje, put niz polje! – Zatim tri puta huknu i pozva Stanu da i ona prema Mjesecu hukne nekoliko puta, kako bi zajedničkim hukanjem rastjerali zle uroke. – Oj, mladi Mjeseče, tako ti mladine, zaštiti me od svake nevolje! Oj, Mjeseče, mladi mladijače, kad tebe zmiija ujela, onda i mene glava zaboljela; kad tebe vuk ujeo, onda mene zub zabolio!... A sad zajedno sa mnom moli Vjeronanje! I njih su dvije molile vjerujem u Boga, Oca svemogućega, Stvoritelja neba i zemlje.

Nakon izmoljena Vjeronanja Marta je i dalje šutke gledala Mjesec na zapadnom nebosklonu kao da ga namjerava gledati sve dok ne zađe za vrhove brda. Nena-

dano je za Stanu iz dubine duše zavapila:

– O, Bože, pomladi i mene kao što si i ovaj Mjesec pomladio; ne zbog mene, Bože moj, ja sam se života naživjela, nego zbog moje djece, da im pomazem u životu i da se radujem dok ih budem gledala kako rastu.

Ostala je zbunjena, bilo joj je poznato kako slijedi pozdrav mladom Mjesecu, ali joj se to što slijedi nije račilo izgovoriti.

– Sad bi trebalo izmoliti Zdravomariju i Očenaš za duše onih koji su zbog svojih zlodjela dospjeli u muke paklene, a nema ih se tko od živih u molitvi spomenuti.

A što ako su u pakleni oganj već dospjeli ili će jednom dospjeti oni koji su silovali tvoju majku i ugušili je u valovu, što ako se za njih, kad se u paklu nađu, nema ili ne bude imao tko Boga moliti – pa da se ja sada za njih Bogu molim, možda i unaprijed, neka ih paklenih muka oslobodi! De, reci mi što ću učiniti!”

(Aralica 2013: 20–21)

U Poljicima je Ivanišević zabilježio da Mjesec, za razliku od Sunca koje daje toplinu i potiče rast, ispija snagu iz osobe. Ljudi su prema njegovu položaju i izgledu proricali kakve će biti vremenske prilike: “Misec ako je okrenut rogon u more, bit će sušan; ako li je zacrpa’, bit će pun kiše. (...) Kolobar oko miseca promina vrimenta, bura ili kiša.” (Ivanišević 1987: 556). Vjerovalo se da mjesečeve faze imaju utjecaj na ljudsko ponašanje, ali i da faza u kojoj je dijete rođeno određuje kakvo će biti (Ivanišević 1987: 613).

Hiller u nekoliko natuknica kaže da je Mjesec imao velik utjecaj na ljudske živote i da su mu se pridavale različite moći, prvenstveno utjecaj na plodnost. Njegove mijene imale su utjecaj na rast i smanjivanje, pa je vrijeme određenih radova trebalo uskladiti s njima. Mladi je Mjesec naveo kao nepovoljno i nesretno doba za rađanje, vjenčanja i poslove. Vjerovalo se da faza u kojoj se Mjesec nalazi u noći nečijega rođenja ima velik utjecaj na život te osobe (Hiller 1989: 105).

Mjesečev kult, smatra Botica, poznat je na cijelome hrvatskom području. Sačuvan je u usmenoj književnosti u kojoj je ostvaren u pričama kao i u sitnim oblicima. Naglašava da je u narodu omiljen mlad Mjesec kojemu treba pomoć da odraste i bilježi naviku da je kada bi se prvi put mjesec pojavio na nebu, trebalo pokazati novčiće i reći nekoliko puta: “Miseče, ja tebi kovane, ti meni zlatne.” I uz ostale Mjesečeve faze, Botica ističe, vezala su se praznovjerja, ali ne koliko uz mladi Mjesec (Botica 1993: 73–74). Zabilježio je isti autor ljubavnu divinaciju iz Lovrečana kod Marije Bistrice u Hrvatskome zagorju. Djevojke su vjerovale da im Mjesec u snovima može reći tko će im biti muž pa su ga molile da im to otkrije.

“Živele su na selu dekle. Po starem običaju svojih prababic i babc morale su već s 15 let imeti dečke. Verovalo se da je mesec vidovnjak, da sve zna. Kad je zišel mladi mesec po noći, puse su zilazile nav na vrt. Treble su zobrati najlepšu rožu na vrtu. To su onda klekle, sklapale ruke i molile: ‘O, meseče dragi, reci ti meni ove noći, za koga ću ja u životu poći?’ Mesec nije niš rekel, ali cura je tu noč senjala dečka ili same njegvo ime. Ona ga je mogla već poznati ili ne, to nije bilo važno – to je bil njen budući muž, prema mesečevu proročanstvu.” (Botica 2011: 302)

Mjesec ima utjecaj na sve što raste, navodi Brenko, a njegovo djelovanje ima veze s krvlju “pa tako njegove mijene utječu na vrijeme kada treba puštati krv, na ženski mjesečni ciklus, određuju vrijeme rođenja, imaju veze sa zacjeljivanjem rana” (Brenko 2004: 319).

5. ŽIVOTINJSKA PREDSKAZANJA

Posljednja u nizu praznovjernih praksi prisutnih u romanu *Japundže* jest vjerovanje da je pojavljivanje nekih životinja ili njihovo specifično ponašanje predznak nadolazećih događaja. Rimljani su ptice smatrali glasnicima božanske volje pa su im već Romul i Rem prepustili odluku koji će od njih osnovati novi grad. Za tumačenje božanske volje promatranjem ponašanja ptica u Rimu bili su zaduženi auguri, a njihovi zaključci imali su utjecaj na državničke odluke.¹⁶

Kod Aralice vjerovanje u životinjske predznake vezano je uz Martu. U prvom slučaju začula je pseće zavijanje i rekla: “Ne sluti na dobro kad pas zavija oko kuće. Netko će od ukućana kuću uskoro napustiti” (Aralica 2013: 54). Za nju je posebno znakovito bilo ponašanje ptica. Naročito je snažna slika gavrana kao donositelja tragičnih vijesti koja se mnogo puta javlja u hrvatskoj tradiciji, a najpoznatiji je zasigurno razgovor majke Margarite sa zlokobnim gavranom koji se pojavio nad zadarskim zidinama i koji je nijemo odletio prema planini ostavivši Margaritu neutješnom. Majka Margarita brata je i sina do viteštva dohranila te ih oba *jadna majka, svitloj zori otppravila* u rat protiv Turaka i ne zna jesu li živi ili mrtvi. Majci su se *zli bilizi* ukazali:

“neg su mi se zli bilizi, jadni majci, ukazali,
majci Margariti:

¹⁶ Usp. Domić Kunić (1999: 406) i URL 6.

Neg su mi se zli bilizi, jadni majci, ukazali,
gdi se gavran vijaše nad merli od Zadra grada,
ona črna ptica,
gdi se gavran vijaše nad merli od Zadra grada,”

Gavran u kršćanskoj tradiciji ima dvojaku simboliku. Prema židovskoj legendi, najprije je bio bijel, a perje mu je dobilo karakterističnu crnu boju kada se nije htio vratiti Noi nakon što ga je poslao da provjeri jesu li se potopne vode povukle. Dragić navodi da je zbog crna perja i navike da jede strvine te oči i mozak pokojnika gavran počeo simbolizirati vruga koji duše preminulih odvodi u pakao, ljudima oduzima razum i uživa u pokvarenosti. No, gavran nije samo simbol zla, već ga se povezuje i s nekim kršćanskim svecima. On označava svetoga Vinka jer ga je, prema legendi, Bog poslao da čuva svečeve posmrtno ostatke. U ikonografiji se prikazuje i uz svetoga Iliju proroka, svetoga Antuna opata i svetoga Pavla pustinjaka jer im je za vrijeme njihova pustinjaštva svakodnevno donosio kruh. U hrvatskoj je tradiciji gavran nositelj zle kobi i zlih slutnji, a to se posebno očituje u spomenutoj bugarščici *Majka Margarita* gdje je prikazan kao “črna ptica, ptica zlokobnica i huda ptica”.¹⁷

Ivaniševiću su kazivači identificirali glasanje ptica općenito, a kukavica i gavranova napose, kao loše znakove: “Kukavica kad navije, zli bilizi, učitaju, da će umrit kogod u plemenu. – Gavran kad grće prid kućon, isto javlja smrt. (...) Krivi li se kakva tičurina oko kuće, smrt nije daleko.” (Ivanišević 1987: 615). Taj motiv ni Aralica nije mogao zaobići. Pred Martom su se u daljini pojavila dva gavrana i ona je iz njihova leta pokušala odgonetnuti novosti koje joj nose. Njihova pojava unijela je u nju dodatan nemir u već neizvjesnoj i opasnoj ratnoj situaciji, pa je sa strepnjom čekala da joj napuste vidokrug te da protumači poruku koju su joj prenijeli.

“Od juga, u visini obrisa brda s desnu stranu Bosne, nadlijećući rijeku u velikoj visini, usporedno su letjela dva gavrana, dvije crne ptice. Otkuda oni u ovaj čas? I tko ih šalje? Gospodar pakla ili gospodar raja? Vidjet će kad pročita pismo što će ga ispisati njihov let!

Samo rijetko zamahujući krilima, ploveći zrakom kao što ribe plove u vodi, dva su gavrana, na nepromijenjenu razmaku jedan od drugoga, sijekući plavetnilo ravno kao dvije strijele izbačene iz istog luka, nadlijetali kuću. Marta je, ne ispuštajući ih iz vida ni za treptaj oka, premirala od straha kakvu će poruku preko njihova leta dobiti od onoga koji upravlja našim životima i u najsitnijem dijelu.

¹⁷ Navod prema Dragić (2017b: 199–211).

I tek kad su gavranovi preletjeli osamljenu kuću i selo Radunice, pa zamakli za obzor, tamo prema Novom Šeheru, Marta je odahnula, prekrížila se i sama sa sobom u sebi progovorila:

– Ako je onako kako sam ja taj znak pročitala, onda ti, Bože moj, hvala na ukazanoj milosti. Gavranovi nisu graktali – nisu se međusobno karali! Gavranovi se nisu posvadili i počupali oko plijena što su ga u kljunovima nosili. Gavranovi su ravnim letom nebojenu dugu ljepšu nego da je imala dugine boje na nebu ispisali! Ako si ti, Bože moj, pismom što ga je pisalo gavranovo pero, svojoj sluškinji poslao poruku da unuku nikada više ne će vidjeti, ali da će moja Stana i bez svoje bake biti sretna, onda si ti, Bože moj, ovu svoju sluškinju od danas učinio sretnom ženom.” (Aralica 2013: 67)

Svoju vjeru u sretne znake koje su joj gavranovi svojim letom pokazali Marta očituje i u svojem pismu Stani. Međutim, misao završava poslovicom koja otkriva njezin pesimizam vezan uz vlastitu sudbinu.

“A još sretnija što ti mogu kazati da sam poslije vašeg odlaska ugledala dva gavrana na nebu, kako lete s onu stranu Bosne, preko kuće u kojoj smo se u nevolji smjestili. Nisu graktali, nisu se otimali oko plijena, pa sam sigurna da ste i vi koji onomad odoste – Kosa, ti i Mira – živi i zdravi. Ali i to da su gavranovi svojim mirnim i pravilnim letom, koliko se ja u let gavranova razumijem, prorekli dug i sretan život vas troje koji od nas odoste. Neka, to me raduje više nego što me žalosti da gavranovi svojim letom nisu na nebu ispisali i sretnu sudbinu nas koji smo u Žepču ostali. Što se, kad su Novi Šeher nadletjeli, nisu vratili natrag, preletjeli našu kuću u mirnu i pravu letu i nestali tamo otkuda su i došli kad sam ih ugledala. Ali, odavna se zna da tamo gdje sreća večera, nesreća i večera i ruča.” (Aralica 2013: 112)

Na to se proročanstvo vezuje i druga poruka koju je Marta dobila posredstvom kukavičjeg pjeva. Njezin samotan mir prekinuo je pjev ptice kukavice za koji je smatrala da je njoj upućen jer nikoga drugoga u blizini nije bilo. Odmah je pažljivo počela slušati ptičji pjev, a on joj je navijestio smrt u roku od godine dana.¹⁸

“I, čim sam je začula, počela sam brojiti koliko će puta kukati prije nego će s kukanjem prestati. Od jedan do šezdeset i jedan sam nabrojila kad je kukavica

¹⁸ Isto navodi i Hiller (1989: 88) u natuknici o kukavici.

prestala kukati. Zar misliš da je sada slučajno kukati prestala! Ja sam prošlu godinu u listopadu navršila šezdeset i jednu godinu. Kao što se radi u ovoj prilici, rekla sam: ‘Kukavice, tako ti imena tvoga, zakukaj još koji put!’ I što misliš, Stane moja, je li mi želji udovoljila? Jest! I što misliš koliko je još puta zakukala? Svega jednom! Odletjela je ne znam kamo i ostavila me samotnijom nego sam ikad u životu bila.

Ako bude istina ono što mi je kukavica poručila, da ću živjeti još godinu dana – a drugo osim istine ne može biti – ti se ne žalosti, srce moje, jer se ni ja zbog toga ne žalostim. Znam da mi ne će biti gore tamo gdje odlazim nego mi je ovdje. Sve što počne jednom mora završiti. Malo prije ili malo kasnije – svejedno je!” (Aralica 2013: 113)

ZAKLJUČAK

Glavna junakinja romana *Japundže*, Stana Antolović, bila je zbog ratnih okolnosti prisiljena napustiti svoj rodni kraj i pritom je ostala gotovo bez ičega. Rat ju je učinio siročetom bez doma, a u Zagreb je došla samo s *moćima od pomoći* oko vrata i starim kaputom koji joj je baka stavila na ramena. Ipak, to je bilo samo dio onoga što je sa sobom ponijela u zbjeg. U sebi je baštinila drevno znanje koje joj je baka Marta kao djevojčici prenijela i koje je s njom ostalo iako se s bakom rastala kada joj je bilo tek jedanaest godina. Od prenesenog znanja, najupečatljivija su bila praznovjerja koja su bila oslonjena na vjerovanje u moć zapisa, sretnih i nesretnih dana, mladoga Mjeseca ili vjerovanje da je pojava pojedinih životinja predznak nadolazećih događaja. U tim su vjerovanjima vidljivi pretkršćanski, kršćanski i islamski vjerski elementi, a prostorno nisu ograničena samo na srednju Bosnu iz koje potječe glavna junakinja, već su neka zabilježena i na području Hrvatske pa i šire. Vjerovanje u moć spomenutih stvari i pojava oslonac je kako u Staninu životu tako i u izgradnji fabule romana *Japundže*. Iako ona nije sklona vjerovati u snagu zapisa i *moći* u mjeri u kojoj je to njezina baka vjerovala, nije ih zanemarila i one su joj ostale važnim predmetima i kada ih je kasnije, kao etnologinja, proučila i upoznala se s njihovim potpunim značenjem. Araličin roman *Japundže*, kao i mnogi prije njega, uvelike su obogaćeni zahvaljujući autorovu bogatu znanju o narodnoj tradiciji i nematerijalnoj kulturnoj baštini koju on uspješno upreda u tkivo svojih romana dajući im autohton kolorit.

LITERATURA I MREŽNI IZVORI

- ARALICA, Ivan. 2013. *Japundže*. Zagreb: Školska knjiga.
- BOTICA, Stipe. 2013. *Povijest hrvatske usmene književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- BOTICA, Stipe. 2011. *Biblija i hrvatska tradicijska kultura*. Zagreb: Školska knjiga.
- BOTICA, Stipe. 1995. *Biblija i hrvatska kulturna tradicija*. Zagreb: Vlastita naklada.
- BOTICA, Stipe. 1993. "Mitološki slojevi hrvatske usmene književnosti". *Croatica* 23/24, 37–38–39: 69–76.
- BRENKO, Aida. 2004. "Praktičari narodne medicine". *Sociologija i prostor* 42, 3/4 (165/166): 309–338.
- ČRPIĆ, Gordan i Jakov JUKIĆ. 1998. "Alternativna religioznost". *Bogoslovska smotra* 68, 4: 589–617.
- DOMIĆ-KUNIĆ, Alka. 1999. "Proročanstva, znamenja, snovi: Praznovjerje na primjeru careva iz dinastije Julio-Klaudijevaca". *Opvscvla archaeologica* 23–24, 1: 405–416.
- DRAGIĆ, Marko. 2017a. *Tradicijske priče iz Zagore*. Split – Šibenik: Književni krug – Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu.
- DRAGIĆ, Marko. 2017b. "Fakcija i fikcija u bugarščici Majka Margarita". *Zadarski filološki dani* 6. Zadar: Sveučilište u Zadiru: 199–211.
- DRAGIĆ, Marko. 2013. "Mitski svijet Zagore u kontekstu europske mitologije". *Kultovi, mitovi i vjerovanja na prostoru Zagore*. Split–Šibenik: Kulturni sabor Zagore, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest i Veleučilište u Šibeniku: 195–227.
- DRAGIĆ, Marko. 2011. "Basmе u hrvatskoj usmenoj retorici i izvedbi". *Balkanski folklor jako kod interkulturowy*, tom 1. (Joanny Rękas). Poznań: Wydawnictwo University Adam Mickiewicz: 75–98.
- FORTIS, Alberto. 1984. *Put po Dalmaciji*. Zagreb: Globus.
- HILLER, Helmut. 1989. *Sve o praznovjerju*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- IVANIŠEVIĆ, Frano. 1987. *Poljica: narodni život i običaji* (reprint izdanja JAZU iz 1906. i neobjavljena građa). Split: Književni krug.
- KAPITANOVIĆ, Vicko. 2013. "Zaklinjanja, zapisi i svete moći u pučkoj religioznosti od antike do suvremenog doba". *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori*. Split–Šibenik: Kulturni sabor Zagore, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest i Veleučilište u Šibeniku: 309–350.
- KRALJ, Bernard. 2017. "Eugen Savojski upada u Bosnu". *Večernji list: Vojna povijest*. URL: <https://vojnepovijest.vecernji.hr/vojna-povijest/eugen-savojski-upada-u-bosnu-1207776> (20. travnja 2020.).
- MADDISON, Francis i Emilie SAVAGE-SMITHE. 1997. *Science, Tools & Magic, Part One. Body and Spirit, Mapping the Universe*. London: The Nour Foundation in associa-

- tion with Azimuth Editions and Oxford University Press.
- SAVAGE-SMITH, Emilie (ur.). 2004. *Magic and Divination in Early Islam, The Formation of the Classical Islamic World 42*. Aldershot: Ashgate.
- RANDIĆ, Mirjana. 2003. "Narodna medicina: Liječenje magijskim postupcima". *Sociologija i prostor* 41, 1/2 (159/160): 67–85.
- ŠILIC, Miroslav. 2008. *Narodni plesovi, pjesme i običaji Hrvata središnje Bosne*. Kravica – Mostar: Hrvatska kulturna zajednica u Federaciji BIH.
- URL 1. "Tisa". *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. URL: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61448> (6. travnja 2020.).
- URL 2. "Dilbagija". *Hrvatski jezični portal*. Zagreb: Znanje i Srce. URL: http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=f1dkUBQ%3D&keyword=dilbagija (7. travnja 2020.).
- URL 3. "Vezma". *Hrvatski jezični portal*. Zagreb: Znanje i Srce. URL: http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=f19uXR1%2B&keyword=vezma (7. travnja 2020.).
- URL 4. "Hamajlija". *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=24232>. (23. travnja 2020.)
- URL 5. "Džin". *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. URL: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16869> (8. travnja 2020.).
- URL 6. "Auguri". *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. URL: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=4600> (14. travnja 2020.).
- VALK, Ülo. 2008. "Superstition in Estonian Folklore: From Official Category to Vernacular Concept". *Folklore* 119, 1: 14–28.
- VEREŠ, Tomo. 1987. "Bijeda ljudskog praznovjerja". *Crkva u svijetu* 22, 3: 278–282.

SUPERSTITION AS A FRAMEWORK FOR IVAN ARALICA'S NOVEL JAPUNDŽE

NIKOLA SUNARA

SUMMARY

The paper analyses examples of superstition found in Ivan Aralica's novel *Japundže*. These beliefs are not part of the canonized religious teachings and they usually contain elements of pagan beliefs. The analysis has found belief in the power of amulets, in lucky and unlucky days, in the power of Moon, and in the possibility of interpreting animals' behaviour as an omen of impending events. They contain amalgamated pre-Christian and Christian beliefs and, in the case of amulets, even texts of Islamic origin. Some objects, like *moći od pomoći*, and ritualistic patterns of behaviour, like the use of *moći*, greeting to the new Moon or predicting the future from animal behaviour, are connected to the mentioned beliefs. These phenomena form the framework of the novel's plot, and, as one of the most important elements of identification, are crucial for the shaping of Stana Antolović's character.

KEYWORDS:
amulets, Ivan Aralica, *Japundže*,
rituals, superstition

EUROPSKI GRADOVI U POEZIJI DRAGUTINA TADIJANOVIĆA

TONČI LAZIBAT

Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Trg J. F. Kennedyja 6, HR – 10000 Zagreb
tlazibat@efzg.hr

UDK: 821.163.42.09
Tadijanović, D.-1
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 12. 6. 2020.
Prihvaćen za tisak: 3. 11. 2020.

U svom je dugogodišnjem stvaralačkom radu Dragutin Tadijanović (1905. – 2007.) tematizirao i uvrštavao širok spektar pjesničkih motiva. Kao pjesnik koji je pomno bilježio mjesto i vrijeme nastanka svojih pjesama, čineći ih gotovo ravnopravnim u odnosu na tekst, omogućio je, kasnijim povjesničarima i teoretičarima književnosti, analizirati pjesme kao specifičan autobiografski diskurs. Pritom uvid u Tadijanovićevu biografiju daje naslutiti da je grad u njegovu životu, a samim time i u stvaralaštvu, imao veliku važnost. U tom je smislu cilj ovoga rada bio prepoznati, analizirati i raspraviti u kojoj se funkciji pojavljuju europski gradovi u njegovim pjesmama. Iako bismo gotovo svu Tadijanovićevu poeziju mogli pročitati iz *Sabranih pjesmama* (2005.) i *Zelenog voća* (2006.), za potrebe smo ovoga istraživačkog rada konzultirali samo prvu zbirku. Naime, u *Zelenom voću* nema ni jedne pjesme koja udovoljava navedenoj temi rada. Da bismo došli do navedenoga cilja, učinili smo sljedeće: (1) utvrdili zastupljenost pjesama u kojima je europski grad mjesto nastanka pjesme i / ili tema, odnosno motiv, (2) izdvojili konkretne europske gradove iz Tadijanovićeve poezije, (3) prikazali odnos gradova i država kojima pripadaju, s obzirom na zastupljenost u pjesmama te (4) analizirali pjesnikov doživljaj pojedinoga grada, s obzirom na njegovu dob te teme i motive pjesama.

KLJUČNE RIJEČI:

Dragutin Tadijanović, Europa, grad, poezija, Sabrane pjesme

1. UVOD I METODOLOGIJA

Povjesničari književnosti (Frangeš 1987, Novak 2003, Jelčić 2004), ali i brojni drugi autori eseja, stručnih i znanstvenih članaka složiti će se da nas Tadijanovićevo ime, u današnje vrijeme, najčešće asocira na njegovo rodno Rastušje. Mjesto je to koje je “hrvatski lirski Mida”¹ pretvorio u svojevršno kulturno dobro, omogućivši mu spominjanje i izvan granica Lijepe Naše. Ujedno je to i toponim koji je kritika često prepoznavala kao mjesto sudara s gradom, naročito u mladenačkoj stvaralačkoj fazi u kojoj se Tadijanović teško mirio s preseljenjem u Slavonski Brod, a potom i u Zagreb, daleko od svojih oranica. Međutim, životni će ga put odvesti i u Europu i otkriti mu drugu stranu grada. Imajući na umu da su njegove pjesme zapravo intimni dnevnički zapisi, jasno je da su u stihove nekih njegovih pjesama utkane i misli o europskim gradovima.

U skladu s tim, cilj je ovoga rada prepoznati, analizirati i raspraviti u kojoj se funkciji pojavljuju europski gradovi u Tadijanovićevim pjesmama. Na putu do cilja pred nama su četiri zadatka: (1) utvrditi zastupljenost pjesama u kojima je europski grad mjesto nastanka pjesme i / ili tema, odnosno motiv, (2) izdvojiti konkretne europske gradove iz Tadijanovićeve poezije, (3) prikazati odnos gradova i država kojima pripadaju, s obzirom na zastupljenost u pjesmama i (4) analizirati pjesnikov doživljaj pojedinoga grada, s obzirom na njegovu dob te teme i motive pjesama.

S obzirom na to da se većina Tadijanovićevih pjesama danas nalazi u *Sabranim pjesmama* (2005.) i *Zelenom voću* (2006.), planirali smo ih učiniti svojim istraživačkim korpusom. Međutim, budući da druga zbirka ne sadrži ni jednu pjesmu koja bi udovoljavala spomenutim kriterijima, naš se korpus temelji isključivo na *Sabranim pjesmama*.

Prva ćemo dva zadatka radi preglednosti popratiti tablicama (tablica 1 i tablica 2), a treći slikovnim prikazom (slika 1). Da bismo četvrtom zadatku pristupili što ekonomičnije, podijelit ćemo pjesme iz istraženoga korpusa na faze, s obzirom na pjesnikovu dob. Potom ćemo unutar svake faze nastojati prepoznati Tadijanovićev emotivni doprinos i doživljaj grada kroz odabir tema i motiva u izgradnji pjesama, a s obzirom na dotadašnje životno iskustvo.

Nakon detaljne će analize, popraćene osobnim komentarima, ali i zapisima iz dosadašnjih stručnih i znanstvenih radova i monografija, uslijediti sinteza i napomene za buduće detaljnije istraživanje.

¹ Tako ga naziva Z. Mrkonjić jer “poput frigijskog mitskog kralja – sve čega se takne, pretvara u pjesmu” (Brešić 2007: 106).

2. INTERPRETACIJA I ANALIZA REZULTATA

Kao što smo najavili u sažetku i uvodu ovoga rada, prvi je zadatak bio utvrditi zastupljenost pjesama u kojima je europski grad mjesto nastanka pjesme i / ili tema, odnosno motiv. Rezultate našega istraživanja donosimo u tablici 1.

TABLICA 1. *Zastupljenost europskih gradova u Sabranim pjesmama Dragutina Tadijanovića (2005).*

	Naslov pjesme	Europski grad kao mjesto nastanka i / ili tema, motiv pjesme
1.	Pjesma Božanstvu	Bosanski Brod (BiH)
2.	Pregršti odsjaja, neću te više	Asis (Italija)
3.	Balada o zaklanim ovcama (2. verzija)	Kolašin (Crna Gora)
4.	Mladež domovini	Aszód (Mađarska)
5.	Večer nad gradom	Firenca (Italija)
6.	Crtež	Pariz (Francuska)
7.	Jedan čovjek u Parizu	Pariz (Francuska)
8.	Pred zatvorenim prozorima	Pariz (Francuska)
9.	Place Dauphine	Pariz (Francuska)
10.	Jardin du Luxembourg	Pariz (Francuska)
11.	Prsten	Nürnberg (Njemačka)
12.	Matoš u Ženevi	Ženeva (Švicarska)
13.	Na grobu Georga Trakla	Innsbruck (Austrija)
14.	Prijatelju moj...	Firenca (Italija)
15.	Pred kavanom u Trstu	Trst (Italija)
16.	Café de la Paix	Pariz (Francuska)
17.	Sveti Ožbolt i visoko drvo s krošnjom u nebesima	Jezersko (Slovenija), Raron (Švicarska)
18.	Spomen na moga pobratima Josipa Berkovića (1905. – 1944.)	Prag (Češka), Grenoble i Pariz (Francuska)
19.	Ponovno ispred Caffè degli Specchi	Trst (Italija)
20.	Uspomeni Edwarda Goya	London i Cambridge (UK)

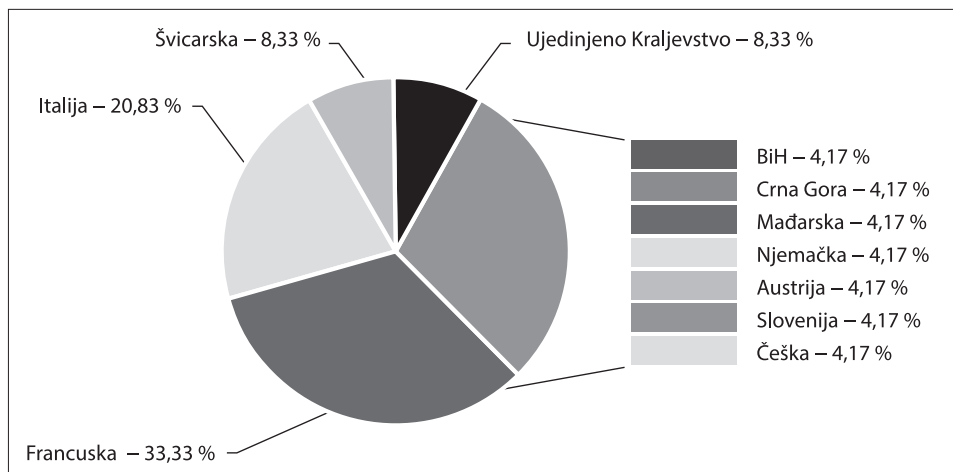
Ukupno je dakle 20 pjesama koje su u vezi s nekim od europskih gradova. Budući da su Tadijanoviću jako važni i mjesto i vrijeme nastanka pjesme, smatrali smo važnim prikazati ih kao dio pjesme. Ispod ukupno dvanaest je pjesama naznačeno mjesto njihova nastanka: “Balada o zaklanim ovcama”, “Večer nad gradom”, “Crtež”, “Jedan čovjek u Parizu”, “Pred zatvorenim prozorima”, “Place Dauphine”, “Matoš u Ženevi”, “Na grobu Georga Trakla”, “Pred kavanom u Trstu”, “Café de la Paix”, “Sveti

Ožbolt i visoko drvo s krošnjom u nebesima”, “Ponovno ispred Caffé degli Specchi”.

U nekima je od njih navedeni grad nastanka ujedno i tema i / ili motiv, ali postoje i pjesme koje su nastale u Hrvatskoj, ali se na sadržajnoj razini odnose na europske gradove. Prisutnost se tih gradova može iščitati na doslovnoj razini, uvođenjem imenice, dakle motivom unutar stih(ov)a (“Pregršti odsjaja, neću te više”, “Mladež domovini”, “Prsten”, “Spomen na moga pobratima Josipa Berkovića (1905. – 1944.)”, “Uspomeni Edwarda Goya”) ili posredovanjem intertekstualnosti i intermedijalnosti te povezivanjem s europskim gradom na temelju konteksta (“Jardin du Luxembourg”, “Prijatelju moj...”) o čemu će više biti riječi u nastavku ovoga poglavlja.

Jedna od analiziranih pjesama nije nastala u nekome europskom gradu, a konkretan grad u njoj nije prisutan ni kao motiv. Međutim, iz pjesnikovih komentara o vlastitim pjesmama saznajemo da se sintagma *Balkanski Grad* zapravo odnosi na Bosanski Brod (“Pjesma Božanstvu”).

Na temelju podataka iz tablice 1 ostvarili smo i drugi postavljeni zadatak. Izdvojivši konkretne europske gradove iz Tadijanovićeve poezije, zaključili smo da je najzastupljeniji grad Pariz (u sedam pjesama), slijede Firenca i Trst (u dvjema pjesmama), dok se gradovi Bosanski Brod, Asiz, Kolašin, Aszód, Nürnberg, Ženeva, Innsbruck, Jezersko, Raron, Prag, Grenoble, London i Cambridge navode u jednoj pjesmi, ali treba napomenuti da u nekim pjesmama uočavamo i više od jednoga grada. Mogli bismo, dakle, na temelju navedenih gradova ustvrditi da je Tadijanović utkao jedanaest država u svoje stihove u *Sabranim pjesmama*. Promotrimo li zastupljenost tih država s obzirom na to u koliko se pjesama navode spomenuti gradovi, zaključujemo da su najzastupljeniji francuski gradovi koji se spominju osam puta, slijede talijanski

SLIKA 1. Zastupljenost europskih država u istraženom korpusu.

gradovi koji se spominju pet puta te gradovi Švicarske i Ujedinjenoga Kraljevstva koji se spominju dva puta, dok se gradovi BiH, Crne Gore, Mađarske, Njemačke, Austrije, Slovenije i Češke spominju jedanput (slika 1).

Možemo dakle ustvrditi da su Tadijanovićeve stihovi usmjereni romanskomu govornom području, pri čemu uvjerljivo prednjači Francuska (odnosno njezin glavni grad Pariz²) s 33,33 %, a potom slijedi Italija s 20,83 %. Manje su zastupljeni gradovi Švicarske (8,33 %) i Ujedinjenoga Kraljevstva (8,33 %). Svi se ostali gradovi kao mjesto nastanka ili tema i / ili motiv pjesama spominju jedanput pa udio svakoga od njih iznosi 4,17 %. Riječ je o gradovima iz sljedećih zemalja: BiH, Crne Gore, Mađarske, Njemačke, Austrije, Slovenije i Češke. Ti su nam podatci važni jer ćemo ih dovesti u suodnos s pjesnikovom dobi.

Nakon trećega zadatka, preostaje nam onaj najvažniji – analiza pjesnikova doživljaja pojedinoga grada, s obzirom na pjesnikovu dob te teme i motive pjesama. Radi preglednosti dobiveni su podatci prikazani u tablici 2.

TABLICA 2. Podatci o godini nastanka analiziranih pjesama i starosti pjesnika u tom trenutku

	Naslov pjesme	Godina nastanka	Pjesnikova dob
1.	Pjesma Božanstvu	1922.	17 god.
2.	Pregršti odsjaja, neću te više	1923.	18 god.
3.	Balada o zaklanim ovcama (2. verzija)	1930.	25 god.
4.	Mladež domovini	1935.	30 god.
5.	Večer nad gradom	1936.	31 god.
6.	Crtež	1937.	32 god.
7.	Jedan čovjek u Parizu	1955.	50 god.
8.	Pred zatvorenim prozorima	1955.	50 god.
9.	Place Dauphine	1955.	50 god.
10.	Jardin du Luxembourg	1955.	50 god.
11.	Prsten	1955.	50 god.
12.	Matoš u Ženevi	1973.	68 god.
13.	Na grobu Georga Trakla	1973.	68 god.
14.	Prijatelju moj...	1975.	70 god.
15.	Pred kavanom u Trstu	1975.	70 god.
16.	Café de la Paix	1978.	73 god.

² Pariz se spominje sedam puta, a Grenoble jedanput.

	Naslov pjesme	Godina nastanka	Pjesnikova dob
17.	Sveti Ožbolt i visoko drvo s krošnjom u nebesima	1979.	74 god.
18.	Spomen na moga pobratima Josipa Berkovića (1905. – 1944.)	1984.	79 god.
19.	Ponovno ispred Caffè degli Specchi	1990.	85 god.
20.	Uspomeni Edwarda Goya	2000.	95 god.

Nastojali smo prikazati godinu nastanka pjesama iz istraženoga korpusa i pjesnikovu tadašnju dob. Smatramo da bi te pjesme valjalo analizirati u kontekstu triju razdoblja na koja bismo podijelili Tadijanovićevo stvaralaštvo: razdoblje A, B i C. Naglašavamo da se ova podjela odnosi isključivo na naše naslovljeno istraživanje, a ne na cjelovito Tadijanovićevo pjesničko stvaralaštvo.

Prvo bi razdoblje (razdoblje A) obuhvaćalo pjesme navedene u tablici 2 koje je Tadijanović napisao od svoje 17. do 32. godine. Iduće bi se razdoblje (razdoblje B) odnosilo na pjesme koje je napisao od 50. do 74. godine, a posljednje (razdoblje C) na one od 79. do 95. godine. U nastavku rada slijede potpoglavlja u kojima će se analizirati doživljaj europskih gradova u tim trima razdobljima.

2.1. DOŽIVLJAJ EUROPSKIH GRADOVA U A RAZDOBLJU (1922. – 1937.)

Pri odabiru naziva razdoblja učinilo nam se praktičnijim nazvati ih slovima alfa-beta, onako kako slijede, umjesto, primjerice, mladim, zrelim i kasnim razdobljem, među ostalim i zbog toga što su navedena tri razdoblja međusobno odijeljena razdobljima u kojima su nastale pjesme koje nisu uvrštene u analizirani korpus jer se u njima ne spominju europski gradovi. Tako se događa da A razdoblje započinje maloljetni pjesnik, još uvijek na pjesničkom početku, ali se u istome tom razdoblju, u svojim tridesetim, afirmira te postaje poznat u književnim krugovima. Jasno je da se stilska razlika od početka do kraja toga razdoblja itekako očituje u analiziranim pjesmama.

“Pjesmom Božanstvu” mladi pjesnik promišlja o ontološkim i egzistencijalnim pitanjima, ali i o ljubavnoj temi, služeći se metaforama (*vitak tanak jablan* = djevojka) i prikrivanjem imena grada (*Balkanski Grad*) odnosno značenja uvođenjem velikih početnih slova u sintagmi *Mlada Djevojka* (1). Ipak, kasnije će u komentaru sam pjesnik napomenuti da je riječ o Bosanskome Brodu u kojemu je stanovala njegova simpatija (Tadijanović 2005: 661). S obzirom na njegovu tadašnju dob ne iznenađuje promišljanje o temi bliskoj njegovim vršnjacima.

(1) *Ja bih inače gledao često prema Balkanskom Gradu, / Tamo gdje je VITAK TANAK JABLAN (zašto ne), / Ali susjedov / Krov / I dimnjak / Zaprečuju sve ravne poglede, osim u modro nebo, / I tako Poet ne može da gleda Balkanski Grad / (O, livado zelena nepokošena), / I ne može da vidi što radi Mlada Djevojka.* (“Pjesma Božanstvu”, str. 24–25³)

Sljedeća pjesma, kao i prethodna, nije nastala u europskom gradu, no ipak se pojavljuje naziv talijanskoga grada. Asiz mu služi samo da bi doveo u suodnos suprotnosti zavodništvo, zavedenost i nevinost, oslobođenost od želja kao u primjeru sv. Franje Asiškog (2).

(2) *Neću te više, zavodnice nevinosti, / Nego bih da se smješkam / Svome bratu Suncu, / Kako reče i moj Gospodin / Sveti Frano iz Asiza. / Neću te više, pregršti odsjaja!* (“Pregršti odsjaja, neću te više”, str. 65)

Nešto je kasnije nastala “Balada o zaklanim ovcama”⁴, a u ovom smo istraživanju u obzir uzeli drugu verziju pjesme. U kakvoj je ona vezi s europskim gradovima? Nastala u Kolašinu, za vrijeme Tadijanovićeve odrađivanja vojne obaveze narednika đaka (Tadijanović 2005: 688), udovoljava našoj temi mjestom nastanka. U sadržajnome smislu, grad se pojavljuje u suprotnosti sa selom. Grad kao mjesto u kojem stoka naivno odlazi na klanje suprotstavlja se čistoći i nevinosti sela (3). Činjenica je da je u tom razdoblju Tadijanović često promatrao odnos grad-selo kroz prizmu svoje tuge i žalovanja za Rastušjem, a običan mu je događaj iz svakodnevice poslužio kao platforma za promišljanje o zavičaju. Istovremeno, na simboličkoj se razini taj odlazak ovaca u smrt može povezati s iskustvom ne tako davnoga Prvoga svjetskog rata u kojem su vojnici bili samo brojevi.

(3) *Ugasle oči; runo krvlju polito; noge slomljene. / Javlja se sunce za obronkom... Na povratku, / Pastirici se čini da čuje, u daljini, muklo blejanje. / Pašnjak blista rosatom travom, u suncu.* (“Balada o zaklanim ovcama”, 2. verzija, str. 164)

³ S obzirom na to da su svi citirani stihovi preuzeti iz *Sabраних pjesama* (2005), u nastavku će se rada pri citiranju navoditi naslov pjesme i stranica s koje je citat preuzet.

⁴ Pjesma je davno prepoznata kao “nijemi emocionalni prosvjed” (Selaković 1980: 202) te “strah od nezvjesnosti” (Marković 1991: 53). Istovremeno, okrutnosti grada suprotstavlja se gotovo “panteistički doživljaj prirode” (Milačić 2007: 295).

Pjesnikovo se usputno spominjanje europskoga grada događa i u pjesmi “Mladež domovini”. Pjesma iz ciklusa *Dani djetinjstva*, u kojoj se pjesnik, s aspekta 30-godišnjaka, prisjeća svojega djetinjstva, temelji se na iskustvu Prvoga svjetskog rata, viđenog očima djeteta. Tadijanovićev je otac morao otići u rat te sada leži ranjen u jednom mađarskom gradu. Dječak bere kupinovo lišće “od kojeg se, kažu, kuha čaj za drage ranjenike” i razmišlja o svojem ocu (4).

(4) *Ja ne razgovaram ni s kim. Ja samo berem / I berem, i mislim na moga oca. I on je ranjen. / I on leži u bolnici, u mjestu Aszód...* (“Mladež domovini”, str. 215)

Prva je pjesma A razdoblja koja govori o europskom gradu “Večer nad gradom”⁵. Ne samo da je Firenca mjesto nastanka nego i temeljni lajtmotiv pjesme. Osim toga, ona je i mjesto promišljanja o neprežaljenom Rastušju. Tako pjesnik odsjaj svjetiljaka na rijeci Arno uspoređuje sa zvijezdama u svojem vinogradu (5), a posebnu pažnju pridaje rukama – uspoređujući svoje ruke s rukama poznatoga Michelangela (6). Osjeća se prijekor pjesnika prema samomu sebi jer je on, muškarac, otišao od kuće izbjegavši tako posao i zadaću svojih ruku (u fizičkom smislu) te prepustio majci i dvjema sestrama teške fizičke poslove, dok je Michelangelo uspio rukama stvoriti artefakt koji ga je nadživio i postao kulturnim dobrom.

(5) *Noćas gledaš kako se odražava u Arnu red svjetiljaka / Firentinskih. Zar nisi o tome davno sanjario / U djetinjstvu, dok su nad glavom / Drhtale zvijezde, u vinogradu?* (“Večer nad gradom”, str. 219)

(6) *Jeste li spremile / Ljetinu, vas tri koje ste same / Ostale kod starinske kuće mojih djedova / Čuvajući oganj da ne zgasne med zidovima / Doma koji ostaviše muške ruke? / Gledao sam / Danas u San Lorenzu Zoru koju stvoriše Ruke / U tamnim tišinama mutnoga stoljeća; / Bez prestanka mislim na ruke te / I ne mogu da vjerujem da su zaista / Mrtve. Mrtve ruke.* (“Večer nad gradom”, str. 219)

Posljednja je pjesma A razdoblja i mjestom nastanka i sadržajem vezana uz fran-

⁵ “Večer nad gradom” jedna je od najčešće analiziranih Tadijanovićevih pjesama. Pjesnikovu zaokupljenost vremenom moguće je prepoznati kroz njegovo “oslušivanje ritma jutra, podneva ili večeri” (Bogišić 2007: 61) u Firenci u kojoj istovremeno promišlja o svojem Rastušju (Frangeš 2007a: 227). Uspoređujući “renesansnu Firencu” i “rustikalno Rastušje” (Kaštelan 1980: 226), javljaju se motivi ruku, zavičaja i majke. Frangeš ruke smatra sinonimom za ljudsko djelo (Frangeš 2007a: 227), a trajnost Michelangelova djela smatra “pobjedom umjetnosti nad Smrcu” (Frangeš 2007b: 118). Ovom je pjesmom Tadijanović sačuvao duhovnost Firence (Brlenić-Vujić 2007: 389).

cusku prijestolnicu. Iz pjesnikova komentara saznajemo da je tijekom ljeta 1937. godine boravio u Parizu kao stipendist Francuskoga instituta u Zagrebu, a mali japanski crtež u bojama poklonio je svojoj Jeli (Tadijanović 2005: 707). Uvođenjem motiva rijeke Seine te “kolovoza trideset sedme” ovjekovječuje mjesto i vrijeme kupnje spomenutoga crteža “Žalosnoj Ženi”. Slijedi interpolacija izgleda tog crteža te Tadijanovićeve čežnje za Jelom, a pjesma završava motivom Seine i svjetala (7). Rijeka je okvir pjesme, alfa i omega unutar kojih teku stihovi, baš kao što teče i Seina.

(7) *Večer je sišla nad Pariz; u Seini blistahu svjetla. / Zbunjen, dadoh ti crtež poliven vedrom svježinom: / “Ne voliš li i ti lagani bijeli mjesec?”* (“Crtež”, str. 225)

2.2. DOŽIVLJAJ EUROPSKIH GRADOVA U B RAZDOBLJU (1955. – 1979.)

Ovo je razdoblje uslijedilo nakon 18-godišnjeg apstiniranja od teme i motiva europskih gradova. Ujedno je to i vrijeme u kojemu je pjesnik već itekako poznat, rekli bismo i pjesnički ostvaren, a književna ga kritika iznimno cijeni. Vidjeti nam je kako je dotadašnje životno iskustvo, kao i putovanje Europom, utjecalo na progovaranje o tim gradovima u pjesmama.

U dobi od 50 godina, pjesnik je napisao pet nama važnih pjesama: prve četiri o i u Parizu, a peta je povezana s jednim njemačkim gradom. Špoljar smatra da je Tadijanović u tim četirima pjesmama o Parizu dao njegove najbolje poetske opise. Ondje je on promatrač i uživatelj stvarnosti grada, bogate “vizualnom raskoši” (Špoljar 1980: 157). Upravo Tadijanovićeve bogate i detaljne pjesničke slike funkcioniraju intermedijalno, dolazeći u suodnos s likovnom umjetnošću. Rem smatra da se, u dodiru s jezikom drugih medija, poezija kao tekstualna struktura trudi “čitati druge medije”, ponašajući se kao “implicitni čitatelj” (Rem 2003: 30).

Tematiku europskih gradova u B razdoblju Tadijanović pokreće pjesmom “Jedan čovjek u Parizu”. Iz njegova komentara naknadno saznajemo da je u to vrijeme boravio u Parizu s namjerom da kao urednik Matoševih *Sabranih djela* znanstveno istraži njegov petogodišnji život ondje (Tadijanović 2005: 715). Unatoč strukturi činkvine i samo pet stihova Tadijanović mudro zaključuje da je svuda u svijetu isto, patnje ima i u divnome Parizu, pate i bogati i siromašni. Na tragu je to njegovih ranijih pjesama o čežnji za zavičajem, ali njegove riječi sada imaju veću vjerodostojnost i uvjerljivost jer ih izgovara čovjek koji ima određeno životno iskustvo iza sebe (8).

(8) *Govori: Nemojte žaliti, ne žalite ništa. Noć / Na zemlju slazi i ovdje. Suza ima, / Pod prnjama i pod svilom, u ljudskim očima / Kao i u dalekom kraju, u mom zavičaju, / Pod zvijezdama žutim, jednakima.* (“Janan čovjek u Parizu”, str. 269)

Pariz je i mjesto prisjećanja jer ga je Tadijanović u nekom periodu života učinio svojim i Jelinim, koju u pjesmi oslovljava *Helena*. Iako noću navraća pred prozor sobe u kojoj su zajedno stanovali, “prozori su svaki put zatvoreni”, no pred njim se ipak otvaraju uspomene (9). U Parizu se on nada i tuguje jer nije pored svoje životne odabranice.

(9) *Helena, sjećaš li se / Kako smo ih na mjesecu otvarali / I kako si plesala uz moj tihi pjev? // Nema sad ni mjesecične / Ni pjeva ni plesa. Prozori / Sobe zatvoreni su, rekoh, / I ja uzalud / Gledam u njih, u kasnu noć, // Kao da će u zelenoj mjesecični / Ukazati se tvoji dragi lik.* (“Pred zatvorenim prozorima”, str. 270)

“Place Dauphine”⁶ nije samo naslov pjesme nego i mjesto pjesnikove nevidljivosti. U ulozu promatrača, sjedi na klupi ispod kestena i promatra ostale, no nitko ga ne primjećuje pa čak ni psi koje su njihovi vlasnici izveli u šetnju (10). Njegova se pažnja preusmjerava na tri mala stola ispred jednog restorana i tri zaljubljena para koji ondje objeduju. Ta scena u njemu izaziva želju za povratkom u mladost i za erotikom (11).

U pjesmi je prisutna i intertekstualnost jer Tadijanović uvodi stihove poznate Mar-seljeze, francuske himne (12) čiji prijevod donosi u komentaru svoje pjesme: *Napri-jed, sinci, domovine, / Slave nam je došao dan* (Tadijanović 2005: 716). Upravo taj završni dio pjesme omogućuje nam kontekstualizaciju podnaslova pjesme koji glasi *15. srpnja 1955. uveče*. Naime, poznato je da je 14. srpnja 1789. padom zloglasno-ga zatvora Bastilla, inače simbola kraljeva apsolutizma, počela Francuska revolucija. Sada neprimjećivanje lirskoga subjekta, odnosno Tadijanovića, možemo promatrati u kontekstu toga slavnog dana i obljetnice – svi su podređeni tom svjetski poznatom datumu, pa je tako i jedan Tadijanović apsolutno nebitan, čak i dan nakon obljetnice.

(10) *Nema me ni za druge / Pse koji dolaze na večernju šetnju / Sa svojim gos-podarima ili sa služavkama.* (“Place Dauphine”, str. 271)

(11) *Gledajući ih s moje klupe kako svaki čas prinose / K ustima jelo ili vino*

⁶ Iako je u Parizu i na drugome govornom području, Tadijanović se ondje osjeća potpuno domaće, “kao da je sred Ilice i Zrinjevca” (Vereš 1991: 299).

(dirljivo je promatrati / Iz podaljeg tu nijemu beskrajnu igru, već bezbroj puta / Odigranu), čovjek bi iz dna srca poželio / Samome sebi da se i on jedanput (no zašto samo / Jedanput) nađe ponovno u mladim danima s djevojkom / Koju voli gotovo kao samog sebe / Pa da s njom sjedne za ovakav mali / Bogati stol i da osjeti naginjući se k njoj / Miris njezina tijela, crnu vatru očiju, kose... / Ali to su, dabome, puste sanjarije / Osamljenog čovjeka. ("Place Dauphine", str. 272)
 (12) *Allons enfants de la Patrie / Le jour de Gloire est arrivé ("Place Dauphine", str. 273)*

Neprimjećivanje u Parizu vidljivo je i u pjesmi "Jardin du Luxembourg". Međutim, sada su ptice one koje nitko ne primjećuje, a u pitanju nije državni praznik (13). Čini se kao da Tadijanović tom pjesmom prekora ljudu što ne uživaju u jednostavnosti života i onome što im se pruža, već vječito teže onome što nemaju (14).

(13) *Plave ptice lete pod nebom. Za odmor, / Noću, spuštaju se na stabla, i opet / Lete. A ne gleda ih / Nitko. ("Jardin du Luxembourg", str. 274)*

(14) *Nemirna djevojka crnim plamenom očiju / Pali okolo sebe pet mladića koji sjede prikovani / Uz nju. Dosadno joj: ona bi htjela biti / Samo s jednim od njih. A ptice ne gleda nitko. ("Jardin du Luxembourg", str. 274)*

Pjesmom "Prsten"⁷ Tadijanović se dotiče cikličnosti života oprimjerenoj motivom prstena. U kakvoj je to vezi s europskim gradovima? Pjesnikov srebrni prsten s crvenim kamenom ima svoju prošlost koju on smješta u doba križarskih ratova i, nešto kasnije, važnu ulogu dodjeljuje nürnberškom zlataru (15). Rekli bismo da je grad tek usputno spomenut, dok je težište pjesme na protočnosti života, njegovoj ponovljivosti, ali u drugačijim oblicima.

(15) *A kamen, kap / Tamne krvi, koji zovu karneol, / Nosio je, u davno doba, na polasku / U križarski rat, vitez neki. (Tko zna išta / O njemu?) Kasnije, mnogo kasnije, Nürnberški zlatar kamen je okovao / U srebro. ("Prsten", str. 275)*

Nakon 18-godišnje tišine o Europi nastaje pjesma "Matoš u Ženevi". Pišući iz per-

⁷ "Prsten" je još jedna često analizirana pjesma, kao i "Večer nad gradom". Kritičari u njoj prepoznaju sliku bijega i prolaznosti vremena u kojoj artefakt predstavlja tri vrste vremena: prošlost – sadašnjost – budućnost (usp. Donat 1980: 174, Šimundža 2007: 74, Frangeš, 2007a: 226, Milačić 2007: 294). Sadrži dijelove njemačke kulture (Frangeš 2007a: 225), stoga je vrlo simbolična i kontemplativna (Marković 1881: 52).

spektive Matoša, koji je, kako će kasnije reći Tadijanović (2005: 730) u svojem komentaru, ondje boravio godinu i pol (1898. – 1988.), pjesnik progovara o svojoj čežnji za domovinom (16).

(16) *Usred grada, u sjeni / Jablana, opkoljen / Modrom vodom i labudima, / ...
// Mislim na daleku moju / Hrvatsku domovinu, / A srce mi udara / U grlu, do
krika.* (“Matoš u Ženevi”, str. 330)

Nije Matoš jedini pjesnik o kojemu Tadijanović promišlja u inozemstvu. Odaje on priznanje svojim stihovima i stranom pjesniku Georgu Traklu čiji je grob posjetio (17). Pritom je austrijski Innsbruck mjesto nastanka pjesme, ali i dio njezina podnaslova.

(17) *Hodačasnik iz daleka, pozdravljam / Iz kišice, iz lišća, iz jesenjeg cvijeća,
/ Iz crne zavjese zemlje.* (“Na grobu Georga Trakla”, str. 331)

Intimna pjesma u kojoj se obraća prijatelju prostor je intertekstualiziranja naslova već spomenute Tadijanovićeve pjesme “Večer nad gradom”, a samim time i Firenze. Međutim, iako 70-godišnji pjesnik kaže prijatelju da mu ne može donijeti pjesmu s putovanja, on ju zapravo upravo stvara. Park Komrčar u kojemu je pjesma nastala podsjetio ga je na poznati talijanski grad (18).

(18) *Ne donosim ti na dar pjesmu / Iz šume začarane, gdje sam / Sjećao se Fi-
renze na današnji dan / Tisuću devetsto trideset i šeste, / Kad sam ti sa Piazzale
Michelangelo / Donio pjesmu Večer nad gradom.* (“Prijatelju moj...”, str. 341)

U idućoj pjesmi Kavana degli Specchi pripada talijanskomu govornom području što Tadijanović ironizira svojom metaforom (*meket koze Umberta Sabe*). Bez obzira na to, pred njom je ipak čuo hrvatski jezik (19).

(19) *Sjedeći pred Kavanom degli Specchi, / Nisam čuo meket koze Umberta
Sabe, / Nego hrvatski jaki glas / Nevidljivom odlazniku: / “Požuri se, požuri!
Tamo je jeftinije! / I nemoj da zakasniš na vlak!”* (“Pred kavanom u Trstu”, str. 346)

Još je jedna kavana zastupljena u Tadijanovićevim pjesmama o europskim gradovima, a to je ona u Parizu – *Café de la Paix*, ujedno i naslov pjesme. Sedamdesettrogo-

dišnji pjesnik ponovno se osvrće na otuđenost, ne toliko jednih od drugih, koliko na otuđenost od prirode (20). Dinamičnost i ubrzanost pjesme koju Tadijanović ostvaruje kratkim stihovima, sastavljenim od glagola, u konačnici se smiruje u posljednjoj strofi u kojoj nas retoričko pitanje gotovo opominje, nastojeći nas usporiti i potaknuti na uživanje u trenutku.

(20) *Ulaze / Sjedaju / Piju / Razgovaraju / Dižu se / Odlaze // Ulaze // Odlaze // Ulaze // Odlaze / A gdje / Ptice / Pjevaju?* (“Café de la Paix”, str. 351)

Jezersko je grad u kojemu Tadijanović neuspješno pokušava saznati od tamošnjih stanovnika tko je sveti Ožbolt. Međutim, iako mu je posvećena i crkva⁸, nitko ništa ne zna. Upravo se zato 74-godišnjak pomalo ironično šali nudeći mogućnost da je Ožbolt možda ipak samo drvo (21).

(21) *Nije li sveti Ožbolt možda samotno drvo / Na ovom okruglom breščiću, s krošnjom / Koja ljeti dodiruje modra nebesa, / A ujesen, kad kiši, svaki list joj plače, / Požuti, i padne, a ne vidi ga nitko!* (“Sveti Ožbolt i visoko drvo s krošnjom u nebesima”, str. 357)

2.3. DOŽIVLJAJ EUROPSKIH GRADOVA U C RAZDOBLJU (1984. – 2000.)

Posljednje, C razdoblje obuhvaća tri pjesme. Prvu u nizu 79-godišnji Tadijanović posvećuje svojem prijatelju iz mladih dana – Josipu Berkoviću čija je 40. godišnjica smrti. Pjesma predstavlja presjek njihova druženja i Berkovićeva školovanja. Tako saznajemo da mu je prijatelj studirao književnost u čak trima europskim gradovima – Pragu, Grenobleu i Parizu, odnosno u Češkoj i Francuskoj. Upravo je Pariz mjesto u kojemu su se posljednji put susreli (22).

(22) *Pa zatim Pariz – učenje, pisanje. / Pisanje pisama, čekanje odgovora! / Tegoban život, kao i mnogima / U Gradu Svjetlosti, gdje smo se ponovno, / I posljednji put, u ljeto trideset sedme, / Svakog dana sastajali nas troje...* (“Spomen na moga pobratima Josipa Berkovića (1905. – 1944.)”, str. 405)

U dobi od 85 godina Tadijanović se ponovno vraća pred istu onu kavanu u Trstu. Lirski subjekt o sebi govori u trećoj osobi jednine, ali je iz konteksta jasno da je riječ

⁸ Nemeč ističe da je sakralna komponenta neizostavan dio povijesti bilo kojega grada (Nemeč 2010: 19).

o našem pjesniku. Dok sjedi za stolom i ispija crnu kavu, razmišljajući o mladenačkim žudnjama i miru, iznenada mu prilazi konobar koji želi naplatiti kavu te ga požuruje (23).

(23) *Ali mu snatrenje iznenada razbi / Glas konobara: Il conto, prego, signore!*
 (“Ponovno ispred Caffè degli Specchi”, str. 440)

Posljednju pjesmu C razdoblja napisao je 95-godišnjak, sada već u poznim godinama. Izvor je njegove inspiracije pismo iz Londona u kojemu su ga obavijestili o smrti prijatelja E. D. Goya (24). Da bi mu se odužio za prijevode hrvatskih pisaca na engleski jezik, pjesnik mu upućuje stihove (25).

(24) *“Umro je u zoru, / Na operacionom stolu...”* (“Uspomeni Edwarda Goya”, str. 507)

(25) *I mislim, kako da se mi / U Hrvatskoj odužimo njemu (...) / Samo uvrštavanjem imena u Leksikon? / Hvala tebi i slava, / Dragi naš Edwarde Goyu!*
 (“Uspomeni Edwarda Goya”, str. 507)

3. UMJESTO ZAKLJUČKA

Budući da smo iznosili svoja promišljanja o navedenoj tematici u prethodnome poglavlju i potpoglavljima, preostaje nam kratko se osvrnuti na prisutnost europskih gradova u Tadijanovićevoj poeziji. Unatoč činjenici da se u počecima pjesnikova stvaranja grad često pojavljivao u kontrastnom odnosu s idealiziranim selom, u slučaju europskoga grada nismo primijetili izražene negativne osjećaje.

Podijelivši dvadeset pjesama s europskim gradom kao mjestom nastanka ili temom, odnosno motivom, na tri razdoblja (A, B i C) Tadijanovićeve stvaralaštva, bilo nam je lakše protumačiti njegov emotivan odnos prema gradovima. Tako se može primijetiti da su pjesme A razdoblja (nastale od 1922. do 1937.), u skladu s njegovim godinama, isprva promišljale o ljubavi pa bi europski grad bio tek usputno spomenut (Bosanski Brod, Asiz). Nešto kasnije javljaju se pjesme (u vezi s Kolašinom i Aszódóm) kontemplativnoga karaktera pri čemu se uočava briga za pojedinca, a tek potkraj toga razdoblja možemo govoriti o konkretnoj pjesmi u vezi s našom temom. Tako se u “Večeri nad gradom” iscrpljuju kulturne tekovine Italije, a istovremeno je ona prostor usporedbe s rodnim Rastušjem o kojemu Tadijanović razmišlja i tada kada se nalazi pred veličanstvenom kulturnom baštinom. Pored Firence, važnu ulogu u tom je razdoblju odigrao i Pariz.

U pjesmama B razdoblja (od 1955. do 1979.) pjesnik se već afirmirao u poslovnom i poetskom smislu, iza sebe ima objavljene zbirke pjesama, jasniji izričaj i bogato životno iskustvo. Putujući po europskim gradovima, postupno prestaje idealizirati Rastušje na način na koji je to činio u svojim počecima te se zapaža njegova otvorenost prema svijetu. Gotovo kao i Matoš, čiji je život proučavao za potrebe uređivanja njegovih pjesama, Tadijanović je flâneur – putnik koji šeće po svijetu, u ovom slučaju najčešće po Francuskoj, te se posvuda osjeća kao doma. Pariz postaje gradom njegovih uspomena, a on, udomaćen i gotovo ukorijenjen u tamošnju svakodnevicu, ne mora se više oduševljavati gradskim znamenitostima kao možda prvi put. Sada smije pokazati i svoj prijekor jer ga ne primjećuju, začuđenost jer samo on uživa u pjevu ptica i prirodi dok drugi neprestano žure. Upravo to nijansiranje emocija, prožeto mudrim mislima i komentarima svakodnevice, pokazuje nam njegov odnos s francuskom metropolom. Švicarska, Austrija, Slovenija i Italija također bivaju mjestima u kojima je on toliko slobodan i opušten da svojim pjesničkim slikama stupa u intermedijalan dijalog s likovnom umjetnošću.

Posljednje je razdoblje, razdoblje C (od 1984. do 2000.), obilježeno temama prolaznosti i smrti, što nas također ne treba iznenaditi s obzirom na Tadijanovićevu duboku starost. Tako su europski gradovi Pariz, Grenoble, Prag, London i Cambridge u vezi sa smrću dvojice prijatelja, a u Trstu Tadijanović žali za svojom mladošću, pritisnut teretom svojih 85 godina.

S obzirom na to da smo za svoj korpus izabrali *Sabrane pjesme*, smatramo da spomenuti gradovi nisu jedini europski gradovi koji su utjecali na Tadijanovićeve stihove. Ovaj bi rad stoga mogao pridonijeti istraživanju europskih gradova u njegovim pjesmama.

IZVOR

TADIJANOVIĆ, Dragutin. 2005. *Sabrane pjesme*. Zagreb: Školska knjiga.

LITERATURA

BOGIŠIĆ, Vlaho. 2007. “Radikalni intimist”. *Zbornik radova o Dragutinu Tadijanoviću 1991. – 2007*. Zagreb: Školska knjiga: 60–62.

BREŠIĆ, Vinko. 2007. “Drugo Tadijanovićevo petoknjžje”. *Zbornik radova o Dragu-*

- tinu Tadijanoviću 1991. – 2007.* Zagreb: Školska knjiga: 103–106.
- BRLENIĆ-VUJIĆ, Branka. 2007. “Tadijanovićeve lirske vedute (Jedan vid Tadijanovićeve poetike u slici dvaju trgova)”. *Zbornik radova o Dragutinu Tadijanoviću 1991. – 2007.* Zagreb: Školska knjiga: 386–392.
- DONAT, Branimir. 1980. “Vrijeme kao pjesnikova imaginacija: Pokušaj interpretacije pjesme *Prsten* Dragutina Tadijanovića”. *Dragutin Tadijanović, zbornik radova o pjesniku.* Zagreb: Mladost: 172–183.
- FRANGEŠ, IVO. 1987. *Povijest hrvatske književnosti.* Zagreb – Ljubljana: Nakladni zavod Matice hrvatske – Cankarjeva založba.
- FRANGEŠ, IVO. 2007a. “Predgovor”. *Zbornik radova o Dragutinu Tadijanoviću 1991. – 2007.* Zagreb: Školska knjiga: 224–227.
- FRANGEŠ, IVO. 2007b. “U suprotnosti običnoga: Riječ na promociji *Djela* Dragutina Tadijanovića (I–V)”. *Zbornik radova o Dragutinu Tadijanoviću 1991. – 2007.* Zagreb: Školska knjiga: 117–119.
- JELČIĆ, Dubravko. 2004. *Povijest hrvatske književnosti,* drugo, znatno prošireno izdanje. Zagreb: Naklada P. I. P. “Pavičić”.
- KAŠTELAN, Jure. 1980. “Vizija harmonije: O pjesničkom djelu Dragutina Tadijanovića”. *Dragutin Tadijanović, zbornik radova o pjesniku.* Zagreb: Mladost: 215–229.
- MARKOVIĆ, Milivoje. 1991. “Pesma otkucava vreme”. *Zbornik radova o Dragutinu Tadijanoviću 1980-1990.* Zagreb: Mladost: 40–55.
- MILAČIĆ, Karmen. 2007. “Poezija sjaja i sjene života”. *Zbornik radova o Dragutinu Tadijanoviću 1991. – 2007.* Zagreb: Školska knjiga: 284–299.
- NEMEC, Krešimir. 2010. *Čitanje grada: Urbano iskustvo u hrvatskoj književnosti.* Zagreb: Naklada Ljevak.
- NOVAK, Slobodan Prosperov. 2003. *Povijest hrvatske književnosti: Od Bašćanske ploče do danas.* Zagreb: Golden marketing.
- REM, Goran. 2003. *Koreografija teksta: Pjesništvo iskustva intermedijalnosti.* Zagreb: Meandar.
- SELAKOVIĆ, Milan. 1980. “O pjesniku Dragutinu Tadijanoviću: U povodu šezdesete godišnjice rođenja”. *Dragutin Tadijanović, zbornik radova o pjesniku.* Zagreb: Mladost: 197–208.
- ŠIMUNDŽA, Drago. 2007. “Pjesnički svijet i religiozne tišine Dragutina Tadijanovića”. *Zbornik radova o Dragutinu Tadijanoviću 1991. – 2007.* Zagreb: Školska knjiga: 65–89.
- ŠPOLJAR, Krsto. 1980. “Sjena grada ima svoj sjaj: O pjesniku Dragutinu Tadijanoviću”. *Dragutin Tadijanović, zbornik radova o pjesniku.* Zagreb: Mladost: 156–157.
- VEREŠ, Saša. 1991. “Evropski izazovi u djelu Dragutina Tadijanovića”. *Zbornik radova o Dragutinu Tadijanoviću 1980-1990.* Zagreb: Mladost: 299–301.

EUROPEAN CITIES IN THE POETRY OF DRAGUTIN TADIJANOVIĆ

TONČI LAZIBAT

SUMMARY

During the numerous years of his creativity, Dragutin Tadijanović (1905 - 2007) thematised and included a wide range of poetic motifs in his work. Being a poet who carefully recorded the places and time of his poem's nascence, making them almost as important as the text, he made it possible for future historians and literary theorists to analyze his poems as a specific autobiographical discourse. Also, an insight into Tadijanović's biography gives a hint that city is of great significance for his life and therefore his creativity. In this sense, the paper aimed to recognize, analyse and discuss the function of European cities appearing in his poems. Although almost entire Tadijanović's poetry could be read in the collections *Collected Poems* (2005) and *Green Fruit* (2006), for the purpose of this research only the former collection was consulted. Namely, there has not been any single poem in the *Green Fruit* collection that would meet the criteria of the theme of the paper.

To achieve the mentioned goal, the following was performed: (1) we have identified the poems in which a European city was the place of nascence of the poem and/or a theme, i.e. a motif; (2) we have extracted specific European cities from Tadijanović's poetry; (3) we have plotted the relationship between the states to which the cities belonged, given their representation in the poems; (4) we have analysed the poet's experience of each particular city, with regard to his age and themes as well as the motifs of his poems.

KEYWORDS:

city, Collected Poems, Dragutin Tadijanović, Europe, poetry

MAUROVIĆEVA OBRADA DJELA HRVATSKIH PISACA (ZLATAROVO ZLATO, ČUVAJ SE SENJSKE RUKE I GRIČKA VJEŠTICA)

TEA SABOL

Agencija za mobilnost i programe Europske unije
Frankopanska 26, HR – 10000 Zagreb
tea.sabol@gmail.com

UDK: 741.5 Maurović, A.
*821.163.42-31
Pregledni članak
Primljen: 24. 7. 2020.
Prihvaćen za tisak: 3. 11. 2020.

Ovaj se rad temelji na sadržajnoj analizi triju stripova Andrije Maurovića rađenih prema trima romanima – *Zlatarovo zlato* i *Čuvaj se senjske ruke* Augusta Šenoa te *Grička vještica* Marije Jurić Zagorke i usporedbi s navedenim romanima. Maurovićeve stripske adaptacije triju hrvatskih romana *Zlatarovo zlato*, *Čuvaj se senjske ruke* i *Grička vještica* lijep su primjer crtačeva rada u kojima se vide klasični stripski postupci, ali i odmak od te tradicije. U *Zlatarovu zlatu* Maurović je poštovao književni predložak prema kojemu je strip nastao. Unesene su nužne promjene s obzirom na vrstu medija. To se odnosi na sažimanje radnje, nužno u svakome stripu koji nastaje prema postojećemu predlošku, kao i koncentriranje na pojedine segmente romana. Ljubavna i avanturistička komponenta naglašene su u odnosu na povijesnu i političku koje se spominju samo kao ilustracija. *Grička vještica* i *Čuvaj se senjske ruke* duži su stripovi čiji su scenariji vrlo kvalitetni. Strip *Zlatarovo zlato* žanrovski je moguće odrediti kao ljubavni strip, a *Gričku vješticu* i *Čuvaj se senjske ruke* kao avanturističke stripove, uz napomenu da su sva tri stripa i povijesni. Zapleti su u stripovima temeljeni na kontrastima što je u okvirima romantičarskoga diskursa.

KLJUČNE RIJEČI:

Andrija Maurović, *Čuvaj se senjske ruke*, *Grička vještica*, *strip*, *stripski junak*, *Zlatarovo zlato*

1. UVOD

Početak hrvatskoga stripa smatra se *Vjerenica mača* iz 1935. godine objavljena u zagrebačkim *Novostima*, djelo našega najznačajnijeg strip crtača Andrije Maurovića. O popularnosti Maurovićevih stripova govori i to da nisu bili objavljeni samo u dnevnim listovima, nego i u zasebnim svescima. Privlačnost Maurovićevih stripova zasigurno leži u njegovu izrazitu osjećaju za detalje, razumijevanju logike priče i izvanrednome prikazu vremenskoga kontinuiteta. On uspijeva uočiti ključni trenutak prizora koji će prikazati na papiru. Već kratkim pogledom na stranice njegovih stripova uočava se izuzetna fluidnost pokreta i prijelaza iz jednoga kvadratića u drugi, kao i dinamika pojedine slike. Maurovićevi kadrovi su energični i sugestivni. Česta promjena rakursa stvara nevjerojatnu živost prizora, potpomognutu promjenama plana. Maurovićev crtež jasan je i informativan te je radnju moguće pratiti i zanemari li se tekst u oblačicima.

Navedene je karakteristike moguće uočiti i u trima stripovima koji će biti analizirani u nastavku rada. To su adaptacije romana *Zlatarovo zlato* i *Čuvaj se senjske ruke* Augusta Šenoa te *Grička vještica* Marije Jurić Zagorke. U njima je crtač vrlo uvjerljivo prikazao arhitekturu vremena koje prikazuje, pomno je pristupio kostimografiji i detaljima vezanima za izgled likova. Ilustriranje stripa prema književnom predlošku treba prilagoditi polaznomu tekstu poštujući vrijeme i mjesto radnje u romanu.

2. ODNOS KRITIKE PREMA STRIPU

Proizvodi masovne kulture nastaju paralelno s razvojem komunikacijske tehnologije i s njom su u tijesnoj vezi. Često su na meti predrasuda i negativnih kritika onih koji smatraju da loše utječu na moral i estetiku korisnika kulturnih dobara. Vera Horvat Pintarić zamijetila je da oni koji proizvodima masovne kulture zamjeraju strogu podjelu na dobro i zlo, zapravo čine isto, razvrstavajući kulturu na dobru ili lošu (Vidi: Horvat Pintarić 1974: 2).

U prvim desetljećima 20. stoljeća kritika nije s odobravanjem prihvatila strip. S obzirom na to da je strip izmicao estetskim mjerilima koja su primjerena književnosti, izazivao je veliku odbojnost kritičara koji su ga vidjeli kao opasnost za kulturu, a tome su doprinijeli i izdavači koju su isticali da se “najveća vrednost stripa krije u kratkoći percipiranja njegovog sadržaja” (Draginčić i Zupan 1986: 118).

Najveću kritiku izazivali su stripovi nastali kao adaptacije književnih djela. U odabiru književnih predložaka nije bilo pravila. Podjednako su adaptirani domaći i strani

autori. Kritičari su smatrali da je čitanje stripa, a ne književnoga djela uzaludno upravo zbog nemogućnosti pravoga razumijevanja ideje teksta. Kritika je stripu općenito zamjerala površnost, trivijalnost, naivne slikovne prikaze, senzacionalizam, “uštedu” vremena, a kod onih nastalih prema postojećim književnim djelima uplitanje u njihov sadržaj te nemogućnost upoznavanja autorovih namjera, misli i osjećaja. Istina je da je u stripu imaginiranje najčešće ograničeno, dok dominiraju dekorativnost i uobičajena prozirna simbolika. Međutim, “prave vrednosti stripa treba tražiti u ukupnom procesu njegovog imaginiranja i značenjima tog procesa, pri čemu zaista valja insistirati na hibridnosti medija i izmjenjenoj suštini” (Ignjatović 1979: 43).

Do prekretnice u proučavanju stripa dolazi 1960-ih godina kada se osnivaju prve službene ustanove za proučavanje i vrednovanje stripa. Počinje mu se pristupati sustavno, stvoreni su kriteriji prema kojima se određuje vrijednost pojedinoga ostvarenja.

3. DEVETA UMJETNOST

Deveta umjetnost čest je naziv za strip koji je nastao spojem dvaju jezika, znakovnoga i slikovnoga (Cohn 2009). Zajedno oni čine originalan način pripovijedanja. Slika predstavlja kontinuirano zbivanje, fabulu u književnome djelu, a tekst je njegov komentar unutar kojega se razvija zasebna, izrazito sažeta fabula. Najveća je vrijednost žanra upravo veza slike i teksta, koji zajednički komuniciraju s recipijentom, te sposobnost sažimanja sadržaja, a ujedno zadržavanja smislene poruke. Filmska umjetnost također je utjecala na razvoj stripa. Filmski način prikazivanja vidljiv je u korištenju montaže i uvjetovanoga povezivanja prizora i događajnih sekvenci.

Od sredine 20. stoljeća pa nadalje vrijednost popratnoga teksta raste i on poprima obilježja koja možemo prepoznati u tradicionalnoj narativnoj prozi. Strip s godinama i iskustvom od puke zabave za najšire slojeve, razvojem grafičkoga prikaza, a još važnije poboljšanjem kvalitete teksta, dobiva na intelektualnoj vrijednosti, iako je i dalje u domeni popularne kulture unutar koje je “redovno označen kao manje vrijedan” (Mileta 2009: 144).

Posebnost su stripa stvaranje iluzije pokreta te njegova vremenska dimenzija koja se ostvaruje nizanjem slika. Strip radnju pripovijeda pomoću izabranih detalja, a vrijednost crteža je veća ako je crtač izabrao one trenutke koji najbolje prenose i oslikavaju značenje toga trenutka za radnju. Crtači stripova biraju trenutak u kojemu radnja određenoga prizora kulminira.

Kao i u drugim popularnim medijima, priča u stripu “mora biti nabijena maštom, no ne smije prekoračiti granicu čovjekove mjere. Ona može biti nevjerojatna, no ne i nemo-

guća, nestvarna ali ne i neistinita, hipotetična ali ne i neobavezna” (Munitić 2010: 56) te donekle bliska čovjeku, iako su događaji mogući u posebno uvjetovanim situacijama.

4. ANDRIJA MAUROVIĆ

Andrija Maurović, “autor najboljih vestern-stripova u povijesti medija” (Munitić 2010: 125), pripada krugu najboljih stripaša svih vremena. Riječ je “o izuzetnom crtaču koji je senzibilnu ornamentiku linije znao povezati s ležernošću i skoro impresionističkom lakoćom poteza, a uz to materijalizirati u prizoru sve vidljive i nevidljive komponente dramatičnog događaja” (Munitić 2010: 125). Maurović je bio izvrstan u crno-bijeloj tehnici, sposoban stvoriti niz sivih nijansi, čime je davao dojam koloriteta. Uspijevao je nadgraditi tekstni predložak dajući svojim slikovnim sekvencama izniman psihološki naboj.

Andrija Maurović rođen je u selu Muo u Boki kotorskoj 29. ožujka 1901. godine. Nije se posebno istaknuo kao učenik, a i sam je naglašavao da je crtanje ionako jedino što ga zanima. Svoju veliku želju, studij na likovnoj akademiji, ispunio je 1923. kada se uz pomoć Ivana Meštrovića upisao na Kraljevsku akademiju za umjetnost i obrt, današnju Akademiju likovnih umjetnosti. Maurović je već nakon prve godine studija morao napustiti školovanje nakon čega se potpuno posvetio ilustriranju knjiga, brošura, dnevnih i tjednih novina, naslovnica, reklama, čestitki, kalendara, izrađivanju plakata, oglasa itd.

Maurovićev je likovni izraz u stripu i karikaturi izuzetno realističan. Dvadesete godine 20. stoljeća godine su prvih realističnih stripova u Americi, s kojima je u kontakt mogao doći i Maurović. Ipak, nije zahvalno govoriti o njegovim uzorima jer sam autor tvrdi: “Ako je i bilo uzora, ja ih nisam kopirao... Meni je uzor priroda.” (Dulibić 2007: 10)

Maurović je plodan autor izgrađenoga i prepoznatljivoga identiteta čije su kompozicije, virtuozni crtež i filmska dramaturgija uvijek privlačili čitatelje i baš je u njegovim stripovima “najbolje provedena filmska tehnika pogleda” (Horvat Pintarić 1974: 16).

Za Maurovićev rad na stripu važna je njegova ljubav prema filmovima koji su “uvekle odredili njegov način kadriranja ilustracija i njegovih stripova, a kompozicije ilustracija često su određene neobičnim kutovima promatranja. Maurović je više učio (i naučio) o kompoziciji, kadriranju i ekspresiji lica u kinodvoranama nego na *Likovnoj akademiji*. Upravo kao da je rješenja svojih kompozicija tražio i nalazio na filmskom ekranu” (Dulibić 2007: 18). Filmska dinamika prenesena u strip zaslužna je za stvaranje njemu svojstvenoga jezika. U svojim stripovima Maurović koristi neka, za slikarstvo, nova kompozicijska rješenja. “To su za slikarstvo neuobičajeni izrezi u

različitim i posve filmskim planovima i rakursima a što na primjer u *Zlatarovom zlatu* omogućuje posve nov pogled na gornjogradske prostore, na masovne scene Markova trga ili Kaptola, na seoske krajolike zagrebačke okolice i figure u njemu” (Horvat Pintarić 1974: 16). Prikaz prostora u Maurovićevim stripovima uvijek je vrlo uvjerljiv zbog detalja koji su često uporište nalazili u stvarnosti, onoj koju je doživio neposredno ili posredno putem filma i fotografije.

Maurovićev je prvi strip, *Vjerenica mača* iz 1935. godine, objavljen u zagrebačkom dnevnom listu *Novosti*. U svojemu prvome dužem ostvarenju Maurović se predstavlja kao potpun i zreo umjetnik te su primjetne karakteristike temeljne za njegovo stvaralaštvo, “oštri konturni crtež, besprijekorno vladanje crno-bijelim kontrastima i izvanredna vizualna dinamika” (Kruščić 1984: 6). Ono što već u njegovu prvom stripu izaziva divljenje “jest vještina kadriranja, posebice mijenjanja očista i rakursa u scenama koje se događaju unutar jedne te iste prostorije s gotovo istim likovima” (Glavan 2007: 52). Dinamično izmjenjuje rakurs poput snimatelja kojemu kamera ne miruje što stvara gotovo savršenu iluziju pokreta. “Takvim postupcima izvanredne vizualne režije taj strip crtač proširuje kratke iskaze verbalne priče i pojednostavnjene dramske zaplete u njoj. On stvara novu metapriču koja se odčitava slikom pa se tako čitaču otvara pristup na drugoj razini na kojoj počinje otkrivanje višeslojnog značenjskog konteksta.” (Horvat Pintarić 1974: 14)

Nakon tiskanja *Vjerenice mača*, Maurović nastavlja crtati nove stripove i surađuje s ilustriranim tjednikom *Oko* koji je pokrenut 1935. godine zbog povećanja interesa publike za takvim štivom. U njemu objavljuje više radova tijekom godina, između ostaloga i *Zlatarovo zlato* 1935./36. godine prema romanu Augusta Šenoa.

Prilikom crtanja stripova, Maurović se prepustio stvaralačkomu nagonu i upravo je zato stvorio prepoznatljiv oblik koji i danas fascinira ljubitelje stripa. Vera Horvat Pintarić objasnila je da njegovo “vrlo rano iskazano majstorstvo oblikovatelja stripa proistječe velikim dijelom iz njegovih prethodno dosegnutih vještina novinskog i knjižnog ilustratora, vrsna karikaturista, autora plakata i drugih oblika primijenjenoga i masovno umnožena crteža”. (Glavan 2007: 47)

Maurović je potpisao niz stripova različitih žanrova, adaptirao je književna djela domaćih i stranih autora, a najčešće se vraćao vesternu. To su ujedno jedna od njegovih najboljih ostvarenja i oni stripovi po kojima ga većina pamti (*Trojica u mraku*, *Sedma žrtva*, *Gospodar zlatnih bregova*, *Sablast zelenih močvara*, *Posljednja pustolovina Starog Mačka*).

Kritičari smatraju najboljima Maurovićeva stripska ostvarenja iz 30-ih i 40-ih godina iako se slažu da su njegovi stripovi u boji iz *Plavog vjesnika*, objavljeni 60-ih godina, u samome vrhu autorova opusa. To se odnosi i na adaptaciju romana Augusta

Šenoe *Čuvaj se senjske ruke* iz 1962./63. (Vidi: Glavan 2007: 68). U tim je godinama Maurović “više težio (a nerijetko i postizao) slikarskim, nego stripaškim učincima” (Glavan 2007: 68) što je samo obogatilo izražajnost stripa.

Sedamdesetih godina Maurović se sve više povlači u osamu i posvećuje slikarstvu. Iako je njegov rad revaloriziran i postavljen u novi kontekst nakon istraživanja Vere Horvat Pintarić, Maurović je do svoje smrti 1981. godine bio nepriznati slikar za kojega se smatralo da je svoj talent potrošio na stripove. Umro je 2. rujna 1981. u vrijeme kada su objavljena luksuzna izdanja njegovih stripova *Čuvaj se senjske ruke* i *Djevojka sa Sijere* i najavljene retrospektivne izložbe njegova likovnog stvaralaštva u Beogradu i Zagrebu.

5. MAUROVIĆEVA OBRADA DJELA HRVATSKIH PISACA (*ZLATAROVO ZLATO, ČUVAJ SE SENJSKE RUKE, GRIČKA VJEŠTICA*)

Maurovićev crno-bijeli strip *Zlatarovo zlato* počeo je izlaziti u nastavcima u ilustriranome tjedniku *Oko* 21. prosinca 1935. godine. Glavni urednik *Oka* bio je Božidar Rašić koji je potpisao scenarij za *Zlatarovo zlato*, kao i neke druge tekstovne predloške Maurovićevih stripova. U stripu *Zlatarovo zlato* znatno su smanjene povijesna i sociološka komponenta romana. Radnja je usmjerena na prikaz ljubavi, junaštva i životnih gubitaka likova pri čemu je prepoznatljiv romantičarski diskurs. Zbog toga je ono što se smatra najuvjerljivijim i najkvalitetnijim u tome stripu upravo Maurovićev rad.

Strip *Čuvaj se senjske ruke* izlazio je tijekom 1962. i 1963. godine u *Plavome vjesniku*. Crtan je u boji i u njemu autor teži slikarskim učincima. Tekst je adaptirao Norbert Neugebauer, jedan od najplodnijih scenarista stripa, s kojim je Maurović ostvario niz uspješnih suradnji, između ostaloga i prilikom adaptacije Zagorkina romana *Kontesa Nera* iz ciklusa *Grička vještica*. Taj crno-bijeli strip izlazio je u nastavcima pod naslovom *Grička vještica* od 1960. do 1962. u *Večernjem listu*, a tijekom 1962. i 1963. u izdanju *Strip-stripa*.

Između stripova *Zlatarovo zlato* te *Čuvaj se senjske ruke* i *Grička vještica* nalazi se nekoliko desetljeća, ali sva tri su iznimne crtačke kvalitete. *Zlatarovo zlato* crtan je tušem u crno-bijeloj tehnici. U njemu je vidljiva izrazita dinamičnost crteža i životnost likova, što ne manjka ni ostalim Maurovićevim stripovima. Crtež je vrlo tečan i lepršav, kadrovi nisu bogati detaljima, iako se u totalu prepoznaju obrisi pojedinih lokaliteta Gornjega grada.

Kod adaptacije književnoga djela važno je prikaz mjesta radnje i izgleda likova prilagoditi vremenu radnje. Maurović je uspio stvoriti ambijent Zagreba u 16. stoljeću,

kao i Senja i okolice krajem 16. i početkom 17. stoljeća u *Čuvaj se senjske ruke*, i ponovno Zagreba u *Gričkoj vještici*, ali sada u 18. stoljeću.

Maurovićev je izraz jasan i precizan što je vidljivo u sva tri odabrana stripa. Stripovi *Čuvaj se senjske ruke* i *Grička vještica* dodatno su obogaćeni detaljima kostimografije i scenografije. Maurovićeva umjetnička vještina i dobro poznavanje građe koju prikazuje očituju se upravo u tome što ne bježi od detalja, što često čine crtači koji nisu dovoljno upoznati s tematikom koju prikazuju. To pridonosi vjerodostojnosti crteža i osjećaju povjerenja kod čitatelja. Realističnost likovnog prikaza, povezana s romantičarskim diskursom u kojemu vladaju velike ljubavi, kao i velike patnje, hrabrost, junaštvo, ljepota, olakšava prikazivanje nestvarnoga, knjiškoga kao stvarnoga. Detalji kojima je ispunjen kadar ne moraju nužno biti važni za radnju stripa, već pridonose općemu dojmu koji strip odaje, kao i privlačenju čitatelja stripu te zadržavanju njegove pažnje.

U *Zlatarovu zlatu* Maurović koristi jak kontrast crne i bijele koje je u kolorističkom spektru maksimalno udaljio. Crtež je, iako u crno-bijeloj tehnici, vrlo izražajan. Maurovićev je način kontrastiranja i igranje crnim i bijelim plohamo bio nenadmašan u ono vrijeme. On je “majstor sivkastih polutonova, sposoban stvoriti dojam kolorističke slojevitosti registrom nijansi između crne i bijele” (Munitić 2010: 125). Scenografija ne obiluje detaljima, ali prikazima izraza lica, gesta i pokreta likova ona je nadomještena (slika 1).

Izgled likova prilagođen je njihovim moralnim vrijednostima i karakternim osobinama (slika 1). Negativni likovi često su namršteni i grubih crta lica. Lice im je ili u sjeni ili oblikovano nizom debljih i tanjih crnih linija. Mimika je njihovih lica mnogo naglašenija, nagrđuje im izgled i čini lica neprirodno iskrivljenima. Junaci i oni koji im pomažu blažega su izraza lica, nježnijega, na licu im se ocrtavaju suosjećanje i dobrota. Redovito su osvjetljeni i bez fizičkih mana. Kod karakterizacije likova Maurović je odan izvornicima i njihovoj ulozi u radnji. U stripu je lako uočiti važnost pojedinoga lika s obzirom na razvoj radnje, kao i njihovu osobnost, što vrijedi i za dva kasnije nastala stripa.

U prilagodbi Šenoina romana morao je Maurović pribjeći nužnomu sažimanju radnje, ali ne pod uvjetom da se izgubi protočnost i razumijevanje priče. Zbog skraćivanja izvornika nužni su veliki vremenski i prostorni skokovi što radnju i scenografiju svodi na ključne točke. Navedeno je karakteristika medija, a Maurović izvrsno koristi ekspresivnost slike, logičnost prikazanoga kadra i dramske obrate kako bi izbjegao fragmentiranost slikovne fabule.

Naglasak je u stripu postavljen na ljubavnu dimenziju, dok su povijesna dimenzija i ona lokalno-politička u pozadini, na što se odlučio urednik Božidar Rašić. To je jedan od ustupaka prirodi stripa, ali i način dodvoravanja tržištu. U *Zlatarovu zlatu* prikazan

- Ako vas baš zanima, mogu vam i reći na koga mislim. Vidite, ja ni na koga neću baciti kamen. Svi smo mi grešni. Ali se barem ne pravimo svecima. A Dora? Fina kćerka zlatara Krupića? No, to vam je mustra!

- Moj sin i purgarska djevojka. Ne, to nije moguće!
- Kako nije kad već jest. No, kako bi bilo, da s jednim udarcem ubijemo dvije muhe? Otmimo Doru mladom gospodinu i dajmo je starom!

SLIKA 1. *Andrija Maurović. Zlatarovo zlato*

je i razvidno smanjen broj likova zbog drugačijih mogućnosti stripa kao umjetnosti, ali primjetno je da svaki od prikazanih protagonista (bili oni glavni ili sporedni) ima i svojega antagonista. Suprotnost je jedna od karakteristika stripa kao medija. Zapleti su u stripovima temeljeni na kontrastima ljubavi i mržnje, dobra i zla, junaštva i kukavičluka, altruizma i egoizma što je u okvirima romantičarskoga diskursa. U sva tri analizirana stripa pojavljuju se velike ljubavne priče, ali parovi su odvojeni do pred sam kraj radnje jer “tek onda kada je svijet očišćen od zlih” (Bošnjaković 2009: 189) i kada su uspjeli pobijediti sve prepreke, oni se mogu ostvariti u ljubavi. Takva je melodramatičnost karakteristika ne samo tih stripova već cijele vrste.

Prema istaknutim slojevima romana na kojima su stripovi nastali, *Zlatarovo zlato* bi se žanrovski moglo odrediti kao ljubavni strip, a *Grička vještica* i *Čuvaj se senjske ruke* kao avanturistički stripovi uz napomenu da su sva tri stripa i povijesni. Ljubavne zgode i nezgode, prepreke ostvarenju ljubavi, niz epizoda koje prikazuju pustolovine junaka odrednice su vrste, a vidljive su i u tri analizirana Maurovićeva stripa.

Maurović je poznat po izvrsnome filmskom kadriranju koje kod njega “pospješuje vezu između slike i teksta, a pokazao je i da poznaje djelovanje slike na čitatelja” (Draginčić i Zupan 1986: 122). Ono čime Maurovićevi kadrovi obiluju silna je energija i živost prizora. Slikovna naracija izrazito je snažna u svim njegovim stripovima, a tekst je samo dodatno objašnjenje prizora.

Osim standardnih oblačića u stripovima se pojavljuje i tekst u gornjim dijelovima kvadratića koji djeluje kao dopuna dijalogu i radnji. Iz njih se iščitavaju vrijeme i mjesto radnje ili opis unutarnjega stanja likova na sceni. Te verbalne dopune olakšavaju čitatelju praćenje fabule, pogotovo ako dolazi do nagle promjene mjesta radnje ili simultanosti (slika 2).

Za razliku od *Zlatarova zlata*, stripovi *Čuvaj se senjske ruke* i *Grička vještica* obilu-

ju detaljima scenografije, pogotovo u prikazima pejzaža. U *Zlatarovu zlatu* on je sveden na skicu, dok je u *Čuvaj se senjske ruke* prikazan izrazito slikarskim tehnikama. Korištenje kolora dodatno je naglasilo atmosferu prizora. Strip počinje izrazito umjetničkim prikazom Vrbnika na vrhu stijene oko koje bjesni oluja. Pronicljivo čitatelju jasan je to nagovještaj dramatičnoga razvoja radnje koja slijedi (slika 3).

SLIKA 2. Andrija Maurović. Čuvaj se senjske ruke; Djevojka sa Sijere. Gornji Milanovac: Dečje novine, 1981.

Takva Maurovićeva rješenja govore o izvrsnome poznavanju utjecaja crteža, odnosno slike, na promatrača, kao i o sposobnosti prikaza najdramatičnijega trenutka radnje. Korištenje slikarskih tehnika u stripu *Čuvaj se senjske ruke* vidi se u posebno izražajnim licima likova, detaljnome pejzažu i sitnim detaljima. Slikarski učinci nisu ugrozili Maurovićev stripski izraz, već su ga obogatili i oplemenili.

Koristeći se tankim linijama u *Gričkoj vještici*, Maurović je uspio prikazati najsitnije detalje, iako je strip u crno-bijeloj tehnici. U dva je kasnija stripa pokret prikazan izuzetno uvjerljivo, a promjena rakursa posebno je dojmljiva u prikazima scena s više likova. Skupne scene u *Čuvaj se senjske ruke* i *Gričkoj vještici* broje veći broj likova nego u *Zlatarovu zlatu*, što pojačava dojam filmskoga prikaza.

SLIKA 3. *Andrija Maurović. Čuvaj se senjske ruke; Djevojka sa Sijere. Gornji Milano-vac: Dečje novine, 1981.*

Za Maurovićev stripski izraz vrlo je važna zatamnjena atmosfera prostora koja djeluje vrlo sugestivno. Ona čitatelju sugerira važnost, dramatičnost ili opasnost prikazane situacije. Igra svjetla i sjene prisutna je u sva tri stripa. U sjeni ili ispred mračne pozadine redovito se nalaze negativci čime se dodatno naglašavaju trenutci spletkarenja protiv junaka. Ta se tehnika posebno ističe u *Zlatarovu zlatu* u kojemu igra nijansama sive zamjenjuje kolor. Njome se ističe važnost kadra te tim svojstvima slika neposredno utječe na emocionalnu komponentu čitanja stripa. U stripu *Čuvaj se senjske ruke* koji je crtan u boji, autor se koristi mogućnostima koje mu one daju, ali ne odustaje od korištenja svjetlosti i sjene kao izražajnoga sredstva. Likovi i scenografija mogu biti, ovisno o tome što se crtežom želi iskazati, potpuno ili fragmentarno osvjetljeni ili skriveni u sjeni. Ponekad je to odraz stvarnoga pomanjkanja svjetla, ali može biti i odraz psihičkoga stanja likova na sceni kada postaje stilskim sredstvom. Igra je svjetla i sjene kod Maurovića čest postupak i najčešće je povezana sa stanjem likova, odnosno s dramskom radnjom. U priloženoj slici iz stripa *Čuvaj se senjske ruke* pomanjkanje svjetla odraz je stvarnoga stanja jer se likovi nalaze iza debele zavjese, ali ono je povezano i s dramskom radnjom jer sekvenca prikazuje spletku koja se sprema senjskim uskocima (slika 4).

Kvadratići Maurovićevih stripova djeluju poput filmskoga kadra. Tomu doprinose različiti planovi (total, krupni plan, srednji plan, bliski plan i detalj), kao i česta promjena rakursa čime se pojačava dinamika pokreta i učinak na čitatelja. Ovakva izmjena planova i rakursa, "bitno svojstvo Maurovićeva stripovnog jezika" (Draginčić i Zupan 1986: 31), prisutna je već u Maurovićevu prvom stripu *Vjerenica mača*.

Srednji i bliži plan vrlo su važni zbog detaljnijega prikaza izraza lica i pokreta tijela

SLIKA 4. *Andrija Maurović*. Čuvaj se senjske ruke; Djevojka sa Sijere. *Gornji Milanovac: Dečje novine, 1981.*

likova koji mnogo govore o njihovim unutarnjim stanjima i olakšavaju razumijevanje radnje, kao i uočavanje karakternih osobina likova. Maurović kao sredstvo izražajnosti često koristi krupni plan koji stvara dojam da su likovi zaokupljeni vlastitim mislima te distancirani od ljudi i predmeta u okolini. Osim toga, krupni plan omogućuje čitatelju da поближе promotri detalj koji je naglašen i vjerojatno važan za daljnji slijed događaja. Time se stvara intimniji odnos između likova i čitatelja koji su promatrači. O odabranome primjeru iz *Gričke vještice* krupnim se planom, upotrijebljenim u više kadrova zaredom, naglašava stav lika i čitatelja nagoni na dublje promišljanje o prikazanome (slika 5).

Često su likovi koji govore prikazani u krupnome planu i tako da im je pogled usmjeren prema čitatelju kako bi se zadobila čitateljeva puna pažnja. Taj je postupak posebno važan kada Maurović želi pojačati ekspresivnost kadra. Na šestoj slici u četvrtome kvadratiću jedini lik koji govori okrenut je licem prema recipijentu te postavlja pitanje: *Tko bi to mogao biti?!*, reagirajući na kucanje na vratima. Tim se postupkom i pitanjem kod čitatelja želi povećati napetost. Ona je u tome trenutku dovedena do vrhunca sekvencom od četiri kvadratića u kojoj likovi razgovaraju o mogućoj opasnosti. Pitanje: *Tko bi to mogao biti?!* pojavljuje se i u svijesti čitatelja pa time i on postaje sudionikom prikazane radnje.

SLIKA 5. Andrija Maurović. Grička vještica, prvi svezak

Rakursom Maurović pojačava ekspresivnost kadra, a promjena rakursa omogućuje čitateljima da prate radnju iz pozicije svih likova, čak i onda kada u sceni sudjeluju samo dva lika. Osim vrlo intenzivnoga totala, čitatelj je postavljen u posebnu poziciju i promatrajući likove s leđa. Tim se postupkom stvara dojam dramatičnoga razvoja radnje u kadru, a čitatelj kao da postaje jedan od sudionika radnje. Prikazom likova s leđa, kao i zasebnom kretnjom svakoga lika u kadru, postiže se i naglasak brzine u kretanju ili brzoga raspleta nekoga događaja.

Čitatelj može biti postavljen u poziciju neutralnoga promatrača kada promatra kadar iz donjega ili gornjega rakursa ili totala, ali i u vrlo intenzivan položaj kada likovi prikazani u krupnome planu gledaju prema čitatelju izazivajući u njemu iščekivanje, čuđenje, suosjećanje i sl. (slika 7).

U stripu slika miruje, ali prikazuje pokretnu sekvencu u kojoj je važno prepoznati vezu između slika, njihov slijed i odnos. Maurović je u dva kasnije nastala analizirana stripa izvrsno dočarao pokret, ali ne samo to. Imao je velik smisao za dramatičnost, znao je prepoznati kulminaciju prikazanoga trenutka kao i mjesto (ili osobu) koja je u njegovu fokusu. Stvarni protok vremena svodi samo na ključne trenutke. Jednako pristupa i prikazu prostora u kojemu se radnja događa pri čemu prostor također svodi na ključne točke neovisno o prostornoj udaljenosti u stvarnosti što je vidljivo u sljedećemu slikovnom prikazu.

SLIKA 6. *Andrija Maurović*. Grička vještica, drugi svezak

Promatrajući pojedine sekvence, odnosno više povezanih kadrova, može se uočiti način na koji autor crtežom stvara zaplet. Osim dobre montaže i svrhovitoga kadriranja, ovdje i tekst igra značajnu ulogu pojačavajući dojam koji crtež ostavlja na čitatelja. Tekst može objašnjavati ono što je vidljivo u kadru, ali i ono što se ne vidi, s mogućim prikazom u nekome od sljedećih kadrova čime se odgađa rješenje i produljuje napetost i iščekivanje. Navedeno je moguće uočiti na primjeru sekvence iz stripa *Čuvaj se senjske ruke* (slika 9). Naglasak je postavljen na lik djevojke Dume koju prosi mletački plemić. Dinamika sekvence postiže se izmjenom rakursa te prikazom likova s različite udaljenosti. Tekstovi u oblačićima predstavljaju dijalog likova na temelju kojega se saznaje u kakvu su likovi odnosu. Iz oblačića koji se odnosi na neizrečenu misao junakinje vidljivo je da netko dolazi. Sljedeći je kadar vrhunac te sekvence. Junakinja odbija plemića i bježi. Tek u sljedećim kadrovima otkriva se da dolazi njezin odabranik. Zanimljiva je metafora kojom se junakinja koristi u razgovoru s plemićem. Rečenica: *Radije ću se baciti u more!* u sljedećim kadrovima dobiva drugačiju dimenziju. Ona sada doista skače u brod koji ne može pristati zbog oluje. Ono što također valja zamijetiti povezanost je dramskoga zapleta i pejzaža. Na razini radnje odvija se vrlo dramatičan prizor koji je popraćen olujom postao još dramatičniji.

U pokretima, pozama, gestama, mimici likova te izuzetnoj igri svjetla i sjene naglašena je melodramatika. Zgranuta lica iskazuju nevjericu, čuđenje, strah ili šok.

SLIKA 7. Andrija Maurović. Čuvaj se senjske ruke; Djevojka sa Sijere. Gornji Milanovac: Dečje novine, 1981.

SLIKA 8. Andrija Maurović. Grička vještica, prvi svezak

SLIKA 9. Andrija Maurović. Čuvaj se senjske ruke; Djevojka sa Sijere. Gornji Milanovac: Dečje novine, 1981.

SLIKA 10. *Andrija Maurović*. Grička vještica, prvi svezak

Čitatelj ne mora odmah znati što je izazvalo takvo stanje kod likova, rješenje možda dolazi u sljedećemu kadru ili nekome od sljedećih kadrova. Čuđenje vidljivo na licima likova kod čitatelja izaziva znatiželju, napetost, tajnovitost ili uplašenost. Izrazima lica koji mogu prijeći i u karikaturalne, Maurović želi privući pozornost (slika 10).

Zanimljiv je prikaz lica Grge Čokolina na samome početku stripa *Zlatarovo zlato*. Na jedanaestoj priloženoj slici Grga Čokolin nalazi se u sobi s Petrom Krupićem i moli Dorinu ruku. Na prvoj slici djeluje prijazno, ali nakon odbijanja njegove prosidbe mijenja se i njegov izgled nagoviješta nešto loše. Navedena slika skriva još jedan detalj, a to je Čokolinova sjena. Lik je potpuno osvijetljen, kao i prostor u kojemu se nalazi. To omogućuje nastanak sjene koja ukazuje na dvoličnost prikazanoga lika. Osim toga, moguće ju je protumačiti i kao nagovještaj budućnosti u kojoj će se Čokolinova sjena nadviti nad ostale junake.

Osim izrazima lica, pažnja čitatelja privlači se i vizualizacijom zvučnih efekata te uzvicima. Uzvici su obično zapisani krupnim slovima čime se dočarava glasnoća izgovorenoga teksta i/ili uzbuđenost junaka, a popraćeni su odgovarajućom interpunkcijom. Udvajanjem samoglasnika ističe se i uzbuđenje likova te način izgovaranja pojedinih riječi. Isprekidan, uzbuđen govor često sadrži trotočje kojim se označavaju stanke. Navedeno je moguće primijetiti u priloženoj sekvenci iz stripa *Grička vještica*. U odabranome primjeru značajno je uočiti i uporabu imperativa kojim likovi jedni

Na domak šesnaestog vijeka na Griču, u kući kod kamenitih vrata...
 – Majstore Krupiću! Evo, znate i sami kakav sam. Obrtnik kao i vi, a posao mi dobro ide. Dajte mi, stoga, vaši Doru za ženu.
 – Doru? Vama? Oprostite, ali Dora je premlada i ja je još ne kanim udavati.

- Tako dakle! Ja sam ti malen. Hoćeš za svoju Doru nešto više? Čekaj malo, znam ja kako se to radi. Osvetit ću se tako da ćeš pamtiti! A Dora će na koncu svejedno biti moja.

SLIKA 11. *Andrija Maurović*. Zlatarovo zlato

drugima žele nešto naglasiti, ali njima se zaokuplja i pažnja čitatelja, pogotovo ako je lik okrenut prema čitatelju.

Strip je poseban, narativni medij koji povezuje grafički prikaz i tekst između kojih bi trebala postojati ravnoteža. Naglasak je postavljen na “vizualno pripovijedanje, kao temeljno obilježje stripa”, zbog čega “dijelovi teksta ili cijeli tekstovi postaju nepotrebni, pa najčešće preživljavaju samo dijalozi i monolozi” (Mileta 2009: 143–144). U stripovima *Zlatarovo zlato*, *Čuvaj se senjske ruke* i *Grička vještica* opisi scenografije, izgleda likova i komentari zamijenjeni su vrlo inventivnim i detaljnim grafičkim prikazima. U slučaju Maurovićevih stripova slika je često dominantna i kvalitetnija od scenarija iako se u nekim slučajevima grafički i lingvistički predložak nadopunjuju. Dramski su zapleti naglašeni kontrastima između dobra i zla, plemenitosti i okrutnosti, ljepote i ružnoće što se uklapa u obilježja stripa koji se temelji na isticanju različitosti.

6. STRIPSKI JUNACI

Kako bi stripska priča pronašla put do recipijentata, prvenstveno mora biti građena oko privlačnoga i maštovitoga glavnog lika. (Vidi: Munitić 2010: 56) Likovi su ono što čitatelji stripova najduže pamte i oni se, ovisno o interesu čitatelja, ponovno pojavljuju u različitim serijalima. Popularnost likova govori o uspješnosti nekoga stripa

SLIKA 12. *Andrija Maurović*. Grička vještica, četvrti svezak

puno više nego u drugim medijima.

Glavni lik “mora biti sposoban i spreman” kako bi se mogao “snalaziti u sve bizarnijim i napetijim situacijama” (Munitić 2010: 58) koje se nižu jedna za drugom bez prestanka. Svojim karakterom mora opravdati niz bizarnih događaja i iznenađenja koja ga neprestano zatiču. Važno je jasno iskazati motive njegova djelovanja te stvoriti dovoljno uvjerljiva sredstva kojima rješava prepreke postavljene pred njega. Mora djelovati uvjerljivo, časno i pravedno. Poželjno je da junaka na djelovanje nagne instinkti kao i urođeni pustolovni duh. Stripski junak treba biti i nositelj dobra i spoznaje, istaknuti pojedinac i individualac. On, poput junaka trivijalne književnosti, posjeduje osobine koje su kvantitativno uvećane u odnosu na svakidašnjega čovjeka (Vidi: Solar 1995: 105).

Likovi su u stripu, “prema kriterijima književne teorije, ‘plošni’, bliski stereotipovima tzv. pikarskih romana u kojima služe tek kao pokretači radnje, bez pokušaja psihološkog produblivanja, s jasnom manihejskom podjelom na ‘junake’ i ‘zločince’ uz, za mušketerske zgrade, neizbježne dvorske intrige, zagubljena pisma, zasjede, zatočenja i presvlačenja.” (Glavan 2007: 52) Plošnost likova pokušava se kompenzirati velikim brojem neobičnih negativaca, neprijatelja, koji glavnoga junaka sprječavaju u obavljanju zadatka. U borbi protiv negativaca glavnomu junaku pomažu prijatelji, kao

i različita sredstva “koja ovisе o ambijentu i funkciji koju obavljaju” (Munitić 2010: 58). Ona su “produžetak kako konkretnog junakovog tijela, njegove ruke, tako i onog nevidljivog duhovnog sadržaja, odnosno nagona koji ga pokreće i inspirira” (Munitić 2010: 58).

Kod izgleda junaka i antijunaka polazi se od ustaljenih društvenih konvencija. Junaci su utjelovljenje dobra i izgledaju kao idealni pojedinci, a negativci su redovito obilježeni nekim tjelesnim nedostatkom, a usto će se i više mrštiti, bit će obavijeni sjenom ili mrakom kada smišljaju zamku za junaka. Jedna je od konvencija stripa da dobro pobjeđuje zlo pa će stripski junak imati intelektualne i fizičke osobine mitske snage. Svaki je od junaka na neki način osobit, ali njihove su karakteristike sasvim tipizirane, postupci nisu duboko motivirani i ne teži se realističnomu prikazu. Kod stripova nastalih prema književnome predlošku u kojemu postoji opis karaktera i izgleda likova, slikovni prikaz te osobine treba naglasiti, iako crtač unutar zadanih osnovnih smjernica ima slobodan prostor variranja poznatoga i kreiranja posebnoga.

Karakterizacija likova odgovara žanru kojemu strip pripada. U slučaju stripova rađenih prema književnim predlošcima, iz karakterizacije likova izbacit će se one crte koje nisu dominantne i koje se potpuno ne uklapaju u očekivanja čitatelja. U stripu nema mjesta podvojenim likovima, onima na granici dobra i zla, nejasnih karaktera. Strip se kao medij razlikuje od književnosti, pa kada književno djelo postaje predloškom stripu gubi neke od svojih dimenzija, posebno kada je riječ o karakterizaciji likova. Stripovi koji su nastali prema književnome djelu ne nastoje zamijeniti to djelo, nego iz njega biraju one teme ili dijelove koji najbolje odgovaraju karakteristikama medija i očekivanoj publici, zbog čega su nezahtjevni za čitanje i praćenje.

Stripskoga junaka izjednačava se s njegovim postupcima, a lik, pojam iz književnosti, u stripu zapravo ne postoji. Akcija je ono što čini junaka u stripu i sva značenja vezana uz njega proizlaze iz njegova djelovanja. Za njega je karakteristično stalno kretanje i zbog toga su, u stripovima rađenima po književnome predlošku, izbačene mnoge epizode koje bi u stripu bile redundantne.

Stripski su junaci relativno predvidljivih postupaka, i onda kada su rađeni prema književnome predlošku. S obzirom na masovni karakter stripa i očekivanu lakoću razumijevanja, fabula treba teći pretpostavljenim tijekom, lišena redundantnih epizoda koje nisu važne za sudbinu glavnih likova.

Glavnoga junaka izgrađuju pomagala poput predmeta koje koristi, pratnje, okoline u kojoj se nalazi i posebno kostima koji je “znak njegovog vanjskog identiteta, (...) unutrašnjeg integriteta i neponovljive individualnosti” uz što je važno naglasiti da se “junak konstituiraju najprije kostimom, a tek potom djelovanjem, kontekstom i ciljem. Bez kostima, njega u stvari nema” (Munitić 2010: 76). Tomu je tako jer u stripu nema

prostora za opširne opise ili psihologizaciju koji bi rezultirali konkretnim likom. Slika utjelovljuje junaka u stripu, pa sukladno tomu njega i čini njegov fizički izgled, odjeća, prostor u kojemu se kreće, oruđe koje koristi, ljudi kojima se okružuje, situacije u kojima se nalazi i neprestani niz avantura kroz koje prolazi.

U *Zlatarovu zlatu* i *Čuvaj se senjske ruke* tako glavni junaci imaju mač koji je nastavak njihova tijela i u skladu je s njihovim karakterom, a imaju i odane ljude koji im pomažu u nevolji. Pavao i Juriša imaju sve karakteristike stripskih junaka i pogodni su za stripsku obradu. Oni su časni, hrabri, mladi, puni životne snage, spremni reagirati pravovremeno u nizu situacija u kojima se nalaze.

U *Gričkoj vještici* situacija s glavnim junakom malo je drugačija. Ovdje imamo dvoje glavnih junaka. Najprije upoznajemo mladu kontesu Neru koja je plemenitoga roda, aktivna u borbi protiv zla na što ju navodi inteligencija, ali i unutarnji nagoni. Uz to je karakteriziraju i hrabrost, čast, pa i tvrdoglavost. S druge strane, Nera posjeduje blagost i koketnost, izraženiju u Maurovićevu prikazu nego u samome romanu, pa i erotičnost u pojedinim kadrovima.

Svi ženski likovi posjeduju ženstvenost. Ona je istaknuta oblikovanjem tijela likova te nježnim crtama lica u crno-bijelim stripovima. U *Čuvaj se senjske ruke* ženstvenost je postignuta čisto obojenim licima te svježim i svijetlim bojama. U stripovima žene su uvijek bile prisutne, ali uglavnom kao pratilje glavnih junaka; niti u središtu zbivanja, niti potpuno odbačene.

Drugi junak *Gričke vještice* trenkovski je kapetan Siniša. Njega se nešto kasnije uvodi u radnju, i to kao vrlo tajnovitoga i intrigantnoga čovjeka. Karakteriziraju ga snaga, muževnost, hrabrost i, ponekad, nepromišljenost. I Nera i Siniša imaju pomagala i pomagače na svome putu. Nera se u borbi protiv nepravde koristi oružjem, međutim to ne smeta njezinoj ženstvenosti, koja u kombinaciji s inteligencijom i lukavosti postaje dodatno oruđe. Njima nadoknađuje fizičku inferiornost u odnosu na muške likove.

Prizorima junaštva u *Zlatarovu zlatu* Maurović vrlo zanimljivo pristupa. Pavao je prikazan većim i uspravnijim od ostalih likova koji sudjeluju u sceni, pogotovo od negativaca s kojima je u sukobu. Time se dodatno naglašava njegova nadmoć u odnosu na neprijatelja.

Strip je umjetnost koja je od samoga svog nastanka usmjerena prema što većemu broju konzumenata oslanjajući se, po pitanju likova, radnje i ideje, na stereotipe, među širokim masama omiljene okamenjene znakove. Stereotipi kao da ne mogu izgubiti na vrijednosti, samo treba znati mehanizme kojima ih u određenome trenutku možemo oživiti. Kada se to uspije, stereotip postaje istinitim, dobiva nove dimenzije svojega djelovanja i postaje tajnom uspjeha nekoga djela. On je izvor na kojemu strip crpi svoje ideje, pitanje je samo hoće li se konačni proizvod uspjeha istaknuti u mnoš-

tvu i ostati u sjećanju potrošača.

Sva tri stripa pripadaju avanturističkomu žanru koji uključuje dvorske spletke, intrige, ljubavne drame, otmice i ubojstva. U odnosu na romane prema kojima su nastali, može se primijetiti da strip poštuje fabulu uz manje, ponekad neznatne varijacije. Situacije izdvojene iz romana, nakon prijenosa u drugi medij, više su naglašene nego u romanu. U stripu je promijenjen naglasak u odnosu na romane jer je obrada teme drugačija. Glavni junaci postaju osnovne točke oko kojih se razvija fabula, oni pokreću radnju pa je fokus na njima i njihovim postupcima. Iz romana je izbačeno sve što bi moglo zadržavati stripsku fabulu koja, prema pravilima medija, kao i očekivanjima čitatelja, treba biti u neprestanome kretanju. Jednodimenzionalno se pristupa i karakterizaciji likova i situacijama u kojima se oni nalaze.

Naglasak je postavljen na prizore borbi, intriga te ljubavne epizode. U *Zlatarovu zlatu* nije se mnogo pažnje posvetilo motivaciji likova za određene postupke ili stavove. Tomu je više pažnje posvećeno u *Čuvaj se senjske ruke* i, posebno, u *Gričkoj vještici*. U posljednjemu stripu najviše je prostora ostavljeno za upoznavanje čitatelja s mislima nekoliko glavnih likova u usporedbi s romanima prema kojima su stripovi nastali. Čitajući sam strip, neovisno o romanu, može se dobiti slika o konkretnim stavovima likova koji ih navode na određenu akciju. S obzirom na to da je i Zagorkina namjera bila doprijeti do širokih masa, u samome načinu prenošenja misli nije došlo do velikih razlika. Naime, roman se pretežito sastoji od dijaloga i monologa koji su vjerno, ponekad doslovno, preneseni u strip. Neugebauer, autor stripa, izuzetno je poštovao predložak prema kojemu je nastao strip. Korištenjem doslovnih ili parafraziranih replika iz Zagorkina romana, kao i iz Šenoina *Čuvaj se senjske ruke*, stvorene su dobre poveznice s romanom, odnosno poveznice tih dvaju medija, za razliku od *Zlatarova zlata* koje je zbog lošijega scenarija izgubilo vezu s predloškom. Sama radnja nije doživjela promjene, ali mnogi potencijali romana nisu iskorišteni u stripu. Povijesna je komponenta vješto ukomponirana u stripu *Čuvaj se senjske ruke* i stvara uvjerljiv okvir za samu stripsku fabulu. Likovi i njihovi postupci djeluju motivirano, za razliku od *Zlatarova zlata* u kojemu razlozi za bijes Zagrepčana nisu jasno artikulirani, a glavni junak djeluje potaknut isključivo nevoljama svoje drage. Dora se ne upoznaje dovoljno kao lik i teško ju je okarakterizirati, za razliku od Dume iz *Čuvaj se senjske ruke* koja je pratiteljica junaka, pokretač radnje i akter, a na kraju sudjeluje i u spašavanju svojega voljenoga. Najaktivniji je ženski lik Nera iz *Gričke vještice* iako ponekad i ona prestaje biti aktivnim sudionikom događaja (na primjer tijekom zatočeništva). Ulogu junaka tada u potpunosti preuzima Siniša.

Melodramatičnost kao i pojačana osjećajnost prisutne su i u tekstu i u slici u sva tri primjera, kao i ljubav glavnih junaka koja “prelazi prepreke i prolazi kroz iskušenja, a to je

dramaturški često zapetljano i stavljeno u širi kontekst, pa se kroz ljubavnu priču prikazuju i globalni povijesni događaji (ili je obratno)” (Bošnjaković 2009: 189). Na primjeru *Zlatarova zlata* slika uvelike nadmašuje tekst te djeluje mnogo životnije i bliže stvarnosti od tekstovnoga predloška. Naglasak je postavljen na ljubavnu priču Pavla i Dore te na Pavlove avanture. Dorin je lik još pasivniji nego u romanu. Ona se pojavljuje samo kao pokretač Pavlovih akcija. Kako bi se naglasila i potvrdila Pavlova uloga junaka, postavlja ga se u središte zbivanja, dok su događanja koja se njega izravno ne tiču svedena na minimum. U *Čuvaj se senjske ruke* nevoljama u kojima se nalazi Dume (a i neki drugi likovi) oslikana je tragedija “malog naroda koji se bori za slobodu”, a “važno je zapaziti da Maurovićeva melodramatičnost nije slatkasta, već je to istinska, iskrena sentimentalnost, patetičnost kroz koju se razvija osnovna poruka” (Bošnjaković 2009: 190).

U upoznavanju karaktera likova, osim njihovih postupaka, pomaže fizička karakterizacija. Uspješan strip, osim dobre priče, ima i uvjerljivo prikazane likove, između kojih treba biti lako uočljiva razlika u izgledu i gestama, a oboje Mauroviću polazi za rukom. Način na koji je “iscrtavao fizionomije, mimiku i geste, učinila je da njegove likove, ne samo glavne aktere, nego i pojedine zanimljive epizodiste, čitatelj osjeća daleko životnijima od blijedih, gotovo papirnatih junaka mnogih svjetski poznatih stripova!” (Aljinović 2003: 12)

Likovi u stripovima, u odnosu na one u romanima, imaju naglašene osobine važne za stripskoga junaka. Dok je u romanu tekst osnovno sredstvo karakterizacije, u stripu tu ulogu preuzima slika, zbog čega najuvjerljivije i najdugovječnije likove stvaraju najbolji crtači. Karakteristike koje će u stripu biti naglašene, u odnosu na predložak, ovise o onome što se stripskom fabulom želi poručiti.

7. SINTEZA

Strip je umjetnost na granici književnosti, slikarstva i filma. Koristeći se dvama jezicima, znakovnim i slikovnim, pokušava recipijentu prenijeti projekciju stvarnosti i iluziju pokreta. Najveća je vrijednost stripa veza slike i teksta, koji zajednički komuniciraju s recipijentom, te sposobnost sažimanja sadržaja, a ujedno zadržavanja smislene poruke. On uobičajene predmete i njihovu uobičajenu uporabnu vrijednost podiže na jednu fantastičnu razinu na kojoj nemoguće podrazumijevamo mogućim.

Pojava novoga medija izazvala je brojne kritike. Kritičari su vjerovali da autori stripova ne poznaju osnove umjetnosti i pretvaraju kulturu u potrošnu robu. Istina je da je u stripu imaginiranje najčešće ograničeno, dok dominiraju dekorativnost i uobičajena prozirna simbolika.

Maurović je autor dvjestotinjak stripova od kojih su neki ušli u antologiju. Radio je i autorske stripove, ali i obrade popularnih romana domaćih i stranih pisaca. Postao je najčitanijim domaćim autorom i jednim od najčitanijih autora na cjelokupnome tržištu. O popularnosti Maurovićevih stripova govori i to da nisu bili objavljeni samo u dnevnim listovima, nego i u zasebnim svescima. Njegova sposobnost stvaranja sugestivnoga crteža, filmsko kadriranje i dinamika pokreta osigurali su mu mjesto u povijesti stripa. Dinamičnost postiže različitim postupcima, od promjene planova i rakursa do prikaza pokreta u njegovu vrhuncu. Maurovićevi crteži dobro prenose atmosferu i emocije. Pejzaž prati emocionalno stanje likova i prikazani događaj. Crtež je jasan, precizan, dinamičan, kadrovi su više ili manje zasićeni detaljima, ali uvijek prenose potpuni doživljaj prizora. Svojim znanjem o scenografiji i kostimografiji upotpunjuje radnju prikazanu u kvadratiću čime prenosi potpunu informaciju. Tijek radnje prikazan je filmski s obveznom redukcijom u prikazanome pokretu. Često Maurović suprotstavlja različite planove kako bi pojačao ekspresivnost kadra. Radnja teče brzo, ali pri tome se ne gubi jasnoća.

Maurovićeve stripske adaptacije triju hrvatskih romana *Zlatarovo zlato*, *Čuvaj se senjske ruke* i *Grička vještica* lijep su primjer crtačeva rada u kojima se vide klasični stripski postupci, ali i odmak od te tradicije. Iako scenarij *Zlatarova zlata* nije na razini Maurovićeva crteža, to ne umanjuje vrijednost stripa čiji su neki kadrovi ogledni primjerci Maurovićeva rada. U *Zlatarovu zlatu* Maurović je poštovao književni predložak prema kojemu je strip nastao. Unesene su nužne promjene s obzirom na vrstu medija. To se odnosi na sažimanje radnje, nužno u svakome stripu koji nastaje prema postojećemu predlošku, kao i koncentriranje na pojedine segmente romana. Ljubavna i avanturistička komponenta naglašene su u odnosu na povijesnu i političku koje se spominju samo kao ilustracija. Urednik časopisa u kojemu je strip objavljivan u nastavcima, ujedno i scenarist, odlučio se za postavljanje naglaska na ljubavnu dimenziju. *Grička vještica* i *Čuvaj se senjske ruke* duži su stripovi čiji su scenariji vrlo kvalitetni. Proučimo li stripove i romane prema kojima su nastali, uočiti ćemo da nisu izgubili mnogo u odnosu na djela koja su im poslužila kao predložak. Strip *Zlatarovo zlato* žanrovski možemo odrediti kao ljubavni strip, a *Gričku vješticu* i *Čuvaj se senjske ruke* kao avanturističke stripove uz napomenu da su sva tri stripa i povijesni. Zapleti su u stripovima temeljeni na kontrastima što je u okvirima romantičarskoga diskursa.

Do prekretnice u proučavanju stripa dolazi 1960-ih godina kada se osnivaju prve službene ustanove za proučavanje i vrednovanje stripa. Počinje mu se pristupati sustavno, a stvoreni su i primjereni kriteriji prema kojima se određuje vrijednost pojedinoga ostvarenja.

LITERATURA

- ALJINOVIĆ, Rudi. 2003. "Kad je strip bio mlad". *Posljednja pustolovina Staroga Mačka*. Koprivnica: Šareni dućan: 1–14.
- BOŠNJAKOVIĆ, Mata. 2009. "Elementi analize Maurovićevih stripova". *Mauroviću s ljubavlju*. Zagreb: Vedis: 186–190.
- COHN, Neil. 2009. "Razbijanje definicije stripa: odvajanje kulturalnog od strukturalnog u stripu". *Zarez – Dvotjednik za kulturu i društvena zbivanja*. URL: <http://www.zarez.hr/clanci/razbijanje-definicije-quotstripaquot-odvajanje-kulturalnog-od-strukturalnog-u-quotstripuquot> (14. srpnja 2020.)
- DRAGINČIĆ, Slavko i Zdravko ZUPAN. 1986. *Istorija jugoslovenskog stripa 1*. Novi Sad: Forum-Marketprint.
- DULIBIĆ, Frano. 2007. "Prije stripa". *Andrija Maurović: poznato i nepoznato / the known and the unknown: Galerija Klovićevi dvori, ožujak – travanj 2007*. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori: 8–44.
- GLAVAN, Darko. 2007. "U skladu i protiv prirode ili crtač nadničar koji je stvorio visoku umjetnost". *Andrija Maurović: poznato i nepoznato / the known and the unknown: Galerija Klovićevi dvori, ožujak – travanj 2007*. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori: 46–74.
- HORVAT Pintarić, Vera. 1974. "Autorski strip zagrebačke škole". *Mogućnosti 1*: 1–23.
- KRULČIĆ, Veljko, ur. 1984. *Hrvatski poslijeratni strip*. Pula: Istarska naklada.
- IGNJATOVIĆ, Srba. 1979. *Poetizam stripa*. Osijek: Izdavački centar Revija Radničkog sveučilišta "Božidar Maslarić".
- JURIĆ Zagorka, Marija. 2004. *Sabrana djela Marije Jurić Zagorka. Sv. 2. Kontesa Nera*. Zagreb: Školska knjiga i Naklada Marija Jurić Zagorka.
- MAUROVIĆ, Andrija. 1981. *Čuvaj se senjske ruke; Djevojka sa Sijere*. Gornji Milanovac: Dečje novine.
- MAUROVIĆ, Andrija. 2005. *Zlatarovo zlato / Ognjem i mačem*. Osijek: Format.
- MILETA, Silvestar. 2009. "Visoko u popularnom i popularni intertekst – primjer Bonellićevih stripova". *Autsajderski fragmenti 1–2*: 141–170. URL: <https://hrcak.srce.hr/59674> (14. srpnja 2020.)
- MUNITIĆ, Ranko. 2010. *Strip-deveta umjetnost*. Zagreb: Udruga za popularizaciju hrvatskog stripa ART.
- SOLAR, Milivoj. 1995. *Laka i teška književnosti. Predavanja o postmodernizmu i trivijalnoj književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska.
- ŠENOVA, August. 1979. *Čuvaj se senjske ruke*. Zagreb: Mladost.
- ŠENOVA, August. 1966. *Zlatarovo zlato*. Zagreb: Znanje.

MREŽNI IZVOR

MAUROVIĆ, Andrija. *Grička vještica*.

URL: <http://zagorkinkutak.wordpress.com/galerija/stripcomic/gricka-vjestica> (30. lipnja 2013.)

MAUROVIĆ'S ANALYSIS OF SOME CROATIAN WRITERS' NOVELS (ZLATAROVO ZLATO, ČUVAJ SE SENJSKE RUKE AND GRIČKA VJEŠTICA)

TEA SABOL

SUMMARY

This work is based on a contextual analysis of three comic books written by Andrija Maurović which he founded on three novels – *Zlatarovo zlato* and *Čuvaj se senjske ruke* by August Šenoa and *Grička vještica* by Marija Jurić Zagorka – having also compared them with the three originals. The works, comic book adaptations of Croatian novels, are a good example of comic book drawing techniques which combine a classic tradition with a somewhat modern twist. Maurović followed the literary template of the *Zlatarovo zlato* novel very closely having made a few changes necessary for a transformation to a comic book format. These changes can be summed up to plot compression, essential for comic books based on existing templates, and focusing on certain parts of the plot. Historical and political components of the plot are mentioned rather superficially making way for the emphasis on the romantic and adventurous side of the plot. *Grička vještica* and *Čuvaj se senjske ruke* comic books are somewhat longer with remarkable scripts. After a thorough analysis, one can firmly conclude that neither of these comic books lost any substantiality of their novel counterparts. *Zlatarovo zlato* can be categorized as a romantic comic book, *Grička vještica* and *Čuvaj se senjske ruke* as adventurous, with all three falling in the historical category. Rising actions of all three works are based on contrasts which is a usual romantic discourse norm.

KEYWORDS:

Andrija Maurović, *Čuvaj se senjske ruke*, *Grička vještica*, *comic book*, *comic book hero*, *Zlatarovo zlato*

ZDENKO VENTURINI KAO SCENOGRAF HRVATSKOGA NARODNOG KAZALIŠTA ZADAR

TEODORA VIGATO

---

teodora.vigato@zadar.net

UDK: 792(497.5 Zadar)
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 11. 7. 2020.
Prihvaćen za tisak: 3. 11. 2020.

Autorica u radu istražuje scenografije akademskoga slikara Zdenka Venturinja u Hrvatskome narodnom kazalištu Zadar. Djelovao je pedesetih godina 20. stoljeća u opustošenoj Zadru i stvarao inscenacije koje ni po čemu nisu zastajale za scenografijama Hrvatskoga narodnog kazališta u Zagrebu. Naime, za stvaranje hrvatske scenografije pedesetih godina 20. stoljeća veliku ulogu odigrala je grupa EXAT 51. Autorica posebno istražuje napise o scenografiji koje je Venturini tiskao u časopisima i katalozima izložbā. Zalagao se za cjelovite predstave lišene ikakvih detalja. Prema dostupnim fotografijama i kritikama iz tjednih novina rekonstruiraju se scenografije koje se dijeli na: neutralne, apstraktne, scenografije s arhitektonskim elementima i realistične.

KLJUČNE RIJEČI:

Hrvatsko narodno kazalište Zadar, scenografija, Zdenko Venturini

UVOD

Scenograf Zdenko Venturini¹ dolazi u Zadar 1953. kada je za ravnatelja Narodnoga kazališta u Zadru angažiran Miro Marotti, diplomant kazališne režije u klasi Branka Gavella. Marotti je napisao pismo Zdenku Venturiniju s molbom da mu se pridruži u stvaranju novoga kazališnog ozračja u Zadru. Da se Venturini nije odazvao pozivu, vjerojatno ni Marotti ne bi bio došao (Marotti 2003: 64). Venturini dolazi na upražnjeno mjesto scenografa Petra Zrinskoga. U razdoblju od 1945. do 1952. predstave su u Narodnome kazalištu u Zadru uglavnom, prema mišljenju Marottija (2003: 64), bile utilitarne i poluamaterske, a Venturini (1977) naglašava kako se dolaskom u Zadar morao najprije suprotstaviti “kiču i neukusnim imitacijama”. Njihovim dolaskom Narodno kazalište počelo je podsjećati na “ozbiljan teatar”, naglasio je Marotti (2003: 64).

Uloga kazališta u Zadru nakon odlaska Talijana bila je prvenstveno promovirati hrvatsku riječ. Nekako u isto vrijeme dolazi do velike promjene u društvenim odnosima pa kazalište postaje svojina svih građana. Moderno kazalište traži nove putove i stvara nove odnose prema publici, glumcima, redateljima i scenografima (O. G. 1957). Pedesete godine obilježio je Krležin referat na kongresu književnika u Ljubljani kojim je stao u obranu slobode umjetnosti i koji je značio obračun sa socrealističkim kritičko-teorijskim konceptom u staljinističko-ždanovljevske smislu te dao punu afirmaciju onih vrijednosti koje su u hrvatskoj književnosti već bile prisutne u beletrističkoj praksi (Krleža 1952). Također, pedesetih godina počinje izlaziti časopis *Krugovi* koji se suprotstavljao poetici socijalističkoga realizma i zalagao za slobodu pisanja, potom u to doba nastaje Zagrebačka škola crtanog filma kao avangardni iskorak novoga naraštaja u koncepciji animiranoga filma, dolazi do obnove filmskoga avangardizma, osniva se Akademija primijenjenih umjetnosti koja je programski utemeljena na bauhausovskome konceptu i Edo Murtić pokreće rasprave o apstrakciji u umjetnosti.

Prema mišljenju Ane Lederer (2004: 295), tri su odrednice scenografije pedesetih: a)

¹ URL 1. Zdenko Venturini rođen je u Bakru 4. kolovoza 1922. godine. Osnovnu školu, gimnaziju, a potom i Pomorsku akademiju završio je u rodnome mjestu. Diplomirao je na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu u klasi Đure Tiljka. Djelovao je kao scenograf u Hrvatskome narodnom kazalištu Zadar od 1954. do 1964. godine. Od 1951. član je Udruženja likovnih umjetnika Hrvatske. Bio je slikar s velikim afinitetom za scenografiju. Na izložbi *Inszenacije* godine 1964. prikazao je dio svoga iznimno bogatoga scenografskog rada u zadarskome kazalištu.

Kada Narodno kazalište prestaje s radom, prelazi na Pedagošku akademiju gdje je organizirao katedru studija likovnih umjetnosti. Potom, ukinućem Pedagoške akademije prelazi na Filozofski fakultet, također u Zadru, gdje je bio profesor od 1978. do 1989. godine. Kao slikaru najčešći motivi bili su mu mrtva priroda, krajolici i figuralne kompozicije u maniri lirske realizma. Bavio se ilustriranjem knjiga te opremom interijera, uglavnom freskama i mozaicima. Umro je 13. svibnja 2002. u Zadru.

redukcijom u upotrebi elemenata prostornoga oblikovanja, b) upotreba novih materijala, c) rasyjeta koja postaje formativni element likovnosti scenskoga prostora pri čemu dolazi do kreativnoga preispitivanja odnosa različitih materijala i svjetla. Antun Celio Cega (1984) prati razvojnu liniju scenografskoga stvaralaštva HNK-a Zagreb u razdoblju 1945. – 1965. koja počinje angažiranim realizmom i imitacijom prirode i života. Upotrebljavali su kulise od nategnutoga obojenog platna, zastore i praktikable kako bi se s vremenom metamorfozirale u sve jednostavnije oblike. Pozornicom su počeli dominirati simboli, a sve manje naslikane fotografije života. Suvišni predmeti nestajali su jedan za drugim, a scenski prostor postajao je funkcionalan. Ogoljeni prostor potaknut će publiku da gleda nove vrijednosti. Slika na pozornici pedesetih godina 20. stoljeća postaje uravnotežena i teži eleganciji, zatvorenoj kompoziciji s ravnotežom volumena u organizaciji scenskoga prostora.

U estetici europskoga kazališta pedesetih godina dominantna je tendencija pročišćivanja ili redukcije scenskoga prostora i odbacivanje svakoga realizma (Selem 1984: 329). Scenski prostor oblikuje se jednostavnim simbolima i znakovima u igri oštrih ploha i volumena bez detalja. Zbog novih scenografskih otkrića pedesete godine 20. stoljeća ostaju do danas nenadmašne u različitim scenskim rješenjima. Teži se jedinstvenoj formuli za sve prizore, stilizaciji, apstraktnoj scenografiji i istraživanju materijala (Celio Cega 1984: 362).²

Scenografija pedesetih godina promatra se u kontekstu grupe EXAT 51 čiji su umjetnici sudjelovali u kreiranju novoga scenografskog rukopisa. Primijenjeni umjetnici, arhitekti i dizajneri prvi su se oslobodili stega ideologije i zastarjelih nazora o umjetnosti. Među njima su mladi i uskoro zapaženi scenografi Boško Rašica³ i Vjenceslav Richter. I Rašica i Richter, konstruktivistički i bauhausovski umjetnici EXAT-a 51, arhitekti naobrazbom, nametnuli su se kao scenografi zagrebačkoga HNK-a. Potisnuli su slikarsku koncepciju scenografije i nametnuli novi tip vizualnosti u Hrvatskoj pedesetih godina. Bauhausovski funkcionalizam, purizam i konstruktivizam

² Pretpostavljamo da je Venturini, dok je studirao u Zagrebu, gledao u Hrvatskome narodnom kazalištu predstave čije su inscenacije potpisivali: Vladimir Žedrinski, Marijan Trepše, Ljubo Babić, Zvonko Agbaba, Krsto Hegeđušić. U sezoni 1950./51., posljednje godine studiranja u Zagrebu, djelovali su scenografi: Boris Maričić, Ljubo Petričić, Vjekoslav Perać, Edo Kovačević i Aleksandar Augustinčić (Celio Cega 1985: 7–14).

³ U grupi EXAT 51 djelovali su arhitekti Richter, Bernardi i Zarahović, slikari Kristl i Picelj, kipar i slikar Srnec i Božidar Rašica kao arhitekt i slikar. Napajali su se idejama Bauhauusa i bavili se problemima apstrakcije, i tek tada su za sebe otkrili jedinstvo u plastičnome svijetu, bez obzira na to o kojim se kategorijama likovnih umjetnosti radilo. Iz raščišćavanja i bavljenja apstraktnim formama iznikla je izložba EXAT 51, održana u Društvu arhitekata 1953. godine. Rašica tvrdi da je za njega to neobično važno razdoblje jer su mu saznanja o apstrakciji pripomogla kako bi krenuo novim putovima napuštajući konvencije (Rašica 1974: 150).

ogoljele pozornice prihvatili su i drugi scenografi. Grupa EXAT 51 zalaže se za brisanje granica između takozvane čiste umjetnosti i primijenjene umjetnosti i afirmira čiste plastične vrijednosti umjetničkoga djela. Glavni im je zadatak usmjerenje prema sintezi svih likovnih umjetnosti i mogućnost eksperimentiranja (Lederer 2004: 288). Pored exatovske figuracije i dizajnersko-arhitektonskoga oblikovanja u hrvatskoj scenografiji rašireno je postkubističko slikarstvo izraženih masa i naglašene redukcije oblika (Dubrović 1998: 10).

Scenografi pedesetih, a posebice Rašica⁴ i Richter, zalagali su se za anonimni sceniski prostor koji je lišen bilo kakva dekora, bez ikakvih karakteristika, gotovo nepostojeći, u kojemu treba izgraditi čitav jedan imaginarni svijet. U stvaranju takva prostora treba biti vrlo štedljiv u izražajnim sredstvima kako bi se tek kroz naznaku pružila mogućnost gledateljima da razviju svoju maštu. Izbjegavali su raskošna rješenja u korist reduciranih. To je omogućavalo glumcu da više dođe do izražaja i gledatelju da aktivnije sudjeluje u čarobnoj igri. Scena se nije smjela nadmetati s literarnim predloškom, već je ona bila integralni dio predstave i morala je biti s njom u proporcionalnome odnosu (Rašica 1974: 152).

Scenografske zamisli Zdenka Venturinja i u napisima i u konkretnim scenografijama bile su dio aktualne scenografske misli pedesetih godina u Hrvatskoj.

O VENTURINIJU

Pišući o akademskome slikaru Zdenku Venturiniju, O. G.⁵ (1957) jasno je naznačio ulogu scenografa u suvremenome kazalištu. Kako bi istaknuo modernost scenografija, piše o zadacima scenografija tijekom povijesti. Naime, nekada su scenografi imali za-

⁴ Božidar Rašica koji je urbanistički osmislio čitav porušeni Zadar nakon Drugoga svjetskog rata dobio je zadatak da nakon projekcije kazališta Gavelle u Zagrebu ponudi projekt za kino i kazalište u Zadru. Kazalište u Zadru bilo je porušeno bombardiranjem u Drugome svjetskom ratu i nedostajao je prostor u kojemu su se mogle svakodnevno održavati kinopredstave i povremeno kazališne predstave. U knjizi koja nosi naslov *Božidar Rašica* nalazi se “Shema presjeka kroz Hrvatsko narodno kazalište u Zadru – intervencija u postojeću zgradu” (Marsić 2009: 133).

Povodom obnavljanja kazališne zgrade 1964. Venturin je u *Glasi Zadru* (1964) napravio skicu i presjek adaptiranoga kazališta te se posebnim člankom osvrnuo na budući izgled kazališta. Novi je prostor bio jednostavan u upotrebi materijala i maksimalno funkcionalan. “U novom prostoru bi se trebalo što je moguće više izbrisati odjelitost između scene i gledališta, te povezati ta dva prostora u što neposredniji i čvršći odnos. Time bi se postigao tijesni kontakt između izvođača i publike. Rješenje koje će se ostvariti, bit će takvo da neće ni oštetiti ni onemogućiti modernu predstavu, ali će i tradicionalnim pothvatima dozvoliti da se realiziraju.”

⁵ Nismo ušli u trag autoru koji je potpisan inicijalima O. G.

datak stvoriti “mrtvu pozadinu živim kompozicijama”. Scenograf je rješavao zadatke jednostavno i formalistički. Veristička je scena tražila uglavnom poznavanje iluzionističkih trikova koji su bili uvjetovani dobrim poznavanjem zanata više nego osjećajem duhovnoga zajedništva s autorom i redateljem. Moderni teatar odbacuje scenografa zadržavajući već traži scenografa umjetnika. Za nekadašnje scenografe bilo je bitno odrediti vrijeme, mjesto, ambijent u kojemu se zbiva radnja te zadovoljiti formalne zahtjeve redatelja bez dubljega ulaganja u bit djela, a moderna je scena pročišćena, oduhovljena i reducirana na bitne elemente. Danas je scenograf podjednako odgovoran za uspjeh predstave kao i redatelj i glumci. Scenograf mora duhovno srasti s djelom kako bi scena dobila adekvatan oblik koji će se s režijom i izvedbom stopiti u jednu cjelinu. To može samo scenograf likovni umjetnik koji ima sposobnost i osjećaj da djelo kojemu daje okvir duhovno doživi. Za slikara i scenografa Zdenka Venturinija autor smatra da je imao široki registar mogućnosti rješenja. S jednakom ljubavi i razumijevanjem rješavao je sve zadatke koji su bili postavljeni pred njega i one za tehnički bogatije opremljene scene kao i one manje tehnički zahtjevne. Također je podjednako uspješno rješavao scene “od scenskog pročišćenog realizma do čiste dematerijalizacije scene”. Kao najuspješniju scenografiju navodi onu za predstavu *Šarena lopta* (1956.) u režiji Mira Marottija.

Prema mišljenju Josipa Budaka (1964) Venturini je predstavnik suvremene scenografije. Njegove inscenacije su ili “vremensko prostorne stilizacije ili apstraktne aluzije. Vrlo malim dodatcima mijenja scenski prostor. Kristalno je čist u realizaciji te je pun duhovitih rješenja. Stilizacijama dovodi do simbola. Škrt je u slikarskim fakturama kao da ga u slikarstvu sputava pomanjkanje treće dimenzije. Bio mu je potreban realan prostor za umjetničko stvaranje koje toliko kvalitetno ostvaruje na sceni.”

Kada je Antun Travirka (1982) govorio o likovnome stvaralaštvu u Zadru od 1945. do 1982., uvrstio je inscenacije za predstave: *Šarena lopta*, *Na tri kralja*, *Javni tužilac* i *Lisica i grozd*. Odabrao je inscenacije koje su lišene opisa predmeta i bilo kojega namještaja što predstavlja glavnu odliku Venturinijevih scenografija. Naime, suvremena scenografska koncepcija Zdenka Venturinija prvenstveno je stilizirana i oslobođena od svih nepotrebnih elemenata, zaključio je Travirka.

Miro Marotti citavo jedno poglavlje u svojoj knjizi *Novostvorena glumačka osobnost* (2003: 131–134) posvetio je Zdenku Venturiniju kojega smatra najznačajnijim djelatnikom tadašnjega zadarskog kazališta. Scenografijama je uspijevao izraziti unutarnju bit dramskoga djela koju bi prilagodio svomu slikarskom stilu. U suradnji s različitim redateljima ostvarivao je vrlo uspješna scenografska rješenja. Prema mišljenju Marottija, ne samo da je bio vrstan scenograf već je bio i dobar pisac premda je na žalost rijetko objavljivao svoje radove. Međutim, o svojim scenografskim rješenjima sam je pisao u tjedniku *Glas Zadra*, časopisu *Teatar* i uvodnicima kataloga izložbā.

VENTURINIJEV “MANIFEST” SUVREMENE SCENOGRAFIJE

Venturini je u *Glasu Zadra* napisao neku vrstu manifesta suvremene scenografije koju je naslovio “Za cjelovitu i stilski ujednačenu predstavu” (1955). Prema njegovu mišljenju svako umjetničko djelo treba predstavljati čvrsto organiziranu cjelinu unutar koje vladaju red, ravnoteža, proporcija i ritam. Snaga umjetničkoga djela može se postići jedino njezinim pojednostavnjivanjem. Potrebno je pročistiti oblik, lišiti ga svega sporednoga, nevažnoga i izvanjskoga i tako se može doprijeti do njegove biti. Što je oblik jednostavniji i u izražajnim sredstvima škrtiji, to je njegov “sadržaj snažniji, jasniji i dublji”. To je jedini put prema iskazivanju ideje. U ostalim umjetnostima vlada isti zakon, smatra Venturini. Osim jednostavnosti i čistoće oblika umjetničko djelo/scenografija mora biti skladna i proporcionalna u svim svojim dijelovima. Slijed mora biti logičan s jasnim početkom i krajem.

Cjelovitost djela nužno nameće “ograničenja, disciplinu i odnose jer umjetnost ima mjeru”, tvrdi Venturini. Navodi primjer da na sceni ne bi trebao dominirati jedan ton jer je svaki ton određen cjelinom i s njom je u odnosu. Tako se ne može samo jedan karakter razvijati jer bi se time narušila cjelokupnost odnosa.

Bez cjelovitosti nema jedinstvene ideje, a bez tog jedinstva nema stila. Cjelovitost je u logičkoj vezi sa zakonima same materije u kojoj se djelo ostvaruje. U njoj se utjelovljuje težnja za skladom i proporcijom, jer bez cjeline nema sklada. (...) Cjelovitost predstave može se postići tako da svaki dio dobije svoje mjesto, svoju boju i svoj ritam i tako se stvara nova vrijednost. Predstava nije jednostavan i aritmetički zbir uloga i situacija već (...) nova vrijednost podređena cjelini i njezinim zakonima, a to može jedino stvoriti redatelj. Glumac je lutka u rukama redatelja. Tijesto koga mijese njegovi prsti. Ta zar to ne znači da je on u svojim zanosima i uzvišenošću ograničen i sputan. (Venturini 1955)

Zdenko Venturini smatra da kazališna predstava nastaje suradnjom mnogih autora koji često imaju različite stavove, ideje, pretenzije što onemogućava stvaranje predstave kao jedinstvene cjeline. Posebno se osvrće na glumce za koje smatra da nisu u ansambl složeni prema zajedničkim estetskim pogledima već po “zakonu zaposlenja”. Oni su različiti ne samo po sposobnosti već po načinu glume ili shvaćanju predstave. Objediniti glumački ansambl može jedino redatelj. Tvrdi da glumci ne bi trebali režirati predstavu jer oni ne mogu i ne znaju režirati cjelovitu i jedinstvenu predstavu. Tada bi uloga redatelja bila samo u tome da regulira kretanje na sceni i pokazuje kuda i kako će netko ući i izaći. S druge strane, ako je redatelj ograničen autorovim djelom, tada je glumac ograničen redateljskom

idejom predstave. Riječ ograničen Venturini zamjenjuje izrazom discipliniran redatelj ili redatelj u mjeri. Prema njegovu mišljenju *ograničenje je mjera, koja nameće cjelokupnost odnosa (...)* Nema slobode koja bi narušila sklad, jedinstvo i ravnotežu cjeline (Venturini 1955). Snaga umjetničkoga izraza može se postići samo ako se gesta, pokret, riječ, lik, situacija oslobode svake vanjske, površne, ilustrativne i tjelesne neumjerenosti, a to bi bila uloga glumca⁶. Ako se scenski izraz zgusne i zatvori, a njegova snaga istroši u praznim pokretima i efektima koji nikada ništa ne govore, izraz ne može biti uvjerljiv.

Venturini nastavlja svoja razmišljanja o suvremenoj scenografiji u predgovoru kataloga svoje izložbe *Inscenacije* 1964. Nabraja osobitosti suvremene scenografije za koju kaže da je strogo funkcionalna, povezana sa scenskom akcijom i u “geometriziranoj oblikovnosti vremensko-prostorne scenske univerzalnosti te ima sposobnost simultanih izmjena vrijednosti” (Venturini 1964a).

Poziva se na inscenacije u povijesti kazališta koje su vrlo često bile jednostavne i vrlo funkcionalne. Scenski oblici trebaju se svoditi na najvažnije elemente i trebaju biti lišeni ilustrativnosti i anegdoticnosti. Zbog svoje funkcionalnosti scenski se prostor identificira sa scenskom igrom.

Scenski prostor trpi sadržajno funkcionalne metamorfoze. To se postiže tako da se aluzivno-sadržajni potencijal scenskog oblika preko scenske radnje aktivira u željenom pravcu, dok se učestalošću scenskog navođenja ne pretvara u konkretan plastično-pojmovni sadržaj. Ne radi se o obmani čula nego nagovještaju koji se u integraciji s cjelokupnošću scenskog izraza pretvara u spoznajni doživljaj. Da bi suvremeni scenski oblik bio djelotvoran potreban je da bude dio onog kazališnog čije djelovanje ne počiva na osjetilnim senzacijama i njihovoj količini, nego na unutrašnjem životu scenske umjetnosti (Venturini 1964a).

⁶ Povodom desetogodišnjega djelovanja Hrvatskoga narodnog kazališta Zadar u osvrtu, objavljenome u časopisu *Teatar* pod naslovom “Nešto o protekloj sezoni Narodnog kazališta u Zadru” (1955a: 47), Venturini je govorio o odnosima glumaca prema kazalištu. Kazalište u pravome smislu riječi ne ovisi ni o zgradi, ni o budžetu, ni o publici, već o stvaralačkoj snazi koja iznosi ideju, najprije literarnoga djela koje se postavlja na scenu, a potom i cijeloga kazališta. Potom govori i o glumcima koje u radu mora voditi ljubav prema poslu. Ako glumac nije kultiviran i radišan, nije u stanju ništa stvoriti. Venturini smatra da “kazalište traje od predstave do predstave, od sezone do sezone. Između tih trajanja nema nikakve dublje veze. Ne postoji ideja dužeg daha, koja bi sve te napore slila u jedno smišljeno gibanje. Kazalište kao cjelina gotovo i ne postoji” (1955a: 47). Glumci su poprimili nomadski način života i postali su vrlo ravnodušni prema svemu što se stvara oko njih. Probleme rješavaju brzopleto i površno, traže samo uspjeh bez ikakvih mogućnosti kako bi se ansambl sjedinio, ustalio i razvio. Glumci, po Venturinijevom mišljenju, najviše razaraju cjelinu. Glumac ne može biti individua na sceni jer on ovisi o kolektivu. U malim kolektivima i u malim kazalištima koja nemaju velika sredstva potrebno je da se individualni interes zamijeni žarom. Kolektiv treba biti snaga i uporište.

SCENOGRAFIJE ZDENKA VENTURINIJA

U rekonstrukciji scenografskih rješenja Zdenka Venturinija koristili smo se slikama iz kataloga izložbe pod nazivom *Inscenacije* (1964a), potom slikama koje se nalaze u knjizi Tihomila Maštrovića *Pedeset godina hrvatske kazališne kuće Zadar* (1996)⁷. Lokalni zadarski list *Glas Zadra* pratio je kazališna događanja pa je povodom premijera tiskao više ili manje uspješne osvrtne na predstave u kojima se mogu naći naznake scenografskih rješenja⁸. Sam Venturini popisao je predstave, odnosno redatelje s kojima je surađivao⁹. U radu ćemo govoriti samo o predstavama o kojima imamo ili sliku ili bilo kakve podatke, ali nažalost mnoge predstave nisu zabilježene. Scenografije u Venturinijevim predstavama podijelili smo na one neutralnoga dekora, apstraktne inscenacije, scenografije s arhitektonskih elementima i na kraju one u kojima ima realističnih detalja.

⁷ Prema Tihomilu Maštroviću (1985), u razdoblju od 1954. do 1963. uz Venturinija inscenacije u Zadru potpisuju: Ljubo Petričić, Ivo Blažinić, Bruno Pedišić, Arsa Jovanović, Ivo Govorčin, Branko Stojaković, Dorijan Sokolić, Ljerka Filakovac, Vid Fijan, Alfred Petričić, Vladislav Lalicki i Ivo Bavčević.

⁸ Postoje predstave za koje nemamo slikovnoga materijala, ali su novinari zabilježili inscenacije Zdenka Venturinija. Nakon premijere predstave *Crveno i plavo u dugi* Waltera Bauera (1956.), koju je režirao Miro Marotti, kritičar je napisao da Zdenko Venturini svaki put obrađuje svojom scenografijom. Dogodila se redukcija boja i oblika u prvome dijelu, dok u drugome dijelu dominira bijela boja koja dočarava renesansnu raskoš (Jakić-Cestarić 1956a).

Vlado Vukmirović režirao je predstavu *Dnevnik Ane Franke* (1958.) i sam Zdenko Venturini kaže da je rješavao raspored tavanačke prostorije u skladu sa zahtjevom radnje. Najteži problem bio je kako izbjeći skučenost pozornice da bi se usprkos nedostatku financijskih i materijalnih sredstava dobio cjelovit dojam (--1957).

U predstavi *Čarobnjak koji donosi kišu* (1958.) Richarda Nasha u režiji Mira Marottija inscenacija je djelovala "ukusno i funkcionalno", piše Nikica Kolumbić (1958), ali je svojim modernim stilom odudarala od kostima te je ujedno djelovala disonantno. Bilo je teško riješiti scenu, navodi Miro Marotti, zato što se predstava sastoji od mnoštva izoliranih fragmenata koji se događaju na različitim prostorima. Raspravljali su o tome da scena bude univerzalna, jedinstvena i da se pojedina mjesta određuju jedino svjetlosnim efektima ili da naprave simultanu scenu. Odlučili su se za drugu varijantu. Scena je riješena grafički, s crno-bijelim osnovnim tonovima, te se tako ne narušava njezin realistični dojam (Marotti 2003: 123).

⁹ Najviše je inscenacija osmislio s Mirom Marottijem – jedanaest, potom s Đurom Puhovskim – deset, s Vladom Vukmirovićem – sedam, a s redateljem Bogdanom Jerkovićem – šest. Prvih pet inscenacija osmislio je za predstave koje je režirao Šime Dunatov. S ostalim je redateljima: Franjom Majetićem, Domagojem Šimetinom, Vojdragom Berčićem, Vidom Fijanom, Matom Miloševićem, Mirkom Perkovićem, Duškom Rodićem i Nikolom Vončinom postavio po jednu do dvije inscenacije (Venturini 1964a). Tomu popisu dodajemo i redatelja Petra Šarčevića koji je na scenu Narodnoga kazališta Zadar postavio 1974. *Dom Bernarde Albe* i 1985. *Staklenu menažeriju* za koje je inscenacije osmislio Zdenko Venturini.

NEUTRALNI DEKOR

Prva premijera Mira Marottija i Zdenka Venturinija dogodila se 1955. kada su postavili na scenu predstavu *Istina je mrtva* Emmanuela Roblèsa (Maštrović 1996: 46). Scena je bila potpuno prazna, a na stražnjemu dijelu pozornice nalazile su se tri stube koje su vodile u mrak i zastori. Bila je to za ono doba, posebice u Zadru, vrlo moderna inscenacija i bez rekvizita i bez ikakva pokušstva. Predstavom *Istina je mrtva* započeo je novi smjer u Kazalištu kojim su se počeli uklanjati diletantizam, šablonizirani glumački postupci i preživjela scenska artificijelnost. Rušile su se ustaljene dogme u glumi, redateljskim postupcima i scenografskim rješenjima. Sve je to zbunilo kritičara koji je za scenografiju napisao da je drugačija od ustaljenih inscenacija s mnoštvom rekvizita i pokušstva koji odvlače pozornost publike od igre glumca (Petričić 1955). Druga je kritičarka naglasila da je to dekor jednostavnih linija, upečatljivih boja, koji nam ne određuje, nego daje mogućnost slobodnoga zamišljanja (Jakić-Cestarić 1955). Gavelline ideje riječi u predstavi *Istina je mrtva* Mira Marottija i Zdenka Venturinija počele su se provoditi u djelo.¹⁰

U inscenaciji predstave *Šarena lopta* Igora Torkara (1956.) u režiji Mira Marottija jasno se razaznaje šest stupova nejednake visine koji su smješteni na zajedničko postolje (Travirka 1982). Međutim, bila je riječ o nategnutim platnima koja su se lako i brzo mogla mijenjati. Na stupovima/nategnutim platnima nalazili su se nedovršeni crteži, pa scenu jednostavno nazivamo neutralnom kako bi mogla služiti kao okvir bilo kakvu prostoru. Autor dramskoga teksta Igor Torkar radnju predstave nazvao je scenskom kompozicijom od sedam fresaka i prologa koja se nastavlja u epilogu, pa nema jedinstva mjesta i sama po sebi traži neutralan prostor. Svjetlo je u toj predstavi odigralo veliku ulogu jer je određivalo mjesto odvijanja radnje i vrlo efektno podcrtalo Venturinijevu scenografsku inventivnost te istaklo liniju njegovih vitkih platna na koje je projiciralo štapicaste sjene (Jakić-Cestarić 1956). Nakon premijere autor Torkar kazao je da se scenografija sa svjetlom Zdenka Venturinija može prihvatiti jer je predstavljala traženje novoga scenskog izraza. Tamo gdje umjetnost prestaje tražiti, naglasio je pisac, dolazi do opadanja kvalitete djela, a svako eksperimentiranje može dati i nešto novo. Slično je s apstraktnim slikama koje su prinos budućoj fazi u razvoju slikarstva. Čistoća stila koju je predstavio Venturini postignuta je jednostavnošću

¹⁰ O Gavellinoj je ideji riječi Marotti (2003: 69) kazao: “Počeli smo tražiti bit riječi, njihovu sliku, njihov unutrašnji smisao. Izgovarajući riječi na pokusima, dolazili smo do spoznaje da s njihovom unutarnjom slikovitošću sve više i više brišemo granice između zasebne egzistencije riječi i egzistencije bića koje riječi proizvode. Riječi su se zapravo počele stapati s cjelokupnom našom prirodom: tjelesnom i duševnom.”

elemenata i njegovom stilizacijom.

Radnju predstave Federica Garcíe Lorce *Dom Bernarde Albe* (1974.) redatelja Petra Šarčevića Venturini smješta na potpuno ogoljenu scenu s crnim panoima i onoliko stolica koliko ima likova (Maštrović 1996: 70). Odsustvo života u domu Bernarde Albe nakon smrti njezina muža i dugogodišnja korota sugerira se odsustvom rekvizita i namještaja. Tragični kraj sugerira se crnom bojom i crnim zavjesama na prospektu. Venturini je u istome stilu dizajnirao i plakat za predstavu *Dom Bernarde Albe*. Plakat je također crno-bijeli kao što je bila scena. Žene iz drame Venturini je predstavio u kubističkoj maniri. Na crnoj podlozi postavio je uz pomoć geometrijskih likova najprije središnji lik majke, a onda oko nje njezine kćeri. Čak se razaznaje jedan izdvojeni lik koji će na kraju drame tragično stradati.

APSTRAKTNA INSCENACIJA

Scenografiju za predstavu *Na kraju puta* (1957.) Marijana Matkovića, redatelja Domagoja Šimetina, Zdenko Venturini riješio je “studiozno adekvatno redateljevoj zamisli, samo što su crno-bijele šare na praktikablima pomalo rasijavale pažnju gledalaca” (Kolumbić 1957). Naime, na sceni se nalaze samo praktikabli koje glumci sami namještaju tijekom predstave. Na slici u knjizi Tihomila Maštrovića (1996: 51) prikazano je kako glumci sami namještaju jednu gredu okomito na portal kojom će vjerojatno promijeniti mjesto odvijanja radnje.

Pozornicu u predstavi *Lisica i grozd* (1960.) G. Figuereda, u režiji Đure Puhovskoga, Venturini je podijelio na dva dijela (Travirka 1982). Na sredini drugoga plana nalazi se apstraktna skulptura na kojoj razaznajemo loptu zavezanu za središnju prečku. Skulptura se sastoji od metalnoga okvira pa omogućuje da se scenska radnja odvija i u dubini. U prvome su planu dva kreveta smještena paralelno s rampom. Na lijevoj i desnoj strani nalaze se apstraktne skulpture različita oblika.

ARHITEKTONSKI ELEMENTI U INSCENACIJI

Ponekad su se scenska rješenja izdizala iznad režijskih zahvata pa je zabilježeno da je u Shakespeareovoj predstavi *Na tri kralja* (1956.) u režiji Mira Marottija inscenacija Zdenka Venturinija bila “ukusna, naročito unošenje rešetkastih ploha za naznaku promjene slike, ali i u odnosu na režijske zahvate” (Jakić-Cestarić 1956b). U knjizi Antuna Travirke (1982) nalaze se fotografije triju različitih scena. Čitav je scenski

prostor povišen s dvije stube. U dubini scene prve fotografije nalaze se četiri stube širine jedan metar koje nikamo ne vode. Uz stube nalaze se dva praktikabla koji također čine stubu. Sa strane su također stube tako da je čitava scena isprepletana stubama. Na drugoj fotografiji jasnije vidimo stube i kocke u prvome planu. Sa svake strane nalaze se nategnuta platna u visini stuba. Na trećoj fotografiji vidimo rešetke koje presijecaju scenski prostor i stvaraju novo prizorište. U pozadini se također vide one iste stube koje smo primijetili na prijašnjim fotografijama.

Inscenacija je predstave *Javni tužilac* (1957.) Fritza Hochwäldera, u režiji Đure Puhovskoga, reducirana. Venturini je scenski prostor podijelio na dva dijela (Travirka 1982). U jednome se dijelu nalaze pisaći stol i stolica, a na suprotnoj strani Venturini je postavio antičke stupove raspoređene u dva četverokuta. Stupovi djeluju vrlo elegantno, imaju bazu i kapitel te su povezani arhitravom. Dubinu je pozornice riješio tako da je postavio praktikable sa stubama koje nikamo ne vode.

Za Shakespeareovu drama *Romeo i Julija* (1959.) u režiji Mira Marottija Venturini je odabrao vrlo jednostavno i maštovito rješenje. Naime, Shakespeare odbacuje jedinstvo vremena i prostora te se slobodno kreće u njima čime postiže jednu rafiniranu nevidljivu harmoniju (Marotti 2003: 104). Kako bi objedinio mnoštvo prostora na kojima se odvija radnja, Venturini je na pozornicu postavio četiri visoke četvrtaste plohe ili četiri luka koji su povezani valjkastim visokim postoljem koje je predstavljalo Julijin balkon. Sačuvana je jedna fotografija s Julijom na balkonu koja razgovara s Romeom (Maštrović 1996: 56). Venturini je koristio Craigov princip središnjega praktikabla ili stupa (Cega 1985: 17) pomoću kojega je stvoren neutralni prostor koji je pomogao brzom odvijanju slika. Radnja se bolje razumjela, pa čak je mogao u predstavi podvlačiti dramske misli. Stilizirane ulice u Veroni reducirane su do one granice po kojoj općim dojmom predstavljaju likovnu ravnotežu i stilsku cjelinu. Scena je duboko uravnotežena u svojoj klasičnoj jednostavnosti i dostojna jednoga Shakespearea. Redatelj Miro Marotti svakom je dijelu tragedije dao jednaku važnost te je nastojao, a i uspio pokazati čistoga Shakespearea sa svim osobinama tragičnoga i komičnoga. S režijskom koncepcijom stilski su gotovo srasli jednostavna i funkcionalna inscenacija Zdenka Venturinija i kostimi Šarlote Puhovski u stilu talijanskih ranorenesansnih slikara (Kolumbić 1959).

Na sačuvanoj fotografiji predstave *Mandragola* čiji je autor Niccolò Machiavelli (1959.), u režiji Vida Fijana, dominira jedan veliki stup, centralni stup, isti onaj koji smo prepoznali u inscenaciji *Romeo i Julije*. U pozadini se vide pokretni panoi na kojima su stilizirano predstavljeni elementi renesansne svakodnevice (Maštrović 1996: 57).

Dostupne su na dvije slike predstave *Glorija* (1958.) Ranka Marinkovića u režiji

Vlade Vukmirovića. Na slici koja se nalazi u Maštrovićevoj knjizi (1996: 55) vide se samo konture mjesta odvijanja radnje. Naime, Venturini je od žice ili nekoga sličnog materijala oblikovao elemente prostora. Na fotografiji se nalaze stilizirana crkva i dva otvora. Jedan se doima kao polukružni portal, a drugi kao stilizirana gotička monofora. Zanimljiv je odnos interijera i eksterijera jer je u isto vrijeme vidljiv i eksterijer i interijer zbog toga što nema zidova, nego samo konture prostora. Na drugoj slici u *Glasi Zadra* (Budak 1964) nalaze se stilizirane oltarne pregrade povezane lukom koji može imati ulogu oltara ili portala, a pri vrhu luka nalazi se stilizirana rozeta. Scena u crkvi postavljena je tako da glavni oltar sudionici u drami / glumci zamišljaju negdje u gledalištu, što nije naznačeno u drami, niti je u skladu s pravilima postavljanja mizanscene. Redateljstvu i piščevu zamisao Venturini je provodio do kraja. Prema navodima Josipa Budaka (1964) scenografija je djelovala u isto vrijeme jednostavno i realistički, ali i moderno. Naročito ga se dojmila posljednja slika, gdje su kulise bile vrlo plastične i žive, a sve skupa nije odudaralo od ostalih scena. Zaključuje da je predstava *Glorija* imala ujednačenu i skladno stiliziranu scenografiju.

Prva je fotografija u katalogu izložbe održane 1964. s predstave *Sedam godina vjernosti* (1955.) u režiji Mira Marottija prema tekstu Georgea Axelroda. Scenski je prostor podijeljen na tri dijela: dnevni boravak s neizostavnim stubama koje vode na prvi kat. Dnevni je boravak samo vizualno kompaktan i predstavlja cjelinu, ali omogućuje slobodan prolaz u neku vrstu hodnika ili međuprostora u drugi scenski prostor. Drugo prizorište je namijenjeno novoj susjedi koja se doselila u vrijeme kada su sredovječnomu muškarcu žena i sin na godišnjemu odmoru izvan grada. Bez obzira na to što prostor u prvi mah djeluje realistički s namještajem iz pedesetih godina, na scenografiji se razabiru elementi geometrijskoga strukturiranja prostora. Zanimljivo je da je u Zadru postavljena na scenu predstava *Sedam godina vjernosti* iste godine kada je Marilyn Monroe zaigrala u istoimenome filmu Billyja Wildera.

Maketa inscenacije *Staklena menažerija* (1981.) Tennesseeja Williamsa u režiji Petra Sarčevića (Maštrović 1996: 71) zamišljena je kao kuća koja ima čak i krov i tako kompletna nalazi se na pozornici. Scenski se prostor oblikuje tek jednostavnim simbolima i znakovima, a scenografija je vrlo reducirana. Scenom dominiraju četiri bijele plohe različitih dimenzija. Dvije predstavljaju zidove kuće, treća krov, a četvrta blagovaonicu. Na jednoj plohi nepravilna oblika visi slika oca obitelji. Kako bi zatvorio kompoziciju, na suprotnoj strani također postavlja "zid" i diskretne police na kojima će biti smještena staklena menažerija. Na vrhu ili u potkrovlju također se nalazi jedna ploha koju možemo shvatiti kao krov. Ispred opisanih panoa koji imaju funkciju dijelova kuće nalaze se vrlo jednostavne klupe. Lomljenje zidova daje veliku mogućnost mizansceni jer neke scene mogu biti aranžirane u dubini.

REALISTIČNE INSCENACIJE

Na fotografiji predstave *Konfužjom u getu* (1958.) autora teksta Splićanina Petra Kukulja i Ante Jelaske i redatelja Vlade Vukmirice (Maštrović 1996: 53) inscenacija se doima kao prospekt na kojemu se nalazi slika Geta. Međutim, na fotografiji se jasno vide prolazi među kućama. Naime, jasno se naziru ulazna vrata u samoj kulisi i dva prolaza koja vode u mrak.

Scenografija predstave *Ožalošćena porodica* (1960) Branislava Nušića u režiji Mate Miloševića (Maštrović 1996: 62) ima realističnu koncepciju. Scenskim prostorom dominiraju elegantne stube s rukohvatima u svijetloj boji. Naime, s lijeve i desne strane pozornice vode stube prema vrlo velikom podestu kako bi se nastavile u mrak ili nestale iza zavjese. Na mjestu gdje se stube spajaju nalazi se portret pokojnika. Na prospektu su zavjese, a na mjestima gdje su zavjese razmaknute nalaze se prozori.

Za predstavu *Fizičari* Fridricha Dürrenmatta (1962.) u režiji Bogdana Jerkovića Venturini je osmislio vrlo jednostavnu inscenaciju. U drugome planu nalaze se numerirana troja vrata. Pored svakih vrata nalazi se po jedna stolica bez naslona. Lijevo su dva jednostavna stola, a desno praktikabli. Na fotografiji u knjizi Tihomila Maštrovića (1996: 69) na lijevoj kulisi naziru se rešetke koje sugeriraju prostor zatvora.

Vrlo je zanimljivu realističnu inscenaciju Venturini napravio za predstavu *Vučjak* (1960.) Miroslava Krležu u režiji Đure Puhovskoga. Pozornica je omeđena bočnim kulisama sa svijetlim panoima iste visine kao i prospekt na kojemu se nalaze vrata i dva prozora. Ostavljaju dojam jedne službene prostorije u kojoj se nalazi realistički namještaj. Na lijevoj su strani pisaći stol i stolica, a na desnoj strani mali stolić također s odgovarajućom stolicom. Na pisaćem je stolu još mnogo detalja, kao što je stolna lampa, i mnoštvo razbacanih papira. Na sceni je još i kalijeva peć, vješalica na koju su obješeni kaputi i na zidu visi velika zemljopisna karta (Maštrović 1996: 62).

Realistička slika siromašnih Talijana nazočna je u predstavi *Milijunaški Napulj* (1961.) Eduarda de Filippija u režiji Mirka Perkovića. Naime, scena je podijeljena na dva dijela improviziranim zastorom, a takve smo inscenacije vidjeli u sirotinjskim kućama, posebno u talijanskim neorealističkim filmovima. S jedne strane život je sirotinje okružen predmetima iz siromašne kuće, a s druge je strane građanski namještaj, *kredenca* i stol kakve obično susrećemo u blagovaonicama bogataških kuća (Maštrović 1996: 63).

ZAKLJUČAK

Djelujući u Narodnome kazalištu Zadar kao scenograf, Zdenko Venturini nije bio scenograf zanatlija nego scenograf umjetnik pa inscenacije u Zadru pedesetih godina 20. stoljeća ništa ne zaostaju za onima u drugim hrvatskim kazalištima. Kao scenograf bio je odgovoran za scensko ostvarenje kao i ostali čimbenici scene. Nije se ponavljao u scenografskim rješenjima i rukovodio se geslom Ljube Babića “uvijek biti istraživalac novog” (Celio Cega 1983: 38). Prema mišljenju Antuna Travirke (1982), scenografija akademskoga slikara Zdenka Venturinija najvrjedniji je segment onoga što je Narodno kazalište Zadar ostvarilo u vrijeme postojanja svoga profesionalnog ansambla.

Odbacio je sa scene sve suvišno tražeći čistoću stila pa je bio vrlo škrt na iluzijama. U svakoj novoj inscenaciji polazio je od samoga literarnog predloška gdje je pronalazio osnovnu ideju djela. Scenografiju je shvaćao kao likovnoga pratioca unutrašnjih vrijednosti djela i u svakome ambijentu tražio je unutrašnje objašnjenje. Pročišćenu, oduhovljenu scenu reducirao je na bitne elemente. U scenografskim je zahvatima tražio jednostavne formule za sve prizore. Na konstruktivistički ogoljenoj pozornici dominirali su uglavnom simboli.

Prema mišljenju Ane Lederer (2004: 295), scenografije pedesetih godina, a njima pripada i Venturini, u rješavanju prostora podrazumijevaju odnos prostora i dramaturgije, odnosno prostora i glumca. Kreirali su novu sliku s bitnim odmacima od konvencionalnih prostora i otvarali scenski prostor svim mogućnostima.

Zdenko Venturini (1977) želio je da Zadar ne bude likovno izoliran te je pružao otpor prema svemu što vodi u diletantizam i likovno bespuće. Želio je da se što bolje afirmira kao likovno-kulturno središte, a kao vrstan slikar stapao je kazalište i likovnu umjetnost.

LITERATURA

- B. M. 1958. “Čarobnjak koji donosi kišu. Razgovor s redateljem Mirom Marottijem”. *Glas Zadra*, god. IX. br. 381. 25. 10.
- BUDAK, Josip. 1964. “Likovne kvalitete scene”. *Glas Zadra*, god. XV. br. 664. 13. 6.
- DUBROVIĆ, Ervin. 1998. *Scena i kostimi*. Rijeka: Muzej grada Rijeke.
- CELIO CEGA, Antun. 1983. “Zagrebačka scenografija od Babića do Tumpe (1935-1955)”. *Dani Hvarskog kazališta : Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, god. XI. br. 1. str. 34–40.
- CELIO CEGA, Antun. 1984. “Scenografija na pozornici HNK”. *Dani Hvarskog kazališta: građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, god. XI. br. 1. str. 356–363.
- CELIO CEGA, Antun. 1985. *Scenografija Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu (1945-1967)*. Zagreb: OOUR Vjesnikova Press Agencija VPA.
- G.S. 1956. “Igor Torkar o izvedbi svog djela. Priznanje redatelju i glumcima”. *Glas Zadra*, god. VII. br. 276. 6. 10.
- HOWARD, Pamela. 2002. *Što je scenografija?* Beograd: Clio.
- JAKIĆ CESTARIĆ, Vesna. 1955. “Jedan kulturni doživljaj”. *Glas Zadra*, god. VI. br. 236. 24. 12.
- JAKIĆ CESTARIĆ, Vesna. 1956. “Šarena lopta”. *Glas Zadra*, god. VII. br. 276. 6. 10.
- JAKIĆ CESTARIĆ, Vesna. 1956a. “Poslije premijere”. *Glas Zadra*, god. VII. br. 283. 24. 11.
- JAKIĆ CESTARIĆ, Vesna. 1956b. “Shakespeare u zadarskoj verziji”. *Glas Zadra*, god. VII. br. 257. 15. 5.
- KOLUMBIĆ, Nikica. 1957. “Drama o moralnoj istini”. *Glas Zadra*, god. VIII. br. 336. 7. 12.
- KOLUMBIĆ, Nikica. 1958. “Čarobnjak koji je otvorio sezonu”. *Glas Zadra*, god. IX. br. 383. 8. 11.
- KOLUMBIĆ, Nikica. 1959. “Romeo i Julija”. *Glas Zadra*, god. X. br. 404. 4. 4.
- KONSTANTIN, A. 1955. “Kvej Lan ostvarenje naših glumaca”. *Glas Zadra*, god. VI. br. 190. 15. 2.
- KONJOVIĆ, Jovan. 1962. “Boja i oblik u scenskom prostoru (Sto pedeset godina scenografije u Zagrebu 1784-1941)”. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knjiga 326, str. 5–104.
- KRLEŽA, Miroslav. 1952. “Govor na kongresu književnika u Ljubljani”. *Republika*, god. VII. br. 10–11 (2). str. 205–243.
- LEDERER, Ana. 2004. “Hrvatska scenografija pedesetih: nova likovnost”. *Krležini dani u Osijeku 2003. Hrvatska dramska književnost i kazalište u svjetlu estetskih i povijesnih mjerila*. Zagreb: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazalište i glazbe

- HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta – Osijek: Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku, Filozofski fakultet u Osijeku.
- MAROTTI, Miro. 2003. *Novostvorena glumačka osobnost*. Zagreb: ArTresor.
- MARSIĆ, Vera, Petar SELEM i Zvonko MAKOVIĆ. 2009. *Božidar Rašica*. Zagreb: Školska knjiga.
- MAŠTROVIĆ, Tihomil. 1985. *Hrvatska kazališna kuća u Zadru: prilozi za kazališnu povijest*. Zagreb – Samobor: Hrvatsko društvo kazališnih kritičara i teatrologa – A. G. Matoš.
- MAŠTROVIĆ, Tihomil. 1996. *Pedeset godina hrvatske kazališne kuće Zadar*. Zadar: Hrvatska kazališna kuća Zadar: GAFF Zadar.
- PETRIČIĆ, Mladen. 1955. “Istina je mrtva”. *Glas Zadra*, god. VII. br. 232. 6. 11.
- O. G. 1957. “Akademijski slikar Zdenko Venturini”. *Zadarska revija*, god. VI. br. 1.
- RAŠICA, Boško. 1974. “Najtotalnija vizija u plastičnoj domeni”. *Scena*, god. X. br. 2–3. str. 149–157.
- SELEM, Petar. 1984. “Hrvatsko glumište u europskom kontekstu”. *Dani hvarskog kazališta IX. Suvremena hrvatska drama i kazalište (1955-1975)*. Split: Književni krug, str. 356–363.
- TRAVIRKA, Antun. 1982. *Likovno stvaralaštvo u Zadru 1945-1982*. Zadar: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika u Zadru.
- URL 1. JEROLIMOV, Pavao. “U Bakru je 4. kolovoza 1922. rođen Zdenko Venturini”. *Zadarski list*. 3. 8. 2008. URL: <https://www.zadarskilist.hr/clanci/03082008/u-bakru-je-4-kolovoza-1922-roden-zdenko-venturini> (7. travnja 2020.)
- VENTURINI, Zdenko. 1955. “Za cjelovitu i stilski ujednačenu predstavu”. *Glas Zadra*, god. VI. br. 208. 11. 6.
- VENTURINI, Zdenko. 1955a. “Nešto o protekloj sezoni Narodnog kazališta u Zadru”. *Teatar*, god. I. br. 3. str. 47-48.
- VENTURINI, Zdenko. 1964. “Iz novih uvjeta. Viša kazališna stvarnost”. *Glas Zadra*, god. XV. br. 652. 14. 3.
- VENTURINI, Zdenko. 1964a. *Venturini inscenacije*. Zadar: Narodno kazalište Zadar.
- VENTURINI, Zdenko. 1977. “Predgovor”. *Hrvatsko društvo likovnih umjetnika u Zadru. Povodom velikih Titovih jubileja i u čast dana oslobođenja Zadra 31. listopada*. Zadar: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika. Godišnja izložba 1977. --1957. “Dnevnik Ane Franke”. *Glas Zadra*, god. VII. br. 338. 21. 12.

ZDENKO VENTURINI AS A SCENOGRAPHER AT THE CROATIAN NATIONAL THEATRE IN ZADAR

TEODORA VIGATO

SUMMARY

The author researches the scenographies of the academic painter Zdenko Venturini at the Croatian National Theatre in Zadar. He worked in the 1950s in the demolished Zadar and created productions that in no way lagged behind the scenographies of the Croatian National Theatre in Zagreb. Namely, the EXAT 51 group played a significant role in creating Croatian scenography in the 50s of the last century. The author primarily investigates articles on the scenography that Venturini printed in magazines and exhibition catalogues. He advocated complete performances devoid of any details. According to the available photographs and reviews from weekly newspapers, the scenographies are reconstructed, divided into neutral, abstract, architectural elements, and realistic ones.

KEYWORDS:

Croatian National Theatre Zadar, scenography, Zdenko Venturini

Grafičko oblikovanje i prijelom / *Graphic design and layout*
SVEUČILIŠTE U ZADRU / UNIVERSITY OF ZADAR

Naklada / *Edition*
250 PRIMJERAKA / 250 COPIES

Tisak / *Printed by*
TISKARA ZELINA D.O.O.